

Д 952
К 245

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

№ 7-8

1926

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Продовжується передплату на 1926 рік на великий український
громадсько - політичний і літературно - науковий місячник

„ЧЕРВОНІЙ ШЛЯХ“

РІК ВИДАННЯ ЧЕТВЕРТИЙ

Редагують: С. Пилипенко, П. Тичина, М. Хвильовий, О. Шумський
(головний редактор), М. Яловий

Журнал виходить за найближчою участю: І. Айзенштока, Б. Антоненка - Давидовича, акад. Д. Багалія, М. Бажана, проф. О. Білецького, О. Бургардта, Ю. Будяка, Д. Бузька, К. Буровія, С. Вітика, В. Вражливого, О. Гермайзе, А. Головка, М. Горбаня, М. Грінченка, Г. Гринька, О. Громова, В. Десняка, І. Дніпровського, М. Доленга, О. Дяченка, О. Досвітнього, О. Дорошкевича, М. Драй-Хмари, К. Дубняка, Г. Епіка, І. Єрофієва, Д. Загула, М. Зерова, П. Іванова, М. Івченка, М. Ірчана, М. Йогансена, Я. Качури, Г. Коляди, П. Козицького, В. Коряка, Г. Коцюби, Г. Коваленка - Коломацького, О. Копиленка, Г. Косинки, С. Кравцова (Криги), І. Кулика, О. Лана, А. Лейтеса, А. Любченка, проф. Я. Мамонтова, М. Майського, Ю. Меженка, О. Мізерницького, Н. Мірза-Авакяни, В. Мисика, А. Музички, Т. Осьмачки, А. Панова, П. Панча, Г. Петренка, В. Підмогильного, Є. Плужника, проф. М. Плевако, П. Попова, О. Попова, М. Равича - Черкаського, Х. Раковського, А. Річицького, М. Рильського, Н. Романович - Ткаченкової, Я. Савченка, І. Сенченка, М. Семенка, О. Синявського, О. Слісаренка, В. Сосюри, М. Сулими, Д. Тася, М. Терещенка, І. Ткаченка, акад. Тутківського, П. Усенка, Д. Фельдмана, П. Филиповича, М. Філянського, Г. Хоткевича, П. Христюка, М. Чернявського, Ф. Шаковицького, А. Шамрая, І. Шевченка, Г. Шкурупія, Г. Шпитерса, В. Юринця, В. Яблуненка, проф. М. Яворського, акад. Д. Яворницького, Б. Якубського, Ю. Яновського, В. Ярошенка та инш.

ЗМІСТ ЖУРНАЛУ „ЧЕРВОНІЙ ШЛЯХ“ № 9

(за вересень) 1926 р.

ЛІТЕРАТУРНИЙ ВІДДІЛ:

О. Лан. Поезії. М. Хвильовий. Даль. Оповідання. І. Дніпровський. Поезії. О. Слісаренко. Поезії. П. Костенко. Вузли. Оповідання. М. Рильський. Поезії. О. Мізерницький. Гануся. Повість. (Закінчення). П. Сайко. Поезії. Ф. Фрайліграт. Поезії. Перекл. О. Бургардта.

ЗАГАЛЬНО - НАУКОВИЙ ВІДДІЛ:

Т. Степовий. — Буржуазні соціологічні школи (продовження). Л. Олександренко. Костянтин Пекер.

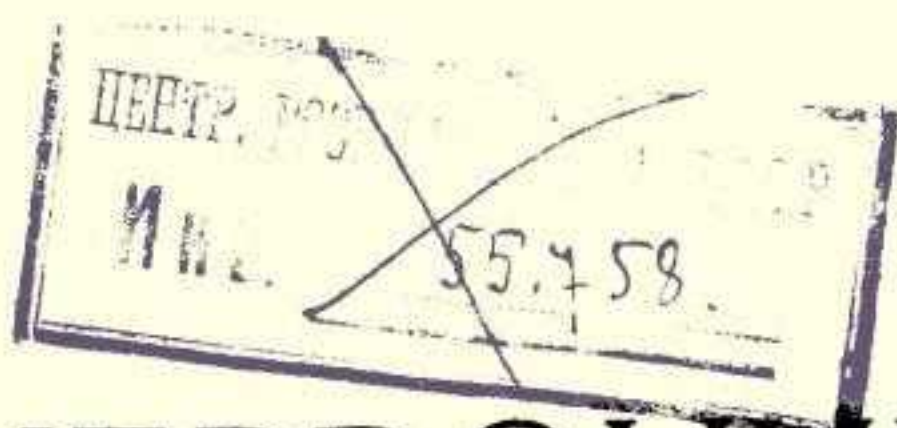
ЛІТЕРАТУРНО - КРИТИЧНИЙ ВІДДІЛ:

М. Ірчан. Аптон Сінклер. Проф. Л. Булаховський. Життя слова. Гр. Майфет. Спіраль.

ЕКОНОМІЧНИЙ ОГЛЯД:

ХРОНІКА

БІБЛІОГРАФІЯ.

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
І ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ
МІСЯЧНИК

№ 7—8

(40 — 41)

ЛИПЕНЬ — 1926 — СЕРПЕНЬ

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

Шифр Р. 952. 245 Інв. № Б/Н

Автор _____

Назва Червоний мак; мушкет.

Місце, рік видання Київ, 1936.

Кіл-ть стор. 309, 4 с.

- " - окр. листів _____

- " - Ілюстрацій _____

- " - карт _____

- " - схем _____

Том _____ частина _____ вип. 157-8.

Конволют _____

Примітка:

309, 4 с.

156

З М І С Т

О. Лан. Вірші	5
Л. Рогальський. Абрум Різник — Оповідання . . .	7
О. Корж. Черемха. Пісня про дві сорочки . . .	12
М. Чернявський. Блискавиці.	17
М. Иогансен. Ось іду по річці. Вірші	65
Д. Гордієнко. Стою біля воріт. Вірші	66
О. Мізерницький. Гануся. Повість.	67
Леконт-де-Ліль. Слони. Перекл. М. Драй-Хмари . .	101
Ф. Фрайліграт. Перекл. О. Бургардта	103
Т. Степовий. Буржуазні соціологічні школи (закінчення).	105
Акад. Тутковський. Перспективи електрифікації на Україні . .	127
Д. Соболев. Еволюція і революція.	145
Б. Ейхенбаум. Формальний метод у мистецтві.	182
З. Чучмарьов. Соціологічний метод в історії й теорії літератури	208
А. Шамрай. „Формальний“ метод у літературі.	233
Я. Шик. Проблема взаємовідносин поміж французькою та германською тяжкою промисловістю.	267
Хроніка	282
Бібліографія	293

На увагу читачам: З незалежних від редакції обставин закінчення роману „За плугом“ В. Чередниченкової буде надруковано в книжці ч. 10.

elilib.nplu.org

О. ЛАН

ПІСНЯ ПРО ДВІ СОРОЧКИ

I

Я люблю десятчану сорочку,
Як матусю далеку свою...
Виряжала в чужу стороночку,
Провожала й прощалась в гаю.

Гомоніла про голод, про злидні,
Про роззуте життя вдовине.
— Приїзжай по весні хоч на три дні
Та провідай мене.

Та шануйся, синочку,
Не заводься з чужими людьми.
А на згадку про мене сорочку
Ось візьми.

Це з своїх конопельок
І робота своя... Далєбі —
Цілу зиму сукала куделю
На сорочку тобі.

Ти-ж... як будеш в неділю вдягати
Цю сорочку,— згадай:
Десь далеко в селі стара мати
Вигляда...

Видно ще щось хотіла —
Про турботне самотнє життя.
Та змарніла верба затримтіла,
Ніби хворе дитя.

Я заміривсь розхрістаний вітер!
Нахилив дерева, захитав:
Він сліди зашкарублого літа
Замітав.

Я пішов, а матуся сплакнула.
— Не забудь. Приїзжай!
Темна ніч обгорнула
Темний гай.

II

Люблю сорочку десятчану,
Як рідні мозолі.
В ній кожна нитка конопляна
Кінчається в землі.

Але сьогодні день майовий,
Червоно вулиці цвітуть.
Вдягну сорочку перкальову,
Як весь фабричний люд.

Я вийду на робочий мітинг.
Трибуна голосно вгорі:
— Єднайтесь, всього світу
Пролетарі.

Війна палацам! Гасло: Ленін —
По всій землі.
Нехай сплетуться наші жмені
За ним, як нитки в перкалі...

Нас сонце в улицах вітає,
Нам уклоняються гудки:
— З всесвітнім маєм,
Робітники!

... А завтра вранці — лист матусі:
— Занедбана моя!
Мабуть ніколи не вернуся
В село далеке я.

Бо там, за гаєм, я — стеблина,
Загублена в стерні.
А на заводі ми — машина,
Граніт!

Не проклинай, матусю мила,
Бо я - ж тебе люблю:
Я хочу, щоб і ти носила
Сорочку з перкалю.

ЛЕОНІД РОГАЛЬСЬКИЙ

АБРУМ РІЗНИК

I

Коли старий Абрум виходив на вулицю і, сідаючи на ганок давно вже зачиненої крамниці, клав милиці й починав крутити „козячу ніжку“, селяни, що валкою їхали на базар, гукали:

— Здоров, Оверку!... пшениці не треба?...

Заплошав, сердега!

— Не той час... вези!... вези!...

І тягнулись хури за хурами, довгим строкатим ланцюгом — везли хліб...

Абрум дивився їм услід, і його сіре, зморщене обличчя кривилося в болючу усмішку.

Він, Абрум Різник, що мав зсипку на сотні пудів, що скуповував по ярмарках худобу і правив на Мінськ цілими вагонами, тепер... бідний, обірваний, голодний...

Не той час...

Хіба тепер можна що робити, коли „влада“ крутиться, як вода у прірві.

Сьогодні Махно, завтра Петлюра, а там червоні, а там Денікин. Кожного бійся... трусися... ховайся... Хіба тепер хто думав за „серйозне діло“.

Перебився з ранку до вечора й гаразд.

А що хліб купують Айзенберги,— вони золото мають, вони фабрику думають пускати, а Абрум... що може Абрум, коли в його „8 їдців“ і він без ноги.

Хоч би діти були, як діти, а то старший Борис знявся добровольцем в армію.

Пішов захищати бідноту...

Пхе!...

Головою накладе, от і все — який з його вояка!

Або Мошко, той, що був у його найкращим хлопчиком, найулюбленішою дитиною, тепер каже:

— Дурниця не „шабес“... їсти нічого, а вони курей купують!...

Гірше за гою!

Комсомол йому навис на шию.

Хіба він думатиме за батьків!...

Ай... ай... ай...

Довго сидить старий Абрум і все думає і все дивиться на пильгу, на шлях, і йому робиться противно, досадно, він сердито забирає милиці і стрюга в двір...

Гляне під повітку — нема нікого: і хто-б там заїхав до його зранку?

Робиться зле...

Відчиняє двері й починає лаятися з Ханою...

II

Над вечір, як окате сонце сховається за коміни махорочної фабрики і з Псла загелкотять гуси, селяни з'їжджаються ночувати.

Абрум держить „ночлежний дом“. Сам наймає хату в Алтера Каганера, а щоб не опухнути з голоду, „тримає підприємство“.

Двері рипають... селяни носять хомути, віжки, зброю... просять відра напоїть коні... товпляться, курять... звертаються до Хани „чайку попити“...

Починається життя...

Абрум розсуплює сиві брови і веселішає; правда й „заробітки“ плакані — ну що там 50 — 80 к. за „сутки“... а все-таки...

З цього живе...

Усіх знає старий Абрум і з Семенівки, і з Недригайлова, і з Вільшани, з - під Лебедина...

Всі й Абрума знають — поважають старого: люблять слухати, що розкаже Оверко.

Хана висока й тонка, мов жердина, світить лампу, вішає під стелю і, змітаючи зі столу крихти, каже:

— Сідайте вечеряти!

— Сядемо, хазяйко, сядемо!

Трусять торбинками, витягають сало в капустяних листках, крашанки, ламають паляниці, натирають цибулею...

Смакують.

Абрум знає, що оце момент побалакати й починає:

— Ну, так як воно у вас в Недригайлові, чи й досі головою Перепічка?

— Е, ні... того вже немає...

Махно вбив...

— Коли-ж саме?

— А проти благовіщення.

— От розбійник... хам... і Абрум виходить на середину хати, махає милицями, трясє бородою і наче великий чорний гайворон — от-от ізніметься, розмахне дужими крилами і кинеться в блакить.

А тим часом надходять „піші“, цеб-то ті, що ночують в Абрума без коней: спекулянти, безробітні, наймити, усякі прохожалі, жінки й чоловіки, здорові й хворі, босі, обірвані, у сіряках, шинелях, у шапках... усякі.

Піша команда... босячня... дерев'яна кавалерія — так зве їх Абрум.

Він одбирає в їх документи і гроші по „гривенику від голови“, показує пальцем на другі двері:

— В каюту... туди... там є сіно!

— Карманообделушники! — каже він услід їм і, як селяни мосяться на сіряках спати і кладуть хомути й зброю під голови, а в хаті

становиться чадно від зіпрілих онуч і „простого“ тютюну, Абрум підходить до дверей „каюти“ і мотузком зав'язує відціль...

Потім обертається:

— Ну, а цукроварню ту, що на Ярошевих хуторах розібрали?..

— І дух не пішов!

— Не цукроварня, а яблучко...

— Пропало!

— Не так роблять селяни... не так... — каже він — ... добро народне... хіба ним нагодують комбед?.. ніколи не нагодують...

— Абрум! іди вже спати, хай люди спочивають, годі тобі! — гукає Хана.

Абрум наче не чує, він любить з „мужиком“ побалакати. Він бачить, як „мужик“ на очах йому росте.

Ще п'ять років назад це були зовсім мовчазні, затуркані „хахли“, а тепер побалакати — меду напитися...

— Так-то, так, Оверку, та вже-ж і накіпіло мати у нас і робить на того Лещинського... так накіпіло, що сам би оце роздер гада!.. Ти-ж таки подумай... коли будували цукроварню, я саме тоді в парубках був, а за управляючого правив попів син з Березового, Лука Андреевич... що вже попошмагав хамлюга... довго не забуду... а батько кізяки місив по 15 коп. в день на його „помиях“... Строїв він оті хліви, що відяру по шляху... Хто робив оті окономії? Ми, Оверку, ми оцими-о репаними руками. А хто в їх наживався?.. вони... А з кого?.. знову з нас же!.. От вони нам у печінках і засіли, значить... Ти думаєш, як ото на їх дивиться нам було — легко? Ссало отут-о... каменякою давило... Значить, не видержали, не втерпіли, як вийшла революція... хватили... й давай рвать, щоб аж дим горою йшов... щоб і спомину про гадів не було... —

Довго гомонить Абрум, дивується, як здоровий розум селянський прокидається...

Ранком селяни роз'їжджаються, а на вечір знову базарна хвиля причалює до „ночлежного дома“ і так що-дня.

Живе, дихає старий Абрум повітрям з-під стріх, знає він його, виріс в ньому.

III

Вчора Борис прислав листа з Гомеля: комрот, обіцяє приїхати, Хана, наплакавшись у волю, цілий вечір носить з листом за Льовкою, щоб він читав...

Абрум мовчки сидить на своєму місці, в продраному кріслі, з підмоклими очима і робить „козячу ніжку“.

— Хане!.. може чаю?..

О, Хана з радістю поставить самовар.

Перший лист за 3 роки!

Боря живий!..

О, вона така рада!.. Вона миттю почне строїти важку артилерію: самовар 2-хвідерний, чобіт Абрума — роздувати, балцанку з гасом, жаровню...

Вона зараз усіх напоїть чаєм, хоч цукру немає — всього лише три цукерки — та всім буде гарно й тепло...

Якраз і приїжджих немає нікого... Та мабуть і пускати не треба, як Абрум гадає?

— Авже-ж!... зачиніть ворота!...

І поповзла під стелею лагідно, тихо родинна радість...

Абрум сам витер скло на лямпі... сам засвітив... яскраво, блискуче... погладив по голові Льовку й гукнув до столу дівчат.

Хані сказав, щоб стіл накрила скатертиною.

— Отут занімайтесь... а я буду на вас дивитися...

Діти відчули радість і всім було приємно...

Хана лагодила чашки й різала яшну паляницю, що вчора купила у Кузьми з Смілого...

Самовар вирегочував на столі.

Раптом грюкнуло у вікно, що з вулиці...

Всі здригнули.

— Пустіть переночувати, хазяїн.

— Не треба пускати! — сказала Хана...

Абрум взяв милиці.

Надійшов до дверей і гукнув.

— Не пускаємо!

— Та я один чоловік, без коней... пустіть, будь ласка... дощ надворі... темно...

Абрум повернувся до Хани:

— Один чоловік!... хай іде... що він нам завадить!... В ту хату на сіно!...

Хана скривилася, але перечити не стала...

Абрум сів. Люба відчинила двері і в хату ввійшов чоловік подорожній з клунком.

— Здорові були, люди добрі!

— Здоров!... — сказав Абрум і вже налагодився побалакати з ним та згадавши, що будуть чай пити — спитав:

— Великий дощ?

— Та гарний... підмочив добре!...

— Здалеку?

— Та я... не тутешній... шукав роботи на селі, та немає... завтра думка на потяг... з Вороніжа я... майстеровий!...

— Ну, давай твій документ!.

— Документ?! Навіщо?

— А як же?... тепер багато всякого люду вештається!... порядок такий!...

— Хм... а я от... і той... — став він ритися в кармані...

... — Ось... єсть...

Подав.

Абрум взяв до лямпи, вгледів печатку і заспокоївся.

— Ранком верну!... 10 копійок!... Отам - о на сіно...

Потім вони стали пити чай і цілий вечір балакали за Бориса, а подорожній вклався в темній хаті прямо на столі... і довго мовчки глядів у стелю.

Надворі була гроза, блискавка віхтями борознила стіни... Діти вже пішли спати, Хана постелила чоловікові — він спав у цій кімнаті — і зібравши посуд, понесла аж у третю кімнату, де було її ліжко...

Абрум скрутив „козячу ніжку“ і скинув піджак, коли з другої кімнати виставив голову подорожній:

— Прикурити, хазяїн!..

Абрум, не дивлячись, сказав:

— Іди, закурюй!..

Той увійшов...

Сів біля столу і довго мовчки дивився на Абрума.

Той мимоволі відчув жах:

— Ну, чого?

— Жид пархатий!.. зашипіло, зашкварчало, ржею впилося в Абрума, і дуло нагана вперлося йому в лоба...

Не очі, дві жарини світилися котячим блиском.

— Ні звука... вб'ю!..

Абрум відчув лише, як холодно стало на лобі... в горлі пересохло... і язык терп...

— Сволочі пархаті!.. Зразу кажи мені, хто у вас тут комуніст!

— Я не...

— Вб'ю! — хльоснуло і застигло залізним колом.

— Кажи!..

З языка зірвалося і побігло, скакаючи, перетинаючись:

— Палаженко Іван, Коцюба Пилип, Стрельцин Арон, Са...

— Стій!.. запишу...

Рвонув лівою блокнот з-під сіряка і Абрум углядив, як мелькнули ленти кулемета на грудях хрестом...

— Бандит!.. — вдарило в голову і сполохом розсипалось по нервах... палахнуло жаром у виски...

— Ну?..

— Лейкін Мордух, Сапожник Трохим... — ледве обертав язиком Абрум.

— Скільки в городі війська?..

— 20-й полк... один...

— Парх... золото — на стіл!

— Нема золота!

— Без балачок... живо мені...

Абрум бликнув очима:

— Я без ноги... не встану... милиця впала!..

— Жид смердючий, подавай йому!

Нагнувся.

Абрум схопив зі столу ніж, що залишився після вечері, і з усієї сили вдарив в голу шию бандита...

Кров порснула йому в обличчя, на одежу і вмазала бороду:

Розітнувся постріл — куля пішла під диваном.

Зчинився галас

Хана розбила вікно і кричала не своїм голосом. Діти плакали. А Абрум сидів зверху бандита, весь заюшений в кров і, зціпивши зуби, бив по голові ручкою нагана — і здавалося, що він порався над толубом зарізаної животины...

ОЛЕЛЬКО КОРЖ

ЧЕРЕМХА

(зимні октави)

... Как будто кто
Черемуху качает
И осыпает снегом у окна
С. Єсенін

1

Благословляю віхолу і иній
І ще берез сріблясту сивину:
В один якийсь зимовий вечір синій
У білому наметі я засну.
Навік засну і холод серце спинить,
В останній раз згадаю про весну:
Мов хрестики од білої бузинки,
На чоло упадуть мені сніжинки.

2

Вони вквітчають голову вінцем.
І до землі, до рідної матусі,
Я припаду в нестямі так — лицем,
Немов улітку у траві на лузі.
І думаю чомусь, що полинцем
Мені запахне в дикій завірюсі
І чимось ще. І я сп'янію вмиць,
Нап'юся білого вина зими.

3

Я спогадів густу, пишну розсаду
Уже-ж поллю сльозами так, як слід.
І чи то з лісу, чи з старого саду
До мене зенесе черемух цвіт...
(Черемуху завжди вітаю радо
Ще від дитячих безтурботних літ:
Зломлю було я кучеряву гілку
Й несу до хати — пахощів тих скільки!).

4

І жаль мені тих гілок, що ламав...
Ах цвіту біль! яка вона хороша —
Ну я від неї просто без ума.
Благословенна будь же ти, пороша.
Й здається ніби — польова зима
Кудись несе з черемухою коша,
І стелить біль холодну навкруги,
І славлю я черемуху — сніги.

5

Чорніє ліс ген-ген знайомий, рідний,
А навпростець туди через поля
Проліг саней ріжнатих пошморг рівний,
Неначе по шнуру хтось гнав коня:
Якийсь селяк безпомічний, стобідний
Дожився може — що немає й пня
І жінка випхала: поїдь раненько
Та привези дрівець мені сухеньких.

6

Вчувається: рипить кряжистий дуб.
Як я боявсь колись його рипіння!
І зарікався: більше не піду,
І хутко біг із лісу я в тремтінні,
Боявсь, щоб чорт мене там не оскуб
Й не заволік у землю між коріння.
Пройшли літа — і я вже залюбки
Пішов би сам тепер в лісовики.

7

В однім дуплі з совою жив би вкупі,
Сумне „ку-гу“, що-голосу, кричав.
Лісничому, підкравшись до халупи,
Котом невидимим в пільмі нявчав.
На всіх людей таких лякливих, глупих,
Нагонив би я острах по нощах!
Мисливцеві — клянуся я землею —
Запорошив би очі порохнею.

8

Тоді-б цькував на нього: улюлю
Геть убірайсь подалі ти від лісу!
Не смій мене куражити: я сплю
(і кинув би йому під ноги хмизу).

Тут все моє, усе я тут люблю! —
І горличку я захистив би сизу.
Та ба — не тим, не тим я зовсім зріс
Й без горличок тепер мовчазний ліс...

9

Вороно, здрастуй! Ти немов на чатах
Сидиш весь день ще зраня на шляху,
Але на зло дорога не почата,
Ну хоч здохай без їжі на снігу.
Пожди, пожди, з села ген-ген он мчаться
Споряджених кудись багацько хур.
Вже певне це — ти будеш не голодна,
Ач повезло таки тобі сьогодні.

10

І завтра переб'єшся ти так-сяк,
Прокаркаєш коняці вічну славу.
Скажи-ж, вороно, чи смачний кізяк,
Що ще парує, мов гаряча страва?
Напевно ти його смакуєш так,
Як я смакую цю свою октаву,
Хоча і бачиш може як у сні
Маленьку ціпу десь у бур'яні.

11

Дзьобай, дзьобай — підніметься негода
І кізяки ці снігом занесе,
І буде їх безповоротно шкода,
Як — недоспіваних мені пісень.
Ти заголосиш: матінко, природа,
Невже оце й життя моє усе!
Та ні — погожа випала ця днина
Й надалі, ніби, буде ще година.

12

А там зимі вже хутко і кінець —
Не знатимеш голодної недолі.
Гніздо помостиш, нанесеш яєць...
Та тільки, знаю, будуть яйця долі:
Їх забере у тебе Льонька-грець
І ти діток не діждешся ніколи —
Дістане й з неба він гніздо твоє
І яйця обзем без жалю поб'є...

13

Ти вже летиш — зібралась на ночівля?
Ще поговоримо один часок!

Ніч місячна: знайоме знайдеш гілля,
А чи улюблений сухий сучок.
У мить перелетиш ти снігопілля —
Не за горами затишний лісок.
А забаришся — не біда: два кроки
До вітряка, що ген біля дороги.

14

Та я лиш це... відомо щоб було:
Колись життя залишу без вагання
І геть піду шукати за село
Прекрасне біле польове вмирання.
Воронінько, в холодний мерзлий лоб
Мені ти стукнеш тричі на прощання,
Й прокаркаєш на вітер, на поля:
Замерзлого поета я найшла!

15

Вечірня даль і синювата сутінь...
Мутніє поле біле снігове.
Звідкіль взялась ця синя каламутінь,
І хвилию куди вона пливе?
З села ні півня, ні собак не чути,
Не обзивається ніщо живе,
Як вимерло усе, навколо тихо,
Здавалось спать зібралося і лихо.

16

Сніжок на землю мрійно так ляга,
Несміливий такий, поодинокий.
На серці і не сум і не нудьга,
А польовий із-синя-сніжний спокій!
В цю мить шумує може десь пурга
І стогнуть-квелять дерева високі,
І мох тримтить зелений на корі,
І звір сидить голодний у норі.

17

Далеко як я від села, від хати! —
Один, як пень, стою посеред піль.
Ні перед ким ні в чім не винуватий,
І не позве мене ніхто звідціль.
Удома все — одна старенька мати
Пряде невтомно на сорочку біль.
І може лащиться котусь перістий:
Чи не дадуть йому що попоїсти.

На смерть готує мати полотно...
Її убогая вузенька нива
Родила плоскінь так уже давно,
А цей рік в неї скільки є прядива!
І на сорочку буде й на рядно.
Ах, як моя матусенька щаслива!
(Та не попросить полотна вже син...
Йому десь витчуть і сніги і синь).

19

Благословляю тихий вечір синій,
Сріблясту сивину моїх снігів
І віхолу, і кучерявий иній —
Всьому складаю я білястий спів —
Як тій черемусі, що коло тину
Колись цвіла в саду моїх батьків —
Де стежечки білили всі од неї,
Немов полотна матери моєї...

Лютий 1926

М. ЧЕРНЯВСЬКИЙ

БЛИСКАВИЦІ

ПОВІСТЬ
(ФРАГМЕНТИ)

I

— Юрко! Юрко - о! — розлягався над старим, обсаженим тополями садом, в вечернім присмерку дзвінкий дівочий поклик.

Перелинувши через купи дерев і річку, що тонкою стрічкою вилась поза садом, а нижче його розливалася у чималий став, поклик ударився об високу скелювату гору й віддався назад ніжною луною.

— Юрко - о, де ти? — дзвенів голос уже ближче до річки.

Садом ішла купа молоді і в прозорій імлі літнього вечора чувся її безтурботний гомін.

Місяць червоним колом впливав з-за гори.

— Мабуть пішов до ставу. Ходімо туди! — говорив чистий і м'який баритон.

Здавалося, що той, кому належав голос, говорячи, сам прислухається до його.

— Ходімо. Тільки підемо понад річкою!

З алеї вийшла панночка й два студенти й повернули понад річкою до ставу.

Перед ними розвернулася тиха вечірня долина. По одному боці її стояв темний сад, по другому сивіла вип'яченим пристіном гора. Посередині мальовничими викрутасами вилискувала проти місяця річка. Пахло водою й м'ятою.

— А гарно тут, — сказав баритон і заспівав на мотив оперетки:

Ніч така тиха, чудова.
Перлами сяє шовкова
Трава!

То був високий, показний юнак, з широкими плечима й крутими грудьми. Він ішов легкою, мірною ходою й, співаючи, поводив рукою в повітрі, мов диригував хором.

Другий був менший на зріст, корячкуватий. Ішов мовчки, мов нехотя. Неначе був чого сердитий.

Панночка йшла посеред їх у білій легкій одежі, з непокритою головою. На блідому від місяця обличчі видавалися тонкі, мов писані, брови. Вона була дуже задоволена і цим тихим вечором, і своїми кавалерами, й сама собою.

Сама собою може найбільше

Вона молода й щаслива господиня цього саду, й річки, й гори, й ставу. Їй здавалося, що вона господиня й місяця, що дивився на неї знад гори крізь тонку смугу темної хмари, мов старий учитель крізь окуляри. Проте, десь у куточку серця, у неї лежав камінчик і мулив.

То була досада на брата Юрка.

Чого він покинув їх? З якої причини така незвичайність? Увечері став такий негарний, задерикуватий. Це-ж так неввічливо. Це-ж може образити гостей.

І вона, щоб затушкувати братове поводження, намагалася бути простою й веселою, ще більш увічливою, ніж звичайно.

Але камінчик у серці все-таки мулив, і не можна було його звідтіля викинути.

— Юрку, ти тут? — гукнула вона, коли перед ними заблищав став і здалося, що під вербою коло води щось чорніє.

Але то була помилка. Чорніла тінь верби. Юрка коло ставу не було.

II

Юрко, кріпкий і, як сестра, ставний юнак, з орлячою схваткою очей і брів, як тільки вийшов з хати, спустився по алеї до річки й, перебравшись через неї по кладці, почав братися на гору. Не захотів збиратися по звичайній стежці, що поміж горбами й рівчаками виводила на верх гори. Йому хотілося руху, напруження, щоб вичерпати енергію чи просто нервові роздратування, що назбиралося у його в грудях.

Гора, засіяна дрібними камінцями й поросла деревієм в суміш з полином і чебрецем, була крута й слизька. Підшви черевиків живо вискобзалися і він кілька разів падав, хапаючись руками за пахучі кущики рослин. Це його дратувало. Але був упертий і дрався на гору просто, не збочуючи.

Нарешті, вибився на верх. Там стояла присадкувата кислиця, а далі чорніли кущі терну. Знесилений, упав під деревом на землю.

Серце стукотіло в грудях і горіло роздратуванням і проти сестри, й проти товаришів-студентів, і проти матері:

Ще матері він вибачав: стара людина, вона не може зрозуміти його. Вона звичайно більше думає про те, як вивести синів у люди, а дочку видати заміж.

На всіх молодиків дивиться, як на женихів.

Але Ніна...

Чого їй так липнути до Маляренка? Хіби вона не бачить, що це просто здоровий молодий бузівок, з таким само, як і в бузівка, голосом? Баритон!... Він думає і в житті виїхати на своєму телячому баритоні! У Харкові дурих ним курсисток і тут задумав те-ж робити. Телячий голос, фельдфебельська виправка й порожні фрази про свободу, рівність і ще там щось!

А сам більш за все думає про кохання. Про залицяння до дівчат.

Висмикнув з корінем якусь рослину й шпурнув від себе вниз, туди, де чорнів сад і де ходили, шукаючи його, сестра й студенти.

— Юрко!... Юрко, де ти? — гукала Ніна й її дзвінкий голос так легко долітав на гору, під кислицю, де лежав Юрко, неначе вона була коло нього.

Він прислухався. Змішані почуття боролися в нім: любов до сестри й ненависть до неї за Маляренка. За те, що вона так тягнеться до його, так пильно дивиться на його, так уважно прислухається до кожного його слова і так весело сміється кожній дурниці, аби вона вилинула з уст Маляренкові.

„Вона закохана в йому“ — думав він, і ревності спирали йому груди.

— Юрко! — знов гукнула Ніна.

— Я тут!.. На горі!.. — озвався несподівано для себе Юрко.

— І ми зараз! — відгукнулася радісно знизу Ніна.

Слова її, долинувши до Юрка, упали на його хвилину ніжного задоволення: вона шукає його. Значить і з Маляренком їй чогось не вистачає без його.

Підвівся з землі, щоб іти назустріч.

Передумав і пішов вище на гору.

Місяць підбився вже високо і з червоного став срібним. І гора вся була немов засріблена, або заткана в тонку павутину. В тій павутині сиділи тисячі коників і цвіркунів і цвірчали. Здавалося, що над горою проносяться уривки якоїсь далекої невиразної симфонії. Злітають в небо і знов спускаються відкілясь і знов линуть до неба.

Юрко вийшов на вершину гори й зупинився, ждучи сестри й товаришів.

Забіліла фігура Ніни й запурхала по ярках і вибоїнах. Хутко збиралася вона на гору по стежці, але побачивши Юрка на вершині, повернула до його навпростець.

— А ми тебе в саду шукали... Чого ти втік од нас?... — говорила вона, задихаючись.

— Я не тікав, а просто захотілося піти на гору.

— А нас не покликав!

— Бо знав, що сами сюди прийдете.

Надійшли студенти.

— А тут справді гарно, — сказав Маляренко, сідаючи на землю.

Сіли всі й відпочивали.

Дивилися у долину, на сад і мовчали. Почувалася якась ніяковість. Її чула й Ніна й замовкла. Хоч Юрій не сказав нічого, коли покидав їх, хоч він і тепер не сказав нічого, але і Ніна і студенти чули, що він щось має проти їх.

Розмова не зав'язувалася.

Маляренко це почув після всіх.

— Як не гарно тут, а треба додому збиратися, — сказав він.

— Рано ще, — завважила Ніна.

— А так, що мабуть і не рано, — роблено мужичим тоном сказав Сорокопуд.

Рушили з гори в долину. Мовчали.

— Ви обіщали вивчити мене їздити на велосипеді, — сказала Ніна Маляренкові. — Коли-ж ви виконаєте своє обіщання?

— А коли ви скажете, — відповів прояснюючися той. — Треба добути дамського велосипеда й тоді скоро можна зробити. У нас єсть їх кілька, князівських. Поки князь збирається до нас, ми можемо покористатися ними.

— А не ламаємо?

- А ламаємо, то справимо.
— Як велосипед ламаєш, то це не біда, а коли б шиї собі не зламала, — заважив Юрко.
Вийшло грубо й образливо.
— Не ламаємо, — упевнено сказав Маляренко.
— Може й мене навчиш? — спитав Сорокопуд.
— А чому-ж? Аби був велосипед і охота.
— За охотою діло не стало, а велосипеда бог дасть!
Спустилися з гори. Перейшли сад і підійшли до дому. Там горіло світло і з розчинених вікон чулася розмова.
— Зайдімо, попрощаймося з Катериною Андріївною, — сказав Маляренко.

III

Катерина Андріївна, мати Юрка й Ніни, сиділа у великій з високою стелею кімнаті біля столу. Була в літах і досить огрядна. З нею були два сини: Михайло й Степан, або як його звали в сім'ї — Стёфан.

Михайло, високий на зріст і ставний, з гарними, на кінцях піднятими вгору вусами, в чумарці, широких шароварах, забраних у халяви лакованих чобіт, ходив по кімнаті і розмовляв з матір'ю.

Стёфан мовчки напівсидів біля столу, напівлежав на йому. Зразу, глянувши на його, не можна було розібрати, чи він сутулий зроду, чи здається таким, бо так сидить. Він молодший від Михайла й Юрка. На сухому попілнастому обличчі його тільки починають пробиватися вуси й борода. Не стриже волосся й тому увесь оброслий. До того ще густі брови, що зрослися на перенісці й стрільчастими дугами вигинаються над очима, додають йому вираз якогось нічного птаха. Несвідомі морги ще більше тому сприяють. Він слабує на танок св. Віта і дуже хоробливий і нервовий.

Коли увійшли студенти, він навіть не поворухнувся. Тільки, дивлючись на світло лампи, різко й широко, мов сова, блимав очима.

— Те, що, мамо, сталося біля Цусіми, й повинне було статися: наш флот не здатний ні до чого, — говорив Михайло, зупиняючись коло вікна. — Такий він був увесь час у Порт-Артурі, така була ескадра Рождественського й такий, повірте, й наш чорноморський флот. Цей, мабуть, найгірший. Тут, кажуть, самі старі корита залізні.

— А ви знов про Цусіму? — спитав Маляренко.

— Усе про те саме... Не йде з голови, — відповіла Катерина Андріївна. — Як подумаю, як там тисячі людей гинули, як уявлю собі, як броненосці перевертались догори дном і пірнали в море, то волосся диба становиться!

— Що казать, але це певний крок в напрямку до свободи народньої! — похмуро заважив Сорокопуд.

— А нащо вона, та свобода? Хіба зараз народ не має її? Он чисто випасли у мене три десятини сінокошу біля балки...

— То, мамо, не свобода, а самовправство, — сказав Юрко. — Петро має на увазі не ту свободу, не ту волю, а волю громадянську, незалежність людини від сваволі другої людини, такий лад, що при йому всі будуть коритися тільки законові і відповідатимуть тільки перед законом.

— Не вірю я, щоб це коли було, — сказала Катерина Андріївна.

— Буде, мамо, тоді, коли нас на світі не буде, — насмішкувато промовив Михайло, струбуючи мизинцем попіл з цигарки.

— А я думаю, що буде трохи раніше, — в тон йому одповів Маляренко, дивлячись на Ніну. — Може хто й діжде з нас.

Стефан сидів нерухомо й кліпав очима. Великий метелик залетів через вікно й бився коло лампи, кидаючи своїми крилами тремтячі тіні на стіни. Михайло підійшов до столу, піймав його і поніс до вікна.

— Не кожен уміє й свободою користуватися, — сказав він, кидаючи метелика на двір. — Інше само собі нашкодить.

Вернувся до столу, налив з глечика чашку молока й разом випив її. Потім налив ще й теж випив.

— А вам не шкодить? — моргнув Маляренко на глечик.

— Ні, я зараз сяду верхи й гайну в степ. Ніч сьогодні чудесна.

— Ти якого коня візьмеш? — з турботою спитала мати.

— А візьму Маштачка.

Катерина Андріївна замовкла. Тінь перебігла по її обличчі. Що - вечора їздить кудись Михайло.

Михайло витер вуси, попрощався з студентами й вийшов з кімнати.

— Пора й нам, — сказав Сорокопуд.

— Я вас трохи проведу.

Юрко вийшов услід за гістьми.

IV

Студенти вийшли з двору й тихою ходою пішли на гору. Маляренко вів свій велосипед. Їх обгорнула тиша ночі. Юрко зупинився.

— Що-ж, як іде справа?

— У нас добре, — сказав Маляренко. — Заброда — першорядний агітатор. Не встиг розповісти йому про Цусіму, як він розніс вість по всьому селу. Виявилося, що і в нас є кілька чоловік, що служили в флоті. Є й такі, що в ескадрі Рождественського. Тепер по селу тільки й розмови, що про загибель флоти. Погибка страшенно лютує. Кажуть, сьогодні в волості казав якусь промову й роздавав листки.

— Нехай роздає. Не поможеться! — іронічно завважив Сорокопуд.

— Ну, а я нічого не зробив, — сказав Юрко. — На мене самого ця катастрофа страшенно важке вражіння зробила.

— Нічого. Чим гірше, тим краще. Нехай нині там загинуло десять тисяч чоловіка. Загинуло разом. І це робить вражіння. А загинуло-б двадцять тисяч на протязі десяти день, — нічого, і мало-б і розмов було. Так звикли, що люди гинуть тисячами, що всім байдуже.

— Ну не кажи.

— Чом не казать? Правда. Але все-таки Цусіма наближає війну до кінця.

Студенти стояли край дороги й розмовляли. Радилися, що робити далі, на кого покладатися, кого обминати. Маляренкові здавалося, що зараз всі придатні для діла. Сорокопуд не погоджувався. Велика справа народного визволення накладає обов'язок бути обережними.

Юрко підтримував його.

Місяць освітлював землю срібно-матовим промінням. В сухому повітрі, насиченому пахощами трав і пилу, виділявся густий аромат дикої коноплі, що росла коло шляху. Дзвеніли, сюрчали й турчали коники. І здавалося, що й місяць і зорі стояли й слухали ту предко-вічну пісню ночі.

— Свири - иде!.. Сви - ри - иде!.. — гукав десь по той бік хутора дзвінкий і ніжний жіночий голос. — Іди до до - ому!..

Той поклик вимальовувався на фоні нічної симфонії, мов неподільна частина її й надавав їй особливої краси.

— Свири - иде!.. — чулось десь далі.

Молодиця пішла в степ.

— Пора додому.

Маляренко стиснув руку товаришам і сів на велосипед.

— Не вскочиш де в яр?

— Ні. Дорогу знаю добре.

Він безгучно зник у млі.

— Ну, а ми per pedes apostolorum. Приходь завтра на пасіку, — сказав Сорокопуд, прощаючись з Юрком.

— Добре.

Сорокопуд пішов понад річкою на бродок.

Юрко повернув назад.

Тихо йшов по шляху й чув, як Сорокопуд, перебравшись через річку, затяг якусь пісню.

— Свири - иде!.. — ледве-ледве чутним відголоском доносився здалека запізнений поклик.

— Сплю! Сплю! — меланхолійно одгукнулася на його в березі нічна пташка й замовкла.

Юрко вернувся додому.

V

Не погане місце колись вибрали перші осадчі хутора Чорні Броди. Тут і степ широкий, і тихий затишок у балці, і ліски, й вода.

Лозоватка, що верстов на п'ять нижче Чорних Бродів, вливалася у Кам'янку, вище їх текла по скелюватому яру. З яру в степ розходилися балки.

Кльон, чорноклин, дуб, а часом липа, в перемішку з вовчим і звичайним терном, росли по тих балках. Подекуди виходили з їх і займали степові планини. Але далеко йти не наслідувалися. Боялися. Хіба кущі терну одбивалися від порослі і, мов отари зеленої шпанки, розбігалися по просторах.

Гайки немов нарочито приладнані для пасік. Затишно й тепло. Вода й бур'яни. І по їх стояло кілька пасік. На ближчій до Чорних Бродів сидів Кандиба Капитон. До його й умовились зайти Юрко й Сорокопуд.

Капитон, дядечко високого зросту, з прямоносим обличчям, оброслим кучерявою рудою бородою. На голові у його стовбурчиться теж кучеряве волосся, немов у Моїсея Мікель-Анджелового. І справді, Капитонова голова нагадувала голову Моїсея, тільки в їй не було нічого трагічно-сурового, демонічного. У їй містився надзвичайно

цікавий до всього мозок і не менше за його метушливий язык. Капитон не міг проминути чоловіка, щоб не побалакати з ним, не випитати у його всякої всячини й самому не розповісти новин.

Капитон ще зранку засів за читання газети, що попала до його від Ольшановських. Читав не скоро, але надзвичайно уважно. Увесь захопився нею. Бо там було надруковано такі звістки, від яких у його аж серце холонуло.

Читав про Цусіму.

Перечитував удруге.

Чотирнадцятого травня, рано вранці, ескадра наближалася до Корейської протоки... Де вона саме, та протока, Капитон не уявляв. Знав тільки, що це десь дуже далеко, куди ескадрі дійти було надзвичайно важко. Уявляв собі, як ескадра йшла в дві колони. Праворуч панцерники „Князь Суворов“, „Бородино“ й інші, ліворуч — „Ослябя“, „Сисой Великий“ і другі. А попереду, за розвідників, пливли крейсери „Жемчуг“ та „Ізумруд“. Позаду теж крейсери.

— Усе, здається, гаразд було... — зітхнув Капитон, прочитавши про строй ескадри, й почав читати далі.

І де далі читав, тим більше хмурился.

День млистий. Далеко не побачиш. Появляється японський крейсер, якийся „Ідзумі“, й причеплюється до ескадри. Ще відкілясь виринають чотири. Пливуть поруч з нашими панцерниками... В їх стріляють. Вони зникають.

— Пішли шукати на підмогу свою ескадру, — думає Капитон.

Ось і вона! Появилася з лівого боку. Пішла навперейми. Почалася стрільба. Японці стріляють, влучно. Їх гармати беруть далеко. Потопляють „Суворов“, „Ослябя“... Увечорі потопляє „Бородино“, „Імператор Александр III“... Все знайомі назви. Капитон так звик до їх. На кожному тому панцернику було сот по вісім людей. І всі потопли...

— Оце так!...

Піт виступив на обличчі Капитона й він пустив газету на коліна.

— От довоювалися, так довоювалися!... Це вже край!...

Повів очима по пасіці й не бачив її. Замість вуликів і дерев бачив море, панцерники — підбиті й перевернуті догори дном... Бачив людей, що потопали у хвилях.

— Це вже край! Тепер нас голими руками заберуть!...

VI

Капитон кілька хвилин сидів мов приголомшений. Потім знов узявся за газету. Хотілося дочитати до краю. Довідатися, що-ж у нас залишилося. Чи може вся ескадра до одного миноносця, до одного чоловіка загинула.

Почав читати далі. Але не встиг прочитати кілька рядків, як почув, що хтось їде до його на пасіку. Підвів очі й побачив, що в балку спускається повозка. Придивившись, пізнав, що то їде чоловік з Понятовки, економії князя.

Балка, що в ній була пасіка, належала князеві.

— Здоров був!... — привітав Капитона гість.

Зіскочив з повозки, хутенько забіг наперед коня, взяв його за віжки й потяг до дубка, щоб прив'язати. Зросту був невеличкого. Мав підстрижену сивувату борідку й маленькі, проворні, як у миші, очі.

— А я оце за клечанням приїхав. Послав управитель. Каже: „поїдь у ту балочку, де Капитон сидить, там нарубаєш“. Взяв та й поїхав. Нам що, — їхати, то й їхати, а сказано зрубати, то й зрубаємо, — тараторив нежданий гість.

Звали його Іваном, а на прізвище був Лихобаба.

— А ти що, газету читаєш? — звернувся він до Капитона, прив'язавши коня. — Гарна штука, гарна! Ну, що-ж там напечатано? Як японці? Б'ють наших?..

— Б'ють, та ще й дуже.

— Хе-хе-хе! — зрадів Іван. — Вони такі! Маленькі та проворні.

— Оце потопили всю нашу ескадру, всі кораблі.

— Йо?.. Та брешеш! — мов ще більше зрадів Іван.

— Ні, не брешу. Тут нічого брехати, коли правда.

— Ге-е! Як же це так?

І Лихобаба знав, що послано десь якусь ескадру, тоб-то багато кораблів чи що, щоб звоювати японця на воді. Тільки він дуже нею не цікавився. Сам він ніколи не бачив ні моря, ні кораблів. Панцерники йому здавалися великими човнами. Ніякого пуття з них, на його думку, не могло вийти. Бо до того японці ще й під водою плавають, а наші не вміють. І тепер, коли Лихобаба почув, що ескадра загинула, навіть зрадів: не на воді треба воювати з японцями, а на суші. Тут наш буде верх. А то послали якусь ескадру, ось її й потоплено.

— Так як же це вони її так розчухрали? Га? — питався Лихобаба, присаджуючись до Капитона.

Радість його не подобалася Капитонові. Нічого веселого він не бачив у загині ескадри. Але гніватися на Лихобабу було не можна. Він знав його давно й добре.

— Ось як розчухрали, — сказав і почав розказувати.

Лихобаба слухав і чим далі розповідав Капитон, тим більше його покидала веселість. Навіть і він не сподівався, що можна було так потрошити й потопити оті наші кораблі. Найважче було, що деякі панцерники здалися в полон.

— Та вони-ж їх зараз підправлять та на нас повернуть! — гукнув Лихобаба. — Ай-ай-ай! Оце так-так!.. Оце втяли штуку! І нащо було посилати на погибель?..

VII

— Ге-ге-ге! Ось іще гості! — гукнув Капитон, побачивши Юрка й Сорокопуда, що ввіходили на пасіку. — Тільки вас і треба було!

— А ми ось, бачите, й прийшли.

Поздоровались, сіли під дуба.

— Душно.

— А ще більше, як оце я прочитав газету.

— Що, добре?

— Добре. Краще й не треба! Що-ж воно тепер буде?

— А буде те, що буде, — відповів Сорокопуд. — Будемо воювати далі.

Лихобаба кивнув борідкою й посміхнувся:

— І так навоювались!

— Ні, мабуть ще не навоювались, коли воюємо,— завважив Юрко.

— Ну, ви скажіть мені,— запитав, помовчавши, Капитон:— з-за чого ми воюємо? Кому воно оце потрібно?

— А хіба не знаєте? З-за концесій. Великі князі наші, бачите, хотіли мати собі великі прибутки. Взяли концесії в Кореї. Рубати ліс та торгувати ним. А японці кажуть: „Постій. Нам ближче й зручніше. Та ми й голодні: ми будемо грабувати корейське добро“. От і загризлися.

Юрко дивився в вічі Капитонові й сміявся.

— Так я-ж давно кажу,— гукнув той:— Нехай великі князі чи царі, коли їм користь, і б'ються між собою! Нащо-ж народ губить!

— Еге! Царям та князям самим битися не можна. Не личить, не годиться. Вони мужиків замість себе посилають.

— А щоб їм так дихалось, як нам хочеться воювати!

Капитон озирнувся. Нікого не було. Сонце пронизало гайок і пасіку до самого останнього атома своїм теплом і світлом. Дерев немов очманіли. Повітря дихало медом і дзвеніло бджолиним гудінням.

— Да-а.

Порснула за тином коняка й задзвонила удилами.

— Треба рубати клечання.

— Ти вже рубай там подалі. Туди-о, в вершині. А то тут бджіл порозгониш.

Лихобаба пішов. Сиділи кілька хвилин мовчки.

— Ну, скажіть: що-ж це воно далі буде?— знов запитав Капитон.

Студенти мовчали.

— Коли-ж йому кінець і край?

— Ж-ж-ж...— підлетіла до Юркового обличчя волохата бджілка й війнула на його теплом.

— Тоді,— сказав він,— коли державою буде правити не цар, а народ.

Капитон неймовірно похитнув головою.

— Мужики ще скоріше перегризуться.

— Я не кажу: мужики. Я кажу — народ. Це значить — в першу голову — робітництво, потім — трудяще селянство, освічені люде, що гуртуються по політичних партіях... Взагалі, інтелігенція.

— Так. А що-ж царь?

— Його не буде, буде республіка. Або він буде, як у Англії, та тільки слухатиметься парламенту.

— А що-ж тоді з панами буде?

— Коли підуть з народом, то гаразд буде. Не так гарно, як тепер, але звикнуть. А коли підуть проти народа,— то погано їм буде.

— Цусіма?

— Може й гірше.

— Де вже там гірше!..

Дзвякнула сокира... раз... другий... Зашелестіло гілля.

— Іване! А Іване! Ти-б ішов далі!— гукнув Капитон.— А що з землею буде?

— А земля залишиться на місці.

— А хто - ж нею володітиме?

— Той, хто робитиме.

— Так - то так, та як саме?

— Це важке питання. Ще ніде на світі його не вирішили раз на завжди. — сказав Юрко й замислився.

Помовчали. Лихобаба цюкав і шелестів десь у вершині.

— Ми думаємо так, — сказав Сорокопуд.

Говорити від спеки було важко. Думки мов зав'язали одна в одній, чи в насиченому пахощами меду повітрі, здавалося, що хтось розтопив молоді стільники й налив теплим медом всю пасіку.

— Ми думаємо так... Всі землі — панські, державні, монастирські... всі... й селянські — одібрати... Щоб не було власності на землю. Передати їх в розпорядження громад тих спілок, що будуть обробляти землі... Щоб вони використовували їх.

— Як же? Це значить: ні в кого не буде власної землі?

— Ні в кого не буде. Вона буде власністю народу.

Капитон подумав. Труснув настовбурченим чубом.

— Ні, мені так не подобається!

— Чому?

— Гм!.. Який же з мене буде хлібороб без власної землі. Тепер з рук дивимося у панів, а тоді у кого - ж будемо дивитися з рук? У чиновників, чи що?

— Ні в кого. У самих себе.

— Ні, ні! Я цього не розумію. Нам треба нарізки. Всі землі панські, монастирські й які там ще є вільні, що їх самі господарі своїми руками не обробляють, — передати' мужикам. Поділити. Рівно. По душам. Дано тобі й обробляй. Пеклуйся нею, догожай їй. Вона твоя. А то що? Земля нічия! стану я нею голову морочити!..

— Станете.

— З якої речі?

— З такої, що голод примусить. Хто робитиме, той і їстиме.

— Ні, мені не подобається.

Капитон замислився. Студенти теж замовкли. На пасіку влетіла велика зелена муха. З дзичанням кидалася то в один, то в другий бік, мов шукала чого. Глянула сюди, глянула туди, метнулась до вулика, трохи не вдарилася у босу Капитонову ногу і, вивідавши все, неначе раптом викинутий зелений камінець, вилетіла з пасіки.

— Помітили? — спитав Юрко. — Немов поліція: „а про що ви тут розмовляєте?“.

Засміялися.

— Що чути по селах? — спитав Сорокопуд.

Капитон, хоч сидів на пасіці, звичайно все знав, що діється навколо.

Буде недорід. Народ турбується. Надобридла війна. Кінця їй немає. І все нас б'ють та б'ють. До князя приїздив справник: викликав князь. Щось там наймити заворушилися. Кричав. Загрожував Сибіром. А що той Сибір, коли ми й за Сибіром голови покладаємо.

Говорили й студенти.

Треба чогось ждати. Земство заворушилося. Чутно: збираються удатись до царя. Свободи добиватися хочуть.

А про землю треба подумати.

VIII

Сивіє у млі степ. Чорніє дорога. Чітко Маштачок одбиває своє дрібне туп-туп!... туп-туп!... Сухо дзвенить степовий шлях. Мріють знайомі пригорки. Млою стелеться з-під коня до завітчаного дрібним огнецвітом неба.

„Чорт би її взяв! Виблискує, мов гадюка, лускою на сонці, в'ється, мов вуж, а до рук не дається!“...

Думає Михайло про Аріядну. Думає густо, важко. Запустила пазурі кішечка в серце. І вуса до гори закручені, і чумарка мистецького закрою, й лаковані чоботи, а проте нічого з нею не вдіє. Крізь пальці вислизає.

Туп-туп!... туп-туп!...

Годі. Перевів з галопу на ходу. Вже близько. Он виявляється з імлі чорна пляма. Наближається, розпливається. Сад Богаєвського.

Уява подає з-за його світляну пляму: вікна... відчинені на балкон двері й білі колони... мов вартові. По півколом вирізаній з-під саду лощинці — лавки на жовтому піску. Каштан посередині став і замислився. Слухає. Слухає кришталні згуки, що дзвенять крізь освітлені вікнай двері.

А там, у залі, на дзиглику, у білу піну вдягнена, хлюпощеться в чомусь дзвінкому й блискучому лелійними руками вона... Аріядна.

Кто видумав таке ім'я? Ні, хто вигадав таку жінку?

— Чорт!...

Тупотить Маштачок, а серце щемить. А голова на плечах порожня й очі не моргають. Тільки щелепи стискаються.

„Ех! Ухопити-б за гадючий стан, рвонуту рукою, щоб надвоє перегнулася, щоб цокнула із-під прошив білосніжних ногами об голову, й кинути на ліжко! Або моя, або нічия!...

Пішов, посунувся праворуч сад. Випливли із мли ворота. Загавкали собаки — інженерські. Гарних десь добув. Митець! Зумів і багачку вдову на абордаж узяти й сестрицю її, Аріядну, до рук прибрати. По європейському, систематично. Не так, як ми, степовики, з своїми чумарками й лакованими чобітьми!

Ось і він сам.

— Ей, хто там! Візьміть коня Михайла Антоновича!

Спокійний, лагідний, вродливий. Очі одаліски, борідка клинком. Свіжо-випрасувана чесуча й черепахове пенсне. Глянув на золотий годинник.

— А ми думали, що сьогодні не приїдете.

Що це? Натяк? Сьогодні приїхав раніш, ніж завжди.

Ось і Аріядна. Йде й невимовно лагідно коливає станом. Музика, а не хода.

— А, Михайло Антонович!

Загадково майнули під віями чорно-блискучі маслини. Капнули на руку рожевим маслом мигдалі лелійних пальців. Заграло щось складну й бурхливу мелодію в грудях Михайла. Нахилився й поцілував ті мигдалини.

— Здрастуйте!

Очі одаліски в чесучі загадково осміхаються під немов підведеними віями.

— Здрастуйте! Що нового каже степ? Про що розмовляють зорі?

Глузує, чи просто грається, мов кошени?

— Нічого надзвичайного. Туди далі спить, а сюди ближче — прислухається, як грає білосніжна фея.

--- Ха - ха - ха! Ви сьогодні цікавий!

Одаліска в чесучі доброзичливо осміхається з - під черепахового пенсне. Відходить до дверей на балкон. Розтає у млі саду.

— Будете слухать?

— Буду.

Сіла до рояля.

— А може чаю раніш?

Спурхнула й розвіялась за дверима у млі слід за інженером.

— О, який я дурень!.. О, який я дурень!..

Стиснув щелепи й зморгнув на землю біль зневаги.

Тиша. Мент один, другий. З квітника в двері війнуло запахом квіток тютюну... Розмовляють?..

— Чого - ж ви не йдете сюди?

Підвівся, пішов.

Десь над садом сухо моргнула раз і вдруге блискавка.

IX

Князь... що воно таке: людина чи маєтки?

Всі говорять — князь, а самого князя ніхто не бачить. Але це маленьке слово має величезну силу в його так само величезних маєтках. І не тільки в маєтках, а й скрізь по околиці.

Головний маєток його стоїть на горі, мов який середньовічний замок. Будівлі сірі, кам'яні, високі, гостроверхі. Стель під готику. І увесь двір, на сотню десятин, обведено кам'яним муром. Якесь китайська стіна з брамами одгороджує його від степу й спускається дугою до берегів широкої й глибокої річки. Одгороджує його й від води. Тільки дає вихід до власної пристани, мов каже пароплавам:

— Хочете заїхати, то будь ласка — до нашої пристани. А там побачимо, чи пустити кого на гору до економії.

Князь — культуртрегер. Завів поліпшене польове господарство. Завів величезні виноградники. Засипав зерном і залив вином сусідні ринки аж до моря.

Скрізь видно й чути силу князя, а самого не видно й не чути. Живе по далеких столицях та закордонах. А всю величезну працю по господарству роблять наймити. Є між ними і вчені, люди науки. Є інженери й агрономи, люде практики. Ще більше тих, що просто вміють розпоряджатися, примушувати людей виконувати свої накази й розпорядження тих, хто їм самим наказує?

А найбільше є простого робітництва. Вся робота по маєтках робиться тим робітництвом. Метушиться воно день і ніч, мов комашня в муравнику. Оре землю, сіє, косить і молотить. Випасає овець і худобу. Хандожить коней і псів. Обробляє виноградники, збирає сотні тисяч пудів грон різноколірних ягід, тисне їх, обертає в сусло, просвітлює в вино, розливає по бочках, бочонках і пляшках.

Мете двори, вичищає бази і робить все, все, чого вимагає життя великого організму, що йому ім'я господарство.

І вся та праця обертається в гроші, в золото, в силу, що, мов ореолом, вінчає голову однієї людини — князя.

А князя того ніхто не бачить. А коли хто й побачить, то тільки плечима стисне: звичайнісінька собі людина, з лисиною й чималим пузцем. Стане говорити — затинається, тільки очима кліпає, мов сова, з - під окулярів та червоніє з напруження й роздратування.

А сила князя велика.

А слава його грімка.

Х

Так думав Юрко, ідучи з Миколою по рівному, мов озеро, степу. Скільки видно було, скрізь стояла й досягала, вилискуючи золотом, озимка.

Цього року в людей не дуже задались хліба, а у князя мов наливо. Бо все на чорному пару. Бо засіяно добірним зерном, у свій час. Бо є над чим попрацювати й є кому працювати. Є ціла армія строкових. Законтрактовано їх з весни до Покрови. Кормлять їх, поять добре, але й праці вимагають на весь хід: працєю, як машина, без перебоїв.

Оце зараз випущено на косовицю. Сьогодні вирушило в степ двадцять косарок. Виїхали удосвіта з косарками, мажарами, бочками, кухарським приладдям, мов артилерія в похід.

Виряжав отаман Перепуст, наказував куди їхати, що робити. Дав припасу всякого повною мірою. Але чула його душа, бачило око, що не так діло йде, як хотілось би. Щось непевне поблискує в очах робітників. Щось незвичне зачуло його чутливе вухо в розмовах, але як слід зловити не міг. Насупився Перепуст. Захрип його голос, мов у старої вівчарки. Не говорив, а рвав слова:

— Починаючи від монастирської! По п'ять косилок! До снідання помалу! Не гнать коней! Звикнуть, тоді надати ходи!

Говорив Перепуст про коней, а думав про людей: забастовка буде.

Вирядив людей у степ, а сам зараз до головного управителя. Ще спав той.

— Вибачте, Трифоне Карповичу... потурбував вас. Щось у нас не тее...

— Що?— вирячив зпросоння очі управитель.

— Боюсь, що забастовка сьогодні буде.

— А що, чув що?

— Не чув, а так мені здається, що треба б до Аулів послати... по станового. Щоб був тут.

— Гм!.. Нехай запряжуть кабріюлета. Дам записку.

Робітництво їхало в степ, а з панського двору курило по шляху кабріюлет до Аулів.

ХІ

Сонце зійшло й почало свою працю. Насичало повітря теплом і молодим вином. Земля курилася медом. Лани поважно видихали

— Що тут у вас, питаю? Чому не робите?
— Чому не робимо? Робимо — почулося ззаду.
— Де ж ваша робота, коли ви лежите, а косилки стоять?
— Чому лежимо? Робили й робитимемо, — знов озвався той самий голос.

— Харч плохий! — гукнув хтось.
— Так. Кажете: харч плохий.
— Косилки не справні!.. Руки ріжуть!.. Плата мала!.. До Покрови шістдесят!.. Це здирство!.. Шкури деруть!.. — загомоніло разом робітництво.

Становий закліпав очима.

— Не всі разом! — гукнув він, поступаючи до гурту. — Виходь сюди наперед, хто має претензії!..

— Чого — виходить? Всі маємо претензії!.. Не будемо робити, та й тільки, поки не дадуть до Покрова сто!.. Еч як!..

Заговорили всі й зарухалися, мов комашня.

Управитель чекав. Мовчки моргав очима й перебирав губами, мов їв що смачне.

— Так... — нарешті промовив, коли вихор незадоволення трохи утихомирився. — Так харч плохий кажете? Неправда. Пшоно й сало й хліб видано найкращі. Сам наказував і сам бачив...

— Що пшоно? У горло не лізе! — хрипко вирвалось зпозаду.

— А тобі чого, мармаладу в косовицю захотілось? — спитав Мальяренко. — Косилки, кажете, не справні? Неправда. А що палець один порізав, так дурному й голову можна косилкою одрізати. Не лізь руками, куди не треба!

— Що там косилки! Плата мала! Скрізь понабавляли! А ми що? Запродані чи що? Не будемо робить!..

Знову заходили над головами вогні роздратування.

— Скрізь бастують і ми бастуватимемо! Нехай хліб пропада!..

— А, он чого ти захотів! — кинувся становий до дядька з порепаними губами. — Візьміть його!..

Урядник і соцький рушили були з місця. Але натовп насунувся на станового й одтиснув його назад.

Кинувся білий китель в один бік, в другий, високо піднімаючи ноги, наче його хто смикав, мов іграшкового москалика, за нитку. Підвів кулаки до робітників.

— Це бунт!.. Мовчать!.. Беріть його!..

Рисак, що на йому приїхав управитель, поступився праворуч і метнув чорним алмазом на роздратованого білого ведмедика.

— Тпру!..

Гарбуз скотився з бігунків. Покотився до станового.

— Заспокойтесь! Заспокойтесь!..

— Так ви думаєте бунтувати в мене? Полупаєнко, бери цього!

Сам ухопив за груди Опару й смикнув до себе. Тріснула сорочка.

— Не давай!.. Не давай!..

Все збилося до купи і в один момент змішалось мов у вихорі. Підлетів над головами картуз станового. Став на дибки кінь урядника. Майнули через сідло чоботи.

— Бий їх!.. Не давай!..

— Трифоне Карповичу! Що-ж це таке? — перелякано звертався до управителя вузькогрудий дідок. — Так же не можна!

Але управитель не чув його. Він стояв, вирячивши очі й розчепиривши руки. Наляканий огир кинувся з бігунками геть і трохи не збив його з ніг. Тоді ухопився обома руками за віжки й, присідаючи назад майже до землі, як павук поповз по отаві. Нарешті затримав.

Становий біг до його, без картуза й шаблі. З носа текла у його кров.

XIV

— Надай ходи! — гаркнув Юрко. — Ато попадемо на шапочний розбор!

За гони було чути голос і гомін.

— Заварилось! Ще коли-б батька не побили!

— Не поб'ють! А становому може і влетить!

Пішли скоро.

— Не біжи. Як би не вскочити: з рушницями... Скажуть, що поліцію хотіли перестріляти.

Вийшли на сінокос.

В цей саме момент кинувся огир Маляренка й потяг його по полю.

— Та-та-та!... Шпарко йде справа!...

Назустріч біг становий.

— Дайте рушниці!... Я їх усіх перестріляю!...

Розвіз рукою кров по вусах. Підбите око чудно прижмурювалось. Урядник скочив на коня й поскакав геть.

— Негідник!... — промовив становий і раптом заспокоївся.

Принаймні замовк. Тільки важко дихав і обтирав у кров закаляною хусткою червоне спітніле обличчя.

— Картуз ось... картуз... ваше високоблагородіє!... — обережно підійшов дідок, немов ховаючи свої вузькі груди. — Така сторія...

Становий рвонув картуз з рук дідові, обтруснув його й одяг на голову.

— Ну пам'ятатимете мене! — сказав. — Я вам не забуду! Я їду — додав Маляренкові.

— Почекайте в економії. Я теж зараз приїду.

— Добре.

Пішов до кабріюлета. Там лежала однята у його шабля. Одштовхнув її ногою й сів. Кабріюлет рушив і біла спина попливла геть від табору.

— З богом, Параско! — гукнув хтось.

— Не займай! — спинив суворо Опара.

Він ще був наїжений після баталії, мов молодий ставний пес, що тільки що вискочив з вуличної прочуханки. Робітництво теж було схвильоване: вийшло не те, чого хотілось.

Маляренко раптом усе спостеріг і збагнув.

— Ну, що-ж це ви наробили? — сказав він, передавши віжки синові й підходячи до Опари.

— Нехай не хапає за грудки! „Забрать“! За що забрать? Хіба ми не маємо права говорити з вами про своє діло? Чого він вмішався?

— Так-то так... але... Негарно вийшло.

— Хто каже: гарно?

Помовчали. Робітництво обступило управителя. Пахло брудною білизною й потом.

— Так чого-ж ви хочете?

— Набавки. Сто карбованців до Покрова.

Помовчали.

— Багато.

— Чому багато? У Смолянина сто двадцять хочуть.

— Там інша робота.

— Скрізь однакова робота! Не в холодку лежать.

— Не в холодку та й сто карбованців — великі гроші. Князь не погодиться. А тут ще от з становим... Піде по всій губернії.

Говорили довго. Говорили тяжко. Мов камінюка на серці лежав становий: буде біда! Дехто одійшов од гурту. Маляренко крутив. Порішили: як скаже князь... Телеграфувати йому, а поки що ставати до роботи.

Юрко сидів на дишлі мажари, дивився й слухав.

Перед ним стояв товстий і важкий, хитрий і меткий, Маляренко, витривалий і далекосяглий, і вів гру з запальним, але малосвідомим і неорганізованим робітництвом. І було подібне до того, що шука грається з риб'ячим дріб'язком. І було ясно, що вона в свій час поїсть його.

Так прижмурював очі Маляренко й так смачно перебирав губами й ковтав слину.

„Крокодил“! — подумав Юрко.

XV

Степ помалу спускається в пологу балку. Переступає обережно вниз, мов через гадючку, через річку і йде поважно, не поспішаючись, вгору, підходить аж до обрію, де, мов дівочі перса, ніжно визначаються дві могили. А потім іде далі.

Куди?

А хто його зна! Кудись далеко. Мабуть аж до моря. Йому не диковина. Йде тисячу верстов — на сонці, на вітрі, полинялий, обвітрений, без шапки. Жмурить вузькі свої очі. Мовчить.

А прийде до моря, спиниться, і знов прижмурює свої щілини й мовчить.

Слухає, про що говорить море?

Може.

Коло тієї слизької гадючки внизу стоїть хутір. Сірий, солом'яний і теж обвітрений. А повз його від обрію до обрію, аж до тих могил, прослався шлях. Колись чумаки їздили, а тепер так, коли-не-коли кому забagnetься проїхатись по йому. Колись і хутір був „постоялим“, а тепер просто — хутір. Сорокопудишин. Живуть там Сорокопуди. Присівають хліба й баштани садять. Головне баштани.

Он і цього року сріблясто-зеленою, обведеною золотим позументом плахтою послався баштан від хутора під гору.

На хуторі живе стара Сорокопудиха Ликеря Корнієвна, а коло неї, мов коло квочки, сім дочок і два сини: Маруся, Олена, Ярина,

Олександра, Катерина гостропузенька, Ганна й Настя, Петро й Свирид. Хто часом заскочить на хутір, то не розбирається в дівчатах: аж сім їх і всі на одне обличчя — сірі, довгоносі, маслакуваті, мов старі коні. Ремонт!.. Одна Катруся, мов білий крупчатий вареничок, товстенька, гостропузенька, з масними очицями. На неї й звертають увагу, хто заїздить, стежать за нею очима. Мов коти.

А стара Корнієвна весь день турбується і квокче й скрипить: і те треба зробити й те, і туди слід побігти й туди.

— Ти-б, Свириде, зробив!.. Ти-б сказав!.. А чи не забув, Свириде, що треба прополоти огірки?

Свирид, кремезний сороколіток, з лисиною, мов коліно, розбійничими очима й вусами, завжди мовчить і завжди робить. Робить за Марусю і Катрусю, за Олену і Ярину і за всіх. Мовчки, понуро. Поблискуючи зпід густих брів чорними очима. Робить цілий день мовчки. А ввечері, теж мовчки, кличе в комору наймичку, рябу, косооку Мотрю, й запирається з нею на цілу ніч.

Петро — студент. Веньямин в сім'ї. Огірки, кавуни й картопля продаються, щоб піти на вчення Петрові, на життя його в Харкові, на новий мундир. А в його все того нового мундира немає. Все старий, виляний картуз. Хто його знає, куди йдуть гроші. Свирид мовчить, тільки очима поблискує. Товариство... товариство погане. Все паничі, багачі: Маляренко, Ольшановський. Їм що? Мідяків і в руки не беруть. А тут кожен огірок, кожна динька на базар у місто йде. Надобридила та бита дорога через гору повз могили!

Живуть Сорокопуди в степу, як справжні птахи. Набивають собі шлунки всім, що росте на землі під сонцем. І віддають те все степові, вітрові й сонцю. Сама Ликеря Корнієвна про себе говорить:

— Дикая я стала. Людей ніколи не вижу. Як побачу, що хто до воріт їде, так серце й падає... Боюсь. А чого — й сама не знаю. Задичавіла. І діти такі. Ще Катюшка сяк-так, а інші — мов кошенята, що на горищі вивелись: побачать кого, то настовбурчаться й того дивись, що почнуть порскати.

— Ну ви, мамаша, справді... — завважає яка з дочок і не договориць, не зуміє думки висловить.

— Дикая я й діти мої дикий... Тільки ось Петро...

Проходить степ повз хутір Сорокопудів і не помічає його. Чи мало хіба зустрічається йому того сірого птаства? Іде собі, безтурботний, далі й далі, до синього моря, до гомінких хвиль. А там зупиниться, прижмуриться, що ледве зіниці з-між вій прозирають, і стоїть. Думає про що?

А хто його знає!

XVI

— Пани! Пани їдуть!..

Заметушився хутір. Справді під'їхали: Ольшановські — Ніна, Юрко й Стефан — і Маляренко! Ніна вся в рожевому, навіть панчішках, а на голові солом'яний бриль злотовилює. Чотирнадцять очей з усіх кутків і закутків, зза дверей і зза герані на вікнах, пронизують її здивованими й заздрими поглядами. Ач яка! Мов пастила рожева.

Аж неначе в роті солодко... Маляренко коло неї. А що то таке за опудало ведмедикувате? Горбатий, чи що?

— Чим же я їх буду контентувати? — бідкається, ударивши в поли, Ликеря Корнієвна. — І борщ сьогодні пісний, з буряками та картоплею!

Вийшла в сіни. Стоїть, мов з хреста знята.

— Заходьте в залу, прошу вас покорно.

— Ми тільки на хвилинку, — цілує її в губи Ніна. — Нам на баштани хочеться поглянути.

— Нічого там, голубочко, гарного нема... Заходьте, заходьте в залу.

Зала. В кутку чорна, в бляшаній ризі, ікона, завітчана чорнобровцями й гвоздиками. Пучечок васильків. По стінах, у чорних тоненьких рямцях, картинки. Святі Гори з крейдяними шпилями, подібними на голови цукру. Якийся давній митрополіт у білому клобуку. Цар Олександр I верхи на коні, що стоїть на задніх ногах, а передні підняв у повітря. А навколо безліч давніх фотографій в оздоблених черепашках й засиджених мухами рямцях.

Під фотографіями теж давній „диван“, покритий ситцевим з лапатими квітками чехлом. Коло його попід стінами дебели в таких само чехлах стільці. Далі стіл, поверх його в'язана важка скатерть. Спускається ледве не до старої нефарбованої підлоги! А насупроти, коло дверей, годинник з мідяними гилями й басистим боєм.

— Раз... раз... раз... — починає він вибивати, мов вітаючи гостей.

А на вікнах герані й фуксії, й воскове дерево, й лілеї.

— Сідайте, прошу вас!

— А де-ж Петро?

— Він зараз... забарився трохи.

Ось і Петро. Примочене й похапцем зачісане волосся. Обсмикує на ході сорочку. Видно лежав.

— Ну, ми до тебе на баштан!

Трохи посидівши в залі й давши спрмогу Ликері Корнієвні збагнути, що вони не загрожують її гостинними розмовами й тим паче обідом, гості з Петром пішли на баштан.

XVII

Широкою планиною розкинувся баштан. Там він темнозелений, а там сріблястий. Тут дині й огірки, а там кавуни. А поміж ними й через їх, рядами, нахиливши на схід сонця голови, біжать сонячники. Одні ще молоді, з ніжними дитячими, піднятими вгору, в золотих ореолах, чолами. А другі, старіші, що вже думки їх позернулися, мудро посихлялися до землі.

Ніна перша те помітила.

— Дивіться, як замислився отой сонячник! Чисто, як Капитон на своїй пасіці. Не вистачає тільки бджіл.

Вар тримтить над баштаном. Аж немов дзвенить. А в його теплі лежать і тмяно вилискують поміж огудиною кавуни й дині. З краю, поміж зів'ялими парасолями листя, вилискують великі білі з рожевим

відливом гарбузи. Мов сірі й полові воли полягли й спокійно ремигають і жують свою жуйку, заплющивши посоловілі від спеки очі.

— Гарний баштан!

Хвилі вару біжать понад огудиною.

Маляренко пішов з Ніною, Петро з Юрком, а Стефан спинився скраю, подивився, підвівши плечі туди, де лисніли кавуни й дині, ступив трохи в глиб баштану й сів під великим холодкуватим сонячником.

Баштан йому був не цікавий.

— Ну, братухо, пішла історія! Читав? Після нашої забастовки скрізь бастують, — говорив Юрко, переступаючи через пліті огудини.

Петро осміхнувся. Неначе сонце вдарило йому в очі.

— Нехай!..

— Уже у Богаєвського ставали... у Фан-Юнга... Васали.

— Ну що-ж? Цього і слід було сподіватися. Я думаю, що ось-ось і загальна забастовка буде. Стануть залізниці, фабрики, заводи. А краще всього було-б, коли-б військо заворушилося.

— Да. Затанцював би Вітте з братією, мов карасі на сковороді.

— Ні. Що Вітте!.. Сам то, сам...

— Е!.. Від його я нічого не жду!

— І я не жду. Але треба, щоб і його розпеченим дротом припекло.

Тисячі тонких, невидних окові, золотих дротинок упивалися в тіло розпеченими жалами й воно щеміло й зуділо, мов під огнем. Вітрець лоскотав обличчя крилами метелика. Огудина срібнилася, а молоді сонячники виставляли опуклі лоби проти сонця й дихали смолистим ароматом. В розтопленій блакиті важко махали крилами гави й чорно-скрипуче крякали.

— Гай-гай!.. — гукнув погрожуючи Петро й махнув рукою.

— Да-а!.. Зелений? — стукнув, нахилившись, по зеленореброму кавуну Юрко.

— Ще зелені. Рано.

Гави, що були одлетіли від баштана, повернули назад. Несли на хрипучих крилах свої чорні з сірими заїдами носи, неначе списи.

— Кра!.. Кра!..

— Гай-га-ай!.. — знов крикнув Петро й шпурнув грудкою у слід горлатій незграбі.

— Газети би тепер на село.

— І без газети чутки розходяться. Пливуть самі в повітрі.

XVIII

На обрію переливалося прозірне золото, а дві могили ніжно тремтіли в ньому, мов дівочі перса.

Стефан сидів край баштану, підвівши плечі, й байдуже дивився перед себе. Маляренко з Ніною спинилися коло кріслатого широколобого сонячника й мов хотіли довідатися, про що він думає. Дивилися на його й не могли звільнитися від ніяковости й щастя зближення. Немов той сонячник прикував їх до місця.

— Ніно!..

Від спеки молодий баритон захрип. Від вару повітря спиралося в грудях. Ніна цвіла рожевим маревом.

— Ви бачите... ви знаєте, що я... я...

Рожева хвиля хлинула з грудей по саму голову і, вихоплюючися з неї, в нестерпучій млості щастя й страждання Маляренко вигукнув:

— Ніно!... Я... люблю вас!...

— І я.

Сказала й заморгала по-дитячи.

І сонце заморгало скоро-скоро. Затримтіли сонячники. Ніна вхопилася за сонячник... за руку... і розцвіла сонячною усмішкою.

— Кра!... Кра!... — низько спускаючись, з притиском, прокричала стара гава й, свистючи крилами, подалася геть до хутора.

Далеко-далеко на обрію мліли й тримтіли в нестерпучій жазі могили. Повітря дзвонило в мільйони дзвонів і через те все поглохло.

Стефан підвівся з-під сонячника й, напружуючи плечі, гукнув:

— Додому!... Пора додому!...

Ніна й Маляренко мов крізь сон почули його голос.

XIX

Князь приїхав.

Увійшла в сірий монументальний палац звичайнісінька собі людина, з лисиною й чималим пузцем. Сказала кілька слів, запинаючись і кліпаючи, неначе сова, з-під золотих окулярів очима. І по всьому маєтку розлилося напруження:

— Князь приїхав!

Неначе й палац підвищився і набрався якоїсь нової сили. Неначе багатозначніше глянули на світ його великі вікна. Неначе на високих східцях його сторожко залягла якась турбота й непевність.

Поїхали до князя з візитами сусіди.

Приїхав і Богаєвський. Мов двадцятилітній юнак увійшов по високих східцях, лагідний і вродливий, з очима одаліски, борідкою клинком.

— Маю за приємну повинність вітати ваше сіятельство з приїздом!

Ласкаво-зваблива усмішка щирої вихованки гарему виграє з-під черепахового пенсне. Мигдально-лелійні пальці викоханих рук лагідно торкаються рукавів новісінького смокінга й білосніжних манжетів. Скромний брильянт поблискує в елегантській карватці.

— Д... дякую!... П... прошу.

Непевний рух короткої руки над бавовняним пузцем. Крісло червоного дерева злегка покотилося на блискучих коліщатках по блискучому паркету. Друге крісло ворухнулося. Сіли. Паркет відбиває дві пари лакованих ботинок.

— Надовго маєте ошасливити своєю присутністю наші краї?

— Н... ні. Як покажуть с... с... справи! — з натугою видавлює слова князь.

Очі одаліски вибачливо зморгують напруження очей. рака.

— Хіба вашому сіятельству турбувати себе справами? Єсть у вас кому займатися їми. А як її сіятельства здоров'я? Має теж до нас завітати?

— Ні. Вона т... так обжилася н... на Рів'ері, що не хо... хо... хоче нікуди р... рушати.

— Правда. У нас так не цікаво. А тут ще... Вибачте... Ваше сіятельство мабуть поінформовані... всякі непорозуміння... з селянством, з робітництвом.

— Так. П... писав управитель. От я й приїхав.

— Ну це даремно. Цілком даремно потурбувалися. Можна тільки було попрохати губернатора і все було - б гаразд.

— Так.

Князь розставив свої дугасті коліна й дивився в вікно. Богаєвський гладив і його всього й ті коліна своїм едwabним поглядом.

— Так. Тільки - б губернаторові: Річ у тім, що всі оці „забастовки“, всі оці вихватки гарячих голів викликані вони не справжніми причинами економічного, чи якого там, характеру, а просто агітацією невеличкої купки злочинців. Тільки агітацією.

— Так?

Очі князя запитливо глянули крізь окуляри з-під догори зведених брів.

— Безперечно. У мене маються факти.

— Ц... цікаво.

Одаліска розцвіла привабною усмішкою.

— Самі певні, провірені факти.

— Х... х... то-ж вони т... такі, оті поганці?

— Це, ваше сіятельство, поки що таємниця.

— Але ви повинні с... сказати!

Одаліска не хотіла віддаватися зразу.

— Я звязаний словом честі.

— Ну, яке тут може бути сло... ло... во честі у д... д... дворянина, коли річ іде про таких негідників!

Князь спалахнув. Коліна його на мить стиснулись обценьками, мов клешні рака, а під лівим оком смикнувся поплавець.

Ключе. Богаєвський інтимно нахилився до князя.

— Річ в тому, що тут до справи замішується одна близька мені особа.

— Коли вона н... не сама... замішана...

— О, ні, ваше сіятельство.

— Тоді...

— Я певен того, що благородство душі вашого сіятельства не дозволить зробити якусь неприємність особі, котра належить до так званого прекрасного пола.

— Безперечно.

Поплавець по-іншому засмикався під оком. Одаліска збагнула, що час віддатися.

— Тоді я скажу все по правді.

Дві пари колішат посунулися по паркету до других двох пар, а ботинки до ботинок.

— Та особа, про яку я говорю, моя своячениця. Вона дізналася від людини, котра добивається, між іншим сказати, — цілком безнадійно — її симпатії, про організацію...

— Організацію?!...

— Так, організацію, яка підбурює селянство й робітництво проти нас.

— Хто - ж вони т... такі?

— Перший — син вашого управителя Маляренка. Другий — син дворянки поміщиці, Ольшановський, і третій син міщанки - баштанниці, Сорокопуд. Студенти університету.

Одаліска віддала все, що мала і ждала подяки від князя. Але той мовчав.

Богаєвський доторкнувся випещеною рукою до свого алмаза й лагідно стукнув ботинком по паркету. Приємна усмішка застигла над його гостренькою борідкою. Прекрасне волосся буйним чубом нависло до черепахового пенсне над білим чолом.

— Треба, щоб всіх цих трьох молодчиків взяла на око поліція, або жандармерія.

— Так. Т... треба. Маляренко?

— Маляренко, Ольшановський і Сорокопуд. Але я так довго затримав увагу вашого сіятельства...

Богаєвський піднівся. Він щасливий, що побачив князя у доброму здоров'ї. Сподівається, що проти можливих заколотів влада вживе відповідних заходів.

Сходив з високих східців і почував у своїй руці бавовняну руку князя і ніс у серці його подяку. О, князь не забуде його послуги. Напише губернаторові.

Ходою двадцятилітнього юнака сходив з високих східців лагідний і вродливий красень, з очима одаліски й борідкою клинком. Алмаз поблискував в його елегантській карватці.

XX

Довго - довго працювало, ворожило над землею сонце й таки взяло від неї все, чого хотіло. Задовольнило своє бажання. Випило з неї всю осолоду й заспокоїлося. Вставало й тепер чим світ, виходило на гору й розкладало там величезне огнище. Сідало само в золотих шатах в те огнище й тихо - тихо пливло в йому над землею, величне й жорстоке.

Не потрібна вона йому тепер. Зазнала в свій час ласки й досить.

І земля, змарніла й спрагла від пережитого, почорніла й порепалась уся і взялася турботним порохом відчуження.

Дощу, дощу!.. Щоб хоч трохи окропити змарніле обличчя його пливучим дробом! Хоч росою вночі охолодити нестерпучу спрагу! Хоч вранішнім вітром з-над вогкого моря дихнути вільготно!

Нема.

А прийде вечір, а зайде ніч, зчиняється над степом якась непевна гра, якийсь дражливе сперечання незнаних сил.

То там, то тут щось блимне, щось моргне. Раз - раз!.. І ще!.. І ще!.. Здається, що ось - ось постануть хмари над горами. Ось винесуть свої гремучі авангарди на крилах вітряних.

А їх немає й немає.

Якась їх сила не пускає, якась їх влада затримала — отам за степом, за горами. І суперечка йде там невсипуща: чи бути дощеві, чи ні.

— Бути — бути! — кидає хтось огненне слово.

— Ой же ні!.. — відповідає хтось інший.

А земля жде, а земля прислухається, чи не загремить таки далекий грім? Чи не зашелестить сухою травою вітер?

Немає.

Сидить Ніна на балконі й дивиться, як переморгуються далекі блискавки. Хоче пригадати вірші поета про їх і не може. Думає про життя, думає про те, що твориться навколо, і їй здається, що і в житті тепер відбувається те саме.

І там поблискують непевні огні. Здається, що ось - ось здійсниться буря, загремлять громи, поллються дощі.

А їх немає.

Блимне щось, моргне й погасне.

Війна.

Розрухи.

Забастовки.

Скрізь неспокій, скрізь тривога. А виходу немає.

Юрко, Микола, Петро щось роблять. Кудись їздять. А їй нічого певного не кажуть. Не довіряють...

Що-ж невже вони думають що коли-б була потрібна жертва, вона не зможе принести її?..

Усмішка пробігає по її замкнених устах.

Побачать!

Але де може бути жертва? Кому вона потрібна?

Сидить Ніна й дивиться, як блимають блискавки, і вслухається серцем в далекі погрози. І вона певна, що щось буде, буде неодмінно.

— Буде!.. Буде!..

— Ой же ні!..

— Буде!.. Буде!.. — німо перекликаються блискавиці.

XXI XXII XXIII

.

XXIV

Нехай хвилюються народи і збройною рукою зводять свої рахунки. Нехай по державі хвилями пробігають розрухи й забастовки. Нехай скликають Державну Думу й підкладають її під ступені царського трону. Нехай і нехай!.. Природі ні до чого того немає діла. Вона відбуває, дія за дією, свою віковічну містерію. Все по тому самому плану, все в тих самих рисах і в тій послідовності.

Перегоріло літо золотим хвилястим полум'ям. Одстугоніло далекими грозами дощовими, одморгало сухими блискавицями перекличними. Червоним жаром синєпереливним розгорілася осінь і прозорим димом засновує далекі обрії, що порозбігалися у всі краї й спинилися там і стоять нерухомі. Мов ждуть: що буде далі?

А небо теж одійшло далеко - далеко від землі, заглибилося у ясну синяву й дивиться з далекого далека на чорними пасмами розмірежані поля, на золотом покроплені ліси й на річки, блакиттю освічені. Мов людина підстаркувата, що читає книгу, подалі її від очей відставивши.

Осінь.

Низками важкого чорного намиста по заглибленій блакиті лінуть до вирію гуси. Лінуть і турботно перекликаються. Летять журавлі. Немов комарі в каре построїлись. Летять і тоскно курличуть. А ось напружено повитягали шиї качки і прудко-прудко, немов у пристрасті любовної жаги, дріботять крилами. Летять, мов стріли, пущені з тугого лука. І все туди, туди, туди — в далекий вирій.

Навіть павутина — зогрілась на сонці, знялася молочною піною в повітря й летить не знати куди. Чіпляється за дерева, за бур'яни й безсило демонструє своє бажання пливти й рухатися.

Осінь.

Почервоніли від вранішніх заморозків груші, пожовкли морелі й безвладно скинули на вогку землю, на молоду осінню траву, росою обважену, своє убрання. Втомилися від сонця й літа. Стоять обвільнені й полегшені і віддають своє чорне тіло терпким пестошам бадьорого осіннього вітру, останній ласці знесиленого сонця. А яблуні, а вишні й сливи ще тримаються й червоно осміхаються до задумливого ставу.

Шарудить понад алеєю в опалому листі рябенький коротконогий песик з чорними чутливо настовбурченими вухами й куцим хвостом. Нюхає. Чогось шукає. Спиниться. Підійме передню лапу в повітря й стоїть яку мить нерухомо. Прислухається. На куці пурхає жовтобока синичка. Червоношийй щиголь обчищає свій дзюбик об темно-бурий пруток ліщини. Десь далеко на алеї чується хода. То йде владарка того песика, Ніна.

Вся в чорному і стримана, мов черниця, тихою ходою йде до ставу. Стала й стоїть. Нерухоме обличчя в неї, нерухомі очі. Мов прикута думкою до чогось далекого й сумного. Не бачить налитого сріблом ставу. Не помічає покритої чорноклином і ясенем гори, що підводиться навспиньки над ставом і мов хоче через сад побачити хутір і панську садибу. Не бачить. А серце тоскно стислося й жевріє смутними сподіваннями.

Песик підбіг і лащить.

Відмахнулася. Побіг униз до води.

Подивилась: де-б сісти.

Немає де. Замість лави стремить один пеньок з гвіздком на тім'ї. Зламано лаву.

Пішла до огорожі й сіла на камені.

Очі на ставу, а думки розпливлися і знітилися, мов туман ранішній.

Якось та буде!..

На курси не поїхала. Нащо вони, коли там не буде Миколи. Не хотіла в тому признатися, але було так, безперечно так.

Були плани й розпланилися. Були заміри й не здійснилися.

Несподівано все пішло не так, як думалося. Хтось певно видав Миколу й Юрка й Петра. Князь писав губернаторові, що вони підбивають селян проти панів. Довідався про це старий Маляренко. Начальник поштового відділу прочитав листа князевого й застеріг. У їх умова. Ні один лист князів не випускається непрочитаним. За це від економії платня окрема начальникові. Не можна. Біля вогню всім треба ходити обережно. А князь огонь: і тепло коло його й згоріти можна.

І Микола й Юрко повинні були зникнути.

Петро не захотів і тепер в тюрмі.

Наскочила жандармерія. Спеціально з губернії. Перерила все у Мальяренка й у Ольшановських — нічого не знайшла. Потрусила Капитона й ще декого. Позабирала книжки, газети. Оточила Сорокопудишин хутір. Наробила гармидеру. Трохи не вмерла з переляку Ликеря Корнієвна. Позабивалися по кутках сім дочок її. Думали, що жандарми різатимуть їх. А Свирид, як став у залі коло годинника, як статуя, так і простояв мовчки, поблискуючи очима, весь час, поки поралися неждані гості.

Взяли Петра. Не захотів утікати. Знищив і приховав усе, що було, а сам не захотів тікати.

— Чого? Я роблю своє діло, а вони нехай роблять, що знають.

У Ликері Корнієвни опісля й язика на який час одібрало було. Ледве потроху очумалася.

А Микола й Юрко мов крізь землю провалилися. До університету не поїхали. Звісток додому не подають. Немає оказії. Почті не довіряють.

І зажурився хутір Ольшановських.

Мовчки сидить зранку до вечора Катерина Андріївна й в'яже панчохи. Мов ув'язує в їх свої думки. Стефан мовчить, а Михайло по цілих днях ходить з кутка в куток по залі й курить. Стукотить чобітьми по підлозі, мов годинник вибиває маятником. До Богаєвських не їздить, але весь час думає про Аріядну. Не витримав прямого поєдинку, віч-на-віч. Тепер узяв другу лінію: як одрізав до Богаєвських. Не сказавши ні слова, не зробивши натяку.

Ходить по залі й курить.

Зажурився хутір Ольшановських.

А тут скрізь неспокій. За лиманом уже дими встають. Палять економії...

Погнав вітрець по ставу зморшки, мов різб'яр зробив по сріблу дрібні нарізки. Погнав і затих.

— Ніно!... Ніно!...

Хтось гукає здалека. Здається, Стефан.

Підвелася й пішла на голос: чого йому?

Далеко між деревами маячить постать Стефанова. Угору зведені плечі, мов до манекена прироблені руки.

Побачив.

— Іди додому!...

Приїхали Богаєвські. Вперше. Ніколи не були. Сам і Аріядна.

— Чого?

— Сама спитай!

Пішли вгору до будинку по засипаній жовтим листям алеї брат і сестра. Він — манекен деревляний, вона — ставна й тендитна, мов молода черниця, з чорноєдвабними, тонко виписаними бровами.

XXV

Катерина Андріївна схвильована і в той час гордо задоволена. Нарешті Богаєвські приїхали до їх.

То все їздив Михайло.

Тонно веде розмову з Аріядною й приглядається оком жінки, що знала в житті кращих часів, до своєї гості. Якась гадючо-ефемерна. Все в неї роблене, удає. Але немов стало її другою натурою. На все дивиться немов з зацікавленням, але ніщо не цікавить її насправді. На Катерину Андріївну й на Михайла дивиться так само, як на старий альбом, що випадково попав до її рук.

— Хто це такий? — і перевертає сторінку далі.

Михайло теж удає з себе ввічливу, але цілком байдужну до її жіночих принад людину.

— Цього року гарний перельот. Підстрелив п'ятеро гусей. А ви?

— Була спроба на качок... — інтригуюче завважає, кидаючи погляд на Аріядну, Богаєвський і замикає свої вродливі уста усмішкою.

— Вас не питають! — розпеченою дротинкою шпигає ті вуста Аріядна.

— Це цікаво.

— Нічого цікавого!

— До деякої міри... цікаво, — усміхається знов Богаєвський і очі одаліски грають таємницею.

— Він хоче сказати, що я зробила дев'ять пострілів у повітря...

— І що за десятим підстрелила одну качечку, а Ментор піймав її і з'їв.

Аріядна освітілася усмішкою. Удає з себе хлопчика сьомилітка:

— Піймав і з'їв! — вередливо кокетуючи, повторяє вона.

Катерина Андріївна співчуваючи мовчить. Стефан, підвівши плечі, по-совиному кліпає очима. Ніна задумана, мов осінь, дивиться на гостей.

Аріядна відчуває той погляд.

— Гарно тепер в саду. Але я не люблю осени.

Ніна у відповідь ніжно-задумливо усміхається.

„У неї гарні брови“ — помічає Аріядна.

— Ну, Михайле Антоновичу, чию кандидатуру будем висувати в Державну Думу?

Богаєвський підсувається до Михайла й інтимно заглядає йому в вічі.

— Не вірю я в ту Думу.

— Чому? А я навпаки. Думаю, що вона саме в нашу міру і в наш час.

Приємно осміхається і дружньо-інтимно додає:

— Думаю, що треба висувати кандидатуру князя.

— Та він же заїка! — зривається раптом Михайло.

— А ви думаєте, що в думах та парламентах тільки оратори сидять і мають вплив і значіння?

— Я неодмінно подам свій голос за князя! — екзальтовано спурхаючи з місця, каже Аріядна.

— Як матимеш той голос!..

— А хіба я не маю?

— Здається, ні.

— Тоді я проти такої думи!

Їй нудно. Не сидиться на місці. Підбрала амазонку, пішла на веранду. Михайло за нею.

— А де-ж ваш син Юрій? — звертається Богаєвський до Катерини Андріївни.

— Поїхав до університету.

Стефан нервово скліпує вирлоокими очима.

Богаєвський дивиться на Ніну.

— Неспокійно зараз. Подекуди до кулеметів доходить...

— У нас нічого.

— Ну, у вас... — Богаєвський щось хоче сказати й спиняється.

Перевів очі на Стефана.

— У вас нічого не буде.

Стефан дивиться на нього. Наїжився, мов хоче кинутися на ворога.

— У вас нічого не буде...

Загадкова ухмілка.

Мовчанка.

Чути сміх Аріядни.

Червоніє листя плюща на веранді. Голубіє небо. Осінь задумливо дивиться знадвору.

— Ну, пора їхати додому. Вибачення за турботу. Хотілося по-знайомитися. Живемо поблизу й не знайомі.

Кидає слова, кидає усмішки й кличе Аріядну. Та входить з веранди і в дверях вимальовується її туго затянута постать, мов виточена фігурка з шахів.

Поїхали. Танцюють і виграють задами підстрижені коні. Вилює циліндр Аріядни, гойдається трен. Хилитається гнучий стан.

— Я знаю, хто видав наших.

Обернулися до Стефана.

— Хто?

— Богаєвський.

XXVI

Летять чорні зразки наміста під сірим небом і чути далекий турботний поклик: куг-ги! куг-ги! Зеленими едвабами стелеться ози-мина й дише прохолодою й рослинним ароматом. Пізній плуг глибо-кими борознами ріже заснулий переліг і гайвороння купами носить над свіжими скибами чорнозему.

Ге-ей, далеко видно в степу!

Он м'ягко котиться, мов по гумі, по накоченому після дощів шляху бричка. Пара коненят бадьора дріботять у дишлах. А дядько настов-бурчив шапку над коміром сірої свитини, прижмурих оченята й задо-волено помахує батіжком: но-о!.. Поглянув на плугатарів. Спинив коней.

— Здорові.

— Здоров.

— Орете?

— Ато-ж.

— Та-ак. А як земля?

— Та нічого. Трохи важкувато.

— Та-ак.

Перебірає віжки в руках. Мишаста кобильчина, користуючись моментом, спорожняється.

- Ну що? Нічого не чуть?
- Кажуть — замирення з японцем.
- Ну що-ж, пора. А як люди?
- Та нічого. Починають трусити панські економії.
- Йо?

Загадково киває головою й весело додає:

- Аж пір'я летить!
- Де?
- По Кам'янці.
- Та - ак.

Мовчанка. Гнідий мотнув головою.

- Ну, бувайте здорові.
- Бувай!

Рушила й м'яко покотила бричка.

„По Кам'янці“ — думає рановий. — „Не далеко“.

- Ну, рушай!

Взявся за плуга. Влягли в шлеї коні, захрущало коріння й потік з лемеша чорно - єдвабною биндою чорнозем.

„По Кам'янці...“.

- Куг - ги! Куг - ги! — зовсім низько перекликаються сірі птахи.
- Підвів у небо погонич очі. Шморгнув носом.

- Та й багато цього року гусей!

„По Кам'янці...“.

Зеленими килимами стелеться озимина. Вабить очі й дише осінньою рослинністю. Кружляє гайвороння над оранкою. Хижацьким криком роздирає повітря. Холодно сплять далекі перелogi.

А бричка котиться й котиться по шляху і тягне за собою невидимо до серця прив'язану нитку:

- Вже на Кам'янці!...

Гей - гей - ге - ей! Далеко видно в степу.

Чи то дими, чи хмари постають на обрії.

XXVII

Осіння ніч. Прийде й стане коло вікон. Зачинять вікониці, а вона стоїть, не відходить. Стоїть нерухомо, мов старий каштан на висипаній жовтим піском лощинці коло дому. Мов білі колони ганку.

Стоїть і мовчить.

І моторошно на душі від того мовчання.

Світло у кабінеті, їдальні, у всіх інших — темнота. І страшно заходити туди, як стемніє. Але треба обійти, оглядіти. Бо повен дім добра, а скрізь почалися грабунки. Бо нікому не можна довіряти.

Цокотить чайним посудом господиня дому. Дзвенить срібними ложечками у мідяній мисочці. Обличчя її вродливе й суворе, мов матрони римської.

— Що тобі сказав військовий начальник? Дасть він салдатів, чи ні?

Вона незадоволена й чоловіком і військовим начальником, і тим, що скрізь заходять бунти, грабунки. Це щось неможливе, ні на що не похоже. Дозволити мужикові дійти до того, що серед дня осмі-

люються грабувати економії. Зароби собі й тоді користуйся заробленим, а чужого не займай.

— Я вже говорив, що обіцяв на цьому тижні прислати до князя двадцять чоловіка. З їх можна буде взяти й до нас чоловіка п'ять, ну три...

— Три! Що можуть зробити три...

— Але ж у їх зброя!...

Богаєвський гнівається. Він все зробив, що міг. І не його вина, що робиться не так, як він хоче. Іра не може цього зрозуміти.

— Іро! — озивається Аріядна. — Чого ти так боїшся? І папа і Олексій Петрович завжди відносилися до селян добре, нічим їх не кривдили. Вони нам не зроблять ніякої шкоди.

— Ти віриш мужикам? Ну, я цього не можу дозволити собі!

Вона гордо хитає вродливою головою і на її обличчі римської матрони застигає зневажлива усмішка.

Богаєвський в душі теж не вірить селянам. Не вірить їм і Аріядна. Але вони бояться паніки.

— Немає чого боятися. А буде небезпека, то вживемо заходів, щоб забезпечити себе від неї.

Богаєвський підвівся з кресла, йде до кабінету й черкає сірничка. З свічкою в руках іде у звичайний тепер вечірній обход кімнат адміральського музею. А ті кімнати — справжній музей, що утворив його покійний тесть. Музей наук, письменства, мистецтва, археології, прикладної техніки, колекцій мисливства і спорту. За довгий свій вік небіжчик об'їздив весь світ і мав досить засобів і вільного часу, щоб усолодити свою старість усім отим добром.

XXVIII

Безгучно йде по паркету, держучи поперед себе свічку, Богаєвський. Бліки від неї падають на поліровку дорогих меблів, на свічада й віск паркету й перебігають з місця на місце, мов ведуть якусь химерну гру. Освітлюють гобелени, дорогі канделябри, статуї.

Богаєвський дивиться. Все на своїх місцях. Скорботно глянув із пітьми Рембрандтів лик Христа в терновому вінку. Ось шафа з сріблом. Вилискують за склом срібні „братіни“ з золотими орлами, срібні карафи, кубки, чарки, колекції срібних каламарів, попільниць, призів, медалів олімпійських ігор.

Ось із пітьми висовується залізними кутами важка огнетривала шафа. Там зберігається старовинний великий золотий хрест з мощами. Там лежать відсоткові папери. Двадцять сім тисяч!... Там колекції золотої монети. Персні з дорогим камінням, шпильки, брелоки. Є один чудової різб'ярної роботи Бенвенуто-Челліні, чи-що. В Італії придбав адмірал.

А ось кімната мисливського приладдя й дуельної зброї. Шафи з костюмами для плавання, бокса, боротьби й атлетики, верхової їзди, для лаун-теніса й іншого й іншого. Шапки... брилі... кепки...

Ось окремо колекція старовинної мисливської зброї виробу славетніх майстрів — Боса, Лазаріно, Моргенрота, Старбуса й інших. Так вихвалявся адмірал цією колекцією!...

Ось його архів. Величенна скриня з фамільними й іншими документами, дворянською родословною книгою - грамотою в темно-малиновій єдвабній обкладині, з великою печаттю на позументі, в шкапульці з палісандрового дерева. У великі свята добував із скрині ту грамоту адмірал, сідав у залі й на самотині перечитував од слова до слова.

Ось археологічна кімната й колекції мінералів, комах і гадів. Вискаляє зуби з шафи череп кимерійця, що викопав адмірал.

Скоріш проходить Богаєвський нецікаві для його кімнати. Поминає непотрібний мотлох. Проходить через кабінет адмірала з столом, набитим його рукописами. Писав старий чудак про відродження древнеолімпійських ігор і відродження людськості при допомозі спорту. Дивив! Сам був мов бочонок і важив дев'ять пудів.

Поруч з кабінетом книгозбірня — більше сорока тисяч примірників. Скільки грошей в неї всажено! За „Фехтовання“ Гомара в Парижі заплачено 1750 франків.

Обійшовши адміральську половину, Богаєвський обходить свою. Тут та-ж розкіш, але більш сучасна. Він кохається в фотографії. У його є дорогі об'єктиви, приладдя для класичної експозиції, вищої ретуші, різних проявлень. Є окрема книгозбірня по техніці й мистецтву фотографічної умілості.

Спинається коло великого горіхового гардероба й розчиняє його. Думка: чи не забрався хто туди. Мацає одіж... Немає. А там висять і три нових фракних костюми, три сюртучних пари, два смокінги, шість пар піджачних, дванадцять нових повних костюмів з найкращої китайської шовкової че-су-чі... Там три паризьких циліндра. Один — ясний, літній, кольору gris de perle, — останній крик моди. Два нових солом'яних брилі — справжня панама. Один бриль солом'яний з чорним бордюром. Он вгорі африканська каска з цілою системою віддушин — паризького виробництва...

Зітхнув Богаєвський. Багато всього. Жити-б і жити, не турбуючись. А тут...

Зачинив дверцята. Пішов далі.

Обійшов. Погасив свічку. Прислухався.

Мовчить осінь. Присунулася темною ніччю під самі вікна й мовчить.

Заграла на роялі Аріядна. Мов морозом по спині посипало. Хотів іти, сказати, щоб не грала й не пішов.

Усе одно. Нехай...

XXIX

Михайло своїм звичаєм ходить і ходить по кімнаті. Накручує дуги чорні вуси, поблискує очима. В його так само, як і в Юрка, орляча змичка брів. Обидва пішли в батька.

Катерина Андріївна щось плете. Ніна читає й напружує брови, щоб зловити смисл прочитаного. А він не піддається. Вернулася назад, читає знов.

Стефан кліпає очима на лампу.

Тихо.

Що це?... Мов щось застугоніло... і враз затихло.

Зняли гвалт собаки. Усім двором...

— Здається, хтось приїхав.

Михайло не дійшов до кутка, повернувся й вийшов. В непричинені двері тривожно дивиться неспокій і ось-ось збирається затрипотіти крилами. Собаки на когось напосідають. Коло самих дверей...

І враз у дім вірвався насичений неспокоєм і хвилюванням клубок згуків. Жіночі голоси. Сміх... чи плач...

Мати й дочка злякано й разом підвелися з місць. Стефан втопив ще нижче в плечі свою голову, витяг наперед гострі щелепи й закліпав очима, прислухаючися.

— Богаєвські,— сказав він.

Переглянулися: чого? Але не встигли нічого збагнути, як у кімнату не ввійшли, а вбігли, не роздягаючись, Іра, Аріядна й за ними сам Богаєвський.

Що таке? — застигло питання на обличчях Катерини Андріївни й Ніни.

— Вибачте, що вриваємося до вас! Але це... це щось неможливе!.. Напали, мов гуни, мов дикуни!.. Ах, я не знаю!.. Ха-ха-ха!..

Іра кидається в крісло. З нею істерика. Аріядна й Богаєвський метушаться коло неї.

— Води!

Михайло незвичайно для нього скоро біжить до графіна.

— Що, що таке?..

— Мужики!.. Мужики грабують нас!!

Жах пробігає хвилиною по дому. Немов моргнула лампа.

— Перед вечором почали з'їздитись... бричками, гарбами, возами. З Олексіївки, з хуторів... Обложили з усіх боків, мов орда...

— Alexis, перестань!.. — підводиться раптом Іра. — Де Кастор?

— Ах pardon... в екіпажі. Я зараз подивлюсь...

Богаєвський не своєю розгублено-метушливою ходою біжить до дверей, наставляючи поперед себе руки.

Іра опановує себе. Вона знов робиться схожа на римську матрону підчас навали гунів. Бліда, з блискучими очима.

— Вибачте, що увірвалися до вас,— звертається вона знов до Катерини Андріївни. — Ми тільки на годину. Ідемо в Понятовку.

— Ах, що ви кажете? Куди ви поїдете вночі? Залишайтеся у нас!

— Ні, ні! Ви тільки уявіть собі: мов звірі дикі оточили нас!

Alexis вийшов: — „Давай хліба!“ — „По якому праву?“ — „Все наше!“.. І почалось. А Кастор, бідний Кастор! Вірний друг покійного рара... Вибіг, почав гавкати... Погналися за ним з сокирами. Трохи не зарубали. Лапу одрубали!.. Ось він. Кастор, Кастор!..

Богаєвський вносить забинтованого рудого вижеля й становить його на підлогу. Пес дивиться старими розумними очима навколо й на трьох ногах дибає до Іри. Лиже руку.

Богаєвський нахилився до Михайла:

— Горить!..

Той роздумливо крутить головою. Стефан обережно вийшов з кімнати.

Аж тепер Катерина Андріївна помітила, що гості не роздягалися й попрохала розташовуватись у неї як дома.

— Зараз буде чай, вечере.

Вона хоче домашнім клопотом одігнати від себе той жах, що привезли його з собою несподівані гості.

Ось воно, те страшне й невідхильне, жахливим вихорем і до їх доривається. Сьогодні Богаєвські, завтра Ольшановські. Мороз пробігає у неї по спині, але вона вдає з себе спокійну.

— Нічого, якось обійдеться. Може великої шкоди не нароблять.

Богаєвський дивиться на Михайла. Той мовчки зморгує багатороззначний погляд вродливих, тепер без пенсне якихся химерно-незнайомих очей.

Загубилося пенсне.

Аріядна мовчить, мов загипнотизована.

Ніна глибокими очима дивиться на всіх і мов не може збагнути, що сталося.

XXX

Стефан вийшов на ганок. Глянув через сад на гору. Так, горить. Неначе місяць сходить.

Пішов до стайні, осідлав коня й виїхав за ворота.

Там припав до гриви, ударив ногами під боки, раз і вдруге, й полетів у степ, понятий звірячою радістю й зацікавленням.

Горить!...

XXXI

То був не будинок з білою колонадою, з ганками й мезоніном, а велетенська голова жахливого огненного лева. Червоно-чорна грива стовбурчилася й буйно хилиталася на вітрі. Білі зуби вишкірялися серед огню й диму, а з невидимої пельки виривалось шалене гарчання, нестримана звіряча лютя.

І здавалося, що ось-ось та огненна голова піднесеться вгору й полетить уночі над садом, ревучи й регочучи й викидаючи з себе хмари диму й іскор.

А навколо будинку, мов комашня, метушилися люди. Щось тягли, щось кидали. Змагалися між собою. Наближались до огню, лізли у вікна й панічно тікали назад, коли огонь з новою й новою силою вибухав з середини дому.

На посипаній жовтим піском лощинці, під каштаном, безладним півколом було розташовано меблі й на їх сиділи й дивилися на пожежу люди: чоловіки й жінки й діти. І все було п'яне незнаною радістю роздратування й здивування. І все кричало, реготало й вило від звірячого задоволення й божевільного захоплення.

— Га-га-га!...— мов у казані кликотіла розтоплена смола.

Голоси людей зливалися з ревом огню.

Хтось у дикім екстазі стрибав перед огнем. Хтось рвав книжки й розпускав по вітру рожеві листки й вони, мов яблуневий цвіт, падали на землю. Хлопець настромив на палицю черепа, підняв його вгору й стрибає перед огнем чорним силуетом. Якийся дядько натяг на себе поверх свити в'язану фуфайку, підобгав під неї поли, підмостив на черево подушку й танцює перед огнем, виробляючи руками якісь безладні гімнастичні фігури.

— Адмірал!... Адмірал!... Га - га - га.

— Розчиняй йому пузо!... Розчиняй пузо!...

Хтось пірнув ножом у подушку і з неї посипався пух.

— Га - га - га!...

Реве безум, гуде будинок, трипошуть вгорі хмари.

Каштан мов обито розтопленим золотом.

Уся панська садиба залита рожевим сяйвом.

Там хазяйнують люди.

Турботно виносять з винбарів мішки й кидають їх на підводи. Грузять насипом брички пшоном, пшеницею, борошном. Тягнуть хомути, шлей. Викочують бочонки. Мов комашки, котять по землі величчю пакунки вовни.

Сиплеться ячмінь... Сиплеться додолу просо... Пшоно... Од дверей до возів доріжки.

Торохкотять цеберки, відра.

Скоріше! Скоріше! Чи немає де сала? Олії? Ось чоботи.

— Чоботи?!

— Мої!

— Брешеш! Я перший!

Схопилися, боряться. Б'ють один одного чобітьми в обличчя. Падають.

Побігла струмнем із брички пшениця.

— Затикай!... Затикай!...

Прив'язують до гарб коней, корів.

Хтось виганяє з кошари овець, — рожевих, сонних...

Ув'язують кабана. Білі поросятка турботно хрюкають коло наляканої свині.

— Куві - і!... Куві - і!...

То дядько разом ухопив двох сосунців за задні ноги. Решта побігла попід возами.

— Хрю - хрю - хрю!... біжить за ними свиня.

— Не займай! Цей плужок мій!

— От народ!

— Кириле, куди ти, сукин син, дивишся!!...

— Це не по закону: вам усе, а нам нічого!?...

Бах. Трах. Бійка.

— Га - га - га!...

— Го - го - го!...

— Так його!

— Куві - і!... Куві - і!...

— Хрю!... Хрю!... Хрю!...

— От народ!...

.....

.....

XXXII

Тягнуться у степ з хутора воли. Примеркає пожежа.
Лев притомився. Вже не ричить, а байдуже позіхає, роззявлюючи свою чорну пащу.

— Ти хто такий? Ти чого тут?

Чорні тіні обступили Стефана. Простягають руки.

Кинувся, мов заяць, між деревами в гущину саду.

— Лови!.. Лови його!..

Перестрибнув через тин. Схопився на коня й подався без дороги в степ.

XXXIII

В маєтках князя тривога. От-от наїдуть грабіжники на якийсь хутір, рознесуть його й пустять димами. Таке робиться скрізь. Що-вечора за рікою видно заграви пожеж. Що-ранку з туманами тягнеться по землі дим. Народ, мов роздратовані оси. Нічого з ним не поробиш.

Ще з весни між селянством почувалося щось непевне. То в одному, то в другому місці заганяли вночі коней у заповідні князівські сінокоси й випасали їх. Влітку розкрадали з поля пшеницю. Якось підпалили комору в степу.

Тепер, у-осени, коли потяглися з-над плавнів тумани, з усієї околиці посунулося селянство в головну економію й почало настирно вимагати зерна на посів.

Маляренко відмовив. Усій околиці не надаси.

А жахливі події насувалися ближче й ближче. Треба було якось забезпечити себе. Маляренко сам зібрав сусідніх селян і пообіцяв, що коли будуть боронити князівського добра, дасть їм під посів кращої землі. А коли хто схоче, то може й купити собі землі. Князь не дорожитиметься.

— Ні, Трифоне Карповичу, — сказав багатий і статечний селянин Грунь. — Князівського майна захищати не думаємо. Нехай сам стереже. А купувати землю нам немає чого. Все одно вона наша. І нам її даром віддадуть.

Відбив Маляренко телеграми князеві й губернаторові: послав гінця до справника. Добув десяток стражників і ждав від воїнського начальника салдатів.

Роздав зброю, яка була, службовцям.

Ждали біди неминучої.

І ось вона насунулася.

По обіді приїхало на князівський хутір „Нові Топази“ чоловіка п'ятьсот селянства. Кинулися з криком „ура“ й пострілами з рушниць на винбарі й магазини й розграбували їх. Почали забирати коней і худобу.

Прилетів гінець до Маляренка.

Послав негайно стражників.

Сипонуло, забачивши їх, селянство з хутора. Мов вороння знялось з падали. Хто куди. Кидали награбоване з возів, щоб легше тікати... Всипали стражники декому приску за шкуру.

Але хутір пропав.

Стурбувався Маляренко. Кличе старосту. Просить об'явити селянам, що від князя одержано листа. Дає дозвіл видати своїм селянам позику хлібом. А коли вийдуть захищати князівські хуторі, то ще дасть по возу хліба в нагороду.

Хотів зібрати староста сход, але виявилось, що немає нікого дома:
— Поїхали грабувати сусідські економії.

XXXIV

Як хмара ходив Маляренко по кімнаті. Знав, що вже дехто з службовців складає манатки, щоб тікати до міста.

За вікнами стояв туман і мов студеном обгортав і будинок і самого Маляренка.

Виїхати до міста, поки якось утихомириться?

Соромно.

Що скаже князь?

Залишитися тут — небезпечно.

Нічим одкупитися не можна.

Стражники й салдати — надія мала. Дуже багато у князя добра й далеко воно розкидане.

А найбільша небезпека — це вино.

Двадцять тисяч відер дали цього року виноградники князеві. А запасів попередніх років скільки!.. Дорвуться до вина — тоді пропало.

Уявляє картину розгрому льохів.

Щось тихо стукнуло в двері.

— Увійходь!

Не глянув. Думав, що хто з домашніх.

— Тато! Здрастуйте!

Повернувся, мов бугай товстоший.

— Це ти?

— Я.

Перед ним стояв Микола. Винувата усмішка застигла на його обличчі.

— Чого це ти явився? — різко спитав батько.

Микола зніяковів. Не сподівався такого вітання.

— Коли грошей не вистачало, міг написати. Тепер тобі тут не місце!

— Навпаки, тату, я думаю, що місце.

— Що таке? — потяг по підлозі до ніг сина, мов тяжкі гирі, холодний погляд батько.

— Я думаю, що коли ви й мама в небезпеці, то моє місце коло вас.

— Г-м! Ти думаєш?..

— Це моя повинність.

— А підбурювати мужиків — теж була повинність?

Син мовчки глянув батькові в вічі.

— Геть з моїх очей! Щоб я тебе не бачив!.. — спаленів, мов порох, батько. — Я тобі кажу: геть з моїх очей!!..

Микола вийшов з кімнати.

XXXV

За ніч із моря й плавнів находили тумани и невидимим корінням вросли в землю. Довго й уперто не хотіли здійматись угору і тільки на обід кудись зникали. І сірою марою стояла в тумані на горі економія князя, немов казкова фортеця часів давно-минутих.

Позачинені всі брами.

Боялись отого повитого млою степу. Здавалося, що ось-ось з тієї мли позіхне огненною пелькою дракон. Ввижалося, що вийдуть сірі кострубаті люди, п'яні помстою, й накинуться на економію.

Але нічого. Вона витримає напад.

У неї міцні й високі мури. У неї озброєні люди. Над нею невидимим сторожем стоїть тінь всевладного князя.

А ось хуторі — вони беззахисні.

А там — магазини ломляться від хліба. Льохи — повні вина. Кошари ревуть тисячами шпанки. Воли, верблуди сотнями спокійно жують свою жуйку. Хто їх захистить?

Ніхто.

Ламає голову Маляренко. Жде салдатів. Послав гінця до командира кордону: прохає прибути з стражниками на підмогу.

І ось уранці виринає з туману звістка: зайчани їдуть на „Старі Топази“. Розграбували нові, тепер грабуватимуть старі.

Стиснув щелепи Маляренко, пограв пружками на лицьх, блимнув по-крокодилячи очима, велів запрягати бігунки.

Уб'ють?

Один біс!

Взяти стражників?

Гірше! Можуть напасти на головну економію.

Сів, поїхав.

Бере відвологлий шлях гарячий Говорун. Укрився милом. Б'є мокрими клубками в обличчя туман. Ось і хутір.

Вже почалося!...

Повен двір підвод. Розчинені магазини. Навперебій один перед одним селяни несуть, розсипають і топчуть зерно. Знов несуть, і топчуть, і сиплють в брички, розсипають на землю, на колеса. Земля вся в пшениці.

— Що ви робите?!...

Усмішки, регіт, глузування.

— А тобі яке діло? Твоє чи що?...

— Все наше, своє беремо!

— Наша праця! Діди й прадіди наживали!

Маляренко стояв і блимав очима.

— Забирайся краще, геть відціля, поки голова ціла!

— Тікайте, Трифоне Карповичу, а то щоб чого не було!

Глянув: — вузькогрудий дідок, що колись на забастовці в степу ніс шаблю становому.

— Тікайте, ато бачите... — кивнув головою між магазини й побіг.

Маляренко глянув. Од магазинів наближався натовп, з пострілами й вигуками:

— Ура! Ура! За білого царя!...

То тільки що під'їхала на хутір нова партія. Розграбували сусідню винодільню. Всі були п'яні.

Попереду виступав невідомий, в довгій білій сорочці, з червоною накладкою на грудях і з величезними блискучими гудзиками. На голові у його була висока гостроверха шапка з білим султаном, а по обидва боки висіли на шнурках два револьвери. В руках держав велику книгу й великий червоний олівець.

Поруч з ним виступало кілька чоловіка у червоних штанях. Прямували до Маляренка. Всі п'яні.

Хотів був тікати, але зостався.

— Ти хто такий і чого тут — звернувся до його чоловік у високій шапці і не діждавшись відповіді, почав кричати, б'ючи олівцем по книзі:

— Воля! Воля! Я — цар-государь! А це мої генерали!.. Весь хліб і всю скотину віддаю народові! Ура!.. Ура!..

— Ура!.. Ура!.. — підхопили „генерали“, махаючи руками й наближаючись до Маляренка.

— Тікайте!.. — смикнув його хтось за руку.

Круто повернувся й трохи не побіг до бігунків.

— Ура!.. Ура!.. Держи!..

Пляшка полетіла навздогінці, дзенькнула об колесо.

Скочив на бігунки. Оглянувся.

„Цар“ стояв серед „генералів“, узявшись у боки, й реготав. Револьвери теліпалися у його на боках, а шапка зсунулася на потилицю.

— Держи його! Перекидайте бігунки! Держи кнура годованого! Вихолостати його!..

Ударив скоріше віжками. Рвонувся Говорун і виніс із натовпу.

— Ура!.. Ура!.. Ха-ха-ха!.. Держи його!..

Хутір залишився позаду.

XXXVI

Туман обхопив Маляренка. Говорун ішов повною ходою.

— Стій! Стій! — крикнуло кілька голосів здалека. — Хто їде? Стій, тобі говорять!..

Схопили Говоруна за вуздечку. Купа людей наблизилася до Маляренка.

— А, Трифон Карпович!.. Наше вам почтеніє!.. З празником!..

Були знайомі понятовські селяни. П'яні. Коло їх лежала перекинута до гори колесами бідарка, а коло неї чоловік. Його кілька селян било пляшками з вином, приказуючи:

— Приставай, сукин син, у нашу віру!.. Приставай!

— Що ви робите?

— А от обертаємо в свою віру Панька. Ато запанів дуже.

З землі підвівся економічеський об'їздчик. Ніяково посміхається.

— Ой буде вам ваша віра! — гостро кинув Маляренко. — Нашивайте лубки!

Торкнув коня й поїхав далі.

XXXVII

Осінь заглибилася до самого дна. Набралася ущерть задуми туманної, розважності холодної, й зупинилася. Далі йти нікуди.

Холодною сивиною що-ранку береться озимина. Спозарання сходяться увечері в тісніше коло обрії. І степ думає, розважно, холодно думає свої віками не передумані думи. Не перебігає вже через спустошені лани перекотиполе. Не плине в повітрі п'яне теплом павутиння. Промайне часом у бур'янах, поблискуючи бісерними очима, лисиця, пограє вухами на межі заяць. І сунуть, сунуть по небу валки хмар.

Куди?

А хіба не однаково!

Заглибилась осінь. Немає їй шляху назад.

Мовчки йдуть по саду Ніна з Юрком і Миколою.

Говорити нічого. Життя само сказало все.

Там, у Петербурзі, у Москві, по великих містах, інтелігенція й робітництво добиваються свобод. Там викидають яскраво-запальні лозунги. Там рушаються мури абсолютизму й на руїнах його постають зародки нового життя.

А тут?

Тут страшним кошмаром розвернулася, заревла й заграла скаженим виром народня темнота — без чийого-будь керування, без власної свідомости. Бери, що можеш взяти. Бий і пали, — чого взяти не можеш! Сотням шпанки, цілим отарам, перебивали спини: нікуди було дівати!.. Бий, пали! Використовуй момент! Момент і момент! Про те, що буде завтра, — не думай.

Огнем і димами прокотилися по степу розрухи. В огні й димах погас вчорашній день і в холоді і мряці надходить день сьогоднішній. І в тій мряці жахливим гуком пронеслося по степу нове слово:

— Козаки!..

Пройшли вже по Кам'янці. Перепороли старих і молодих. Тепер наближаються до маєтків князя. Ждуть самого губернатора. На півмільйона зроблено шкоди князеві. Усіх панів пограбовано. І в Ольшаноських увесь хліб забрано. Щастя, що на ньому спинилося. Наїлося селянство по саму зав'язку. Ліньки вже було братися за інший мотлох. Та й чутки непевні пішли.

— Ну, а як батько? — питає по мовчанці Юрко.

— Що-ж, я розумію його становище: найнявся — продався. Він зробив усе, що можна було, щоб не загострювати відносин до селян. Але...

Микола не договорив. Очі винувато моргають. Неначе він сам зробив провину.

Здригнувся. Холодно.

— Я не знаю... — каже Ніна. — У мене на душі так важко, так важко!..

— Чого? — іронічно кидає Юрко.

— Ти так питаєш, що з тобою говорити не можна.

— Як хочеш!

Він знервований і сердитий. Брови його строго зімкнуті.

— Того тяжко, що... що я не можу зрозуміти: хто тут винуватий, хто правий! Селяни грабували панів, тепер селян б'ють козаки. Тільки втрати і втрати і нічого доброго не було й немає!..

- Щось та буде, — примиряюче каже Микола.
- Безперечно буде. Але що буде? Селянам потрібна земля. Я б, наприклад, з радістю віддала свою частину їм. Але мама? Але Михайло? Стефан?.. Куди їм діватися?.. Що їм робити?.. І так усі.
- Юрко мовчав. Він ніколи не висловлювався одверто.
- Я не можу з'ясувати собі: чиї інтереси для мене дорожчі — селянські чи наші?
- Ну, це фраза!
- Ні, не фраза.
- Нехай буде не фраза. Але коли б нас так зруйнували, як Богаєвського, щоб ти сказала?
- В тому то й річ, що я не знаю. А що б ти сказав?
- Мов бритвою полоснув.
- Що б я сказав?.. Моя відповідь у тому, що я вернувся додому.
- Я не розумію.
- Тим для тебе гірше.
- Замовкли. Ішли до ставу. Дивилися на сіру, важку воду, на перекинуту в їй сторч гору. Переводили очі на оголені косогори саду.
- Набралася задуми осінь важкої, нерозгаданої. Заглибилася у неї й стоїть. Далі йти нікуди.
- А хмари сунуть і сунуть по небу.

XXXVIII

Прийшли козаки. Вступили в браму кінним строєм з піснею. Влилися, червоними лампасами та чубами кучерявими вихваляючись. Нагайки в руках коло сідел на блискучих боках вилискують. Коні під ними дзвінкими підковами виграють, землю під собою місять.

Начувайтесь, куркулі сіросвітники!

Чути, що й князь скоро прибуде в свої маєтки. Ожила, підбадьорилась економія. Випростався знов на весь зріст Маляренко. Послав гінців по селах:

— Хто не хоче собі лиха, нехай охотою повертає в економію все, що взяв!

І ось поїхали назад плуги й букарі. Посунулись отари шпанки. Гуляють по степу вигнані з сел верблюди й воли. Невідомо хто брав, невідомо хто й на волю випустив.

— Хліб, хліб вертайте назад! — знову йде приказ Маляренка. — Хто не верне, позабирають у того все до зерна, не дивлячись, чи награбоване воно, чи власне!

І заскрипіли підводи...

А-а, краще було б, щоб погнив він у тих магазинах князівських, ніж оце тепер серед білого дня везти його до економії!

Скрипіли підводи.

Закопувалися у землю бочки з вином.

Стругали моркву жінки чоловікам.

Чухали потилиці дядьки.

А в пекарні у князя варилася смачна страва козакам. І співали чубаті сини тихого Дону своїх кучерявих пісень, їдучи ввечері на несідланих конях до водопою.

XXXIX

Приїхав князь і з ним віце-губернатор. Високий і сухий, мов палиця. Вуси в його донгі й тонкі, стирчать на обличчі двома шпичками, мов з дроту закручені. Мутно-сині очі під насупленими бровами, мов льод холодні. Не говіркий і різкий, мов вітер московський.

Велів чинити слідство.

Велів складати списки бунтарів і привідців.

Одповідає селянство: немає привідців, усі в одній шкурі.

— Ну, то почухаємо ту шкуру! Щоб і онукам не свербіло!..

Приказ: На неділю заготувати три вози лози, скликати до волости всіх, хто має від 15 до 60 років мужеського полу й закликати всіх панів і землевласників. Буде суд і розправа.

Загомонило селянство. Застругало завзятіше жіноцтво моркву. Захвилювалося панство: рішучий і жорстокий віце-губернатор Шрам.

Додатковий приказ: Беручи на увагу відомості про те, що місце студентство й інша шкільна молодь вели агітацію серед селянства, прибути всім названим особам в призначений час до волости. Хто порушить приказа, підпаде найсуворішій карі.

Довго не засвічувались увечері по хатах огні. Радилися коло воріт сусіди, як бути, що робити.

Радилися й ні до чого не дораджувалися. Треба йти.

Палав огнями князівський палац. Приймав князь гостя.

Найстарішого вина велів добути з льохів, найкращих закусок. Сиділи за столом утрюх: князь, Шрам і Богаєвський. Приїхав з міста й він прибирати до рук своє зруйноване й розграбоване майно.

Сиділи й мовчки пили.

Говорити було ні про що.

Говорити було не варт. Все ясно й категорично: завтра селянство дасть відповідь за свої злочинства перед представником влади й покривдженням панством. Нехай подивляться й агітатори, до чого привели темні маси.

XL

Що-ж це таке?.. Іхати до волости всім?.. Все вже втихомирилося, здається, немає чого турбувати людей. Кажуть, що поміщики будуть бити різками селян. Ще чого не бачили?! А проте треба іхати. Приказ!

Катерина Андріївна не спала цілу ніч. Більше всього боялася за Юрка: влітку хотіли заарештувати, тікав. Хто знає, що про його думають. Може справді є за ним яка провина.

Іхали двома підводами. На першій — Катерина Андріївна, Михайло й Стефан, а на другій — Юрко й Ніна. Мовчали. Перед очима перебігали мертві, запорошені снігом ниви. Більшаму дивився похмурий ранок. Було холодно й Юрко й Ніна здригалися — чи від морозу, чи від нервового схвилювання, чи від револьверів, що чули їх тілом крізь одіж.

Взяли потай одно від одного.

Для чого?

Там видко буде. Може будуть потрібні.

Вимальовується у млі село. Тягнуться балкою дими. Дзвонять до церкви. Наблизилися обведені зробленою з соломи горожею двори й городи. Пішли одна за однією вздовж вулиці хати. Ось майдан і церква. Коло волости ще нікого не видно. Лежать купи лози.

Приїхали рано.

Холодно. Нікуди приткнутися.

Пішли до церкви.

В церкві майже порожньо. Не прийшли люди, сидять по хатах. Якось ніяково стояти й слухати в такому настрої службу, але нікуди подітися. Прибув ще дехто з панів. Дзвонять на „Достойно“. Нарешті відправа кінчається.

Ольшанівські вийшли з церкви.

XLI

Майдан був повен люду. У свитах і в кожухах, насунувши на очі шапки, стояло селянство купами й гомоніло.

Три вози лози зеленіло коло розправи.

Ждали губернатора.

Скоса поглядали на панів, що вийшли з церкви й стояли на цвинтарі, не знаючи, що їм робити.

Нарешті затупотіли коні. Приїхали козаки. Гизуючи, об'їхали церкву й потіснили від неї народ колом по майдану.

Скоро заторохкотіла князівська коляска й приїхав віце-губернатор. Слід за ним їхали з справником і двома приставами стражники, а далі Малярєнко з сином і інші службовці. Князь не приїхав.

Коляска під'їхала до волости.

Не звертаючи ні на кого уваги, Шрам, прямий і сухий, як палиця, зліз з екіпажу й пішов до волости. Був у сірій офіцерській шинелі і в картузі з червоною околицею. Ішов ходою завзятого фрунтовика, упевнено й чітко, мов на муштрі.

Хто був коло волости, поскидали шапки.

Запитав старшину: чи всіх скликано, чи виказали привідців?

— Скликано всіх, але привідців не видають.

— Лоза єсть?

— Єсть.

Повернувся й тією-ж ходою вийшов на ганок.

Стояв на східцях. Обвів поглядом майдан.

— Шапки геть! — мов на параді ризонуло повітря.

Махнув рукою й мов вітром знесло шапки з голів. Майдан ушух.

Стрункий віце ще більше випрямився й стояв мов велика блискаucha голка, що зараз упнеться в сіросвітну масу.

— Ви розумієте, чого накоїли? Ніде в світі не виявляли люди такого звірства й глупоти! Серце государя кров'ю обкипіло, коли його величність повідомили про ваші вчинки!... — різко вигукував Шрам, повертаючись сюди й туди, і голос його мов дротяною нагайкою шмагав по непокритих головах.

Ольшанівські й інші стояли теж, познімавши шапки. Бо в перший момент не збагнули в чому справа.

— Єдине, чим можете хоч трохи загладити провину, — це повернути все награване тим, кому воно належало, й видати привідців!

— Повернуто все!.. — почулося кілька голосів.

Шрам мов не чув.

— Повторяю: повернути все, до нитки й зерна тим, кому воно належало, й видати привідців!..

— Немає привідців!.. Всі винуваті!.. — загомонів майдан.

Обличчя Шрамове налилося кров'ю.

— А, ви ще розмовляти? Мовчать!!.. — несамовито крикнув він.
— На коліна!!.

Люди стояли й дивилися, не розуміючи, чого від них вимагає ця страшна людина.

— На коліна!!.. — тупнув ногою Шрам. — Поліція! Показать їм!..

Вискочили на конях два пристава й стражники й почали шмагати нагайками по головах.

— На коліна, негідники!..

І весь майдан коротко й безладно зворухнувся й став на коліна. Мов затримтіло що в повітрі.

Шрам ступив наперед.

— В-третє й останнє говорю: видавайте привідців!..

Мовчання. Коні тупотять на місці копитами.

— Тоді — пороть!.. Через десятого!..

Махнув рукою справникові й поступився назад.

XLII

— Построїти всіх в ряди! — скомандував справник. — Розносити лозу по рядах!

Майдан зворухнувся, став на ноги й турботно загомонів. Поїхали поміж людьми стражники. Виступили на вільне місце козаки й повернули коней проти людей. Там між іншими стояли Кандиба, Лихобаба, Грунь.

— Що-ж це таке?.. — звернулася до Юрка Ніна. — Що-ж це робиться!?

Той мовчки одмахнувся. Тримтів, мов лист на вітрі.

— Це-ж щось нечуване! Це-ж неможливе!..

— Ніно, Ніно, мовчи!

Катерина Андріївна вхопила дочку за руку.

— Іди сюди. Ходім...

— Я нікуди не піду!

Знялися вгору й збіглися до купи вродливі брови на блідому розгніваному обличчі. Тримтіли губи.

— Ніно, заспокійся! — холодно сказав Юрко.

— Заспокійся?! Ха-ха-ха!.. — пронеслось з цвинтару по майдану.

Шрам кинув оком через огорожу.

— Запрохати сюди панів землевласників!

Селянство, розбите на шеренги, неймовірно дивилося перед себе. Десяцькі розносили лозу.

Ольшановські вкупі з іншими вийшли з цвинтару й стали коло воріт. Там були й Богаєвські і всі сусіди. Стояла, мов непритомна, й

Сорокопудиха. Її теж покликано. Маляренко, темний, неначе хмара, стояв з сином і стискував свої міцні щелепи.

Почалася ексекція. П'ятий бив десятого По п'ятдесят різок.

Землевласники не знали, куди діватися. Тільки Богаєвський стояв спокійно й задоволено грав своїми очима одаліски крізь нове черепахове пенсне. Аріядна жмурила очі, мов у їх било світло.

— Раз!... раз!... раз!... — свистіли лози.

Творилося щось дике, неможливе. Щось страшне й огидне.

Майдан увесь мов застогнав...

Несподівано непоодаль місця, де стояли Ольшановські, трапилася замішка. Високий рудий мужик не хотів бити узькогрудого дідка, що, покійрно моргаючи оченятами, ліг на землю, спустивши свої убогі штанці.

— Не буду!...

— Бий, ато сам скуштуєш!

Труснув головою:

— Не буду!...

Шрам, як манекен, пішов на бунтівника.

— Лягай сам!

— Не ляжу!

— Розікласти і всипать сто!...

Кільки чоловіка кинулися до рудого дядька. Той пручався й повернув роздратовано-напружене обличчя до панів.

То був пасічник Кандиба Капитон.

Ніна й Юрко пізнали його.

— Не ляжу! Пустіть!... По якому праву?.. — кричав він.

Робився заколот. І по інших місцях почалися сперечання.

— Ей! — гукнув Шрам козакам. — Взять його в канчуки!

Кільки вершників накинулися на Капитона.

— Так його!... Так!... — жорстоко рубав Шрам. — Ще!...

І враз бахнув постріл і він упав на землю.

Озирнулися.

Ніна стояла, й, безумно дивлячись перед себе, тримала в руці револьвер.

XXIII

Богаєвський перший привіз князеві незвичайну звістку: — вице-губернатора убито.

— Убито?!

Жах обхопив князя. Ракуваті очі його ладні були вискочити з-під низького лоба, коли-б їх не покривали окуляри. Дугасті ноги тримтіли, а короткі руки безладно то здіймалися із бавовняного пузця, то знов падали на його.

— М... м... міністрові треба те... те... телеграфувати! В... війська треба вик... к... кликати! Розстріляти з гармат! Всіх, всіх бу... бунтівників!...

Богаєвський пояснив, що ніхто не бунтує. Не сміє бунтувати. Що нині немає ніякої небезпеки. Що на вбивство треба дивитися, як на виступ організованого кола місцевої революційної молоді. Він же

говорив раніш, попереджав. Це - ж віце-губернатора убила сестра студента Ольшанівського, якого розшукували, а потім, коли він вернувся, — не звертали на його ніякої уваги. Та й на других. І ось трапилося те, що повинно було трапитися. Хто винен? Ясно, що поліція! Така чудова людина, як Шрам, падає офірою безумних випадів фанатиків.

Очі його розжевірилися. Він був повен обурення й це надавало йому великої краси.

Князь сидів у кріслах, склавши на колінах кружка зімкнуті руки й дивився на його й думав, що такий вродливий людині місце не тут, в оцій глушині, а в столиці, коло міністрів. Що з його міг би вийти гарний губернатор... хочай би натовість теперішнього... Отієї широкозадої баби з генеральськими баками.

— Вам, я д... думаю, треба зараз їхати до Пет... т... тербурга, зробити доклад м... міністрові. Я д... дам рекомендації.

Богаєвський сперечався. Але серце його заграло з радощів. Він буде в міністра, з рекомендацією князя, по справах місцевого дворянства. О, він використає ситуацію!

В його уяві промайнув білий губернаторський будинок у парад. Посипані піском алеї. Чорномундирні городовики, витягнені в струну. Він, Богаєвський, виходить на ганок...

— Безперечно, що інтереси держави вимагають того, щоб міністерство звернуло якомога більше уваги на місцеве дворянство. Це ж опора трону... Не можна ж так...

XLIV

Зима підходила помалу. Йшла з-за Уралу з холодами й снігами, дужа й упевнена. Але коли переходила степами, витрачала свою енергію в боротьбі з безмежними просторами й приходила до моря уже без снігу й бурхливого завзяття.

Укрилися степи сивою памороззю. Одяглися води кригою й густо закурили важкими димами села.

Зима.

Працював по селах уряд, працювала поліція. Розшукували й повертали власникам розграбоване майно. А в столиці збиралася державна дума й випробовувала свої молоді сили в боротьбі за політичну владу.

Неспокій панував усюди. Насували важкі чорні хмари.

У Ольшановських і вдень темно, як у льоху.

Ніну схопили й невідомо, де вона й що з нею.

Юрка і Стефана теж забрали. Сидять у тюрмі.

Зостався Михайло з матір'ю. Мовчить і ходить цілі дні з кутка в куток. Ходить у день, ходить увечері.

— Хоч би знати, де вона і що з нею...

— Ясно де: коли не в Сибіру, то по дорозі туди.

Мати кидає на сина болючий погляд.

— Миша!

— Що Миша? Кожен, що заробив, те й має. Чути, що Богаєвський вертається цими днями віце-губернатором. Замість Шрама...

Розмова вривається. А час мов став і стоїть з тієї пори, як звечоріло.

Розпалося для Катерини Андріївни життя, мов розбита на шматки миска. Не збереш тих шматків, не стулиш до купи. Не може вона збагнути, що воно діється на світі. Жили собі тихо й сумирно. Кожен мав своє і потім — на! Війна, погроми, грабіжі і Ніна... Ах, Ніно, Ніно!..

— Може - б він що - небудь зробив для Ніни.

— Хто?

Михайло спиняється.

— Богаєвський.

Одвернувся й пішов.

Стоїть надворі ніч, без руху й без гуку. Стоїть і щось думає й чогось дожидає. І думає, сидячи коло столу, мати: „Ось Михайло... Сподівався мати посаду земського начальника. Тепер не дадуть. Мав заміри відносно Аріядни... Ах, Ніно, Ніно!..“.

А син ходить з кутка в куток, цокотить корками по підлозі й теж думає.

XLV

Вперед, вперед, вперед!

У мряку й ніч, у мряку й ніч!

Пливе за вікнами у паморозь одягнена тайга. Пливуть сніжані простори. І все назад, і все назад. Туди, де пускала в рідну землю коріння душа. Туди, де небо сміялося до неї безодніми глибинами.

Іде Ніна в краї невідомі. Везе її потяг у мряку й ніч, усе вперед, усе вперед.

Не одна вона. Є у неї товаришки—батьорі й сміливі, колишньою товариською працею, спільними завданнями між собою зв'язані. Не падають духом. На досвіді минулого передбачають прийдешнє. Роздимають палючий полонінь в серцях.

— Каторга? Не ми перші, не ми й останні. Але прийде день і впадуть великі мури поневолення людського, і вийдуть на волю всі в'язні, і буде суд, останній суд гнобителям!

Слухає Ніна й далекою усмішкою осміхається.

— Не вірите, чорнобрівочко?

— Ні, вірю.

— Ой, не вірите!..

І обнімає її за тонкі дівочі рамена рукою товариською старша союзниця й тисне до серця.

А у Ніни сльози до горла підкочуються.

— Ой дитина - ж ви ще, дитина! Сидіти - б вам під крилечком у матінки. Але дарма, не загинемо!..

Стугонять колеса, а потяг лине все далі й далі.

XLVI

Горить у лихтарі свічка й хитає золотим прапорцем. І нагадує він далекі й інші вогні. Згадує Ніна літо й палкі, прозорі ночі, коли тривожно переморгувалися за горами далекі блискавиці й неначе віщували якусь незнану небезпеку.

Так. Моргали блискавиці. І з її руки одна зірвалася. Але дощ, дощ, що його так прагне вітрами й сонцем виснажена земля, чи піде він? Чи нап'ються рідні степи живої води? Чи проростуть з крові і сліз, з руїн, димами закурених, квітки нового життя?

Дивилася на золотий прапорець і думала.

Микола, Юрко, Стефан — де вони тепер, що з ними? А мати?

Уявлявся з обрубаною лапою пес Богаєвського. Виринали із тьми цупкі, мов дріт, вуси Шрама і момент, коли, мов манекен, він підломився і впав на землю. І мріялося, що ось зараз за садом і раз і вдруге хтось далекий погрозово блиснув і притаївся. Жде чогось.

Хилитався золотий прапорець, а потяг линув усе вперед і вперед, у тайгу й степ, у мряку й ніч.

elib.pplu.org

М. ЙОГАНСЕН

* * *

Ось іду по рейці і хитаюсь
Чи дійду до віку, чи впаду
Ліс ліворуч, мов зелений заєць,
Задивився на мою ходу.

Скільки днів любилося з ночами
Й розтавало вранці у вікні,
Скільки птиць летіло над полями
Й не верталось до мене уві сні.

Я не знав спокою і не знаю
Скільки літ іще мені іти
Сонце встало в синьому Китаї
Й не впаде, не збочить на пути.

Але й сонце гасне і зникає
У ночі що - дня, що - дня новій
Я - ж іду. Мені немає краю
Й нема краю рейці сталевій.

ДМ. ГОРДІЄНКО

СТОЮ БІЛЯ ВОРІТ

Минуле десь лишилося позаду,
Я вже стою біля воріт комун,
На груди сонце з неба мені пада
Та з поля хтось приносить давнину.

Йому я хочу впасти на долоні
І пити пахощі розораних степів
Цвіт голубий передосінній льону,
І сизу млу і шелест колосків...

А потім йти до брам з бетону й криці
І слухати заводські гами,
Дзвін об ковадла молотків - перепелиць.
Й відчути силу електричних кранів...

Я хочу йти до невідомих літ, —
Шляхи до них яругами послались, —
Багато буде замкнених воріт,
Та в серці ані смутку ні печалі...

Та в серці ані смутку ні жури
І тільки труд віків прийдешніх...
Вже одшуміли десь над ставом явори,
І в грудях вугілля вагіттям креше...

Минуле десь лишилося позаду.
Я вже стою біля воріт комун,
На груди сонце з неба мені пада
Та з поля хтось приносить давнину...

О. МІЗЕРНИЦЬКИЙ

ГАНУСЯ

(з альбому минулого)

Що сталося?

Чому такий смуток і жаль оповив душу? Чому її доля, як привид стоїть перед очима, тривожний, нетерплячий?

Немає образи, немає гніву, а самий жаль...

І по кому той жаль? По ній, моїй незнаній дівчині, що раптом виринула з пітьми минулого і зникла невідомо куди? Чи по сотнях, тисячах таких же, як вона, що невідомо де тепер блукають, ховаються від сонячного сьогодні в темне вчора?

Я втомився... Я страшенно втомився.

Мій одяг ще вогкий від примусового купання, ще тримтять на-тягнені, як струни, нерви від мінливих вражень цієї ночі. Вона, що воскресила давно поховані спогади, вона, що з'єднала минуле з дійсним і нагло увірвала його.

Як воно сталося?

Пригадую:

1

Я в великому місті Наддністрянської України. Веселий, балакучий, завжди готовий на всякі вигадки. Усі близькі й далекі товариші знають гарного друзяку Сашку Кравчука і його коня Джигита.

Різдво. За п'ятдесят верстов від нас у високих Карпатах лунають гармати. А в дитячому будинку справляють ялинку. Запрошено почесних гостей. Я в „свиті“ нашого „генерала“. „Генерал“ — це так для почоту. Правда, він носить шашку, погони „без просвет“, захитну гімнастюрку, але по-суті це цілком цивільна людина. Не лише навіть по-суті: червоний хрестик на його кокарді теж свідчить, що це більше генерал не військових, але милосердних справ.

Ми підіймаємося по широких сходах.

Колись в цьому будинку жили панські магнати, тепер діти тих, хто загинув на війні.

Ганок освітлено електричною лампочкою.

Білі метелики падають з неба.

Раптом крики, наче вбивають кого.

Високий жіночий, що пронизав повітря й урвався. І другий грубий — це мого вістового Бабича. Біжу на двір. Джигит видерся з рук Бабича й почав свою улюблену гру. Стає дибки, брикається й кидається на всіх, хто попадає йому на очі. Я знаю, в душі він не має ніякої злости до тієї жіночої фігурки, що хоче втекти від нього. Але й Бабич гаразд знає, що Джигитові жарти не завжди кінчаються доб-

ром. Тому то він кричить, махає руками й з усіх сил намагається запобігти лихові.

Не без труднощів я втихомирюю Джигита й звільняю з закутку дівочу постать, що, здається, зрослася з парканом.

Удвох ми йдемо по сходах. Незнайомка висока, струнка; на ній біла свитина, з-під якої кокетливо виглядає голуба керсетка, тяжка низка намиста, голову пов'язано жовто-гарячою з чорним хусткою.

Червоні сап'янці з срібними підківками на момент не так упевнено стукотять, як раніше. Мені здається, що моїй незнайомці недобре.

— Вам недобре, ви настрахалися?

Вона глибоко вдихає повітря.

— Це Джигит? Довгою пучкою вона показує в долину, звідки Бабич лагідно, сварливим голосом вичитує Джигитові за його провини.

— А як ви його знаєте?

Незнайомка зводить на мене очі.

Сірі сутінки різдвяного вечора, сніг метеликами, світло електрики й чарівне сяйво очей.

— Коли це Джигит, то я й вас знаю...

— Цікаво... Хто-ж я?

Незнайомка один момент вагається, потім раптом:

— Та не хто-ж, як... Сашка...

Як дзвіночок, найніжніший дзвіночок, її регіт. Стукотять дрібненько по сходах червоні сап'янці, чую стукіт срібних підків по ганочку, десь гупають дверима... Незнайомка зникла.

Через півгодини я зустрічаю її біля ялинки. Неприступна, сувора, як черниця, не дивлячись на святочне убрання й яскраві фарби стрічок.

Даремно силкуюся заглянути їй у очі. Довгі, чорні вії весь час напівспущені, чорна тінь лягає від них на щоки.

Вона керівниця дитячого будинку, Ганна Михайлівна Галка.

Кільки часу ми не зустрічаємося.

Потім випадково. Я улаштовую в себе вечірку. Найближчі товариші й товаришки. Мусить бути й Леся. Та сама Леся, що при зустрічі з моїм другом Шурочкою, загальним улюбленцем, так любить говорити йому різні ущипливості. Від них Шурочка червоніє, але мабуть вони не чинять йому великої прикрости. Принаймні він не тікає від них, зовсім навпаки. Там, де дзвенить тоненький ущипливий Лесін голосок, завжди можна знайти й Шурочку.

Леся говорить:

— Я до вас сьогодні з товаришкою прийду. Можна?

— З якою?

— Це секрет. Не догадуєтесь — не скажу. Коли не можна — не треба. Тільки тоді й на мене не ждять.

Конечне інтереси друга встали передо мною. Як би Шурочка зміг обійтися без Лесіних ущипливостей? Тільки в ім'я дружби я згодився на Лесіну пропозицію. Тільки через симпатії до друга я побачив у себе Ганну Михайлівну. Але від того таки вечора вона дозволила мені називати себе Ганусею.

В той вечір я подарував їй свого найкращого чингала. Спершу Гануса одмовлялася від подарунку: погана прикмета, посваритися можна, а вона цього не хоче. Але я знав одворот проти цього: треба

тільки вколоти. Я й уколів, краще мовити, легенько вдарив чингалом Ганусину руку. Удар вийшов незграбний, дуже незграбний, але я відразу не помітив цього. Коли я одвернувся від Ганусі, в кімнаті зчинився якийсь рух. Гануся стояла біля стінки й по її обличчю я помітив, що їй погано. Страшна думка блискавкою освітила мозок. Я згадав, що колись я отруїв один з своїх чингалів. Чи не цей саме? Білий рукавчик Ганусиної кохточки пофарбувався тоненьким червоним струмочком. Удар бо був дуже незграбний, була поранена якась жилка.

Личко Ганусі стало біле, мов крейда.

Може це вже отрута почала свій страшний вплив, може Гануся вже помирає?

Проте, все обійшлося гаразд. Гануся хутко прийшла до себе; вона просто злякалася крові.

Гостей ми развозили з Шурочкою в санітарнім автомобілі. Останніми везли Лесю й Ганусю. Леся сиділа біля Шурочки, що правив машиною, мабуть, щоб краще йому дошкулити, а ми з Ганусею сиділи в будці... щоб не заважати їм.

Я оповідав про те, як настрахався, коли побачив кров, а вона слухала й сміялася.

Ми випили чимало вина. Мабуть від того так солодко стукотіло серце, мабуть від того так хотілося близько, близько нахилитися до Ганусі й щось прошепотіти їй. Та мабуть і Гануся відчувала мій настрій.

Радісно-переможньо дзвенів дзвіночок її сміху, коли я пояснював їй причину свого страху.

— Чого-ж ви більше злякалися: чи того, що вбили людину, чи того, що цієї людиною була я?

Я з'ясував.

— Правда? — І знову дзвіночок, переможний, радісний, тріумфальний...

Через два тижні божевільна й лагідна Бронка, якої кохання я так жагуче нещодавно домагався, сказала мені, що вона отруїться. Мені не було шкода Бронки, бо всі мої думки були біля Ганусі. А коли розлилися річки й зацвіли яблуні, Гануся дістала нове призначення — одкривати новий будинок за 50 верстов від нашого міста.

Як же вона весело сміялася напередодні від'їзду, коли ми зібралися її провозити. Пили вино, промовляли... Непомітно від других я сказав їй, що буду тужити... А вона сміялася. Насмішкувато, як завжди, коли я давав їй зрозуміти, що вона дорога мені.

Днів через п'ять у суботу я читав записку:

„Іду на Україну в неділю. Коли хочете на останку побачитися — приїздіть. Р. S. Але — де вам?!“.

Задача не з легких. Потяг вже пішов. Поїхати завтра? Можу вже не встигнути. Справді — де вже мені?!

Але-ж у мене є мій Джигит.

Розважаю на обіді „генерала“ розмовою й поглядаю на годинника. Рівно о 6-й Бабич мусить підвести до чорного ходу Джигита.

Не знає втоми мій вірний друг. Дряпається, мов кішка на кручі, плигає через рівчаки і о 10-й годині приносить мене до Ганусиної хати.

Весь берег Дністра потопає в квітах яблуні. Другий берег — гора, вкрита лісом. На крутім яру, під самими, хмарами, при місячному світлі білють мури покинутого монастиря. Півміста — руїни. Наші гарматчики з людських осель зробили купу каміння.

Здавалося, привиди блукали по мертвому місті. Та нам з Ганусею не було до них діла. Ми слухали соловейків. Вони своїми співами наповнювали вкриті квітами садки зруйнованого міста, їхні пісні доносились з крутої гори, заливали солодким стогоном повітря, що тримтіло від пахощів квіток.

Ми дихали цим повітрям, пили його з зачарованої весняної ночі. Ми не розмовляли...

А другого дня Гануся не поїхала на Україну. Не поїхала й третього і п'ятого.

Бідному Джигитові довелося попрацювати. Через день, два він рівно о 6-й вже чекав біля чорного ходу нашої їдальні. А другого дня о 10-й рано ми поверталися додому.

— Ти любиш Бронку? — спитала одного разу Гануся.

— Ні.

— А любив?

— Ні.

— А хіба так гарно?

Я промовчав.

— І я так буду робити. — Помовчала.

— Ти кажеш, все можеш для мене зробити?

— Все.

— Подаруй мені твого бравнінга.

Я мовчки одстібнув кобуру, вийняв бравнінга й подав його Ганусі.

— Навіщо тобі?

Гануся замислилася. Дивним став вираз її личка.

— Може й я стану робити, як ти. А коли вийде погано, уб'ю, або тебе — мого навчителя, або себе — негідну ученицю. Він не хибив в твоїй руці, хай не схибеть і в моїй.

— Ганусю, навіщо такі думки?

— Ти казав Бронці, що любиш її?

— Ні.

— А ївзі?

— Ні.

— А тим другим?

— Теж ні.

— Чому?

— Бо я таки не любив їх.

Знову помовчала.

— А мені, чому не казав, що любиш?

— Я казав, яка ти мені дорога.

— Адже-ж таке ти мабуть і тим всім казав?

Я промовчав.

— Ти скоро їдеш на Україну?

Так, я мусів незабаром їхати. Мене викликали мої старі товариші. Але Ганусі я ще про це не говорив.

— А ти звідки знаєш?

Задзвенів дзвіночок... Але не радісно й не переможньо на-
смішувато, як колись.

— Мені травиця сказала. Я ворожила, травицю питала. Скажи:
скоро?

— Скоро...

Гануся зірвала кілька стеблинок і почала ворожити. Захотілося
видерти з рук. Неначе страшно чогось стало.

— Не заважай! — Дивлюся на любе личко й не розберу: жартує
вона, чи й справді вірить, що їй травиця скаже.

Потім зіскочила й розсміялася.

— Ось і довідалася...

— Що саме?

— Не скажу.

Підбігла до Джигита. Він протяг свої нервові оксамитові уста,
чекаючи на грудочку цукру. Він вже звик до Ганусі. А вона охопила
його шию і кілька разів міцно поцілувала в очі й голову.

— А тебе ні. Ти нехороший. Можеш собі їхати.

Таки й справді було вже час рушати.

Гануся зривається з місця. Кілька стрибків і сховалася за две-
рма свого будинку.

Трохи почекав, потім постукав.

— Ганусю, я їду.

— Ідь.

— Ганусю, я хочу попросити тебе.

— А я не хочу.

Ще почекав.

— Ганусю, я їду...

— Не задержую...

Мені це надокучило. Я-ж міг спізнитися. Та й почував себе
ображеним. Скочив в сідло. Джигит рвонув, легко перестрибнув через
невисокий тин і одразу взяв доброю риссю.

Раптом:

— Сашка!

Спинив коня, оглядаюся. Із відчиненого вікна сміється Ганусине
личко.

— Прощай, Сашка!

Дзвенить дзвіночок, віконце грюкає, Гануся зникає.

Не довелося цього дня відпочити Джигитові. Якийсь чудний нес-
покій опанував мене. Ледве я дочекався кінця обіду. Яким гидким
здавався мені наш „генерал“, якими фальшивими розмови!

Цієї ночі не співали соловейки. Десь далеко бушувала громовиця.
Блискавки без грому освітлювали землю. Вікна Ганусиної кімнати не
світилися.

Цю ніч ми з Джигитом спали під укритим хмарами небом.

Бо неласкаво зустріла нас Ганусина хазяйка. Тася поїхала на вок-
зал, забравши всі свої речі.

Куди саме, я так і не міг дізнатися від старої відьми.

А через три дні мусів їхати і я.

На вулицях червоні прапори Юрби салдатів. Говорять про те, що час кінчати війну, про українізацію військових частин.

Починалося нове життя, вчувалося, що події хутко розгортаються.

Там, дома, згадали мене мої товариші і викликали для роботи, для боротьби. Рій думок роздирав мозок, кров кипіла в жилах, птицею хотілося летіти, а разом з тим було чомусь тоскно, сумно, неначе тут я кидав щось дуже дороге... Що саме? Я не хотів про це думати... Але люта туга залізними зубами вхопила за серце і гризла його...

У мене є старий друг — Казя.

Напередодні від'їзду приходить до мене рано.

— Ти завтра їдеш?

— Так.

Казя очевидно хоче про щось поговорити, але не наважується.

Ми йдемо гуляти за місто, у великий, старий парк на горі.

В долині вулицями проходять військові частини, рухається обоз.

Під деревами, то тут, то там лежать брудні, вкриті порохом по-статі салдатів. Це ті, хто голосують ногами за припинення бойні — дезертири. Десь далеко гуркотять гармати.

Я починаю говорити про війну, про нові перспективи, що одкриваються в звязку з революцією. Казя, проти звичаю, слухає неухважно. Та й у мене немає мого звичайного запалу.

— Ти радий, що їдеш?

— Звичайно, я радий. Радий, що буду працювати, як я хочу.

Моя відповідь чомусь не задовольняє Казю:

— Ну, а не шкода де з ким розлучатися?

Її добрі очі допитливо дивляться на мене.

— Подумай: разом жили, працювали. Було чимало товаришів, друзів. І ось їдеш, може назавжди. Невже нікого не шкода тут кинути з тих... хто тобі дорогий, чи кому, може, ти дорогий?

Навіщо Казя про це говорити? Мені чомусь ніяково.

— Розуміється, шкода, — нерішуче відповідаю я... і чую, як без краю шкода її, моєї дівчини з очима чарівної казки. Ще болючішою стає туга. Я-ж навіть не знаю, де вона. Навіщо вона сховалася?

І я відповідаю Казі:

— Всіх вас мені нелегко буде залишити тут, але, любя Казю... ми будемо листуватися.

— Ну, а кого тобі більш за всіх буде шкода?

Злість раптом охоплює. Я вже починаю розуміти, до чого все це ведеться.

Упевнений, занадто упевнений мій голос, коли я відповідаю:

— Найтяжче мені буде розлучитися з Джигитом.

Тон мого голосу робить вражіння. Казя вірить йому, вона розчарована.

— Ну... а Бронка?

Розуміється, я чекав на це запитання. Адже-ж Казя і Бронка найближчі подруги.

Вперше Казя починає зі мною розмову на цю дразливу тему. Вона давно вже, як старий мій й Брончин друг, збиралася зо мною

про це говорити та нагоди не було. А тепер вона вважає це за свій обов'язок. Мій від'їзд — удар для Бронки, особливо такий...

— Який?

— Ти сказав Бронці, що до неї більш не вернешся?

— Вона це знає.

Казя мнеться, вагається. Після довгої павзи нарешті одважується:

— Ти мусиш це зробити: одружися з Бронкою.

Починаю реготати. Казя здивовано дивиться на мене. В її очах сум і образа. Образа за Бронку.

Її погляд соромить мене. Мені соромно свого злісного вибуху. Але хіба це не смішно? Казя, як тінь старої графині з Пікової дами: — „Одружися з Лізою, врятуй її“.

— Але - ж у тебе був роман з Бронкою, — наївно переконує мене Казя... — я - ж знаю...

Ця свята наївність знову іритує мене.

— Не можу - ж я одружитися зі всіма, з ким у мене був роман, — грубо-цинічно відповідаю я.

Несміливо Казя погоджується зо мною. Вона розуміє, що не можна одразу... з усіма. Але вона добре знає, що Бронка дійсно, по-хорошому любить мене, тоді як ті... інші...

Ті інші. Хіба мені ходить про них? Немає мені до них діла. Краще, я хотів би, щоб не було до них всіх ніякогісінького діла. Навіть не до всіх, лише до одної. Проте, Казі знати про це не треба. Та й ніхто хай не знає жодна жива душа... Я рішуче, цілком рішуче заявляю, що мені немає ніякогісінького діла до того, любить мене хто, чи не любить. Зрештою я добре знаю, що коли мене справді хто й любить, то це тільки мій Джигит. Мені гірко од цієї думки, але це так. Та й я сам тільки його й люблю. Але тому, що люблю його, я його застрелю, щоб ніхто не знущався над доброю твариною.

Казя трохи приголомшена вибухом пристрасти, з якою я проголошую свою тираду. Казя лікарка — хірург. Що-дня вона перев'язує поранених і все ще не звикла до крові, до вбивства. Сама думка про вбивство їй противна, гидка, бодай справа йшла про вбивство коня. Тим більше, про вбивство такого коня, як мій Джигит. Вона не зовсім не вірить в твердість мого наміру застрелити Джигита й трохи непокоїться за його долю... Їй шкода мого четвероногого друга. Усі на нього задивляються, такий гарний кінь. Навіть сама вона, що взагалі не відчуває великої симпатії до тварин.

— Знаєш, я навіть була вчора в гостях у Джигита.

Я дивуюся. Адже - ж я наказав нікого не пускати на стайню. Чому Бабич нічого не сказав про це?

Казя трохи змішалася. Вона зайшла просто так... погодувати цукром Чудачка, на якому колись вчилася їздити верхи.

— І крім того, ми прохали, щоб тобі про це не говорили.

— Хто „ми“?

Казя мовчить.

Ясно й без слів хто... Напевне це Казя і Бронка. Кому ще прийде до голови дика романтична фантазія ходити в гості до коня, а потім робити з цього таємницю.

Я роздратований проти Бронки.

— Це не Бронка, — тихенько відповідає Казя.

— Хто-ж є ще на світі другий, такий... розумний, — іронічно запитую я.

Але Казя не хоче відповідати.

— Значить якийсь покупець... — Чую, як злість підіймається в серці. Поведінка Казі здається мені зрадою. Прочули, що їду, що мабуть не візьму Джигита, ну і кружляють, як круки над трупом. А Казя їм допомагає. Та даремне. Коли я не можу взяти з собою Джигита, то й тут не залишу. Щоб хто другий сідав на шляхетну тварину? Та хіба хто другий зугарен на нього сісти, хіба хто зможе так його доглядати, як я доглядав? Застрелю... слово честі застрелю...

Я не дуже вірю в конечну потребу застрелити Джигита, але вони доведуть мене до того. Мабуть Казя інстинктивно відчуває мій настрій.

Вона силкується мене заспокоїти.

— Запевняю, що це був не покупець...

— Та хіба ти можеш бути певна цього? Адже-ж тебе могли ввести в блуд.

— Можу, бо знаю цю людину. Це була... одна моя знайома.

У Казі бажання трошки поінтригувати мене. Але вона, добра душа, не вміє одмовляти, коли її попросити. Після невеликого опору вона оповідає.

Вчора до неї заїхала одна співробітниця. Казя трохи здивувалася цій візиті, бо зустрічалася з нею тільки разів зо два. Але та розповіла їй, що вона проїздить на нову посаду через наше місто й рішила одвідати Казю, з якою збиралася вже давно ближче познайомитися. Вона призналася, що Казя з першого разу дуже їй сподобалася. Крім того, вона ніби-то багато чула за Казю. Та й на Казю вона справила надзвичайно гарне вражіння. Вони довгенько таки собі балакали. Гостя хотіла дочекатися Бронки. Говорили про спільних знайомих — про Шурочку, про мене, про Джигита. Потім вона упросила Казю піти з нею подивитися на стайню. І дивно — вона зовсім не боїться Джигита й Джигит підпускає її до себе.

— Я так зачарована нею, що ми зразу подружилися. Вона навіть обіцяла незабаром знов одвідати мене, коли буде в місті.

Я почув, як мою тугу наче вітром розвіяло. Кого міг підпустити до себе Джигит? З усіх жінок я знав лише одну.

— Значить... Гануся... Ганна Михайлівна не поїхала на Україну?

— Заспокойся, вона тут, поблизу... — сумно осміхнулася мені Казя. Мабуть в цей момент вона зрозуміла, що розмова про Бронку була не до речі.

А мені вже не здавалося потрібним застрелити Джигита. Один з конюхів — Шило йшов додому. Я дав йому грамоту й гроші й він обіцяв доставити Джигита мені додому.

Вечір я проводив у Казі й Бронки. Ми багато сміялися й жартували. Бронка сказала, що вона збирається закохатися в льотчика. Я побажав їй успіху.

А прощаючись з Казею, я дав їй листа з проханням передати, вона знає кому.

В листі було написано:

„Ви зникли від мене і мені стало тяжко. Мені хочеться так голосно про це кричати, щоб ви крик цей почули за високими горами, що ховають вас від мене. Я їду од вас, хоча завжди хотів би бути з вами. Прощайте. А може, коли мій голос хоч щось зворушить в ваших спогадах, тільки до побачення. Чому я не казав, що люблю вас? Верніться — ви почувете“.

2.

Я у себе на батьківщині.

Тут я колись блукав по селах з пачками прокламацій, з хати в хату, від одного селянина до другого. Кожен кущик і гайок — мій старий друг. В кожному селі є старі товариші, з якими ми колись разом мріяли про боротьбу, про нове життя.

І ось сталося. В кожному селі рух.

— Господа громадяне, — виступає з промовою якийсь обдріпаний громадянин. А селяни слухають, тяжко перетравлюючи суть подій, жагуче ловлять кожне слово.

І скільки треба з'ясовувати, організовувати.

Усі питають допомоги, поради: про оренду млина, про те, як викинути попа з села, як розправитися з поміщиком, що робити з старим урядником, приставом.

А поміщики наспіх переодягаються в нову шкуру, підшукують нові слова, нові гасла, щоб на підставі примарної волі, в умовах ніби-то нового життя, залишити за собою старе право жити з чужої праці.

Чорна сотня підводить голову. Єврейське населення то з одного, то з другого містечка присилає гонців з тривожними вістями, що готується погром. Ліси переповнено грабіжниками.

І скрізь треба встигнути. Там на мітинг, там на збори, а там з гвинтівкою в руках на допомогу єврейському населенню, що переживає години звірячого жаху, чекаючи на погром.

Хутко-хутко день змінюється днем.

Біжать вони, мов прудка вода.

Як давно цвіли яблуні... Вже не співають солов'ї, відкувала й зозуля. Ниви вкрилися струнками лавами кіп свіжого хліба. Наче шерги салдатів стоять вони. Ночі стали довші. Менше світить сонце. Більше місця в серці для турботи.

Я вже не той Сашка, веселий, безжурний, якого колись знали товариші. Почуваю, як з вірою дивляться на мене багато пар людських очей. Не можна ошукати цієї віри. Треба працювати, багато працювати.

І я працюю разом з товаришами.

Ми не відчуваємо втоми, не думаємо про своє, про особисте.

І ось одного разу...

Я повернувся з далекої подорожі по селах.

Поки я обмивав дорожній порох, мені подали листа.

Читаю: „Спинилася в Римі. Гануся“.

Я одразу забув про все: про багато пар очей, що з вірою дивляться на мене, про товаришів. У пам'яті воскресли весняні ночі на березі Дністра, пахощі яблунь і співи солов'я.

— Ганусю! — З одним цим словом прокинулася вся журба моя, яку я гнав від себе, мов лютішого ворога, і яка все-ж невідомо гнітила мене.

Знов чую радісний, насмішкувато-тріумфальний дзвіночок.

— Любиш? Скажи ще раз... багато, багато разів скажи, що любиш...

І я говорив...

Як мить, промайнула ніч...

А ранком ми сиділи у високій траві на березі річки й слухали, як гудуть бджоли. Нескошеною лишилася смуга трави. Не вернувся хазяїн з далеких ланів Галичини. На цій смузі доцвітали останні польові квітки. Здавалося, всі бджоли з околиць позліталися сюди й тепер наповнювали повітря дзвоном своїх крил.

Сплела Гануся віночка, на голову наділа, чорні коси сповзли на груди, затулила чорні очі — чарівні казки — й тихенько заснула.

Гудуть бджоли. Дивлюсь на Ганусю.

Ось вона, моя дівчина люба. Вередлива, незрозуміло-незнана, нерозглядана... Що вона? Хто вона? Чому вона така дорога мені? І ніколи я не почував Ганусі такою хорошою, любовою, ніколи не відчував, що глибоко вросла вона мені в душу, як того ранку, коли вона — уквітчана — спала в високій траві, а навкруги гули бджоли.

— Любий... іди... Тобі треба на працю.

— А ти?

Дзвенить безжурно срібний дзвіночок.

— Я з травицею говоритиму. Іди... на тебе ждуть... Люди ждуть. Не можна.

Увечері ми знову вкупі.

Ліс. Вгорі зірки, а на землі під кожним кущиком світлячки. Гануся убрала ними свої коси. Вона сьогодні смутна й задумлива.

— Стомився? — Її пучки перебирають моє волосся. Моя голова в неї на колінах.

— Я тобі пісню заспіваю, ти одпочинеш.

Який чудовий Ганусин голос. І пісні... Стародавні козацькі думи оповідають про славних лицарів, про героїчну боротьбу пригніченого люду. Слухаєш їх, а в серці щось росте, одвага прокидається, любов до минулого, до боротьби. І хочеться слави, кривавої слави, здобутої в боротьбі за волю...

Слухає Ганусиних пісень густий ліс... Зажурився старий, гілля опустив. І річка, мов зачарована блиском своїм, неначе відбиває тіні давно минулого.

А Гануся починає говорити.

Про любов до вітчизни, до України.

— Невже Україна буде вільною? А, Сашка? Буде?

— Буде, Ганусю.

— Ти любиш Україну?

— Люблю, Ганусю. Люблю наш замучений нарід, хочу, щоб став він вільний від панської неволі.

Гануся насуплюється. Вона не задоволена такою відповіддю. Треба спершу добути волю для України, зробити її самостійною. І вже потім... бо в своїй хаті своя правда, своя воля, своя й сила.

Загоряється суперечка. Гануся гарячиться, доводить правдивість своїх думок. Потім раптом замовкла.

Осипалися світлячки з кіс. І вся вона наче потьмаріла. Неначе тінь лягла між нами.

— Ганусю, тобі не холодно?

— Нічого.

Рука її холодна. Притягую її до себе, загортаю в бурку й прихилиємося до стовбура старого дуба.

— Об чім думаєш?

— Залиш мене... — в голосі Ганусі сльози.

Не пускаю руки Ганусі зі своєї.

Тиха й тепла ніч... Я думаю: хто вона, ця дівчина? Які чари ховає в собі, в своїх піснях? Які сили панують над нею?

— Гандзя... Хто промовив це слово?

Розмикаю вії. Все така-ж спокійна ніч. Меркнуть зорі. Волосожар, як ракета, повиснув у повітрі... Тихі води річки відбивають його сяйво.

Так, Гандзя, Гандзя — Україна. Знов заплющую очі. Ввижається, що Гануся стає Гандзею, а Гандзя Ганусею. Вона грозить, називає зрадником, ренегатом. Потім кличе на боротьбу за Україну... Потім чую пісню... Я вже не сплю, хоч очі мої ще заплющені. А пісня, що я почув у сні, вже наяву продовжується:

Зелена рута, жовтий цвіт,
Не піду за тебе, піду в світ.
Бодай тебе, любий, бог скарав,
Як ти мене любив, та не взяв.

Гануся в сяйві першого проміння сонця стоїть передо мною й зачісує коси.

Радісно сміється, коли наші очі зустрілися.

Високо в небі в'ється шуліка. Спускається нижче, і раптом камінюкою падає в осоку. Чути писк, лопотять крила. Вилітає хижак на крутий берег зі здобиччю в залізних пазурах своїх. Сідає і вже готовий роздерти живу тварину, що б'ється з останніх сил.

Личко Ганусі загоряється.

— Влучиш? — і її прудкі пучки одстібують кобуру.

З-за куща так зручно цілитися.

Сухий згук револьверного пострілу й шуліка безпорадно б'ється на землі, лопочучи крильми. Ми підбігаємо до нього.

Напівжива водяна крися поволі повзе до води. Шуліка лежить на спині. Його пазурі готові до боротьби. Очі з ненавистю дивляться на нас. Завзято борониться він. Після шаленого опору, мені щастить вхопити його.

Несподівано Гануся підводить дрючка й кидається навздогін крисі.

— Через тебе, через тебе... У... гадино...

Вона б'є з усієї сили по нещасній тварині й з огидливістю відкидає дрючка.

Потім з невимовним жалем:

— За - для мерзеної миші... Навіщо ти убив його?

Я здивовано дивлюся на Ганусю. Хіба - ж не вона сама просила?..

— Ти - ж знав, що влучиш... І тобі не шкода? Такого красуня, такого завзятого, гордого... Подивися на його очі. Це - ж наш, степовий, той, що козацькі очі випиває. А тепер він вмирає. Ти його убив, щоб врятувати якусь мишу.

Гануся бере в мене з рук шуліку. Куля перебила йому крило і пройшла крізь тулуб.

— А може він буде ще живий? — В Ганусиних очах засвічується надія.

— Я тебе вихожу, мій любий, мій козаче.

Вона засипає птаха поцілунками, говорить до нього ніжні слова. Майже бігом ми прямуємо до міста. Гануся підводить на ноги всю службу готелю. Їй треба марлі, бинтів, вона посилає до аптеки то за козячим салом, то за йодом.

З картонки вона будує кубло для пораненого бранця. На мене вона не звертає уваги. Нарешті, все готово. Шуліка в кублі. З марлі Гануся спорудила щось подібне до полога, „щоб мухи не кусали, та щоб не втік“.

— Ну, а тепер іди, — і Гануся прощається і мляво підставляє уста для поцілунку.

Мені не хочеться йти.

— Іди, Сашка, іди. Тебе чекає твоя праця. Тобі - ж треба... рятувати миші.

Гірка іронія в її словах...

Я йду.

Знову вечір. Дощ надворі. Але в Ганусі в хаті тепло й затишно. Тося, як справдешня хазяйка, частує мене, припрошує.

— Їж, Сашка, їж... подивися, який ти став.

— Який, Ганусю?

Гануся сміється.

— Як шкелет...

— Мабудь тому, що мишами годуюся...

Гануся уважно дивиться на мене.

— Поперше, я казала, що ти рятуєш миші, а не годуєшся ними, а подруге... не треба, любий, про це згадувати.

Яка хороша й лагідна сьогодні Гануся.

— Не сердься на свою Ганусю... Ти не знаєш, як мені часом буває важко.

— Чому, Ганусю?

— Не знаю. Все не таке. Думаєш, так воно мусить бути, а воно инакше. Думаєш — тут правда, а придивишся — немає її. Усе не таке... І ти... не такий...

— Який же? І я не справдешній?

— Ні, не те.

Гануся починає оповідати. Сашка... Чи любила вона Сашку, того, що колись там був над Дністром? Може трошки й любила,

але... Вона думала, що Сашка просто так собі гарний хлопець, веселий друга, що для неї здатний по сто верстов проскакати. А тут Сашку знають з другого боку. Сашку шанують, Сашці вірять. Сашка, очевидно, другий, не той, якого вона знала.

— Поганий?

Міцно тулить Гануся до себе мою голову.

— Хороший і... любий. По-хорошому любий. Тепер любий.

Тепер Ганусі тяжко було б покинути мене, не так, як колись.

— І мені так страшно.

— Чого, Ганусю?

— Своїх дурощів, мабуть.

Голосно сміється й потім тихенько наспівує, скося поглядаючи на мене:

Зелена рута, жовтий цвіт,
Не піду за тебе, піду в світ...

Одноманітно деренчить дощик у вікно. В кутках і за рослинами рухаються тіні, на підлозі величезним комом лежить труп шуліки. Моторошно стає від близькості цього мерця, та Гануся не хоче його викинути.

Сьогодні я слухаю. Говорить Гануся. Вона будує плани майбутнього. Через місяць відбудеться наш з'їзд. Тоді ми зустрінемося. Я знайду її в її сестри. І вже ми більше ніколи не розлучатимемося.

Як хороше слухати Ганусини речі й думати про майбутнє! Про близьке майбутнє. І я слухав.

Похмурий ранок, Гануся уможується в бричку їхати на станцію. З кардонки виглядає пір'я шуліки. Гануся трохи сумна й задумлива.

— Колись казала прощай, вийшло до побачення. Тепер кажу до побачення. А що вийде? Не знаєш, Сашка?

— До побачення і вийде, бо живий буду — знайду.

Коні рушають.

— Пам'ятай же, що сказав: живий будеш — знайдеш...

Стукотять колеса по брукованій вулиці, увозять від мене Ганусю. Кілька хвилин і бричка ховається за ріжком.

І раптом неподолане бажання ще раз побачити Ганусю охоплює мене.

Навпростець городами біжу на край нашого невеличкого міста. Ось і шлях.

Видно й поштову бричку. Ховаюся за кущем, що стоїть край дороги. Бричка наближається. Вже видно й обличчя Ганусі. Голосний регіт. . Невже Гануся вздріла мене? Ні, вона обертається назад у напрямі міста й з чудними інтонаціями виклику співає:

Зелена рута, жовтий цвіт...
Не піду за тебе, піду в світ...

Бричка рівняється зі мною, проїздить мимо, все далі й далі. Ось хмарка куряви заховала її, ось вона зникла.

І тільки, немов прощальне привітання, з поривом вітру долітає до мене уривок пісні:

Не піду за тебе, піду в світ...

А я стою й довго дивлюся вслід.

Думаю:

— Прощай, чи до побачення?

3.

Надворі вже осінь. Листя жовкне. Холодні стали ночі, темні. По дорогах і шляхах валками тягнуться сірі постаті, з сірими обличчями, з гвинтівками в руках. Фронтовики повертають додому. Червоні заграви пожеж спалахують то тут, то там. Палають панські садиби, руйнуються хижацькі кубла, гуде, як розтривожений вулик, селянство.

Новими словами говорять люди „селянська спілка“, „універсал“, „центральна рада“, „більшовики“, „полуботківці“.

З'явилися золотом гаптовані жупани, червоні шлики на шапках з золотими китицями, оселедці на головах.

— Ми тепер усі козаки, — роз'яснює полуботковець на мітингу, — вроді, як донські, урупські, кубанські й инш. козаки. Українців трицять мільйонів, єсть і в Америці. А наші діди були справжні запорожці — українці й за волю воювали, щоб Україна була вільна. І ми за Україну, за землю, волю й за козаків. Хай живе козацтво... Хай живе Україна.

Слухають старі, обпершись на довгий ціпок і втопивши очі в землю. Про що думають? Про землю, про волю, про панське ярмо, чи про колишню козацьку славу?

Сивий бандурист сидить під деревом і співає стародавніх козацьких дум. Дівчата й молодіці обступили, підперли руками щоки, похнюпилися. У хлопців очі палають. До пояса, де в кожного козака пані-матці шаблюці висіти подобає, руки тягнуться. Відчули неволю. Прокинулася туга по волі. Світлого, гарного життя заманулося. Як найскорше хочеться скинути рабське ярмо. Тільки як? Якою зброєю? Чи через селянські спілки, чи через Центральну Раду, чи через козацьке військо, чи якимсь иншим шляхом іти до нового життя?

Пригадують незагоєні образи, недавню кривду. Гнів запалюється. За образу образою заплатити хочеться, росте ненависть до панів, до всього панського.

— Не треба панів, не треба нічого панського, — кричать в однім місці.

— Не треба й мови панської. Є у нас своя мужицька — українська, — лунає в другім.

— Наші діди українці за волю билися. Пани їх приборкали, волю та землю в них забрали. Та ми її здобудемо...

Гуде трудящий люд, до боротьби готується, гвинтівки чистить, кулемети по клунях ховають. А тим часом думають, гадають: хто-ж до бою поведе? За ким іти?.. Де правда?

Огнем палають юнацькі очі. Стрункі їх постаті. Неначе повставали з дна старого Дніпра, з берегів Збруча, з ланів Берестечка, Фастовщини тіні козацькі. Повстали й ожили.

А попи з корогвами. Кадилом кроплять, ладаном курять.

А пани хитрим словом, згучною музикою, козацьким жупаном селянський мозок мов дурманом отруюють. Манячать в повітрі жовто-блакитні прапори. Суне під них селянство. І не бачить, що держална їх вже в панських руках опинилася.

„Ще не вмерла Україна“... — несеться з Центральної Ради. Не чує трудящий люд, хто пісню цю заводить і десятками тисяч голосів підхоплює.

Немов в чаду всі ходять.

В Москві Керенський з Советами боротьбу веде.

Міцно стоять Совети. Кріпкі їх голови не піддаються на солодкі речі красномовця Керенського. Більшовики там працюють...

— А може у більшовиків таки правда? — несміливо родиться запитання тут на Україні.

— Може? — насмішкувато відповідають другі, кому не засліпило очей пишними фразами, красною декорацією.

— Ти краще скажи, чи права Центральна Рада, чи відбиває вона домагання трудящих?

Хто поставив це питання? Та хіба в тім річ, хто перший промовив ці слова. Річ у тім, що з'їхалися старі товариші й сперечаються про це.

Третій день сперечаються.

Немає єдиної думки. Не переконати одним одних.

Більшість стоїть за Центральну Раду. Лише частина заявляє про свою незгоду.

Насупилися старі товариші. Не помириться вже їм. Слова не допомогли. Як інакше розв'язати спір?

А дехто з молодих, закоханий в свій перший, жовтоблакитний прапор, в козацький жупан, криву шаблю, в минувшину, вже починають шепотіти по кутках. Звідти палючі, повні ненависти й призириства погляди, звідти злосливий шепіт.

А за всіх палкіший, за всіх непримиреніший молодий Галка, брат Ганусі:

— Запроданці, зрадники...

Ще не голосно промовлено це слово, але вже поповзло, як огидлива комаха. Ховається по щілинах, вилазить з тих кутків, де чорні оселедці на голених головах, де панські білі руки.

— Запроданці, зрадники...

З кутків вилазить, в масу селянську поволі плазує.

В масу туманом ошуки оповиту лізе.

— Годі! Говорити вже немає про що. Слова не допоможуть. Невже інакше доведеться рішати спір? Невже брат піде на брата?

Тяжко... Нерадісна думка про неминучу боротьбу й перемогу. Дмитро Галка... Невже й на нього підведеться рука? На брата Ганусі... А вся селянська маса, всі, до кого доплазує до того часу огидливе слово „зрадник“, всі, хто затуманений, задурений, сам не знає, куди йде?..

— Ну, що-ж, коли доля присудить...

Я спокійний. Тільки вага насунулася. Горе прийшло.

А тільки півроку пройшло від того, як я ще був Сашкою, як співали солов'ї, а ми з Ганусею їх слухали. І як все змінилося. Все. Я перший.

— Так... Гануся. Це-ж саме в ці дні ми мусимо зустрітись. Зустрітись, щоб, як вона сказала, вже ніколи не розлучатись. Хороша Гануся... Це правда, з нею найтяжче горе, найлютіше лихо не буде страшним.

Сьогодні старий Київ повний народу. На кожному ріжку купки людей — летючі мітинги. Виступають фронтовики, в іншому місці поблискують червоним з золотом полуботківці. Часом розгоряється суперечка, що ось-ось перейде в бійку.

— До переможного кінця! — лунає в одному місці.

— Пастой, братішка... А ти сам скудова, що до переможного кінця?

— Он тут на тунбе буде переможного кінця дожидати, а наш брат в окопах страждає.

— Это измена родине...

— Кому твоя родина треба? Кому твоя війна треба? Охрімє, чи не тобі війни треба?

— Дарданели одкривають нові шляхи для розвитку...

В автомобілях мчать одягнені в захисні гімнастюрки люде, з золотими погонями, з червоними пов'язками на рукавах. Проїздить що-йно зформована частина „охочекомонного полку“. Оркестр гремить „Ще не вмерла“...

Частина юрби з ентузіазмом вітає її криками „слава“, частина іронічно поглядає і на юрбу й на кінноту.

— Не подобається, добродію? — ущипливо запитує інтелігентського вигляду чоловік у вишиваній сорочці, типа кооператора, підходячи до купки студентів, що сиплють жартами й дотепами на адресу кінноти.

— А что это значит „добродію“? — насмішувато — увічливо одповідає один із них.

— А ви так і не знаєте?

— Не успеєш вивчити. Я тільки знаю: залізяку на пузяку, гоп...

— Нашою мужицькою мовою гидуєш, а мужицький хліб їсти вивчився, — несподівано підскакує сіра шинеля. Требую прекратіть! — голосно кричить шинеля і, мов вітряк крилами, махає руками. Збирається юрба. Требую прекратіть! — доноситься вслід купки студентів, що поспішно ретирується.

— Селянська маса за нами, — пояснює кооператор своєму сусідові. Національний рух — є чисто народний рух. Самі селяни поженуть геть усіх кацапів.

— Запроданець... зрадник...

Вилізло вже огидливе слово й на вулицю. Скорше до Ганусі... Ось і її помешкання. Ганусина сестра одмикає двері. Суворі, мовчазні. Мовчки проводить в кімнату й тихенько виходить. За дверима, що ведуть до другого покою, чути чийсь ходу, балачку впівголос. Неначе Ганусин сміх.

Чому так довго не йде вона? Проходять хвилини. Нарешті, одчиняються двері.

— Гануся! Ні, це сестра її. В пальті, в брилі, так подібна до Ганусі. На порозі спиняється й уважно дивиться на мене.

— Ви Кравчук?

— Так...

Мені здається, ніби уста її на момент скривилися в призирилу усмішку.

— Коли будете виходити, зачиніть двері. Прощайте.

Двері зачиняються. Я залишаюсь сам.

Що це за ознака? Де-ж Гануся? Піти геть, хіба? Але-ж це неможливо.

Оглядаюсь навкруги. Маняк величезного птаха притягує до себе мою увагу. Напіврозпущені крила, розкритий гострий дзюб. Постать хижака, що приготувався до оборони.

Я пізнаю цього птаха. Пригадую схід сонця в лісі на березі річки...

Ганусі не пощастило вирятувати тебе... Невже, замість тебе живого, вона задовольнилася мертвим опудалом?

До дзюба прив'язано жовтоблакитну стрічку, що підтримує білий квадратик паперу. Чітким Ганусиним письмом там написано:

„Товаришеві“ Кравчуку.

„Товаришеві“ взято в лапки. Що це все означає?

Неясна тривога закрадається в душу.

Сквапливо розгортаю квадратика.

„Волію бути мертвим орлом, ані-ж врятованою мишею.

Мені не по шляху з „товаришами“ (не хочу сказати инакше).

Ви обіцяли знайти мене на дні морським. Прошу вас, забудьте про це. Може ми ще й зустрінемося, але не на радість.

Жалкую, що стріла вас колись“.

Г. Галка

4

На півночі вже влада Рад.

А у нас Центральна Рада.

Там вже почалася боротьба. Нависла чорна хмара. Сипляться кулі, тріщать кулемети, гуркотять гармати.

Поволі наступає на нас громовиця. В повітрі вже носяться провісники бурі, пахтить порохом.

Озброюється люд. Вечорами в кожному селі лунають постріли гвинтівок, свистять кулі. Молодь перевіряє зброю.

А по містах — червона гвардія.

Гуде вітер в полі, низько над землею сунуться хмари, з криком носяться граки, галки, в'ються чорні круки. Немов близьку здобич чують, немов на бенкет кривавий збираються.

Голосніші стали вигуки оселедців, густіші жупани та червоні шлики. Шумливіші мітинги.

На нас вже пучками показують. Уже голосно говорять — „зрадники“. Проте, ще не чіпають.

Шумливий мітинг. Юрба загадково дивиться на мене. Що вона думає? Чути поодинокі вигуки:

— А за більшовиками краще буде?

— Значить, Москві Україну віддати?

Купка крикунів старається. Хто вони? Дяк, син куркуля. Але ось і старі мої знайомі, ті, з ким давно ще мріяли про революцію.

Скупчившись в тісний гурт, вони кидають на мене незадоволені, гнівні погляди. А з ними й частина молоді. Невже й вони проти? Невже й в їхніх очах я тільки „зрадник“?

Чую, що їх гнів стримується присутністю купки сірих шинелів, що байдуже лускають насіння. Звідти чую сердитий вигук:

— Говоріть по руському!

Я давно вже закінчив свою промову, а все не розходяться люди, все ще купками стоять, обговорюють.

Зненацька велетенська постать в синій свитині, підперезана червоним поясом, у синій шапці, в величезних чоботях виростає переді мною.

— Ви додому?

Я здивовано підвожу очі.

— Нічого, нічого, — заспокоює він мене. — Я, значить, питаю, якщо ви додому, то я з вами. Єто-ж бандісти... — показує він рукою на юрбу: щоб бува часом не зобідив хто. І потім цілком иным голосом, з усмішкою, що враз робить таким приємним його негарне обличчя, додає:

— А здорово ви це про солідарність усіх трудящих. Конечне всякий пан наш ворог, чи німецький, чи то український. З панами треба боротися, а не з робочими. Прекрасно я це пізнаю. А от тільки вони... не той... роз'яснить надо. Потому значить єсть котрі, дійствительно не розуміють, що до чого... що скажем культура, а що релігія. А єсть котрі зовсім обратно: пізнають, та ще так здорово пізнають, що лучше-б не нада. А проте не желают. Ну з тими, конечно, і разговор другой... Одно слово, бандісти... — несподівано закінчує він.

Максим проводить мене додому в місто і вже не вертає до себе. Я зарахував його в кінну міліцію, але ночує він у мене в хаті.

— Не можна, — соромливо пояснює він: кругом же бандісти.

Максим мій найближчий помічник. Від нього я довідуюся про настрої селянства, про все, що робиться в кожному селі.

Вечорами він читає книжки, що йому даю. Лежучи в ліжках, ми ведемо довгі розмови.

— Оборужитись нам треба, — постійно говорить він. І ми обору́жаємось. Годинами він розмовляє з селянами. Потім проходить зі списком, написаним незграбними літерами, і заявляє:

— На Ставище треба вісім гвинтівок. — Я слухаю його, дістав гвинтівки.

— Потому ви у нас, як вроді отаман, — задоволено говорить він. І нарід там подходящий, не бандісти...

Ближче до Києва насуває чорна хмара.

На Черкащині вже заварилася каша. Клацають затворами й у нас... готуються.

В Києві з'їзд вільного козацтва.

— Поїдемо... — переконує мене Максим.

Адже-ж треба подивитися, слово може розумне сказати.

— Злапають, Максиме.

Максим ображається.

— А я нащо? У мене очі — он які. Я враз все побачу і як там неустойка яка, зараз вам знак подам. Злапають, — повторює він... — не посміють. Якби посміли, давно вже були-б злапали.

Максим дивиться на все з точки зору нашого міста, де дійсно багато чого не роблять тому тільки, що не сміють. Він не уявляє київських умов. Але я й не переконую його.

Зрештою на день раніше, чи пізніше, хіба не однаково? Від боротьби не втечеш. А боротьба, це — кінець. Життя мені не здається таким принадним. І загину, однаково, незрозумілим. Правда, такі, як Максим... Та хіба багато їх? А решта... Для решти загибель моя здається за заслужену кару. Ось вона, записка Ганусина. Пече мене, мов вогнем. „Мені не по шляху з „товаришами“ (не хочу сказати инакше)“. Що значить це „инакше“. Зрадник? Запроданець? Життя переконає їх. Але буде це не зараз, пізніше. Може навіть занадто пізно.

Максим каже — їхати до Києва.

В пашу до лева? Хай. Мені однаково.

Дістаю перепустки на з'їзд — і ми з Максимом у Києві.

У величезній залі зібралися „представники озброєного народу“. Оселедці на чисто виголених головах, по стародавньому пошиті жупани, подекуди червоні або зелені сап'янці з срібними підківками. Блищать сріблом ефеси шаблук, чингалів.

Серед цієї пихи кілька звичайних постатів, в звичайних військових без погонів шинелях. Чудними вони виглядають, не на місці, серед цих театральних обставин. Недобрі погляди кидають в їх бік. Їх небагато — купка робітників.

Максим у формі міліціонера уместився біля дверей.

Дивуються з золотих рам, глядячи на ці збори, портрети царських генералів.

Ніяково й вони себе тут почувають, не звичайний вигляд у гостей, що наповняють залю.

І розмова не звичайна. Не просто говорять, а наче декламують, один одного панами отаманами величають.

— Невже злий ворог буде напувати свої коні в нашому Дніпрі Славуті? — закінчує один з отаманів свою палку промову.

— Ганьба, ганьба! — несеться відусюди. Грюкають шаблями об підлогу, хапаються за зброю.

— Нарід ненавидить більшовиків... Прокинулась любов до неньки України... Центральна Рада знайде сотні тисяч захисників... Поляжем, як наші предки славні, а не дамо на поталу, на глум... — один за одним вигукують промовці. Згадують Наливайка, Остряницю, Мазепу, Палія.

Це називається взаємна інформація.

І жодного слова про селянина, про робітника.

Пиндючні постаті й обличчя отаманів, як і їх промови.

Штучні рухи, як їх убрання.

І так дивно виглядає при світлі електрики, біля телефонного апарату оселедець значкового.

Колись запорожці за безчестя вважали позбутися свого чуба. Невже тільки тому тепер ці отамани здатні закликати боронити їх

прав, щоб носити чудернацькі островки чуприни на безглуздох головах та їх жупани?

Як це могло статися?

Наче у відповідь на це запитання з задніх дверей випливає кругленька фігурка. Довгі вуса, гостренька борідка, бездоганно пошита візитка. З-під густих брів визирають сірі очі, пронизуючи всіх гострим поглядом.

Це представник української аристократії, нащадок козацької старшини. Правда, весь свій вік він прожив за кордоном та в Петербурзі. Лише останніми часами трохи вивчив „мову“. Зате він володіє тисячами десятин землі. Він ніде не виступає одверто, але ім'я його добре відоме в високих колах.

Голова зборів хутко встає йому назустріч.

Кілька хвилин вони про щось тихенько розмовляють. Голова виявляє до нього багато поваги, може навіть через край багато.

Цей виплеканий аристократ напевне добре знає ціну оселедцям і жупанам.

Мабуть не випадково з'явився він на отаманські збори.

І дивна річ. Чомусь його європейське, бездоганне убрання не дисонує так з театральними жупанами отаманів, як сірі шинелі представників „озброєного народу“, що затерлися в задніх лавах.

Промови не припиняються.

На трибуні кремезний, кріпкий чоловік в мальовничому убранні.

Щось знайоме в його низькому лобі, хижих щелепах. Десь раніше я бачив ці грубі руки з короткими пучками, в яких він мене чорну папаху з довгим червоним шликом.

— Панове отамани і все чесне громадянство, — починає він промову: — Поки тут ми раду радимо, у мене дома вже вогнем та мечем вирішується доля неньки України. Тисяча козаків, найкращих синів матери України, вже стали до бою з ненависними чужинцями, що двіста сімдесят років в неволі тримають козацький нарід. І ось півгодини тому мій джура, загнавши трьох коней, привіз мені радісну звістку, що перший наскок ворога блискуче одбито.

Вигуки „слава“ перебивають промовця.

— Смерть ворогам! — несамовито кричить якийсь дідок в сірій черкесці з довгими вусами, що звішуються йому на груди.

— Смерть ворогам! — дідок стукотить кулаками об стіл: —

— Смерть поганцям!

Промовець обводить очима присутніх.

— Сотнями років Україна вкривалася козачим трупом. І сьогодні знову рідна земля зросилася рідною кров'ю.

Де я чув цей голос? Що нагадує мені цей штучний патос?

Встав у пам'яті 906-й рік. Підготування до озброєного повстання. Масовий терор, експропріації. Низка провалів. Розмови про провокацію. Кілька провокаторів виявлено, але один залишився... З тяжким підозрінням. В момент розслідування його заарештовано, заслано до Сибіру. Він втік і відтоді про нього не було чути... Твердої певності у нас не було, що він зрадив... але обставини були занадто підозрілі. Ми висунули йому наші обвинувачення. Арешт позбавив його від необхідності давати на них відповідь.

Як нагадує його цей промовець з грубим обличчям.

— Не маю змоги більше бути з вами. . — закінчує він: — мене ждуть мої брати, мої козаки, що перед смертю хочуть побачити свого отамана. Ви тут, панове, раду радьте, а мені дозвольте на пир кривавий поспішати. . .

Більше немає сумніву. . . Так, це він — Тарас Сухий.

— Дозвольте запитання до промовця? — несподівано для всіх, та й для самого себе, звертаюся я до голови, підводячись з місця.

В мене впливаються здивовані погляди присутніх. Мій простий вигляд не викликає до мене довір'я.

— Дозвольте вас запитати, чи 906-го року ви не були відомі під назвою Тараса Сухого?

Отаман міняється в обличчі.

— Так, був.

— Ви працювали в Київській терористичній організації?

Отаман пригадує. Потім раптом кидає шапкою об підлогу.

— Сашко! От скажи. . . не пізнав. . . брате мій, батько мій любий. . .

Він хоче кинутися до мене.

Я спиняю його рухом руки.

— Заждіть. . . 906-го року вам було поставлене обвинувачення в провокації. . . Ви здобули реабілітацію?

Тарас вихоплює шаблюку.

— Панове, це смертельна образа. . . Дозвольте мені кров'ю. . . — він робить вигляд, що хоче кинутися на мене, але перед ним виростає постать Максима.

— Не гарячись, товаришу. . . Він легесенько бере його за руку. Тут тобі не поле битви, а собрание. І опять же єсть голова, а нікак, щоб шаблюкою по воздуху махать.

Тяжке мовчання. Насупилися отамани.

Незвичне слово „товариш“, що вимовив Максим, примусило їх насторожитися. В мій і Максимів бік кидають підозрілі погляди.

— Пан отаман належить до якоїсь партії? — запитує голова зборів Тараса.

— Так. . . гордо відповідає той.

Про мою партійність голова не питає.

Вона йому та й багатьом присутнім добре відома.

— Ви можете, — звертається він до мене: — зробити відповідну заяву до партійного комітету. Коли партія потвердить ваше обвинувачення, ми вживемо відповідних заходів. А до того часу. . . будемо продовжувати. . . Слово має полковий отаман Гуня. . .

Злими очима дивиться на мене Тарас. Він переходить від однієї до другої купки, довго розмовляє об чімсь з головою, весь час кидаючи на мене злісні погляди. Нарешті, підходить до мене.

— Хочу говорити з вами. І зараз же, бо через годину йде мій потяг.

— До ваших послуг.

Ми йдемо в сумежну кімнату.

Горить розіритою обличчя отаманові. Очі допитливо дивляться на мене.

— Ви вірите, що я провокатор? — нарешті промовляє він.

— В кожному разі припускаю таку можливість, — спокійно відповідаю я.

— Але - ж у вас немає певних доказів.

— Авже - ж немає, — осміхаюся я: — якби були...

— Навіщо - ж ви так зганьбили мене?

Він закриває обличчя руками.

— І хто? Той, кого я як батька рідного поважав, як брата любив, хто життя мені врятував... За віщо?

Мені хочеться сказати йому, що коли у мене були сумніви що до його провини, то тепер вони перейшли в певність. Що його теперішня роль вже є найогидливіша провокація трудящих України, що весь цей отаманський з'їзд — найганебніша сторінка в історії революції. Але я не кажу йому цього. Я знаю, що коли навіть він і не зрадив, тоді, то однаково не проймуть мої слова його низькобрового чола, не дійдуть до його свідомості. Замість цього я питаю його:

— Ну, а скажіть, як би ви вчинили на моєму місці?

Тарас розгублено дивиться на мене.

— Адже - ж обвинувачення не я висунув, а ціла організація. Ви не реабілітувалися на протязі майже дванадцяти років. Що про вас можна думати? Залишати вас на громадській роботі, та ще на такій, де вам люди життя своє доручають

— Але - ж я не провокатор. Повірите. я не провокатор...

Тарас виявляє всі ознаки величезного хвилювання. Його рухи здаються мені неприродньо драматичними, акторськими й тому не справляють відповідного враження. Ось він взявся за голову, як Садовський в „Богдані Хмельницькій“, а ось рука по-акторському вхопила за рукоять чингала.

Срібний чингал. Мимоволі очі мої приковуються до нього.

Тарас ретельно й совісно виконує монолог. Він оповідає про свої душевні страждання, що він виніс завдяки цьому безглуздому підозрінню. На волі, у в'язниці, в засланні. Він втік за кордон. Перші вибухи революції повернули його на батьківщину. Він знову бореться за старі ідеали, життя своє віддає для слави України й знову старі привиди. Коли - ж це все скінчиться?

Я не слухаю його. Мої очі не відриваються від чингалу.

— Скажіть... — спиняю я його... — Звідки у вас це? — Я показую на чингала.

Тарас здивований несподіваним переходом від провокації до чингала. Він сторопів від несподіванки.

— Це мені... знайома одна подарувала..

— Гануся Галка?

— А ви як знаєте?

Ще - б пак я його не знав! Це - ж той чингал, що я колись подарував Ганусі.

Як це сталося, що Тарас почав говорити про неї? Пречудова дівчина. Розумна, доброго українського роду, гаряча патріотка. А як співає... Це вона на нього так вплинула, це їй він зобов'язаний своєю національною свідомістю. Вони живуть в одному містечку (я одмічаю

у себе в умі цей факт). Що-вечора вони разом. Тарас їй багато оповідав про наше колишнє минуле... й Гануся часто розпитує про мене.

— Чудна вона тільки трохи... несподівано закінчує Тарас:— Я умовляв її їхати до Києва—одмовилася. А сьогодні зустрів її тут.

— Гануся тут...—молотком вдарила думка в мозок. Кров прилинула до обличчя. Серце застукотіло.

Ні, це двері грюкнули.

Дідок в черкесці, а з ним другий.

Суворо дивляться очі з-під насуплених брів.

— Ну що, пане-товаришу, добалакалися?

Це підкреслення „товаришу“ мені не подобається.

— Очевидно, добалакуватися будемо в другім місці і в другий час, — спокійно відповідаю я.

— Так... в другий час... може сподівається, що скоро придуть „товариші“? Симпатії ваші до них нам доволі відомі. А тимчасом найкращі з синів України будуть дискредитовані?

Із щілини дверей виглядають чийсь обличчя.

— Ні, ми це діло тут розберемо, по нашому козацькому звичаю. Послали за Кованьком? — звертається дідок до свого сусіди. Той, стверджуючи, хитає головою.

Кованько, це — один з героїв військової контр-розвідки. Його підозрілість і жорстокість до більшовиків всім добре відомі.

— Ну що-ж, почекаємо... — іронізує дідок: — І ви, пане отамане, (це до Тараса) почекайте. Незабаром Кованько буде. Тоді всі разом з „товаришем“ побалакаємо. Не можна безкарно козацьку честь плямувати! — раптом до крику підіймає він голос: в 24 годині мусить бути справа вирішена. І вирішимо... — Він грізно стукає кулаком об стіл і разом з Тарасом одходить на бік.

Я підвожуся з стільця.

— Ні, „товаришу“, — (знову наголос на „товаришу“): ви вже тут почекайте. — В той же час другий отаман робить кілька кроків, береться за шаблюку й заступає мені дорогу до дверей.

— Попався, — проноситься в мозку думка.

Неначе віко зачинилося.

На хвилину досада защеміла: не хотів їхати, знав, що не гаразд скінчиться. Потім настав дивний спокій, байдужість... Ось тільки що Гануся тут у Києві... шкода, що пізно довідався. А тепер...

Тепер... через десять хвилин приїде Кованько... Чи побачу я ще ранок?... Які муки чекають мене?..

Але вже починає працювати думка.

Рука намагає бравнінга в кешені шинелі.

— Ідіоти... опудала чортячі... тихенько лаю отаманів, що зловісною групою розташувалися навколо мене. Героями якої п'єси вони себе тепер уявляють.

Раптом розчиняються двері. Згідно з військовим уставом, підтримуючи рукою шаблюку, з кашкетом міліціонера на голові, чітким салдатським кроком наближається до мене Максим. Спиняється й, наче рапортує, вимовляє:

— Голова зборів звеліли вам негайно з'явитися до кабінету отамана міста.

Він одступає на бік, запрошуючи очима йти наперед. Дідок підморгує другому отаманові.

Я йду наперед. За мною слідом, як вартовий, виступає Максим. Отамани кидаються за нами слідом.

В дверях Максим спиняється:

— Вас зараз покличуть, — звертається він до них тоном, що не припускає заперечень: — прошу поки залишитися тут. — І перед самим носом зачиняє двері.

— Сюди .. сюди... шепоче він. Веде по якихось коридорах, сходах. Нарешті, ми на дворі.

— От гади... бандісти... диви... що вигадали... — потихеньку лається Максим.

Ми проходимо в порожній садок і через паркан вилазимо на вулицю.

— Ну й кумедний той дідуган, — ділиться вражіннями Максим. — Бачу вони з тим низькобровим шепочуться, та шепочуться... А як виходили ви з провокатором в окрему кімнату, той йому значок очима подає: понімай, значить. Я конечно це зараз собі на заметку взяв. Бачу, дідуган, як гиндик напиндючився та то до одного, то до другого... А далі хить з залі та до кабінету. А я за ним назирці... Став вроді як часовий і прислухаюся... Чую про вас говорять, що ви, мовляв, ненадійний лімент, і що вас вроді того, що знищить треба, бо час такий гарячий і непевний. І ще говорять, що отой, котрий провокатор, первий у них чоловік, бо тепер він на все піде, тільки піддержати його треба. А потім чую записку пишуть. Тоді висовується дідуган, мене побачив та й каже: поклич значкового. Я й покликав. Вони з значковим поговорили, Кованька згадували, а потім до вас пішли. Я і тут собі до дверей примостився. Тут і другі стали підходити, а я всім, как часовой вроді: одійдіть, кажу, пожалуста, секретні розговори, заходити не вільно... А потім думаю собі: як жучка не підпустити, то воно може й неловко вийде.

— Ну, і підпустив... І Максим тихенько сміється.

— А ви ж казали, Максиме, що може доведеться слово розумне сказати... Ну що, довелося? — не без ущипливости запитую я.

— Так воно так, але ж я казав ще, що очі у мене замічательні, как значить все здорово замічають. Хіба збрехав?

В голосі його я чую мов докір. Мені стає ніяково.

А Максим безнадійно махає рукою.

Звіряча радість повороту до життя, що я гостро відчув, опинившись на вулиці, незабаром проходить.

Я думаю про сивого дідугана, про інших отаманів і вони вже не здаються мені просто комічними персонажами. Середньовічним бузвірством віддає від них, дикістю фанатизму, що мистецькою рукою хижака скеровано на боротьбу з трудящими.

Національна ненависть, як огидлива звірюка, визирає їм з очей, вона отруїла їх, викликає жагу крові, вона випиває їм з мозку здоровий розум. І люди з затуманеним мозком стали подібні до хижих звірів. Невже й Гануса з ними, з цими хижими звірями. Я знаю, що-дня ширшою стає прірва поміж нами. Мабуть і тепер вже не переступити її. А разом з тим так хочеться її побачити...

На башті б'є десята година.

Я спиняюся. Адже - ж ще не пізно. Ще я можу її побачити... коли тільки вона там, на старім місці.

Біля дверей Ганусиної хати електрична лампочка. Падають з неба білі метелики... як колись... Ще року немає, як це було...

На мить вагаюся перед дверима.

— Чи не краще піти геть?

Але рука сама тягнеться до гудзика й вже дзеленькає в далекій кімнаті дзвінок.

— Чи не піти? — ще раз проноситься думка.

І в той же момент чути за дверима кроки. Гануся на порозі. По обличчю її не помітно, щоб вона була здивована. Мовчки вона пропускає мене наперед, рухом запрошуючи до покою. Довго дивиться на мене.

— Я знала, що ви прийдете...

— Вам травиця сказала? — іронічно запитую я.

— Зав'яла травиця, снігом її присипало.

Утома й журба в Ганусинім голосі.

— Пам'ятаєте, колись я подарував вам чингал. Я прийшов спитати, де він?

— Я віддала його лицареві.

— Лицареві? — перепитую я. Вашому лицареві?

— Він лицар України, — гордо відповідає Гануся.

— Не вітаю Україну з такими лицарями.

— Він герой... — і очі Ганусі запалюються надхненням: — я бачила, як ворожі гармати обсіпали місто знарядями, як палали будинки, як в огні гинули безневинні люди, жінки й діти. І ніхто, ніхто не прийшов їх рятувати. Тільки він, Тарас, як орел з неба, налетів на ворога з своїми хлопцями і погнав їх...

— Чиї - ж то вороги?

— Вороги України.

— Ганусю!! На їх прапорах: „спокій хатинам, війна палацам“. Що - ж ваш лицар боронив? — палаці?

— Він Україну боронив з її хатами й палацами.

— Ганусю! Трудящим України нема діла до палаців. В тих палацах живуть їхні вороги.

— То ви так думаєте. Нарід краще знає, чого він хоче. Йому однаково милі й українські хати, й українські палаці. В них, в наших палацах, зберігається наша слава.

— Слава! Чарівна та слава в ваших піснях, в ваших думках козацьких, що ви співаєте... Та коли вони навчають панів любити, коли трудящих до згоди з нащадками козацької старшини закликають, що в палацах живуть, не на користь це українському селянинові та робітникові.

— І українському панові може бути рідна українська справа, як і селянинові.

— 905 року українські пани нагаями розбивали шкури селянські. Козаків, царських поліцаїв на них насилали. А тепер ті - ж самі пани тих же селян під свої прапори кличуть на боротьбу з робітниками. Що сталося? Чи не думаєте ви, що на здоров'я селянству пішли

ще. Людські фігури на гатці ховаються, а над нашими головами проносяться цілі зграї олив'яних бджілок.

— Не підійдуть,— упевнено говорить Максим і, широко осміхаючись, додає:— вони думають, що нас тут ціла дивізія засіла .. Одно слово, бандісти...

— Гетьманці, Максиме... — поправляю я.

Нижче сідає сонечко. Рідше з нашого боку постріли.

Набої бережем. А на гатці встановлюють кулемета.

— Та, та, та...

— Дзз... дзз... дзз... — гудуть бджілки.

Якби скорше вечір.

Ліс до себе вабить... Там життя, воля... боротьба, а тут...

Тут гудуть бджілки. Як тоді з Ганусею.

Де вона тепер? Чи там, позаду нас, де розкидано села, що з одчаєм дожидають повороту панів, чи може, закохана в сяєві гетьманської булави, тепер вона в таборі наших ворогів, що засипають нас кулями?

Так хочеться про це довідатися...

Швидче ховайся, сонце, за обрій.

Бо мені так треба діждати вечора...

Блищить гетьманська булава. Гуляють панські канчуки по мужицьких спинах. З комор, з клунь витягають добро, що попало туди з панських палаців: ніжки від роялю, обдерті канапи, крісла, інкрустовані шифоньєрки, колеса від бричок...

Страшна панська помста, жахна гайдамацька сваволя.

На чолі гайдамацького загону „Дурний пан“. Колись, ще за царя, він носив дворянську кашкетку з червоною околицею. В його маєтку не припинялися гулянки. А ставало сумно, Дурний пан вигадував розваги — ховав з пошаною забиту з рушниць кицьку, зганяючи для цього ціле село. Бив селян, а потім умовляв, щоб його позивали до суду, голосно виступав на дворянських зборах й вимагав, щоб городовики робили йому „під козирьок“.

„Хамської влади“ не стерпів гордий пан. При перших ударах грізної бурі покинув пан батьківське кубло і, переодягнений в мужицьку свиту, втік, як злодій, рятуючи своє дорогоцінне життя.

Тепер він повернув. Він гарячий прихильник ясновельможного. Він командує карним загonom і жорстоко мстить за зганьблену дворянську честь, за хвилину звірячого жаху, що він пережив, тікаючи від „хама“. Дзвенять чари в честь ясновельможного.

Дзвенять промови. Замість гетьманської влади, за історичну місію дворянства, за єдину неподільну Росію летиться вино в Дворянськiм Зiбраннi.

Цокає острогами Дурний пан перед прекрасними панями, випинаючи наперед широкі груди.

— Що? Мужики? Я знаю, як з ними поводитися. Це - ж бидло... воно доброї ломаки потребує. Проте, пани можуть бути спокійні. Я дам їм змогу працювати, а прекрасним панянкам танцювати безжурно. Здоров'я прекрасних панянок!..

Наливається цілу ніч Дурний пан...

І ще сонце не сходило, ще хміль не вийшов з панської голови, як наскочив він зі своїми гайдамаками на сонне село.

Постановили панові крісло серед майдану, по-під ногами килимом вислали. Сидить Дурний Пан, пишається... Згадує, як кілька місяців всього тікав він і серце його повне тріумфу й злісної радості, а свідомість безмежної влади, що нині знаходиться в його руках, ще більше туманить затуманену хмілем дурну голову Дурного Пана.

Він їм покаже, цим хамам, гадам...

Він навчить це бидло...

З хат тим часом витягають переляканих людей: чоловіків, молодичь, старих баб. З реготом, штовханами женуть їх гайдамаки на майдан.

Збилися до купи, як перелякана отара, стоять, туляться ближче один до одного.

Підводиться з крісла Дурний Пан. Поводить мутними очами по юрбі. Божевільними огневицями запалюються очі пана.

— Шапки геть... — пронизкувато кричить він.

Мовчать люди, не знають, що робити.

— Шапки геть... Не бачите, перед ким стоїте? Перед паном шапки скидати не хочете.

Одна за одною оголяється голова... а ззаду чути, як хтось бубонить сердито:

— Нема тепер панів.

— Були, та всі, кажуть, повиходили...

Дурний Пан скаженіє...

— Брешете, псявіро... Єсть ще... Недовго їх не бачили, то вже й забули, падлюки! Так я нагадаю... На коліна!... — реве пан: — Ану, хлопці, допоможіть їм на коліна стати!

Прудкі гайдамацькі коні, кріпкі нагаї, свистять вони в повітрі. Чути, як б'ють вони по чомусь м'якому, лунає брудна лайка, розпачливі крики.

Хтось хоче тікати. Його з реготом переймають, тягнуть по землі, увесь час б'ючи нагаями, плазами шаблук, закаблуками...

Крізь розідрану сорочку видно в кров замучене тіло, сині та червоні смуги...

Кидають з розмаху на землю перед панськими ногами. Лежить він і не рухається.

— Живий, чи помер?

— Що-ж це — вбивають?... — лунають голоси.

— На стайню... — реве Дурний Пан: — по півсотні шомполів тим, хто базікає...

Знов лайка, перемішана з реготом...

Кілька чоловіків вихоплюють з юрби й тягнуть до клуні, звідки незабаром несуться дикі крики й зойк.

Тепер покірна й слухняна юрба.

Хто стоїть на колінах, хто сидить на землі.

Очі в землю вп'ялися. Немає сили підвести їх, на сусіда глянути...

— Панувати заманулося? — верещить Дурний Пан: — Гражданами поробилися? Доволі вже, буде! Познущалися, пограбували, порушили

людські та божеські закони. На дворянство руку підвели... Та тепер годі... Мужиками були, мужиками, бидлом і здохнете! Наша взяла. Просіть прощення, а ні... все ваше добро димом пустю, як ви колись наше пускали...

Ще нижче похилилися голови.

Радіє Дурний Пан.

— Руку цілуйте, гади.

Простягається панська рука, затягнута в білу рукавичку, тягнуть вже до неї гайдамаки якусь бабусю. Плаче, бідна, хреститься...

— Ой, паночку, ой, голубчику... ой матінко рідна, цариця небесна... до чого ми дожили...

— Дожили... — не в одній голові думка проноситься.

А чи давно це було? Перелякані, полохливі пани підлабузнювалися до них, такими добрими та ласкавими поробилися... А потім... Гарні слова, гарні обіцянки... приєдналися до них пани, а далі повели... під жовтоблакитними прапорами проти червоних... А тепер... прогнали мужицькими руками робітників і з мужиками розправляються...

— Дожили...

Навколюшках один за одним плазують люди по куряві до панської руки. Цілують і на бік відходять.

Данило Цупатий... Молодий, стрункий... Колись в лавах батька Петлюри за Україну бився. Огнем колись очі палали, тверда, як залізо, була козацька рука... А тепер, мов гробак плазує разом з другими по куряві до панської руки... Хотів підвестись, та в той же момент засвистів нагай в повітрі. Опустилася голова на груди... Згасли очі... Все загинуло... не можна слова мовити... Бо сотні хат димом пустить дурний пан... Ех, якби... Впинаються зуби в зблідлі уста... Червоною росою зрошуються...

Цілувати панську руку... Після того, що було...

— Невже пропало все?

— Ну, гад... цілуй ручку ясному пану... Цілуй, більшовицька сволоч...

Тепер він став більшовицькою сволоччю... Він, що в грудях своїх носить рану від більшовицької кулі... Він, що дурного пана від більшовиків боронив. Чи не краще було - б тоді цього пана в розход пустити, б'ючись разом з більшовиками?...

— Ну, що замислився? Цілуй руку, гаде!

6

Ретельно працює Дурний Пан нагаями. Чимало розвелось їх на Україні. Учать вони трудящих. І наука та не пропадає дурно.

Побачили старі дуби, високі сосни, що сотнями років в лісах стоять, невидане видовище. Купки людей з гвинтівками, кулеметами. Ховаються, про панів говорять. Не добра їх мова. Потихеньку говорять вони, та пани чують... Чують, пригадують недавнє минуле. В панську душу страх заповзає, лютішими вони від страху стають. Оточують по панському наказу німці та гайдамаки ліси, ламаються гіляки від знарядів, що засипають їх з гармат... вихор залізний по лісах гуляє...

А села поринули в глибоку мовчазну думу. Замислилися, чекають на щось люди... На ліси поглядають... Чи не звідти порятунок прийде. Як про Москву заговорять, про Совети, глибоко, глибоко зітхають.

— Якби то...

Вже ніхто не наслідуюється сказати нам „зрадники“, „запроданці“. І що-дня більше нас стає. Вже й Данило Цупатий з нами й багато інших. І що більше стає нас, то лютіші наші вороги.

Літає смерть над полями України, косить костомаха людські голови.

Завмерло життя в селах. Зате живуть ліси.

Що-дня гостріша стає боротьба.

Птицею несеться слава про Таращанців, Звенігородців, про завзятих червоних партизанів.

Більшають турботи у Державної Варти.

Далеко ми з Максимом опинилися від нашого дому. Проте не журимося. Ціла Україна тепер наше дома. Під кожним кущиком наша оселя. В кожному селі, в кожній хаті знаходимо друзів.

Ліс темний. Багаття горить... Коні пасуться. В тиші теплої ночі чути, як вони пирхають... Крізь гіляки миготять ясні зорі.

Тиха, спокійна природа. І на серці легко... Безжурно... Росте наша сила... Солодка боротьба... тверда віра в перемогу.

Здалека донісся пронизуватий посвист... У відповідь йому одразу пролунав другий, ближче.

Данило підвів голову з сідла, що було йому за подушку, підтягнув ремня, оглянув карабіна й пішов у бік, звідки доносилися посвисти.

Я часто милуюся на його постать. Ось він — високий, стрункий, вийшов з кола, що розкидає світло багаття й сховався, потонув у нічній імлі. Прислухаюся. Не чути ні звука... Жодна гілка не хрясне під його легкою ногою. Невидимо він уміє пройти крізь сторожу ворога й повернути... Очі його пронизують нічну темряву, як ясний день...

Не знає супокою душа Данилова.

— Проти своїх бився... отих гадів боронив, людей в ярмо панське тягнув... — З яким глибоким каяттям говорить він про це... Чим спокутувати гріх свій?

Кається Данило... Старається... Міцна його рука, гостре око... Не одна куля, пущена Даниловою рукою, пробила гайдамацького жупана, шапку з червоним шликом. А йому все мало...

— Здоров, Сашко...

З розмаху кидається на землю Максим і витягається біля вогнища. Поруч нього, не випускаючи з рук карабіна, сідає й Данило.

— Зовсім був заблудив, та Данило вирятував... — пояснює Максим і оглядається. — На нове, значить, місце переїхали. Поздравляю, вроді як з новоселлям. А тут таки й справді нічого, — робить він свій висновок.

Кілька чоловік підводяться з землі і йдуть до нас. Цікавляться новинами, що приніс Максим.

Максим оповідає.

— Гетьман вже за єдину неділиму... І пани всі за ним. Київ повний російських офіцерів, що повтікали з Москви. Есери забили

німецького генерала Ейхгорна. Кілька чоловіка за це повішано. По всіх містах привселюдно вішають робочих, палають села, підпалені гайдамаками, тікають люди в ліс.

Насупилися хлопці... Похмуро дивиться в огонь Данило, міцно тримає його рука німецький карабін.

— Невже все пропало? — питає хтось маловірний.

— Чого там пропало... На Чернігівщині червоне козацтво щолкає німців по чім зря... — заспокоює Максим: — Села так всі за нами... чекають тільки, щоб сила наша окріпла. По клунях гармати переходять, знаряддя... Буде чим панів частувати. А в Кривому Розі більшовицька влада...

Блищать очі у хлопців... Якби-ж то...

— А вони, дурні, нічого не бачуть. Бенькетують, в газетах пишуть, що все гаразд...

І раптом Максим заливається веселим реготом.

— І за нас з тобою пишуть... Йй богу... Значить на цілу Україну нас прославили. На ось, почитай...

З-за пазухи він дістає заялозену газету, з одкресленим червоним олівцем місцем.

Там у відділі хроніки надруковано, що в такому то повіті повітовий староста розліпив оголошення, в якому подається до відома населення, що тому, хто доставить живих чи мертвих Кравчука Олександра та Вернигору Максима буде видано нагороди по 35.000 крб. за кожного. А хто буде допомагати їм ховатися, того майно буде конфісковано, а хату спалено...

Я голосно перечитую цей твір, що ряботить такими виразами, як: „Ясновельможний пан гетьман, прийнявши булаву з рук трудящого народу“... „Своїм шляхетним словом гарантує добробут всім трудящим“, „В ім'я слави й щастя України припинити той заколот, що підіймають підкуплені за більшовицькі гроші“... і т. д.

Ляскають зубами хлопці від злості, немов вовки дикі. Сиплються слова гострі, короткі...

— Не підвладні ми повітовому старості.

— Та й гетьману їхньому не підвладні...

— Мабуть тепер Дурний Пан старається нагороду заробити... Тридцять п'ять та тридцять п'ять, аж сімдесят тисяч виходить...

— Либонь уже половину наперед пропив...

— Та хіба сам Дурний Пан... Знайдуться ще Юди...

— Дорого-ж вони наше м'ясо цінують...

— Ну, тепер додому хоч і не з'являйся... — тужливо вимовляє Кирило, наймолодший з товаришів... — все село сплять...

— Не журись, товаришу, ми їх поперед спалимо. На момент настає тиша... кожен думає про своє...

— А знаєш, кого я бачив у містечку? — конфіденційно нахилиється до мене Максим. Того... провокатора... що на отаманських зборах...

Увесь здригнувся... Так... Я-ж давно знав, що він тут поблизу мешкає. Він і Гануся... Тільки гнав від себе цю свідомість. Не дозволяв їй зформуватися в ясну, яскраву думку... Щоб не запанувала, щоб не прогнала того спокою, тієї безжурности, що така мені тепер

потрібна. А тепер вона виринула, ожила... одразу розбудила спогади. І ось уже щемить серце... вже поняв душу неспокій... Ех, Максиме, навіщо ти зустрів того провокатора?

— Розпитав у людей, що він тут робить. Кажуть, був заарештований, повішати хотіли, а потім чомусь випустили, ніби-то на поруки. Тепер на волі гуляє, наче під доглядом. А тільки... я так пізнаю, що тут щось нечисте...

— А що-ж Гануся? Де вона? За ким? Чи й досі правди шукає, чи може знайшла її?... Невже Дурні Пани не витверезили її? Хочеться мені спитати Максима.

Тривожно стає. Здається, що треба негайно щось робити. На місці не всидиш...

— Максиме, а ти з комітетом зв'язався?

— Немає тут комітету... Емісар був, та вже з тиждень, як поїхав...

— Так ти й емісара не бачив?

— Та як же я його міг бачити? Кажу, поїхав...

Ну, звичайно... Нічого не можуть зробити як слід... Почуваю, що неправий, але не можу себе здержати. Картаю Максима. Максим нічого не розуміє й здивовано дивиться на мене.

— Ну що-ж тепер буде?

— Почекаємо днів зо два, а там я знову піду, відповідає він.

— Днів зо два... — іронізую я: — звичайно, ти певний, що за два дні нічого не станеться, тепер, коли кожна хвилина приносить щось нового. Ні, мабуть в таких справах ні на кого здаватися не можна. Треба самому йти.

Максим і інші товариші не можуть мене переконати. Це-ж цілком ясно, що треба мені самому побувати в містечку, побачити все на власні очі...

А десь далеко, в куточку мозку радісно тримтіть і підскакує так, що серце відбиває кожен підскок, думка:

— Гануся, Гануся, Гануся...

Я силкуюся міцно заперти цю думку. Моя свідомість говорить мені, що треба забути про Ганусю. Єсть у мене інші турботи. І я переконую себе, що не через неї я хочу йти до містечка. Я маю на увазі виключно ділові аргументи, тільки їх я висовую. Ми підемо втрьох... Я, Максим і Данило...

По очах хлопців бачу, що не співчують вони моему рішенню. Але не звикли суперечити... Після двох-трьох обережних зауважень припиняють розмову про це...

— Роби, як сам знаєш. Мабуть, тобі відніше.

— Ось тільки одіж. Для лісу вона може й підходяща, навіть і штани, що скрізь світять... Ну, а в місті незручно... одразу лісовика в ній почують. Та щось вигидаємо. А тепер, хлопці, спати.

— Хто на варті?

Ясно світить місяць. Сновигають думки в голові, заснути не дають... Садок ввижається яблуневий... солов'ї над Дністром співають... Бджілки гудуть... шуліка літає, водяний щур тихенько пищить.

А в арсеналі Ганусин брат робітників розстрілює. Ой, які палючі Ганусині пестоші... Зірки на небі в літери складаються, прочитати можна:

— Проспав, Сашка, свою Ганусю.

Коротка літня ніч. Ще й місяць згори не почав сходити, а вже рожевою смугою край неба занявся. Осміхнулися рожевою осмішкою хмарки з неба... десь крук прокричав.

— Ку - ку... — кує зозуля.

— Од - од - од — відповідає одуд.

— Ку - ку...

— Од - од - од...

Своїм власним життям починає ранок, старий ліс. Немає йому діла до громадянської війни, ані до ясновельможного.

День починається...

Що принесе він з собою? Що нового скаже він нам?

Непевні дні наступили на Україну. І одна хвилина не подібна до другої. Хто буде плакати цього дня, а хто сміятися?

Кінь. Тупоче. Ближче, та ближче... На поляну вискочив... Верховець з нього легко зстрибнув — Данило Цупатий.

— Ось ви за одежею журилися... він подає мені загорнені в гімнастюрку чоботи й галіфе... Поміряйте...

Хороше панське сукно на галіфе... чоботи - лакірки. Максим аж язиком клацає... Кілька хлопців оглядають одіж... мацають пальцями... заздрісно хитають головами...

— Хоч на Хрещатик з паночками гуляти, — зітхає Кирило.

— А це мабуть теж нагодиться...

Павло витягає з кешені прилад до голення в шкурятянім футлярі. Тут і „безопасна бритва“, і люстерко, і мило... Хороша закордонна робота. Футляр трохи потерся, — видно, в походах побував...

А Кирило вже примостився. Поставив на пеньочку люстерко й милить щоки.

— Німецька, цилюрня, — весело лунає його голос. — Стрижуть і бриють за милую душу. Кому нада, падхаді, братішка, красоту наводі.

Підіймаються поволеньки хлопці... до роботи беруться...

Данило скидає сорочку й білими гострими зубами роздирає її на смуги...

На лівій руці вище ліктя у нього кров струмочком тече з невеличкої дірочки. Старанно зав'язує її роздертою сорочкою. Обличчя кривиться від болю...

Уважно дивиться на нього Максим:

— За що це? За бритву, чи за чоботи заплатив?

Темніють очі Данила.

Темніють і обличчя у хлопців. Наче чорна тінь пройшла під лісом... холодним подихом повіяло...

А десь близесенько (немає їм діла до всього людського) пере-кликаються одуд з зозулею:

— Ку - ку!

— Од - од - од...

Вище підводиться сонце.

(Далі буде)

СЛОНИ

Пісок, рудий пісок, як море те безкрає,
застиг в розпеченім, гарячім логві й спить,
а сонне марево хвилюється й тримтить
над мідним обрієм, де чоловік блукає.
Навколо мертвий сон. Наївшись, прилягла
левиця в глибині нагірньої печери,
а там, під пальмами, що знають їх пантери,
жирафа воду п'є з ясного джерела.
Не прошумить і птах в оцім повітрі млявім,
де сонце - велетень пливе в височині;
лиш иноді боа, пожалений у сні,
повернеться й блисне линовищем яскравим.
Палає обшир весь — огнений водограй.
І ось, як спить усе в пустелі цій безхмарній,
брижності велетні, мандрівники забарні,
серед пісків ідуть слони у рідний край.
Зростаючи здаля, немов би скелі темні,
бредуть вони, руду піднявши пилюгу,
а щоби вірного не загубить шляху,
лишають в дюнах слід їх ноги претовстенні.
Попереду ватаг старий. Як та кора
на дубі віковім, його пошерхла кожа;
на брилу голова стовбовата похожа;
горбатіє хребет, крутий, немов гора.
І без угаву йде він кроками важкими,
на оці маючи для всіх мету одну,
і, залишаючи позаду борозну,
за патріярхою слідкують пілігрими.
Стуливши хоботи, простують без вагань;
підняті вуха їх, та очі їх закриті;
кругом дзижчать, гудуть рої жалких москитів,
які летять на дим од їхніх парувань.
Та що їм мухи ці, що нестерпуча спрага
і лютий біль в хребті від сонячних бичів?
Вони про рідний край химерять идучи.
про фігові гаї, де жде спокій, розвага.

Вони там річку вздрять серед гірських верет,
де плавають в воді й ревуть гіпопотами
й куди при місяці вони, мов білі плями,
спускались воду п'ють, топтати очерет.
І гурт мандрівників відважних все чвалає...
Он він як рисочка поміж сипких пісків!
І безгоміння час в пустелі знов наспів:
вже череда слонів за обрієм зникає.

З франц. перекл. М. Драй-Хмара.

elib.nplu.org

ФЕРДІНАНД ФРАЙЛІГРАТ ¹⁾

КОРАБЕЛЬ РЕВОЛЮЦІЇ

По той бік вод пустельно - млистих
Лежить майбутнє, і трава
Росте на берегах злотистих.
Це ти, Америко нова!
Це ти, Америко нова!
Хай вище бурна хвиля бризне,
Між рифів до чужих земель
Оцей відважний корабель
Тих доведе, в кім дух залізний.
Гей, гей! Мерщій, мерщій, на палубу скакай!
Відчаль, відчаль! У бурну ніч! Шукай, знайди той край!
Кораблю, сміливих надіє!
Хай буря нам кує вінці.
Ось темна щогла височіє,
В крові червоні прапорці!
В крові червоні прапорці!
В диму вітрила почорніли.
В зигзагах синіх блискавиць
І грім гармат, і грім рушниць,
І гострий меч нам за кормило.
Гей, гей! Мерщій, мерщій, на палубу скакай!
Відчаль, відчаль! У бурну ніч! Шукай, знайди той край!
Цей корабель бував у бої,
Везе найкращий цвіт когорт.
Великі мудреці й герої
Той темний освятили борт!
Той темний освятили борт!
Ним керував Костюшко славний,
Колись ним правив Вашінгтон,
І Франклін, Лафайєт, і зон,
Всіх дальніх зон герої давні.
Гей, гей! Мерщій, мерщій, на палубу скакай!
Відчаль, відчаль! У бурну ніч! Шукай, знайди той край!
О, як цей корабель назвати?
Ну що - ж, як хочете почуть,
Так ось: це корабель крілатий,
Що революцією звуть!

¹⁾ Фердінанд Фрайліграт, — німецький поет, — помер 18 - го березня 1876 р. Німеччина тепер святкувала 50 - ті роковини його смерті.

Що революцією звуть!
Топи, пірате сміливий, державу,
Пірате сміливий, на дно
Пусти розхитане човно,
Галеру цю гнилу, трухляву.
Гей, гей! Мерщій, мерщій, на палубу скакай!
Відчаль, відчаль! У бурну ніч! Шукай, знайди той край!
На бій, на бій! Кораблю, де ти?
Труба гримить: ту-ту, ту-ту.
Кораблю чорний, кинь ракети
У яхту церкви золоту!
У яхту церкви золоту!
Скеруй гармат холодні жерла
На срібну флоту багачів,
Щоб канула на дно морів,
Щоб хлань оті скарби пожерла.
Гей, гей! Мерщій, мерщій, на палубу скакай!
Відчаль, відчаль! У бурну ніч! Шукай, знайди той край!
О день, коли на хвилі синій
Народу гордий корабель,
Всепереможніший, доплине
До дальніх, прагнених земель!
До дальніх, прагнених земель!
Нема над волю краще дара
В країні зельних берегів,
Нема там бідних і рабів,
Сама себе пасе отара.
Гей, гей! Мерщій, мерщій, на палубу скакай!
Відчаль, відчаль! У бурну ніч! Шукай, знайди той край!
Не мають там ворожі стяги,
Бо згода — вічний заповіт.
З найвищого шпиля досягнень
Людина озирає світ!
Людина озирає світ!
О, після бурі спокій прийде,
Хай тільки дійдемо кінця.
У простір рвуться всі серця,
А корабель уже на рейді.
Гей, гей! Мерщій, мерщій, на палубу скакай!
Відчаль, відчаль! У бурну ніч! Шукай, знайди той край!

Переклав Освальд Бургардт

Т. СТЕПОВИЙ

Буржуазні соціологічні школи

РОЗДІЛ II

ГЕОГРАФІЧНА ТЕОРІЯ СУСПІЛЬСТВА. ОБСЯГ ПОНЯТТЯ „ГЕОГРАФІЧНОГО ОТОЧЕННЯ“

Під терміном зовнішнього оточення географічна школа розуміє широке коло факторів, починаючи від космічних (сонце) і кінчаючи людськими звичаями та умовами життя.

Географічний фактор спочатку зливається у загальному терміні підсоння (так, наприклад, говорили античні письменники Геродот, Гіпократ, Платон¹⁾, Аристотель) — отже спочатку залежність суспільних форм від географічного оточення формулувалася тим способом, що підсоння перш за все, а також ґрунт та устрій поверхні визначає форми праці. Тому там, де є однакові форми життя, треба шукати однакового впливу оточення.

Надалі з розвитком географічної школи, до елементів зовнішнього оточення причисляють не тільки підсоння, але й географічне положення (сусідство), устрій поверхні (низовина чи гори, розташування гір), характер надр, фауна і флора, самий ландшафт і т. д.

РОЛЯ ГЕОГРАФІЧНОГО ОТОЧЕННЯ У МОНТЕСКЕ

До попередників сучасної географічної школи треба перш за все зачислити Монтеске²⁾. На думку Монтеске, характер народу та його соціальний лад залежить від умов підсоння. Підсоння дає нам ключ до розв'язання питання про розвиток культури на всій земній кулі. Замість бога, замість свободної волі людей, замість ідей і людських рішень — за рухову силу соціального розвитку Монтеске вважає особливості природнього оточення. Соціальні явища, масові розрухи — це є кінець кінцем не що інше, як прояв впливу кліматичних умов даної країни. В цьому він наслідував Гіпократа, який говорив про вплив підсоння на усі боки соціального життя включно до форми правління. Монтеске зосередив свою увагу на політичних явищах, які він розглядав у тісному зв'язку з іншими соціальними явищами. Він відкинув геть ідею передсоціального стану людей,

¹⁾ Платон: Діалог — „Море, наповняючи громадян торговельним духом, комерційними нахилами до зиску, і надаючи їхній душі облудний непевний характер, позбавляє їх вірності і доброзичливості один до другого і до інших людей“.

²⁾ Монтеске: „Дух законів“.

коли окремі індивіди, як гадала школа природнього права, — жили окремо, а після зговорилися — уложили „соціальний договір“. Цю теорію виникнення суспільства в результаті органічних потреб індивідів — він замінив теорією, що ставила суспільство в повну залежність від фізичного оточення. Для Монтеске фізичне оточення вичерпувалося підсонням і ґрунтом. Соціальні групи пристосовувалися до підсоння та ґрунту й цей процес пристосування відбився на всій соціальній структурі, насамперед на законодавстві, яке є основною рисою політичних форм життя. Проте і Монтеске не відкидав так званих „природніх законів“. Він підкреслював вплив оточення на законодавство, яке мало на меті пристосуватися до природніх законів. Закони юридичні повинні наближатися до законів природніх, повинні відповідати способів добування засобів до життя, бо від цього способу вони залежать.

РОЛЯ ГЕОГРАФІЧНОГО ОТОЧЕННЯ У БОКЛЯ

Бокль уточнив поняття природнього фактора¹⁾. Крім підсоння і ґрунту він вводить інші фактори географічного оточення, серед яких він згадує географічний рельєф і головний рід харчу. Але Бокль з другого боку вважає, що на вищих щаблях розвитку більше важить не оточення, а розум. Це свідчить про те, що Бокль не є цілком послідовний представник географічної школи. У Бокля природа безпосередньо впливає на характер людей — одних вона робить вільнолюбними, других — покірними і т. д. Грізні явища природи впливають на розвиток почуття, на уяву, дають початок страхові перед небезпекою та релігії. Навпаки — звичайні явища розвивають спокійну діяльність розуму, „людські“ соціальні релігії, і дають більше умов для розвитку позитивних наук (прим., Греція антична). Виростаючи на ґрунті певних фізичних умов, життя робиться все самостійнішим фактором. Отже не тільки продукти народньої творчості, як мова, звичаї та народні міти, але й уся взагалі література, мистецтво і навіть державні та інші соціальні установи певної країни відбивають вплив природнього оточення. Навіть доля народів, їхнє життя зв'язане з природнім оточенням.

Під впливом оточення формується розум, інтелектуальний фактор. Останній Бокль не розглядає, як індивідуальний розум, а як масове соціальне явище — і тут Бокль наближається до колективно-психологічної школи — він каже не про інтелектуальний фактор взагалі, а про розвиток знання, про пізнавчий фактор.

Його розвитку він приписує велике значіння в історії суспільства. Таким чином, процес розвитку суспільства стисло можна сформулювати таким способом: фізичне оточення (підсоння, ґрунт, харч) примушує людину боротися за своє життя, збирати багатства і знання, а зрештою — творити цивілізацію.

¹⁾ Дивись Бокль „Історія цивілізації“. Перший том англ. мовою вийшов 1858 року. 2-й 1861 року. Кузен — наслідувач Бокля, казав: „Дайте мені мапу країни, її форму, її води. Її вітри і всю її фізичну географію, дайте мені її природні витвори, її флору, її геологію й инше — я беруся сказати вам *argiori*, яка буде людина в цій країні, і яка роль її в історії“.

РОЗВИТОК ГЕОГРАФІЧНОЇ ТЕОРІЇ СУСПІЛЬСТВА

Географи, починаючи з часів Бокля, стали підкреслювати значіння фізичного фактора в розвитку суспільства. Так, наприклад, Ріттер (а потім Реклю та Мечніков) говорили про значіння берегової лінії, розподілу гір та рік, значіння повеней та інших географічних особливостей для розвитку культури певної країни.

Карл Ріттер, прим., поставив собі за мету вивчити відношення земної поверхні до історії, ц. - то звести історію до чистої географії. Ученим Ріттера був Ратцель. Він теж ставив особливості різних народів у залежність від різних боків географічного оточення, що серед нього народ живе і працює. Звідси його антропогеографія, що вивчає вплив природи на людину і зміну в бік ослаблення цього впливу в процесі розвитку культури. В своїх творах¹⁾ Ратцель досліджує, як природа впливає на духовні, расові особливості, на характер розселення народів (роля морів, що роз'єднують, та низовин, що з'єднують), на характер використання природних багатств та особливостей (вплив ґрунту, що людина обробляє, затримує людину на цьому ґрунті, зв'язує її з ґрунтом в міру його оброблення). Природа створює певні нахили в організмі людей; так, прим., ірландці не рибалять, кельти не виходять у відкрите море. Там, де живуть разом малайці та папуаси, перші туляться до моря, другі відходять углиб острова. Ці ідеї впливу географічного оточення на расу, що знов же стає основним джерелом розвитку, показують, як близько стоїть географічна школа до енергетичної та расової. У інших представників географічної школи ми бачимо це в більшій чи меншій мірі (за винятком нової етно-географічної школи). За географами цією стежкою пішли дехто з істориків.

Найприхильнішим до географічного монізму був Гердер (*Ideen zur geschichte der Menschheit*). Для Гердера природне оточення має дуже широкий обсяг. Воно охоплює географічне положення, топографічні особливості, фауну і флору і т. д. Для вибору того чи іншого роду занять він великого значіння надає не тільки підсонню (жар чи

¹⁾ Ратцель — „Земля и жизнь“ (рус. перекл. 1903 р.). *Antropogeographie* 2 Bd. Stuttgart 1922 р. (перш. раз 1899 року). *Der Staat und sein Boden geographisch beobachtet* 1896 р. і инш. Із теорії Ратцеля, що наслідував Гердера і Ріттера, вийшла ціла школа — теорія ландшафтів, що дивиться на людину, як на складову і невідійману частину географічного ландшафту. Ландшафт — не результат взаємодіяння людини і географічного оточення.

В Німеччині ми маємо Кеппена і Гетнера (Див. Гетнер: „Как культура распространялась по земному шару“. Пер. під ред. проф. Генкеля), в Росії Берга (див. Л. С. Берг: „Предмет и задачи географии“. Изв. Р. Г. О. за 1915 р. т. I, вип. 9, ст. 463).

Із англійських вчених — того-ж напрямку тримається Елен Семпл (Див. Ellen Ch Semple — „Influences of geographic Environments on the Basis of katzel's System of Antropo-geography Z. № V. 1911. — Вплив географічного оточення з точки зору антропо-географічної системи Ратцеля“).

Усіх попередніх і названих тут географістів можна зачислити до антропо-географічної школи — ц. - то до попередників сучасної етно-географічної школи, про яку мова йде далі.

Критику Ратцеля див. у Барта П. („Философия истории, как социология“), у Дюркгейма (*Annee sociologique* за 1897 рік), у Кунова (*Die Martsche, Geschichts - Gesellschafts - und Staats - theorie*).

холод), але й положенню країни (височина чи низовина), її особливостям і продуктам, їжі і напиткам, що їх людина вживає, способам життя, роботі, навіть—звичаям, розвагам та мистецтву, разом з багатьма іншими обставинами, що грають ролю в життєвій обстановці, яка оточує нарід. Отже він ставить у залежність від географічного положення (фізичного оточення) не тільки народній побут, але й мислення народу. Історія для нього — рухома географія, а географія — історія, що зупинилася. Так, наприклад, чому азійські народи відсталі та вперто віддані формам, що дісталися в спадщину від предків? Це пояснюється тим, що країна одноманітна, тим, що, живучи в горах, то - що, вони відірвані і т. инш. Гердер, таким чином, природні умови мешкання робить основною причиною розвитку певного народу. Він каже, що коли-б східня Азія мала иншу територію, коли-б вона мала міжземне море, якого вже через своє географічне положення не має, то змінився-б весь хід культури. В Італії нема єдності, бо ця країна розташована між горами та болотами. З другого боку, як і инші, він визнає вплив географії на расу і звертає увагу на расовий момент: переселить китайців у Грецію і антична Греція ніколи-б не існувала.

Таким чином, у Гердера поняття природнього оточення так поширюється, що губить всякі межі і означеність.

Що до впливу підсоння, то за Гердером воно не примушує, а створює нахил¹⁾.

ПИТАННЯ ПРО НАПРЯМОК РОЗВИТКУ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Про значіння різниць підсоння для розвитку культури ми маємо багато суперечних теорій. Так, Гердер тримається тої думки, що культура розвивається в напрямку від сходу до заходу (так званий закон довжини—географічної)²⁾.

З другого боку, Мужоль (*Les problemes de l'histoire*) казав, що культура йде з гір на долину. Мужоль, як і инші географісти, вважає расу за наслідок оточення. Зовнішня природа впливає на тіло та на дух людини. Але не треба думати, як думав Гіпократ, що оточення просто відбивається на тілі й дусі таким, наприклад, способом, що висока місцевість створює високих людей, а низовини — низеньких, або, як казав Мішле, палкий темперамент провансальця є відбиток швидкої течії Рони (див. Барт „Філософія історії як соціологія“). Очевидно, це є лише художня аналогія. За Мужолем природа впливає посередньо: де на березі є ліс, там виникає судоходство, а де немає лісу, немає й судоходства. Тепло́та зменшує потребу в їжі, звідси—„закон“: цивілізація зародилася спочатку в жарких країнах

¹⁾ Дивись Г. К у н о в. Социология, этнология и материалист. понимание истории, изд. 1905 г. Киев. рус. пер.

²⁾ Цієї-ж думки тримався і Гегель (*Philosophie der Geschichte*), але Гегель не був ні в якому разі антропо-географістом в соціології — він, не вважаючи на свій ідеалізм, правильно підкреслював, що різна поверхня впливає на розвиток різних форм господарювання (а не на расу, як це гадали всі антропо-географісти, крім Мечнікова і инш. етно-географістів). Так пусті широкі простори дають розвиток скотарства, широкі долини рік—хліборобства, присутність морів—торговлі і ремесла.

(закон широти). Це не заважає йому визнати і „закону“ височини — цивілізація, ніби-то, спускалася з гір на долини. Цей закон „доповнює“ згаданий закон широти: цивілізація шириться від тропиків до бігунів. Так само він допускає і „закон“ довжини (від сходу до заходу), який не суперечить законові широти. Таким чином, лінія цивілізації повзе від південного сходу на північн. захід. Географічну теорію він доводить до абсурду. Так, у нього — характер науки Німеччини, Франції, Англії пояснюється так: німецька історична школа вивчає розвиток, бо вона розпорошена географічно та політично, а це дає привід до створення думки про переміни. Французька школа підкреслює вплив оточення, бо... у Франції більша різниця у підсонні, ніж в Англії та Німеччині. Англійська школа розглядає людину переважно у відношенні до суспільства, бо такий елемент оточення, як... політекономія створила індивідуалізм, свободу конкуренції і демократію. Тому в галузі біології німці найбільше вивчили процеси розвитку, французи — зв'язок з оточенням і способом життя (приспосовування), а англійці — боротьбу за існування. Тільки оточення може правильно з'ясувати найзагальніші проблеми історії...¹⁾.

ЯКЕ ПІДСОННЯ НАЙВИГІДНІШЕ ДЛЯ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Що до згаданої проблеми напрямку розвитку цивілізації (закони широти, висоти та довжини, то вона ставиться у зв'язку з питанням про характер найсприятливішого для культури підсоння.

За Гердедом та Гегелем і іншими вважають найкращим для розвитку суспільства помірковане підсоння — середнє, підсоння країн, що лежать між тропиком та полярним колом (широко кажучи).

Ще Бокль розглядав це питання і прийшов до висновку, що найкраще підсоння для суспільної праці — помірковане. Жарке підсоння розслаблює енергію і від'ємно впливає на інтенсивність праці, а холод — впливає на її постійність і часто примушує переривати працю.

За Боклем жарке підсоння дає більше лишків і в багатстві і в населенні, як холодне. Тому в жарких країнах заробітня плата розмірно менша (при інших рівних умовах) і має нахил зменшуватися, а в холодних — навпаки — збільшуватися (це, так би мовити, географічна інтерпретація колоніальної політики тогочасної Англії).

Із пізніших географів про значіння поміркованого підсоння каже, між іншим, італійський соціолог Матеуцці. Він вважає також, що в тих країнах, де кліматичні умови надто сприятливі для людини, цеб-то, де людина більше забезпечена самою природою що до засобів існування, там вона безпечніша, там вона не дивиться вперед і не здібна до боротьби. Тому-то мешканці поміркованої країни панують над населенням жаркої. З другого боку, там, де природа дуже скупа і сувора, вона не дає стимулу до праці. Там перешкоди з боку природи для народу, що має вийти з варварства, дуже великі, боротьба з ними не дає нагороди, ц.-то не викупає затраченої праці.

¹⁾ Див. про Мужоля у М. Ковалевського („Современные социологи“) та у П. Барта („Философия истории как социология“).

Матеуці хоче цим пояснити історію суспільства. Так, наприклад, він пояснює ті чи інші політичні установи географічним оточенням: щоб захистити права слабших і координувати систему розподілу води Давній Єгипет повинен був створити у себе політичну владу, яка здібна була стати регулятором такого розподілу. Ніл таким чином визначив політичну структуру Єгипта. Періодичні його повені примусили народи, що ставилися вороже один до одного, об'єднати свої зусилля, стати солідарними. Інакшим способом великі групи не могли з'єднатися, бо з огляду на свою великість не могли одна другу знати. В результаті ми маємо деспотизм. Рівнини — основа монархічної влади (про це ще згадував Монтеске в „Дусі законів“, кажучи про природність монархії на східній рівнині — за часів Катерини II ця думка стала основою російсько-дворянської ідеології).

На думку Матеуці — причина розвитку Фінікії з її торгівлею, що була майже одним заняттям фінікійців, — лежить у її географічних умовах. Досить кинути оком на географічні особливості Сирії, щоб побачити, що фінікійці повинні скерувати свою діяльність у бік моря, а не жити з хліборобства, яке забрало-б у них багато сил і давало-б малу нагороду. Фінікійців від ворожої навали захищали високі гори і піскувата пустеля. Фінікійці займали тільки вузьку смужечку під Ліваном. Берегові виступи та сусідні острови мали чудові бухти. Тому, навіть, коли-б Фінікія була такою хлібородною, як Індія — все одно вона не стала-б хліборобською — її територія була замалою і тяжіла до моря. Навпаки, Індія, хоч і має гарні гавані, не стала-б морською країною, бо бурхливий океан наганяв на індусів панічний страх, а величезна родючість ґрунту і легкість його оброблення (надто в долинах Ганга) напрямляли розвиток суспільства в другий бік.

А Міжземне море з його затоками дає гарний захист від бурі. Тому перешкоди для перших спроб мореплавства були невеликі і фінікійці під впливом гарних географічних умов почали удосконалювати морську справу. Це дозволило їм згодом вийти на бурхливі води.

Отже розвиток фінікійців є наслідок впливу фізичного і телуричного оточення. З другого боку, Матеуці не мінає й іншого фактору — спадковості (раси), який він ставить, як і всі географісти, в залежність від оточення і вважає набутих в процесі розвитку народів. Матеуці, таким чином, заперечує його самостійну роль. У народів сходу характер географічного оточення сприяв розвитку централізованої влади — хто не хотів їй коритися, повинен був вибиратися геть. Але пустелі перетинали шлях, і страх перед невідомим утримував людей від еміграції, примушував стати рабам владуючої суспільної верстви. Географія створила особливості характеру. Південь впливає на нарід таким способом, що у південних народів переважає фантазія над розумом, звідси нахил до мистецтва у південної раси, а в науковій ділянці — обмеження дедукцією і нахил до будівництва загальних систем. Південним народам не треба над міру робити, бо підсоння й інші умови дають харч при малій затраті енергії, тому ці народи нездібні до постійного фізичного напруження, їм не треба губити так багато сил, як на півночі, на одіж та захист від холоду.

Отже підсоння південне робить з людини „дармоїда“, а північ—навпаки. Прислів'я — „час є гроші“ — могло виникнути лише на півночі.

Отже Матеуці простежує вплив природних умов на суспільство, але він, крім того, включає в свій аналіз також роль передачі в спадщину здібностей, що їх люди виробили під цим впливом¹⁾.

ЗАГАЛЬНІ РИСИ ЕНЕРГЕТИСТІВ ТА АНТРОПО-ГЕОГРАФІСТІВ

Тут ми бачимо, що й географісти, як енергетисти (тільки конкретніше)—ставили в ряд різні форми чи то енергії, чи то оточення й з них виводили „расовий“ фактор, який є наслідком цього оточення і zarazом стає причиною соціального розвитку. Таким чином, географічне оточення, щоб вплинути на людину, знаходить шлях цього впливу через людський організм, або, широко беручи, через вплив на расові здібності. Сама раса одержує ті чи інші особливості під впливом оточення, яке змінюється. Це оточення визначає, як каже Ковалевський (див. його „Сучасні соціологи“), і вибір того чи іншого заняття, те чи інше життя, визначає те, чи люди скупчуються, чи розпорошуються, чи легко, чи трудно йде між ними обмін і як він йде — постійно чи уривками — і яким способом — річкою, сухим шляхом чи горами. Оточення, таким чином, впливає далі на порядки політичного устрою, перешкоджає чи сприяє утворенню автономних одиниць, відмежовує окремі оселі, що лишаються незалежними, чи, навпаки, дає умови для об'єднання під владою одного уряду. Це стосується до старої антропо-географічної школи (Ратцель).

Трохи іншу схему бачимо ми у одного з найвизначніших етно-географістів — у Льва Мечникова.

СУЧАСНІ ЕТНО-ГЕОГРАФІСТИ. ПРЕДСТАВНИК МЕЧНИКІВ

Цей огляд антропо-географічної теорії свідчить про те, що всі елементи теорії етно-географістів кінця 19-го сторіччя вже існували в різних комбінаціях у згаданих вище учених і сучасні етно-географісти (як Мечників та Реклю) тільки інакше згрупували їх на підставі розвитку географії, як науки, і крім того точніше визначили зв'язок між природою та суспільством, відкинувши надто спрощені думки антропо-географістів (про залежність суспільства від географічного оточення і зв'язок між ними через расу).

Отже огляд антропо-географістів потрібний був у даному разі не для того, щоб вичерпати весь матеріал про географічний напрямок (від цього ми відмовились наперед у вступові — див. „Чер. Шлях“ № 5 за 26 рік), а лише для того, щоб можна було в теоріях сучасних етно-географістів аналітично виділити здорові думки від неправдивих узагальнень, які дуже яскраво виявлялися якраз у представників антропо-географічної теорії. Ця причина примусила нас в даному разі змінити метод викладу і не зразу розібрати одного з найвизначніших представників сучасної етно-географічної школи, а сказати спочатку дещо про стару антропо-географічну школу. Це непотрібно

¹⁾ Про Матеуці дивись М. Ковалевського: „Современные социологи“.

було для енергетичної теорії, яку цілком треба одкинути з огляду на її односторонність, але це потрібно для теорії етно-географістів, які де в чому наближаються до марксистської теорії суспільства¹⁾.

Етно-географічна теорія суспільства найшла собі найяскравіший і найцікавіший вираз в роботі Льва Мечникова. „Цивілізація й великі історичні ріки“, що з'явилася 1889 року (єсть рос. переклад 1906 року і 1924 року п. ред. проф. Лебедева).

ПЕРША ОСОБЛИВІСТЬ ТЕОРІЇ МЕЧНИКОВА. СОЛІДАРНІСТЬ

Для Мечникова природа є життєвий синтез всієї сукупності умов підсоння, ґрунту, конфігурації землі, її геологічної структури і т. д. Але Мечников не є вульгарний географіст, він крім значіння природи підкреслює значіння штучного оточення (витворчі сили — зокрема техніка), при чому в поняття витворчих сил включає також, як складовий елемент, солідарність, соціальний зв'язок між людьми і факт наростання цієї загально-людської солідарності.

Цю солідарність Мечників вважає за не менш важний чинник, як розвиток техніки. Причину-ж солідарності він бачить у людській природі, що виявляється під впливом географічного оточення (про це далі). Мечників, з одного боку, ставить соціологію в залежність від біології, бо соціологія вивчає ускладнені біологічні явища, але, з другого боку, вважає соціологію за самостійну науку, бо ці ускладнені біологічні явища соціологія вивчає з своєї точки зору. Він каже, що біологія вивчає в галузі тваринного й рослинного царства явища боротьби за існування, а соціологія цікавиться тільки явищами соціального, солідарного характеру, явищами об'єднання та більшої чи меншої централізації окремих сил, цеб-то фактами кооперативного характеру в галузі природи.

Він відмежовується від органічної школи, бо сама біологія не здолає розкрити всі таємниці соціологічної галузі. В організмові розподіл праці приводить до диференціації самих складових частин організму, а в суспільстві диференціація штучного оточення дозволяє людині зберегти свою самостійність і охороняє людину від поглиблення процесу диференціації.

¹⁾ Крім Мечникова, якого тут спеціально розглядаємо, до сучасних етно-географістів треба вчислити:

Елізе Реклю (див. його „Человек и Земля“, „Земля и Люди“), що розвинув ідеї Капа, Ле-Пле і Вільгельма Гумбольдта. Останній виступив одночасно зі згаданим вище Ріттером і був основником сучасної етно-географічної школи. Сюди-ж треба віднести працю Дж. Хоррабіна (Хоррабін „Очерк историко-экономической географии мира“. Рус. пер. М., 1914).

Ця сучасна етно-географічна теорія відрізняється, як побачимо на розгляді Мечникова, від теорії Ріттера-Ратцеля і їх школи тим, що говорить не про вплив оточення на расу (антропо-географія), а про вплив оточення на господарство (етно-географія).

Із антропо-географічного напрямку до етно-географістів наближається Еллен Семпл (див. вище примітка на ст. 107).

Див. також працю З. Чернякова „Социология наших дней“. 1926 рік — де дається відповідна оцінка антропо-географістів (стара школа) і етно-географістів (нова школа).

Таким чином, особливістю його географічної теорії є підкреслення солідарности, як характерної риси соціальних явищ. Тому він вважає, що соціологічний прогрес знаходиться в протилежному відношенні до примусу, влади і в прямому відношенні до ступня свободи самосвідомості й анархії (звідси його нахил до анархізму). На підставі цього твердження Мечників розрізняє три періоди в розвитку суспільства:

Перший нижчий період. Він характеризується тим, що існують суспільні організації, створені примусово і під страхом. Такі організації майже аналогічні тим рудиментарним колоніям клітин, що об'єднані між собою механічним зв'язком (примат особи над суспільством).

Другий переступний період. Він характеризується диференціацією частин суспільства і розподілом праці. Цей розподіл доводиться до чим раз більшого й більшого ступня детальної соціалізації (примат суспільства над особою).

Третій, вищий період, де утворюються по своїй власній волі суспільні організації з ясно висловленими індивідуальними нахилами і більш менш свідомими суспільними інтересами (рівність особи і суспільства).

ДРУГА ОСОБЛИВІСТЬ ТЕОРІЇ МЕЧНИКОВА. КРИТИКА РАСОВОГО „ФАКТОРА“

Така схема розвитку людства. Які-ж фактори штовхають людство в такому напрямку? На протилежність до попередніх географістів (та енергетистів), що підкреслювали вплив географічного оточення безпосередньо на природу людини — на її фізіологію, на характер і психологію, що відповідає цій конституційній природі, Мечників не надає значіння расовим елементам — він ставить соціальний розвиток в залежність від здібності до суспільної праці, яка знов же є наслідок впливу географічного оточення. Ця здібність не те, що раса. По-перше, чистих рас немає. По-друге, расові особливості завдяки спадковості будуть існувати і далі, бо штучне оточення, яке нейтралізує вплив природного оточення (а на думку Мечникова, природне оточення створило расові особливості, які закріпилися передачею в спадщину), дасть можливість особі зберегти свою самостійність, бо не треба буде пристосовуватися до природи (машина буде заміняти труд), і навіть взагалі вплив штучного оточення може створити нові ознаки. Таким чином Мечників не гадає, що расові особливості знівелюються коли небудь, — іменно під впливом штучного оточення вони зможуть проявитися. Що до спадковості, то він гадає, що нелогічно думати, ніби спадковість може утворити непереступну безодню. Немає різких меж поміж різними групами людства. Навпаки, — расові особливості не є незмінні історичні дані. Їх треба розглядати тільки як продукт процесів пристосування до розмаїтих географічних і соціальних умов. Він наводить приклади органічних змін під впливом оточення (за Лінгвінстоном — збільшення стратопігії у голандок в Півден. Африці й т. инш.) і каже, що люди, поставлені в аналогічні умови, можуть набути однакового характеру, просто в наслідок безпосереднього впливу оточення. (Оцінення цих поглядів ми зробимо, коли підійдемо до критики расової школи). Ми завжди можемо роз-

різнити, каже він, — не зважаючи на теорію про сталість расових ознак — професію хлібороба, моряка, салдата, вченого, коваля і т. д. Спадковість, на його думку, в союзі з пристосуванням формує людство, але вплив спадковості, як консервативного фактора, не здоліє звільнити людину від ще могутнішого впливу оточення.

Установивши це загальне відношення до питання раси, Мечников далі оцінює расовий фактор у розвитку суспільства. Усяку спробу розділити людський рід на раси він визнає невдалою. Невдачу цих спроб видно хоч-би з того, що при класифікації раси виходять з різних ознак — то з кольору, то з розподілу волосся, то з форми черепа, то з сукупності всіх ознак. Історично — сама культура є продукт спільної роботи найскладнішої мішанини різних етнографічних елементів. В цій мішанині не можна навіть приблизно визначити долю участі „білих“, „жовтих“ чи „чорних“. Що до арійців з більш-менш білою шкірою, то не завжди, а тільки в певних умовах вони утворювали могутню і тривку культуру. В інших умовах ті-ж народи мають протилежну історичну долю. Таким чином, центр ваги питання лежить не в здібностях, властивих певній расі, а в тому, що культуру творять мішані раси. Так, прим., в Месопотамії перед арійцями — були сумерійці й аркади, що вийшли з Турана, а за ними кушити з шкірою чорнішою, як у негрів. Індуську культуру створили не тільки індуси, але й жовті дакїї і дравіди, що являються галуззю згаданих кушитів.

ГЕОГРАФІЧНЕ ОТОЧЕННЯ ВПЛИВАЄ НА ЛЮДИНУ НЕ ЧЕРЕЗ РАСУ,
А ЧЕРЕЗ СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

Отже різниця між географістами і Мечниковим в тому, що він не визнає раси, як переступного ланцюга між природою і суспільством, або як біологічного етапа в переведенні космічної енергії в соціальну, як гадають енергетисти. Він, крім того, не визнає також географічного фаталізму, що зводить всю історію до впливу географічного оточення. На його думку, сути первісних установ та дальшої їх зміни (свобода із несвободи) треба шукати не в самому оточенні, а в тих відносинах, що виникають між оточенням і природними здібностями людей — брати участь в великих операціях, солідарно працювати цілим суспільством¹⁾.

Коли припустити, що фізично певне географічне оточення при всіх умовах не змінюється, то його вплив може змінитися і мусить змінитися залежно від міри цієї здібності мешканців добровільно, солідарно, кооперативно працювати.

ОЦІНЕННЯ ПІДСОННЯ

Розглядаючи вплив підсоння на суспільство, Мечников обмірковує, як і інші географісти, питання про відносну вартість холодного,

¹⁾ Див: „Цивілізація і великі іст. річки“ рос. вид. 1906 р. ст. 55: „По моему мнению *raison d'être* первобытных учреждений и их последующих изменений... следует искать не в самой среде, а в тех сношениях, которые возникают между средой и природными способностями ее обитателей к участию в крупных операциях и солидарном общественном труде“.

поміркованого і жаркого підсоння і робить у розгляненій вище проблемі деякі зміни. Ці зміни ідуть по лінії підкреслення значіння температури (середньої річної) — це виявляється в усталенні певних меж ізотермічних для розвитку культури, з другого боку Мечників робить важливу поправку в географічній теорії, підкреслюючи значіння культури для зміни географічного впливу на людину (штучне оточення).

Північ, каже він, з огляду на бідність природи, фауни і флори зокрема, робить неможливим розвиток могутньої суспільної організації. Південь надто багато дає — фауна і флора надто могутня, надто багата у всіх своїх формах. Цей „зайвий“ розвиток органічного життя перешкоджає розвиткові енергії та інтелектуальних здібностей (дивись протилежний погляд Мужоля) у населення. Мешканці жаркого пояса мають над міру майже всього без ніяких кооперативних зусиль, яким Мечників надає такої великої ваги. Природа тут не дає умов для того, щоб природня здібність людей до солідарної роботи виявилася. Вона не дає жодного стимула до праці, до вивчення околиць світу і до солідарної діяльності. Тому суспільна організація праці існує тут тільки в зародкових формах.

Нарешті, помірковане підсоння. Великі історичні культури (старого світу) зосереджені виключно в поміркованих широтах (Європа, поміркований пас). Мечників розглядає згаданий вище „закон широти“ Мужоля (про розвиток культури від екватора до полюсів) і робить, ту поправку, що культура розвивається в певних ізотермічних межах. Найбільші скупчення населення згруповані між двома крайніми ізотермічними лініями $+16^{\circ}$ і $+4^{\circ}$. У зв'язку з цим в Америці, де ізотерми відхиляються до тропіків, напрямок культурного розвитку теж відхиляється не „в гору“, як у старому світі, а „вниз“ — до екватору. Це не суперечить згаданому мінімумові ізотерм. Так, на ізотермі $+10^{\circ}$ ми маємо такі культурні центри, як Нью - Йорк, Філадельфія, Лондон, Берлін, Одеса, Пекін.

ІНШІ ГЕОГРАФІЧНІ УМОВИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА ХАРАКТЕР ПІДСОННЯ.

Температура є такий показник географічного фактора саме через те, що вона залежить від багатьох інших умов: від здібності забирати тепло, від розподілу гідросфери і атмосфери, від умов території, від геологічного складу, від розпологу гір, від повітрових течій, кількості опадів і інших метеорологічних явищ. Так, прим., Європа що до своїх географічних умов переважає всі інші континенти не тільки завдяки щасливому розгалуженню суходолу, але й завдяки своєму хвилястому рельєфові поверхні з горами, що йдуть паралельно екваторові (Альпи, Піренеї) і пропускають теплі вітри з океану, звідки до берегів Європи біжить могутній потік теплої води — Гольфштром. (На це звертали увагу ще Рітер і Гумбольд, не казати вже про їхніх учнів). Так само Японія зберегла свою національну окремішність і цілість завдяки морській течії Куро - Сіво і підводним скелям, через які дуже трудно підступитися до японських островів. Гори відіграють теж певну роль. Альпи були колискою свободи швейцарських громад. Піренеї захищали пільги і привілеї басків

краще за королівські хартії. На Кавказькому чи Гімалайському хребті осіло багато народів, бо ці кручі грають ролю притулків, які, на думку Мечникова, сприяють(?) тому, що різномірні етнографічні елементи, (сусідство привело до зближення звичаїв та інтересів), перетворилися після у федерації (Союз Кавказьких, Швайцарський союз горців).

Не менше важить фауна і флора. Часто соціальний тип залежить від особливостей цих елементів. Наприклад, у ескімосів життя і праця зв'язані з життям кітообразних.

ТРЕТЯ ОСОБЛИВІСТЬ „ПОПРАВКА НА ШТУЧНЕ ОТОЧЕННЯ“

Проте і тут Мечників звертає увагу на штучне оточення і на способи пристосувати природу до своїх потреб. Ця здібність розвивається паралельно з розвитком науки, мистецтва і промисловости. Це веде до того, що людина розпросторюється по всій земній кулі. Від тропічних країв (при $+50^{\circ}$ ізотерми) аж до льодових тундр навколо північного полюса або до Гімалайських височин, „де навіть собака губить здібність брехати“. А поширення тварин обмежене певними кліматичними умовами. За винятком сірих щурів, що водяться там, де й людина).

Отже техніка та наука дає можливість боротися з руйнівними впливами природи. Правда, там, де немає ще цієї техніки, географічне оточення панує неподільно — і найкращою умовою розвитку є помірковане підсоння. Такий самий підхід до справи ми бачимо у Мечникова і тоді, коли він розглядає географічні теорії розвитку суспільства. Так, за гіпотезою д'Ассє льодовий період був причиною того, що народи переселилися із своєї батьківщини на висотах азійського плато на південь. Страшенні полярні холоди, що насувалися, і суворість підсоння погнало племена геть аж до південних берегів Міжземного моря, до берегів Перської затоки, в Індостан та Індокитай, де підсоння тоді було подібне до підсоння теперішньої Європи. Людство тоді розквітло в сприятливому для нього оточенні, бо жара зменшувалася наявністю близьких льодовців. Але поволі вони зчезали, їх вплив припинявся, і підсоння робилося чим раз більше тропічне. Інтелектуальна енергія населення слабшала і нарешті культура підупала, давши місце європейській цивілізації. Знов же в Європі підсоння підчас дилувіального періоду стало лагіднішати, але це підсоння не дратувало і не знесилювало, як жарке підсоння. Європа таким способом уникає негативного впливу високої температури. Зате вона тепер, завдяки прогресивному охолодженню, має перед собою ще більшу небезпечність. Отже це явище направить джерело цивілізації на південь. Мечників підкреслює, що д'Ассє бере на увагу також значіння техніки, яка дасть людині змогу боротися проти цього прогресивного охолодження. (Це прогресивне охолодження обґрунтовано теорією Адемара, який установив зміну періодів холоду і тепла через кожні 10.500 років. Так 1248 року нашої ери була найбільша спека, 9252 року перед нашою ерою був найбільший холод (для північної півкулі). З 1248 року ми йдемо до холодної

доби, яка через 10500 років, ц.-то. 11748 (10500 + 1248) року досягне свого максимуму в північній півкулі).

ОБМЕЖЕННЯ РОЛІ ГЕОГРАФІЧНОГО ФАКТОРА І ПІДСОННЯ ЗОКРЕМА,
РОЛЯ СОЛІДАРНОСТІ, ЩО УТВОРЮЄ ТЕХНІКУ.

Розглядаючи ці теорії, Мечників підкреслює значіння техніки, що виростає на ґрунті солідарності. Ця солідарність, правда, виростає на ґрунті географічного оточення, але зріст солідарності не цілком відповідає географічним умовам. Вона стає самостійним фактором, раз тільки виникши під впливом географічних умов. Мечників проти географічного фаталізму. Він каже, що коли-б прогрес або регрес культури залежав виключно від загальних космічних законів, то можна було-б завжди і по всіх місцях спостерігати однаковість як географічних, так і культурних змін. А цього саме й немає, бо насправді зміни ґрунту та підсоння відбуваються надто повільно, щоб вони могли пояснити історичні події. Мечників ілюструє цю справедливую критичну думку (скеровану проти географічної теорії його попередників) чудовою цитатою із праці Edgar Quinet: *Introduction à la philosophie de l'histoire de l'humanité*: „Як і в часи Плінія, гіацинт цвіте в Галії, барвінок в Ілірії, маргаритка на руїнах... а тим часом навколо них сотки держав змінили сотки урядовців і прізвищ, тисячі міст зруйновано, десятки культур загинуло, а скромні покоління квітів пережили віки й дійшли до нас такі-ж свіжі й привітні“.

Отже, констатуючи зв'язок між кліматичними змінами і падінням культури, ми проте не можемо сказати, що підсоння є причина цього падіння.

ЗАГАЛЬНА КАРТИНА ЦИВІЛІЗАЦІЇ НА ҐРУНТІ ГЕОГРАФІЧНИХ УМОВ

Географічні особливості впливають на людство різним способом у сполученні зі станом культури і цивілізації, що її досягла дана нація. Тільки маючи на увазі цю поправку, можна правильно зрозуміти думку Мечникова, що Європейці розвилися не під впливом творчої сили раси (дивись критику расової теорії), бо споріднені народи в інших країнах континенту не дали нічого особливого, а завдяки щасливим умовам: ґрунту, підсоння, форми і положення континенту, словом, щасливого оточення.

Процес розвитку суспільства залежить від розвитку солідарності. Ця солідарність, виникаючи під впливом географічного оточення, стає самостійним фактором і утворює культуру (зокрема техніку), що звільняється з-під впливу причини, яка її породила. Не через расу, а через солідарність впливає географічне оточення на розвиток суспільства. Здібність солідаризуватися властива людям, але вона не завжди проявляється, а тільки під впливом умов. Отже географічне оточення має тільки значіння умови для прояву — властивій людській природі — здібності до солідаризації. Ця солідаризація була результатом переходу (під впливом оточення) від індивідуальної особистості першої доби до примата суспільства над особою другої доби, і вона-ж повинна привести людство, під впливом вже культури, зокрема

техніки (що з'явилася в наслідок боротьби солідаризованих народів з географічним оточенням) до третьої доби анархічної рівності. Така абстрактна періодизація історії суспільства. Тепер подивімося, як Мечників підпирає її конкретним матеріалом.

ТРИ ЦИКЛА РОЗВИТКУ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Мечників поставив перед собою завдання намалювати широку грандіозну картину розвитку суспільства (ц.-то саморозвитку солідарності) під впливом географічного і штучного оточення. Але він встиг намалювати лише третину цієї картини. Із трьох циклів цивілізації (річного, морського та океанічного) він докладно розглянув тільки перший цикл річної цивілізації. Проте ця перша частина дає можливість сказати, що ціла картина була б гідна сміливої ідеї талановитого географіста.

Розвиток річної цивілізації Мечників аналізує з властивою йому логічною послідовністю, красномовністю і чудовим умінням використати конкретний матеріал.

РІЧНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ НІЛА

Мечників підкреслює особливе значіння великих історичних рік для першого річного циклу культури. Він починає з аналізу географії, що висунула наперед значіння великої ріки і звязала долю людини з властивостями цієї ріки. Єгипет, наприклад, зовсім ізольований від всього світу пустелями і виключно залежить від Нілу (в Єгипті опади — дуже рідке явище). Ніл може пробитися через пустелі тільки завдяки екваторіяльним дощам і тропічним зливам, що проходять над величною цитаделлю абісинських гір. Завдяки цим дощам він сильно розливається і дає намул, що разом з водою і рештками рослин розноситься повинню по затопленій долині. Ця повинь зносить хати і людей. Отже не тільки недостача води, із-за відсутності опадів у Єгипті, але й велика вода підчас повени загрожує людям. З другого боку, вода може застоюватися, зацвісти, в ній можуть розплодитися мікроби, що несуть населенню чуму й іншу заразу. Через те потрібна солідарна праця цілих поколінь, щоб використати повинь для запліднення ланів цілою системою загат і каналів. Первісний Єгипет, такий як його створила природа, зовсім не був схожий на Єгипет часів Геродота, що дивувався його багатству. Для перших своїх колонізаторів він був більш-менш точною картиною первісного хаосу. Щоб зробити його таким, який він став, треба було підтримувати для Ніла постійне річище, розподіляти намул і воду на можливо ширшу територію за допомогою допоміжних іригаційних каналів, що вели до головного рукава, треба було затримувати воду над ґрунтом на довгий час цілою системою гаток, щоб дати можливість намулові спокійно сісти на дно, треба було зміцнювати і захищати місця, призначені для будівлі, проти небезпечної повени, треба було будувати машини легкої та простої конструкції для того, щоб підняти воду туди, куди повинь не дійшла, нарешті, треба було, коли рівень води починав спадати, організувати регулярне її спадання, щоб не залишалися

калюжі, не утворювалося болото, яке могло - б своїми відпарами отруїти повітря. Усю цю програму робіт конче треба було виконати, щоб цілком використати природний дар. Досить тільки не виконати одної частини роботи, щоб решта її опинилася в небезпечності.

ГЕОГРАФІЧНІ УМОВИ ДЕСПОТИЗМУ В ЕГИПТІ

Треба по всіх місцях однаково стежити, треба, щоб у цілій системі й в окремих її частинах панував один загальний план, щоб усім керувала одна рука. Звідси, як невідмінний наслідок, — виникнення деспотизму, уряду, що взяв єгиптян під своє ярмо, звідси також сила традиції, ритуал рабського наслідування минулому, що є основою єгипетської морали і звичаїв. Звідси культ фараонів, звідси будівництво велетенських пірамід, ц. - то знищення десятків тисяч людей для того, щоб викликати здивування нащадків. Правда, Ніл не накидав єгиптянам деспотизму, а лише радив бути солідарними... Цієї ілюстрації було - б досить, щоб мати уявлення про значіння великих рік для розвитку культури, але Мечників не обмежується на одній ілюстрації, а дає цілу систему й аналізує аналогічні географічні умови розвитку річної культури Месопотамії, Індії, Китаю і т. д. Ми могли - б на цьому кінчити виклад конкретної частини теорії Мечникова, одіславши читача до самого твору Мечникова (цивілізація і великі історичні ріки), — але з огляду на те, що цю книжку на українську мову не перекладено (поки що), дамо найстисліший огляд умов розвитку інших річних культур, як їх малює Мечників.

ХАЛДЕЙСЬКА РІЧНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ

Теж саме можна сказати і про Месопотамію, яка стала пустелею після того, як припинилася іригація і спустіли канали. В середній Халдеї немає ні весняних, ні осінніх дощів, і як у Нільській долині, так і тут, врожай залежить від річної повені. Це в низині, де немає найменшої гори. На ґрунті, вкритому солонцями, росте гіркий полинь. Це скрізь, куди не досягає повінь. Отже потрібна колективна праця багатьох людей, щоб справити туди воду. Тому люде офірували свою незалежність (1-й період) для суспільної солідарності (2-й період). В долішній Халдеї ґрунт без води під промінням палючого сонця твердішав, як камінь, і вкривався піском, що наносили вітри пустелі. Решта являла собою чумне болото, де тільки цілими лісами ріс високий аж до 12—15 футів очерет. Щоб зробити з такої пустелі одну із найбагатших і найщасливіших країн треба було регулювати течію рік Тигра та Єфрата за допомогою каналів і гаток. Звідси - ж виникла потреба об'єднати свої сили, звідси роля уряду, як організатора суспільної праці.

ІНДУСЬКА РІЧНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ

Долина Кашмира (коло Гінду - Куша) має багато дощів і дуже родючий ґрунт. Через те там не виникло тих умов, які утворили

великі річні культури і там племена залишилися при вільному суспільному ладу — родовому, але проте і не стали „історичними“ племенами, ц. - то не розвинули свої цивілізації. Зовсім инакше було в місцевості, яка називається „Мадья деза“ (середня країна). Тут були всі умови для історичного розвитку. Ця країна з півночі обмежена зачумленою місцевістю Теран, зі сходу відокремлена від басейну Брамапутри нездоровою гнилою країною, де неподільно панує царця смерть, на південь через дику місцевість Вінді межує з Деканом, а на заході з пустелею Радіо - Путани. В цій центральній частині системи річок Інда та Ганга найменша нерегулярність годового підсоння, найменше хитання, що залежить від зміни атмосферного тиску, від розподілу вітрів і опадів, загрожує населенню важкими наслідками. Коли немає опадів, висихають річки і канали і неминуче приходить голод і смерть. Голодування загрожує не тільки населенню Сінда і Пенджаба, але й цілому басейнові ріки Ганга і східному берегові Інда. Усе населення цієї місцевості періодично нищив би голод, якби не можна було пустити іригацій. Потреба організувати планову іригацію, потреба дисциплінувати труд диктувалася індусам під загрозою смерті і привела до централізації влади. Ця влада ставала деспотичною, бо вона, маючи в своїх руках всю іригаційну систему, стала також владаркою життя і смерті населення.

Правда, Мечників припускає, що касты в Індії обмежували силу центральної влади (в цьому наче-б то полягала „задача всесвітньої історії“, що виправдала кастовий устрій, не вважаючи на його абсурдність), але виникнення самих каст Мечників не пояснює. Тут йому бракувало соціального аналізу.

КИТАЙСЬКА РІЧНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ

Таку-ж саму закономірність установлює Мечників і для китайської системи річок Ян - Це - Кіанг і Го - Ан - Го. Для того, щоб зберегти врожай плочючого ґрунту, китайці під страхом смерті повинні були стати солідарними, завести постійну сувору трудову дисципліну у всіх галузях життя. Канали Ян - Це - Кіанга, загати Ганго являються продуктом праці більшого числа поколінь, ніж ті, що збудували піраміди та храми Єгипта. Під страхом неминучої смерті від чумної зарази річка кормилиця примушує населення стати солідарним і об'єднати свої сили, хоч окремі групи населення й не знали одна одної і навіть ворогували між собою. Корисність такої роботи була спочатку незрозумілою величезній більшості, яка не могла усвідомити загального плану цієї роботи. Звідси — деспотія й культ ріки — бога, що живить і наказує, убиває й дає життя, розкриває свої таємниці маленькій купці жерців, а від решти вимагає слухняності. Звідси дріб'язковий характер китайської цивілізації, звідси страх і рабське наслідування способами праці незчисленних минулих поколінь, звідси консерватизм і десятки тисяч церемоній (китайська церемонія), що регулюють кожний крок, кожний момент життя китайця.

ДАЛЬША ДОЛЯ РІЧНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ. ПЕРЕХІД ДО ЦИВІЛІЗАЦІЇ МІЖЗЕМНО-МОРСЬКОЇ І ОКЕАНСЬКОЇ.

Таким чином, Мечників підкреслює, що тільки роботою солідаризованого різноманітного населення річна долина може стати культурним огнищем. Без цієї солідарної дисциплінованої роботи долина річки може стати не житницею, а цвингарем, укривим трупом, гнилими болотами, голодом і заразою. Найменший недогляд в загальному плані меліорації веде до таких наслідків. Тому разом з солідарністю з'являється регламентація, а з нею — деспотизм організаторів — з'являється велика річна культура. Дальший розвиток річної цивілізації йде в напрямку ширшої морської культури, яка поширює себе у всі боки (а не тільки по долинах річок). Отже культура річна переходить в культуру морську, подібно до того, як велика річка впадає в море. Але це буває не завжди. Річка може не дійти до моря, загубитися в пісках, або влити свої води в другу річку, так само і річна культура може загинути або розійтися в якому небудь ширшому потоці.

Коли буває доля культури тою чи іншою, Мечників, як уже сказано, не встиг дослідити. У нього є лише натяки на майбутній аналіз. Так, він каже, що єгипетська культура загинула, бо єгиптяни відступали від моря, від пісків Нільської дельти, не маючи можливості розвинути корабельного діла.

На дельті-ж Нільській виникла морська культура Александрії. Таким чином виникла Греція, Рим, Інська та Ацтекська культура Мексиканської затоки й інші. „Таким чином, міжземні моря були тим переходовим географічним оточенням, де відбувався перехід стародавніх річних культур (досі такими культурами являються Китай та Індія) до океанського періоду наших днів. Отже вода є живущим елементом не тільки в природі, але й руховою силою в історії“ (*die eigentliche Zugkraft in der Weltgeschichte*). На цю думку Böttiger'a („*Das Mittelmeer*“) Мечників пристає цілком.

ЗА ЩО ПЛЕХАНІВ КРИТИКУВАВ МЕЧНИКОВА

Ще тоді, коли книги Мечникова, що з'явилися французькою мовою 1889 року, не було в перекладі на російську мову, Плеханів звернув увагу на цю роботу й зробив їй одінок. (Див. Плеханов соч., т. VII „О книге Мечникова“).

Плеханів критикує Мечникова по-перше за його анархізм (бо прогрес Мечників ставив у пряму залежність від зникнення влади). Влада, як показує історія і як показав сам Мечників, росте з прогресом. Солідаризація людей річної цивілізації приводить до появи деспотичної влади. Якщо росте не влада в формі держави, то, принаймні, влада над силами природи. Отже з зазначені вище періоди в розвитку суспільства (примат особи над суспільством, примат суспільства над особою і рівність обидвох) не витримують критики, бо не можна протиставляти розвиток суспільства розвиткові влади.

Звичайно, Плеханів не входив у своїй короткій замітці в розгляд питання про первісний безвладний устрій (де не було ніякого примата

особи над суспільством, а зовсім навпаки) і про майбутній безвладний устрій. Але ми тепер знаємо добре (за Леніним), що цього соціалістичного безвладного ладу можна досягти лише через етап пролетарської диктатури. Із анархічних поглядів Мечникова неминуче вибігає його ідеалізм — не в основній теорії, яка цілком матеріалістична, а в деталях — це другий пункт, в якому Плеханів критикує Мечникова — зокрема він розглядає погляди Мечникова на кастовий устрій в Індії (Індія, установивши кастовий устрій, що обмежував центральну владу, почала історію права). Критика цього погляду приводить Плеханова до третього пункту, якому теорія Мечникова не може дати ради, — а власне: Мечників зокрема не може зв'язати виникнення кастового устрою зі своєю теорією, бо взагалі у нього географія задавила соціологію. Це видно з того, що Мечників детально і з великим знанням справи розповідає про географію певної країни, а на соціальних відносинах спиняється надто коротко: географія залишає мало місця історії.

Мечників, правда, визнає, що географічне оточення впливає на людину головню через суспільні відносини (виробничі відношення, економічні відношення), що виникли під впливом витворчих сил і, в тому числі, під впливом географічного оточення, яке в формі предмету праці входить в поняття витворчих сил, але Мечників мало говорить про характер цих відносин. Тому загальне враження від книги таке, що Мечників економіку (виробничі відношення) зводить до географії¹⁾.

ОСНОВНА ХИБА ТЕОРІЇ МЕЧНИКОВА

Отже крім аналізу географічних умов і техніки треба дати також аналіз економіки, інакше висновки не відповідатимуть точно дійсності. Ми бачимо, що Мечників робить „поправку на техніку“, але аналіз економіки не тільки не дається, а замінюється теорією взаємодії географічного оточення зі здібною до солідарної праці (під тиском цього оточення) людиною, солідарність якої обумовлює різні шаблі культури, яка знов же відміняє вплив географічного оточення.

Правильно, що без солідарності немає розвитку. Але не можна солідарність вважати за основу цього розвитку, бо вона є спочатку його продуктом. Мечників, обмежуючи вплив географічного оточення, каже, що причину історичного розвитку треба шукати в відносинах між оточенням і природньою здібністю людей до солідарної, суспільної праці. Мечників правильно робить, що обмежує роллю географічного оточення, але не з того боку він його обмежує, бо шукає межі не в відносинах між людьми, а в відносинах між людьми та природою, цеб-то не в економіці, а тільки у витворчих силах, в „культурі“, що виникає, на думку Мечникова, під впливом не тільки географічного оточення, але і здібности до солідарної праці. Таким чином конфлікт

¹⁾ Див. Плеханів т. VII стор. 29: „Ясно, що вплив географічного оточення не може з'ясувати всього ходу історії (це визнає, як ми бачили, і Мечників). Оточення робить звичайно своє діло, але (і на це Мечників не звертає уваги) суспільні відношення, що утворилися під його впливом, теж мають свою внутрішню логіку, яка часто може стати в суперечність з вимогами оточення“. (В дужках слова мої Г. С.).

між витворчими силами і виробничими відношеннями — (як причина соціального розвитку) у Мечникова замінений взаємодіянням природи і здібної до солідарності людини. Оця сама солідарність, що, очевидно, по духу всієї теорії Мечникова-матеріяліста, є продуктом впливу географічних умов на суспільство — стає для Мечникова-ідеаліста основою теорії розвитку, основою ідеалістичною настільки, наскільки вона приводить до „природньої здібності“ людини, при чому ця здібність повинна розгортатися в процесі культурного розвитку і відмінити роль географічного оточення. Таким чином, давши блискучу критику расової теорії, Мечників приходив до антропологічного поняття людської здібності, як вихідного поряд географічного оточення пункту аналізу. Так відсутність соціологічного аналізу заводив дослідника на манівці при спробі знайти межі впливу географічного оточення.

В цьому — в неправильному погляді на причини, що відмінюють вплив оточення — (не техніка і солідарність, а техніка і економіка, що обумовлює класову солідарність) — лежить головна причина наявності ідеалістичних і анархічних елементів і відсутності соціологічного аналізу в матеріялістичній основі теорії Мечникова¹⁾.

КРИТИКА АНТРОПОГЕОГРАФІСТІВ

Тепер, коли ми розглянули етно-географічну теорію Мечникова (який, хоч з ідеалістичними додатками, звертав все-таки увагу на те, що географічне оточення впливає не безпосередньо на людину, а на стан суспільних витворчих сил і через них на всі соціальні відношення), нам легше критикувати антропо-географістів, що говорили виключно тільки про вплив оточення на фізіологію і психологію людини і таким чином соціальний аналіз цілком підмінювали аналізом антропобіологічним і кінець кінцем приходили до висновку, що раса не є вихідний пункт аналізу тільки тому, що вона є продукт географічного оточення. У них справа зводилася до більшого заглиблення в біологічні основи суспільства, не кажучи вже про те, що це географічне заглиблення расової теорії було одностороннім, бо раса не є виключний продукт оточення, цеб-то пристосування організму до оточення, але й продукт внутрішніх „іманентних“ органічних законів.

МАРКС ПРО ВПЛИВ ГЕОГРАФІЧНИХ УМОВ

Отже, основна помилка географістів була в тому, що вони за своєю теорією впливу підсоння, ґрунту і т. д. на расу не бачили основної причини соціального розвитку — соціальних і в першу чергу економічних відношень. Потрібність аналізу соціальних відношень для того,

¹⁾ Цікаво, що в роботі анархіста П. Кропоткіна — „Взаимомощь, как фактор эволюції“ теж підкреслюється велика роль солідарності, як фактора природнього добору в протилежність дарвінівській боротьбі за існування.

Кропоткін робить також соціологічні узагальнення, підкреслюючи роль солідарності в розвитку суспільства, але в аналіз його поглядів ми тут входити не можемо. До того-ж Кропоткін не географіст, а наближається до колективно-психічної школи.

хто хоче зрозуміти суспільні явища (напр., такі соціальні явища, як „додаткова вартість“) найяскравіше підкреслив Маркс. Тут географічні теорії на манір Бюкля (що в теплих краях треба менше праці для підтримки робочої сили і тому там труд дає більше зиску) — не може дати вичерпної відповіді.

Маркс центр ваги питання бачить в аналізі не стільки природніх умов, скільки історичних. З другого боку, Маркс звертає увагу на вплив природи не на расу, як думали антропо-географісти, — а на господарство, як думав, але не додумав до кінця, Мечников¹⁾.

ОСНОВНА ПОМИЛКА ГЕОГРАФІСТІВ

Отже, коли виключити Мечникова і сучасну етнографічну школу, то помилка антропо-географістів була в тому, що вони хотіли пояснити географічними умовами історичний процес. Ця спроба не могла дати наслідків по-перше тому, що оточення змінюється розмірно менше і повільніше, як суспільні форми, і навіть, порівнюючи з мінливими соціальними процесами, оточення можна без великої помилки назвати постійним. Те-ж саме можна сказати і про расові особливості.

Отже не можна пояснити тим, що розмірно майже не міняється (природа), те, що змінюється порівнюючи надзвичайно швидко (сус-

¹⁾ Див. Маркс — Капітал, т. I, розд. 14, стор. 475 — 76.

„Сприятливі природні умови дають завжди лише можливість додаткової праці, і додаткової вартості або додаткового продукту. Різні природні умови праці ведуть до того, що та-ж сама кількість праці задовольняє в різних країнах неоднакові маси потреб, значить, — до того, що при інших рівних умовах конче потрібний робочий час робиться неоднаковим. На додаткову працю вони впливають лише як природня межа, ц. - то вони визначають лише той пункт, що за його межами може початися праця на інших. Ця природня межа відсувається назад в тій мірі, в якій розвивається промисловість... візьмим, наприклад, мешканців східних островів азійського архіпелагу, де саго дико росте в лісі. Тубільці, зробивши дірку в дереві, переконуються в тому, що середина достигла і тоді рубають дерево, розділяють його на декільки шматків і, одцидивши воду, одержують сагове борошно, цілком придатне до вжитку. Одно дерево дає звичайно 300 фунтів і може дати від 500 до 600 фунтів. Отже там ідуть в ліс нарубати собі хліба, як у нас — за дровами (T. Shouw: Die Erde, die Pflanze und der Mensch 2 Auflage. Leipzig 1854 p. 144).

Даймо на те, що такому східно-азійському хлібоколові треба 12 робочих годин на тиждень, щоб зад волюнити всі свої потреби. Сприятливі природні умови дають йому безпосередньо лише одно — лишок вільного часу. Щоб він його використав продукційно для себе, потрібна ціла низка історичних умов; для того, щоб він затратив його в формі додаткової праці, треба, щоб був зовнішній примус. Коли-б там настало капіталістичне виробництво, то нашому молодцеві довелось-б, може, працювати шість день на тиждень, щоб мати можливість використати для себе продукт одного робочого дня. Щедрість природи зовсім не пояснює, чому він працює нині шість день на тиждень, або чому він дає п'ять день додаткової праці та величезний додатковий продукт. Вона пояснює лише, чого йому треба працювати тільки один день на тиждень. Але його додатковий продукт ні в якому разі не міг виникнути із якоїсь таємної властивості, питимої людській праці, як такої. Витворчі сили праці, — як ті, що історично розвинулися, так і ті, що обумовлені самою природою, — здаються витворчими силами капіталу, коли останній завладає працею“ (стор. 476). А трохи вище на стор. 475: „Конечна потреба суспільно контролювати яку небудь силу природи в інтересах господарства. конечна потреба у великому масштабі використати її або стримати її руїну акцією за допомогою споруджень, зроблених рукою людини, найбільше важить в історії промисловості“.

пільство). З другого боку, процес розвитку історії іде в тому напрямку, що людина завдяки розвиткові техніки стає незалежнішою від географічного оточення. Штучне оточення, що в ньому людина живе з дня свого народження (колиска) до дня своєї смерті (труна), і особливість цього штучного оточення, — що дає людині можливість пристосовуватися не органічно, а технічно — дозволяє людині жити в різних географічних умовах. До того-ж процес технічного пристосування до природи йде настільки швидше, глибше і ширше процесу органічного пристосування, що людина робиться паном над природою, пристосовує природу до себе чим раз швидше, чим раз сильніше і різноманітніше що до форм використання природних сил для своєї потреби. Отже розвиток витворчих сил є та переміна, що за нею змінюються соціальні форми, і цю переміну, що в своїй соціологічній економічній формі виступає як виробничі відношення — цю економіку не помітили географісти, шукаючи відповіді в природних силах (підсоння, ґрунту і т. д.), які діють безпосередньо на фізіологію окремої ізольованої людини.

ВИСНОВКИ

Таким чином, ніхто не заперечує того факту, що географічне оточення є умовою для розвитку суспільства. (Наприклад, не може не впадати в очі, що розвиток культури залежить від ступня розгалуження суходолу. Так, у Європі на 1 мільйон кілометрів приморської лінії припадає 174 мільйони кв. кілометрів суходолу, в Австралії — 224 мільйони кв. кілометрів, в Азії — 490 мільйонів, в Африці — 700 мільйонів кв. кілометрів). Але географічні умови втрачають своє значіння настільки, наскільки розвивається техніка¹⁾. Де нема умов для розвитку — там їх утворює техніка, використовуючи закони природи. Основна помилка антропо-географістів була в тому, що вони за географічними умовами расового розвитку не побачили технічних та економічних умов розвитку суспільного. Людина пристосовується до природи не біологічно, а технічно та економічно, вона змінює не свій організм, а свою техніку і суспільну організацію. Вона не тільки і не стільки продукт природи, скільки продукт суспільства. За вдалим висловом Бухарина — людина

¹⁾ Зі зростом штучного оточення значіння географічного оточення зменшується. Критикуючи теорію Ратцеля, Кунов у своїй „Die Marxsche Geschichts — Gesellschafts — und Staats theorie“ Marxstudien 1920 — (рос. переклад у збірці „Роль орудия в развитии человека“ під ред. проф. Плотнікова. Вид „Прибой“ 1925, ст. 177) каже: „Помилка Ратцеля лежить у тому, що так званий географічний фактор (він цього не бачить) зовсім не „впливає“ сам по собі, а лише постільки, поскільки він стає одною із складових частин в господарському процесі, ц.-то поскільки він зв'язаний з робочою силою і технікою. Лише в тій мірі, в якій він впливає на характер харчування і господарювання мешканців певної географічної території, він стає фактором розвитку для населення. Хоч розвиток відбувається не тільки в суспільстві, але одночасно і в певній країні, але не природа цієї країни творить історію, а людина в співробітництві з цією природою. Можна сказати, що природа дає лише попередні умови і засоби для розвитку, але, чи ці засоби використають, як їх використають, і які наслідки одержать за їх допомогою, це залежить від людей, від їх трудової діяльності і їх робочих засобів. Властивості ґрунту, наприклад, самі від себе не роблять ніякого впливу; вони діють лише в зв'язку з певною технічною умілістю мешканців і тоді, коли ця умілість вживається в суспільному трудовому процесі.

„як ковбаса напхана соціяльними відносинами“ (Істор. матеріалізм § 37). Цього не бачили антропо-географісти (стара школа). Це побачили етно-географісти (Мечников, нова школа) але, на жаль, не розробили як слід питання про економічну структуру суспільства (що обумовлюється розвитком витворчих сил і географічним оточенням, як частиною цих витворчих сил з'окрема). Це розробив Маркс. Отже нова етно-географічна школа являється одним з етапів до марксівської теорії історичного матеріалізму.

(Далі буде)

eliv.nplu.org

Перспективи електрифікації на Україні

I

Сили, енергії шукала собі на допомогу людина у природі з давен давна, з самого початку найпервісніших часів розвитку своєї культури.

Світло й тепло, — ці найпотрібніші людині форми енергії — давав їй здавна вогонь, що його здобування винайшли мільйони років тому якісь невідомі геніяльні винаходці — Прометеї.

Механічну енергію в найпервіснішій формі одержала людина вперше від присвоєних животин, здебільшого копитових (волів, коней, буйволів, верблюдів, слонів, то-що). Пізніше прикликано на поміч вітер (вітряки, вітрила) і водні течії (млини).

Минули тисячоліття. Культура людини розвивалася, а джерела потрібної енергії з природи залишилися ті самі, — вогонь та робочі животини. Згодом винайдені були парові та газові двигуни для вправлення в рух верстатів і різних машин, — величезних заводських стаціонарних машин, потягів, пароплавів, локомотивів, автомобілів, пропелерів, то-що. Здавалося, могутність людини з часу винайдення цих двигунів осягла найвищого ступня. І справді, — одною рукою, навіть одним пальцем машиніст пускає в хід парову машину — і ось вона розвиває силу тисяч парових коней, підіймає та пересуває величезні тягарі з великою швидкістю. Але цей позірний тріумф техніки, якщо приглянутися до нього ближче, не дуже далеко відійшов від первісних джерел енергії, від простого вогню та робочих животин, бо по-суті джерела енергії залишилися ті-ж самі — палення рослинних матеріалів (чи сучасних — дров, чи колишніх — копального вугілля), а з цього джерела найкращі парові машини справді використовують (на корисну працю) ледве 10%; решта палива витрачається марно, — йде у небесні холодні простори. Цьому „тріумфові“ техніки дивуватимуться прийдущі покоління, яко великому варварству. Якщо до цього додати, що запаси лісів та копального вугілля швидко зникають, вичерпуються, а для відновлення їх потрібні мільйони років, то ми знову стоїмо перед старим завданням — відшукати у природі джерела енергії для людини, для потреб її життя та для її техніки. Створити енергію з нічого не може людина й ніколи не зможе; отже треба знайти нові джерела енергії у природі. Не можна далі так необачно, неоглядно, неощадливо витрачати спадщину минулих тисячоліттів. Крім того, паливо тепер так подорожчало, а транспортування його стало таке дороге, що справа з ним набирає для більшості людей трагічного характеру. Використання торфовищ, як і незайманих ще

досі зложив копального вугілля є бажаним й корисним, але тільки тимчасовим корективом, є справді тільки паліативом. Цими засобами основне питання нашого часу — де винайти нові джерела енергії в природі — не розв'язується й залишається відкритим.

Де-ж рятунок, де вихід з цього становища?

Він повинен бути. Він є! Він давно винайдений. Цей вихід, цей єдиний рятунок лежить в електрифікації усієї промисловости.

II

Що таке є електрифікація промисловости? Які нові невичерпані джерела енергії дає вона людині? Яким чином електрифікація може розв'язати основне вище зазначене питання про винайдення нових невичерпаних джерел енергії у природі? Чи де-небудь спробовано справді переводити електрифікацію промисловости? Чи можна це здійснити у нас на Україні?

На всі ці питання треба дати хоч коротку відповідь.

Електрифікація є перетворення усякої форми енергії в електричну енергію і передавання її до того саме місця, де потрібно її вживати. Таке передавання енергії буває часто конче потрібне, бо джерела енергії в природі знаходяться здебільшого по таких місцях, де їх незручно безпосередньо використувати для тої або іншої мети; передавання енергії на певне віддалення в формі механічної енергії (або іншої форми енергії, крім електричності) часто буває неможливе та сполучене з великими марними втратами енергії; отже у формі електричності енергія дуже легко й майже без втрат може бути передана на досить значні віддалення (200 — 400 кілом.), а там на місці, де вона має бути використана, електрична енергія дуже легко може бути знову перетворена у механічну роботу, в хемічну енергію, у світло, у теплоту, то-що. Ось для чого потрібна електрифікація.

Що до нових, невичерпаних джерел енергії у природі, то саме електрифікація дає можливість використати такі джерела, що постійно, без перестанку відновлюються, що існують вічно та існуватимуть у майбутньому необмежений час. Дарові сили природи, а саме — течії повітря й води, що спричиняються сонячним ogrіванням, постійно відновлюються і існуватимуть доти, доки буде існувати сонце; але здебільшого ці течії знаходяться не в тих пунктах, де вони потрібні й де їх зручно вживати для потреб людини; отже треба перетворювати енергію цих джерел в електричну енергію і передавати її в ті пункти, де її буде вжито. Так, наприклад, течія води, що може постачати чимало кінських сил енергії, знаходиться у долині ріки між певними скелями, а місто, де потрібно використати цю енергію, стоїть далеко на горі й передати до нього енергію можна тільки за допомогою електричного току. Саме таким чином електрифікація дає можливість розв'язати основне питання про використання течії цієї ріки, про заміну палива даровими силами природи.

Велика перемога електрифікації при такому використанні дарових сил природи є в тому, що ці останні сили не вичерпливі, а паливо усякого роду, якого досі вживалося для вироблення енергії,

швидко зникає. Дерево, що вживається на дрова, має в собі укриту сонячну енергію (хімічну енергію), яку воно запасало на весь свій довгий вік; ми спалюємо це дерево за кілька хвилин, а нове дерево повинне знову запасати цю енергію цілі десятиліття. Так само енергія торфа запасалася на протязі довгого часу, а енергія кам'яного вугілля— або бурого вугілля— на протязі багатьох мільйонів років. А тут, у згаданому прикладі річки, ми беремо енергію, що раз-у-раз утворюється знову, відновлюється і не пропадає.

На це нам можуть сказати, що запаси копалинного палива в землі— кам'яного та бурого вугілля— ще величезні й вистачать на довгий час для задоволення потреб людини.

Але така думка є дуже помилкова. Позірно-величезні запаси мінерального палива справді будуть вичерпані дуже швидко. Не раз вже пробувано обчислити, які завеликі можуть бути запаси цього копалинного палива, що виглядають на перший погляд такими значними. Справді, для усієї сукупності зложищ кам'яного й бурого вугілля, торфа й нафти в землі (на усій земній кулі) тепер неможливо обчислити більш-менш точні цифри, бо без сумніву існує ще чимало невідомих і незайманих зложищ в мало-досліджених країнах (наприклад, в середині суходолів Азії, Африки, Австралії); але такі зложища можуть і зовсім не існувати і в кожному разі знаходяться дуже далеко від нас; а для тих родовищ мінерального палива, що їх вже досліджено в геологічному та технічному відношеннях, приблизне обчислення запасів є можливе і можна також приблизно визначити, чи на довгий час вистачить цих запасів. Вільям Сіменс давно вже обчислив, що ті копалині кам'яного вугілля, які існують в Англії, могли-б задовольнити її потреби ще біля 1100 років, коли-б ці потреби не збільшувалися; коли-ж кількість витрачання вугілля буде зростати так само швидко, як вона зростала за весь дев'ятнадцятий вік, то англійські копалині вугілля будуть виснажені вже через 250 років. Авжеж мало є таких багатих на вугіль країн, як Англія. Запаси кам'яного вугілля у нашому Донецькому сточищі надзвичайно великі; їх обчислюють звичайно на 3000 мільярдів пудів. 1911 року здобуто там 1209 мільйонів пудів. Коли припустимо, що витрати цього вугілля були-б по 1500 мільйонів пудів на рік, то запасу вистачило би на 2000 років; але з огляду на збільшення витрат в геометричній прогресії можна напевно сказати, що їх вистачить на далеко менший час, а питання про транспортування вугілля є також дуже важке й болюче. Тому використання водних та повітряних течій поставлено на чергу в усіх країнах Європи і в Америці.

III

Думка про використання для промисловости так званого „білого вугілля“, цеб-то тої частини сонячної енергії, що перетворюється на землі в механічну енергію повітряних та водних течій, є не нова: її давно пробували здійснити в Європі і Америці і в значній мірі її здійснено. Тепер ця думка являється вже не теоретичною думкою, не якою-небудь мрією, утопією, а реальним фактом.

Праця або енергія повітряних течій (вітрів) і водних течій (на суходолах і у морях) є величезна, майже незмірна. Динамічна геологія навчає нас, що роботою вітрів, як вказують численні факти, розгійно цілі гори на широких просторах і матеріал від розвіювання перенесено вітрами на далекі віддалення (наведу лише один приклад: на захід від північної Африки з часів фінікійських мореплавців відоме так зване „темне море“ — частина Атлантичного океану завширшки більш двох тисяч кілометрів; названо цю частину океану „темним морем“ тому, що тут без перерви вже на протязі багатьох тисячоліть падають цілі хмари тонкого пилу, що його приносять східні вітри з поверхні пустині Сахари; за добу випаде пилу верства на півтора або два сантиметри завгрубшки, як це не раз встановлено на щоглах, вітрилах та чардаках кораблів; отже за тисячоліття вітром зірвано з поверхні Сахари, перенесено на велике віддалення і вкинуто в море велетенську кількість мінерального пилюватого матеріалу й остільки-ж знижено поверхню пустині, цеб-то виконано величезну геологічну роботу); так само тихими, але постійними вітрами (не бурями) навівано грубі товщі леса на величезних площах навкруги сучасних пустинь, наприклад, пустині Гобі, і за краєм колишніх пустинь на широких просторах (у тому числі і на площі більшої частини України, — в межах нашого степового або лесового краєвиду); це навівання і накупчення пилу, це утворення нових товщ у Китаї до 900 метрів завгрубшки, у нас до 40 метрів, є наслідок будівельної роботи вітра. Уже з наведених двох прикладів видно, яка величезна буває непомітна тиха робота постійних вітрів. В пустинях, яко свідки величезності цієї роботи, залишаються по деяких місцях більш тверді і тривалі частини колишніх скель в формі цілих відокремлених, ізольованих гір, що як острови підвищуються серед рівнин; їх так і названо в геології „свідками“, „останцями“ або „островними горами“ (такі еолові гори в мініатюрі знайдено у нас на Волині, в кол. Овруцькому повіті). Руйнацька і будівельна робота водних течій є теж велетенська: цією роботою прорито широченні річкові долини на тисячі верстов завдовжки і винесено у море величезні кількості роздроблених матеріалів (піску та глини), що з них зложені грубі верстви намулів на широких площах. Підсумовуючись у часі й у просторі, робота вітрів та текучих вод дає в кінцевому висновку величезні результати, що ними могла би користуватися для своїх потреб і людина.

Роботою або енергією вітру, як було вже вище зазначено, людина давно вже навчилася користуватися, — вітер з найдавніших споконвічних часів повертає крила вітряків і вправляє в рух парусові кораблі. Згодом вітряки були в багатьох місцях замінені паровими млинами, а парусові кораблі — швидкохідними пароплавами, але швидкість і сила їх руху оплачуються незрівняно більшими коштами, що будуть зростати в міру того, як зростає ціна палива. За останні десятиліття XIX-го століття вітряки й парусові кораблі були забуті і вони залишилися на низькому ступені розвитку, дуже мало удосконалені та майже не прогресували. Можна передбачати, що з часом людина навчиться краще використовувати енергію вітру; для цього перш усього треба докладно вивчити самі вітри, закони їх розподілу в часі

по порах року, по місяцях, по годинах доби) і у просторі (по різних місцевостях і на різних височинах над одною місцевістю); таке докладне вивчення дасть можливість користуватися вітрами при найсприятливіших для кожного пункту умовах. Використовуючи вітри різних височин над певною місцевістю, можна часто одержати від них чималу енергію і тоді, коли на долі вітру нема. В гірських країнах цього можна досягти улаштуванням генераторних станцій на різних вершках гір, а на рівнинах — збудуванням високих приймачів з рухливими стовбурами, що можуть підвищуватися до різних височин. Замість старих вітряних двигунів з окремими крилами, що їх доводилося раз-у-раз зупиняти для регулювання площі діяння вітру, в Північній Америці вже запроваджено у практику вітряні двигуни більш удосконалених типів, з колесами, що складаються з лопаток; крила утворюються тут з твердих рам та дощок, а регулювання площі діяння вітру досягається через відповідне повертання колеса або його частин у напрямі рівнобіжному до напрямку вітру. В Америці найбільш розповсюджені вітряні двигуни двох типів: так званого другого типу „Ідеаль“, у яких площа колеса ставиться перпендикулярно до напрямку вітру, а керма — у площі, що є рівнобіжна до напрямку вітру, і двигуни типу „Галадей“, у яких колесо ставиться також перпендикулярно до напрямку вітру, а сектори, що з них складається колесо, можуть повертатися навкруги своїх осей і можуть бути встановлені в довільному напрямі під тим або іншим кутом і навіть рівнобіжно до напрямку вітру. Тут ще існує широкий простір для винаходів та удосконалень різного роду.

Великі послуги при використуванні енергії вітрів може зробити посередництво електричності; це посередництво може перемогти головну невиконаність вітрів — їх часту несталість. Зайвину енергію підчас міцного вітру можна вжити на набивання акумуляторів, — цих запасових резервуарів електричності, що будуть заховувати у собі електричну енергію для витрати її підчас тиши (безвітря). Роботу слабих але постійних вітрів можна також збирати (підсумувати) за допомогою електричних акумуляторів та витрачати в потрібний момент. Тепер по деяких місцях (особливо в Америці) вже користуються такими приладами для живлення током електричних ламп. Такі поодинокі спроби використання енергії вітру потрохи збільшуються; з часом, в міру удосконалення вітряних двигунів і вивчення самих вітрів, використання їх повинно поширюватися, особливо в обсягах сільського господарства і кустарної промисловости, де потрібна робота з перервами і невелика порівняльно кількість енергії. (В таких обсягах вживання парових машин стає що раз то більш невиконаним, бо паливо дорожчає, а часті перерви в роботі вимагають даремного витрачання палива, щоб держати машини завжди наготові; електричне приладдя дає можливість завжди довільно припиняти роботу без зайвого витрачання енергії, що завжди тут є наготові). Дуже імовірно, що згодом, коли винайдені будуть відповідні вітряні двигуни і вивчені наші вітри, ці двигуни дадуть можливість освітлювати усі села електричним світлом, що є остільки безпечне що до пожеж, і виконувати чимало сільсько-господарських робіт за допомогою дарової сили вітру.

IV

Коливання сили (швидкості) вітрів бувають великі й часом сила ця падає до нуля, — вітер цілком припиняється, зникає; коливання сили водних течій бувають далеко меншими і ці течії (за винятком справжніх пустинь) не зникають, не припиняються цілком, а значні течії — великі ріки — можуть дати такі величезні кількості енергії, яких не можна одержати за той самий час від вітру. Тому для майбутнього розвитку промисловості енергія водних течій є важливіша, як менш постійна енергія вітрів. Могутній водоспад є рівноважний з багатим зложисцем кам'яного вугля; те-ж саме можна сказати про ріку, — принаймні про велику ріку, як Дніпро. Можна обчислити, що запас енергії в нашому Дніпрі на одиницю часу (наприклад, на секунду) є значно більший, ніж у тій масі вугля, яку можна здобути з кам'яновугільної копальні та використати (спалити) за ту саму одиницю часу.

З цього велетенського джерела енергії (рік) люди досі користувалися дуже мало і дуже невміло, недотепно, а у нас на Україні майже зовсім не користувалися. Ще недавнечко по всіх країнах вживано водяних коліс дуже первісних конструкцій (що вживаються у нас на жаль й досі) і тільки останніми часами по деяких місцях заведено більш удосконалені турбіни. Взагалі в цьому обсязі техніки зроблено ще дуже мало — і ось мільйони кубічних метрів річних вод щоденно спливають до океану, забираючи з собою величезну кількість живих сил без жодної користі людині. Ці сили мов дрімають, колисаючись на шпильях хвиль, а ми байдуже дивимось на це та не даємо їм змоги виявитися в корисній нам роботі.

З великим напруженням, витрачаючи великі кошти, ми шукаємо у нетрах землі тих самих сил, що у нас перед очима пропадають дурно!

Головна причина труднощів при використуванні енергії текучих вод була за попередніх часів у тому, що ця енергія часто була не потрібна на тому місці, де вона виявляється, вживати її там було не вигідно; але, завдяки успіхам електротехніки, — завдяки електрифікації, ці невідгоди тепер вже цілком усунено, бо динамо-електричні машини дають можливість переносити енергію на значні віддалення, передавати її по дроту у формі токів (прудів) високого напруження без помітних страт на сотні кілометрів. (Вивчення проміястої електрики — роботи Гертца, Лоджа, Тесля та їх численних наслідників — дають надію на можливість з часом передавати енергію на значні віддалення у формі етерових хвиль великої довжини без ніяких дротів).

Передавання енергії від пунктів її виникання до пунктів її безпосереднього використування й буде напевне в майбутньому головним призначенням динамо-машин.

Уже й тепер ми бачимо, що, наприклад, в Америці, за допомогою динамо-машин тьмяна сила холодних хвиль розтоплює руди, вправляє в рух залізничні потяги і численні різноманітні заводи, утворює нові, корисні для людини хемічні сполуки, опалює будинки та різні заводські груби, розвиває яскраве, сліпуче світло та виконує чимало

ниших робіт, про які ще недавно можна було тільки мріяти, як про щось недосяжне. Це все, як побачимо, справді здійснено у широкому мірілі; це все є вже не утопія, а реальні факти. До того-ж нам тут зовсім уже не загрожує небезпека вичерпати запаси енергії, — сонячне проміння безупинно підносить догори величезні маси водяної пари з поверхні океанів і суходольних водозборів та підтримує безперестанний коловорот води на суходолах. Коловорот цей є так само вічний, як вічна є енергія сонця, і буде тривати без перерви доти, доки сонце буде посылати на землю своє живлюще проміння. (В науці висловлено думку, яка заснована на фактах, про те, що наше сонце ніколи не згасне, бо на його поверхню безупинно падають з небесного простору цілі потоки метеоритів, що притягаються його мотутньою силою притягання, і падання цих хмар твердого каміння спричинює ogrівання, — механічна сила їх руху перетворюється тут в теплоту та підтримує високу температуру сонця).

Одним з проявів цього одвічного коловороту води на континентах являються течучі води суходолів — ріки та потоки різного роду. Сила течії рік та потоків (особливо по тих місцях, де вони утворюють водоспади, пороги та швидковіддя) вже використовується в багатьох країнах Західної Європи і Америки для перетворення її на електричну енергію, яка передається до міст і заводів для різних цілей, — цеб-то для електрифікації промисловости. Не вдаючись тут у технічні подробиці, вкажемо тільки на яскравий приклад використання водоспада Ніагари в Північній Америці.

Цей наймаєстатичніший на світі водоспад, згідно з обчисленнями, може дати близько чотирьох мільйонів кінських сил на секунду; за теперішнього часу вже використовується тут для перетворення на електричну енергію спад 500 кубічних метрів води на секунду; цією енергією тепер працює цілий шерек великих і малих заводів, виробляючи глинець (металевий алюміній), карбід (сполуки різних металів з вуглецем, дуже тверді і важкотопкі, з кислотами дають ацетилен), карборунд (вуглецевий кремній, що має твердоту майже діаманта, не розтоплюється, не розкладається кислотами, вживається для вироблення криці і шліфувальних каменів), штучний графіт, плинне повітря й чимало інших корисних і потрібних у промисловості продуктів.

У штатах Пенсильванії, Мічігані, Місурі, Монтані, Каліфорнії, Колорадо, Георгії, Північній та Південній Каролінах, а також в Мексиці, Швеції, Швейцарії та інших країнах існують могутні гідроелектричні станції, що працюють за допомогою гірських потоків та рік. В Австрії, Франції, Швейцарії та багатьох інших країнах улаштовано особливі органи (установи) для виконання докладного опису (кадастра), для вимірів та дослідження усіх джерел гідравлічної (водяної) енергії, що існують у межах кожної країни. В Швеції вже більш ніж половина усієї механічної енергії, що потрібна для промисловости та інших робіт, береться з водоспадів та течій рік і річок.

Згідно з відомостями, які існують у літературі, запаси енергії рік та потоків за шість літніх місяців становлять в круглих приблизних цифрах ось такі кількості кінських сил на секунду (кінська сила

в техніці є рівна 15 пудостопам або 75 кілограмометрам): у Франції 9.200.000; в Норвегії 7.500.000; в Швеції 6.750.000; в колишній Австро-Угорщині 6.450.000; в Італії 5.500.000; в Іспанії 5.000.000; в Швейцарії 1.500.000; в Німеччині (що була до останньої війни) 1.420.000; в Англії 396.000 кінських сил на секунду. На жаль, таких відомостей про наші ріки та річки нема досі в друкованій літературі.

V

Коли ми чуємо про широке використання в інших країнах дарових сил природи для потреб людини, коли читаємо про електрифікацію там, за кордоном та за морями, промисловости, то несамохіть виникає питання: чи є можливе таке використання дарових сил природи, така електрифікація промисловости у нас на Україні? Чи можемо ми, замість вирубування та спалювання наших гарних лісів, замість здобування з-під землі кам'яного вугля,—також послугуватися для електрифікації нашими ріками й річками?

На це питання вже можна дати втішну відповідь: о, так,—можемо і в широкому мірілі!

У нас є маєстатичні, величезні ріки (Дніпро, Дністер, Бог), з численними великими і меншими допливами. Їх велетенські запаси енергії конче треба негайно використати саме тепер, коли палива у нас мало й ціна на нього нечувана. Коли наші кустарі-мірошники вже давно використовують живу силу Дніпра і Десни для своїх первостайних наплавних млинів (без загат), то соромно нашим інженерам не придумати способів для використання тієї енергії продуктивніше; якщо вони самі нездатні вигадати щось нове, то можна-б скористуватися хоч-би старим способом інженера Ягна. Повз нас проносяться що-дня мільйони кінських сил, для нас так пекуче потрібних, а ми дивимося на це байдуже і не вживаємо їх, палючи по-старому дорогі ліси та вугіль!

Крім великих плавбових рік, котрих не можна загатити, у нас є й готові природні греблі по цих же ріках: Дніпро має славетні свої пороги і чимало заборів по різних місцях (починаючи від Трахтемирова), на Дністрі—Ямпольські пороги, на Богові—Мігейські, Богданівські та інші пороги; в них ховаються мільйони кінських сил енергії. То-ж є величезне, рідке у світі багатство дарових сил природи!

Далі у нас є численні середні й малі річки з прудкими течіями, часто з водоспадами, стромовинами і швидковіддями, від яких, за допомогою гребель та турбін, можна одержати загалом, в сумі, також величезну кількість енергії та передати її до міст, до сіл, на фабрики й заводи, до кустарних майстерень.

Мало хто знає, що недалечко (верстов за тридцять) на захід від Київів починається наша так звана кристалічна смуга, що тягнеться від північно-східної Волини через усю Україну мало не до Азовського моря; в межах цієї смуги усі ріки й річки течуть у глибоких гранітових ущелинах з прямовисними часто стінами. По-за межею кристалічної смуги з рік, приналежних до сточища Дністра, течуть в каньонах проміж твердими скелями вапняка та пісковика

з прямовисними урвищами сама ріка Дністер і її ліві допливи — Смотрич, Студениця, Ушиця і інші. В ущелинах або каньйонах з прямовисними берегами, що так часто зустрічаються по цих ріках, дуже легко будувати запорища або греблі (з готових місцевих твердих матеріалів) та підносити рівень ріки на довільну височінь, не затоплюючи місцевости вище греблі проти води; піднесення рівня дасть спад води, який можна використати по шаблону за допомогою турбін для динамо-машин, а далі передати електричний ток (пруд) до Київів і інших міст, до фабрик та заводів, до кустарних майстерень і до сіл (для їх електричного освітлення).

Нарешті, у нас є по-за межами кристалічної смуги ще ріки рівнинного типу, що також несуть у собі деякі запаси енергії.

Таким чином, безперечно можна сказати, що у нас на Україні є усі сприятливі природні умови для широкої електрифікації усієї промисловости — заводської, сільсько-господарської і кустарної; ми маємо досить великих і малих джерел дарової природної енергії для здійснення такої електрифікації. Цікаво тепер полічити, скільки одиниць сили можуть приблизно нам дати ці джерела природної дарової енергії, і з'ясувати, в яких саме пунктах України найзручніше й найвигідніше використати ці джерела.

VI. ДНІПРОВІ ПОРОГИ

Славетні Дніпрові пороги відомі з найдавніших часів: їх згадує, описуючи „країну скитів“, ще Геродот за п'ять століть перед початком нашої ери, цеб-то за дві з половиною тисячі літ тому. За останні 100 років переведено чимало гідротехнічних дослідів на порогах почасти з метою вироблення проєктів каналізування і улаштування тут пароплавства, а також почасти з метою переведення і електрифікації. Не зупиняючись тут на історії цих проєктів, можна лише зазначити, що найновіші і найточніші досліди на порогах переведено під проводом і керуванням колишнього міністерства шляхів перш усього 1881—1882 років (так звана Дніпрова описова партія), в кінці 80 років (дуже докладні досліди інженера Сулковського), 1894—1895 р.р. (досліди інженера Лежєвського) і 1906—1907 р.р. (досліди інженера Юргевича).

Як відомо, усіх порогів на Дніпрі дев'ять: Старо-Койдацький, Сурський, Лоханський, Звонецький, Ненаситецький, Волнигський, Будилівський, Лишній і Вільний. Походження їх давно з'ясовано роботами українських геологів (переважно Теофілактова і Леваковського); вони виникли в наслідок того, що в тих місцях Дніпро перетинає українську смугу кристалічних пород,—широке пасмо гранітів та гнейсів, що становлять зацілілий ще фундамент (підніжжя) дуже старих, цілком зруйнованих за мільйони років, колишніх (архейських) високих гір — „Українських Альпів“, що тягнулися з північного заходу на південний схід і досягали мабуть до двох верстов височини; тепер їх зацілілий фундамент тягнеться в тому-ж самому напрямку,—від колишніх північних повітів Волини через східні та південні її повіти, через східні повіти Поділля, західні та південні повіти Київ-

щини, через північну частину Херсонщини, Катеринославщину і північну Таврію мало не до берега Азовського моря.

Згадані вище інженерські досліді різних часів з'ясували, що загальне падання води на Дніпрових порогах від Катеринослава до кол. міста Олександрівського (на протязі 92 верстов) досягає 16,07 саж. (цеб-то пересічно 0,175 сажня або 1,225 стопи на кожную верству). Швидкість течії на порогах є дуже велика, вона досягає весною від 1,14 сажнів на секунду (поріг Лишній) до 4,15 сажнів на секунду (поріг Лоханський); навіть улітку вона досягає від 0,92 сажня на секунду (поріг Лишній) до 2,50 сажнів на секунду (поріг Лоханський). Витрата води (кількість води) на порогах досягає у секунду від мінімуму влітку 49,5 кубічних сажнів до максимуму весною 1605,5 кубічних сажнів на секунду.

З наведених чисел можна обчислити пересічну гідравлічну (або краще — гідродинамічну) могутність, неб-то кількість енергії на порогах, що становить велетенську цифру 150.000 кінських сил на секунду. Щоб уявити собі значіння цієї цифри досить сказати, що для одержання такої кількості енергії з палива треба було-б спалювати на годину 22.875 пудів найкращого кам'яного вугля (або на рік — понад 200 мільйонів пудів вугля).

На підставі цих даних було вироблено за різних часів чимало проектів використання цієї енергії для різних цілів, між иншим і для електрифікації промисловости. Найбільш обробленими були новіші проекти інженерів Рундо і Юскевича 1911 року, що проектували збудування чотирьох великих загат та при них чотирьох турбінних гідродинамічних станцій біля порогів Лоханського, Ненаситця, Будиловського і Вільного, з відповідними на кожній загаті пароплавними каналами і шлюзами; цей проект був ґрунтовно перероблений 1912 року Київською округою шляхів, у зв'язку з проектом улаштування пароплавного шляху по Дніпру і Західній Двині від Чорного до Балтійського моря. Трохи згодом (1913 року) інженер Моргуненко подав новий цікавий і оригінальний проект використання енергії Дніпрових порогів на користь не тільки промисловости і пароплавства, але також і сільського господарства на Україні; в загальних рисах проект цей можна скорочено описати так: нижче останнього Дніпрового порога Вільного треба збудувати таку високу гать, щоб підпертя води розповсюдилося через усі пороги до самого міста Катеринослава; отже через таке підвищення рівня води усі пороги будуть одразу знищені — вони звикнуть, потонуть під водою, — одержано буде дуже глибоку і спокійну течію ріки, по якій пароплави будуть ходити до гори і навпроти без перешкод; уся енергія падання води буде скупчена, сконцентрована в одному місці, де це падання буде рівне 15 або 16 саж.; таке скупчення або сконцентрування падання води в одному місці дасть змогу вигідніше і дешевше використати його силу для одержання електричної енергії; біля загати (або баражу) треба улаштувати пароплавні шлюзи для перепуска пароплавів й барж нижче по течії (до моря) і напроти (до Києва); тут-же біля цієї єдиної загати будуються і турбінові станції для перетворення 15.0000 кінських сил на секунду в електричну енергію; нарешті тут же починається канал для зрошування або обводнення наших південних сте-

пів, де сільське господарство часто страждає влітку від посухи, від нестачі води; цей канал має зрошувати (обводнювати) біля 1.200.000 десятин землі на лівому березі ріки Дніпра, переважно в Херсонщині і Таврії (приблизно від лінії Херсон — Берислав — Мелітополь на південь до самого моря).

Не вдаючись в оцінку всіх наведених і новіших проєктів, ми можемо лише зазначити тут, що Дніпрові пороги справді ховають у собі невичерпані багатства енергії, яка при вмілому скористуванні може дати надзвичайно великі і чудові наслідки для нашої промисловости, сільського господарства і пароплавства на Дніпрі.

VII. ДНІПРО БІЛЯ КИЇВА

Дніпро біля Київа, яко могутня ріка, містить у собі великі запаси енергії, хоч тече тут по за-межею кристалічної смуги.

Оскільки велика сила течії Дніпра біля Київа, це відомо кожному, хто пробував на човні їхати проти течії; ще перед останньою війною найбільші й найсильніші Дніпрові пароплави на протязі між Київом та Катеринославом (469 верстов) витрачали зайву добу, коли їхали проти течії, — на боротьбу з цією течією. Можна облічити, що енергія течії Дніпра біля Київа є рівна енергії, що її можна одержати через спалення 66,8 мільйонів пудів кам'яного вугля на рік; інакше кажучи, в течії Дніпра щоденно проноситься повз Київа така кількість енергії, що її було - б досить для опалювання, освітлювання усього міста, для впровадження в рух усіх його трамваїв, заводів і майстерень.

Дніпро має довжину 2.140 верстов і загальний пересічний спад 127,6 сажня та пересічний нахил 0,0001. Площа його сточища є рівна 448.816 квадратних верстов. Кількість води, що протікає на секунду, змінюється в залежності від пори року; найбільша кількість, що її спостережено весною, підчас водонілля, досягає 1.735 і навіть 2.000 кубічних сажня на секунду; улітку ця кількість є рівна пересічно 72,7 куб. сажня на секунду, але в деякі роки падає до 50 і навіть 30 куб. сажнів на секунду, але така мала кількість спостерігається у виняткових випадках і на короткий час (декілька днів). Згідно з обчисленнями інженерів М. І. Максимовича і С. Писарева, підчас найбільш засушливих років усе-ж таки біля півтора місяця ріка має 148 кубічних сажнів води на секунду, а пересічна найменша кількість води виносить не менш як 50 куб. сажнів на секунду. Отже при такій кількості води енергія Дніпра біля Київа, згідно з обчисленнями названих інженерів, є рівна 40.000 кінських сил на секунду; це є найменша енергія, що одержується від Дніпра взагалі лише через короткий час; звичайно - ж і найдовше за рік Дніпро має височину рівня 1 сажень над умовним нулем рейки та кількість води 143 куб. сажня на секунду, що відповідає енергії 81.000 кінських сил на секунду; а на весні Дніпро має височину рівня 2 сажні над нулем рейки і кількість води не менш 385 куб. сажнів, що відповідає енергії 136.000 кінських сил на секунду; зрозуміло, що при найвищих весняних кількостях води до 2.000 куб. сажнів на секунду і кількість енергії відповідно збільшується.

Наведені дані досить характеризують Дніпро біля Києва, яко могутнього велетня, яко колосальне джерело живої енергії, з якого ми досі зовсім не користуємося, яке залишається занедбане, забуте... Пора нашим інженерам згадати нарешті про це величезне джерело енергії, так пекуче нам тепер потрібної, та вжити заходів для його негайного і належного використання.

УІІІ. ІНШІ РІКИ І РІЧКИ КРИСТАЛІЧНОЇ СМУГИ УКРАЇНИ

Кому доводилося мандрувати по Україні, звертаючи увагу на її природні особливості, той може посвідчити, що в багатьох місцях ми маємо річки з швидкими течіями, навіть з водоспадами. Такі всі ріки і річки нашої кристалічної смуги, про яку сказано вище. До них належать, наприклад, такі ріки¹⁾:

Південна Случ, — доплив Горини, що має довжину 465 верстов, з них значну частину тече серед скель гнейса і граніта; загальне падання 86,5 сажня, падання на одну верству 0,1860 і кількість води пересічно на рік від 6 до 8 куб. сажнів на секунду; кількість енергії може бути приблизно прийнята 12.000 кінських сил на секунду. (На жаль вона тепер за нашим кордоном).

Уборть, — доплив Прип'яти, має довжину 266 верстов, з них тече між скелями до села Копища, утворює чимало водоспадів; загальне падання 39,4 сажня, пересічне падання 0,1481 сажня на верству; кількість води пересічно за рік теж від 6 до 8 куб. сажнів на секунду; кількість енергії також пересічно за рік біля 12.000 кінських сил на секунду.

Перга, — доплив Уборти, має довжину 52,5 верстви, загальне падання 15 сажнів, падання на верству 0,2857 сажня; тече серед високих скель граніта і утворює водоспади; має кількість води біля 3 або 4 куб. сажнів на секунду і кількість енергії до 6.000 кінських сил на секунду.

Вуж (або Уша), — доплив Дніпра, має довжину 279 верстов, загальне падання 48 сажнів, падання на верству 0,172 сажня; тече по багатьох місцях в узьких ущелинах граніту з прямовисними стінами (наприклад в Іскорості) і утворює швидкохіддя, а раніш утворював і водоспади; має кількість води від 6 до 8 куб. сажнів на секунду і кількість енергії біля 12.000 кінських сил на секунду.

Норин, — доплив Вужа, має довжину 92 верстви, загальне падання 33 сажня і падання на верству 0,3587 сажня, тече між гарними скелями червоного граніта, має кількість води біля 3 — 4 куб. сажнів на секунду і кількість енергії біля 5.000 кінських сил на секунду.

Жерев, — доплив Вужа, має довжину 108 верстов, загальне падання 29,2 сажня, падання на верству 0,2703 сажня, тече в багатьох місцях між скелями граніта, утворюючи пороги; кількість води і енергії приблизно та сама, як у Норина, — до 5.000 кінських сил на секунду.

¹⁾ Певні відомості про кількість води і енергії є тільки про ріки Тетерев та Рось; про всі інші ріки я навів тут з власних спостережень та порівняння лише дуже приблизні відомості, з можливою обережністю (приймаючи мінімальні цифри).

Тетерев, — доплив Дніпра, має довжину 298 верстов, площа сточища 23.136 квадр. верстов, загальне падання 102 сажня, на верству падання 0,3422 сажня; до Радомисля тече в гранітових берегах (часто в вузьких ущелинах), утворює водоспади і швидковіддя; кількість води досягає від 6 до 8 куб. сажнів на секунду, кількість енергії — до 13.000 кінських сил на секунду.

Рось має довжину 283 верстви, загальне падання 40,4 сажня, падання на 1 верству 0,1427 сажня, швидкість течії 1,5 — 3,2 стопи на секунду, кількість води 3 — 4 куб. сажня, кількість енергії до 6.000 кінських сил на секунду; утворює водоспади.

Гнилоп'ять, Каменка, Ірша, Бистріївка, Свинаяжка, — допливи Тетерева, течуть здебільшого між скелями граніта, часто в вузьких долинах з прямовисними стінами, утворюють швидковіддя і водоспади, мають значну швидкість води; кількість води і кількість енергії у кожній з цих річок є приблизно така сама, як у Норина і Жерева, цеб-то від 3 до 4 куб. сажнів води на секунду і біля 5.000 кінських сил на секунду.

Ірпень, — доплив Дніпра, довжина 150 верстов, тече в верхів'ях здебільшого на граніті і утворює швидковіддя; кількість води та сама, кількість енергії — біля 5.000 кінських сил на секунду.

Унава, — доплив Ірпені, протікає по багатьох місцях між гранітними скелями, має швидковіддя; кількість води біля 2 — 3 куб. сажнів на секунду, кількість енергії до 2.000 кінських сил на секунду.

Тясьмин, Бузулук, Інгулець, Самара, — допливи Дніпра, течуть почасти також в гранітових берегах, мають пороги й швидковіддя, кількістю води і енергії приблизно рівні з Унавою (навіть багатші).

Південний Бог, — велика ріка, доплив Чорного моря, має довжину 785 верстов і площу сточища 56.591 квадратних верстов, загальне падання води 140 сажнів, на верству падання 0,18 сажня, кількість води не менш як 6 або 8 куб. сажнів на секунду, кількість енергії приблизно 13.000 кінських сил на секунду; в деяких місцях тече в гранітових берегах, має пороги і численні швидковіддя.

Соб і Синюха, — допливи Південного Бога, мають кожна кількість води приблизно 4 або 5 куб. сажнів на секунду і кількість енергії до 6.000 кінських сил на секунду.

Гірський Тикич, Гнилий Тикич, Ятрань, Уманка, Вись, — допливи Синюхи, усі течуть в ущелинах між стрімкими, часто прямовисними гранітовими берегами, мають пороги й швидковіддя (перші дві річки утворюють також справжні водоспади); кількість води перших двох річок (Тикичів) є приблизно рівна для кожної з них коло 6 або 8 куб. сажнів на секунду і кількість енергії до 12.000 кінських сил на секунду; останні дві річки мають трохи меншу кількість води і тому кількість енергії їх може бути поражована коло 10.000 кінських сил на секунду для кожної річки.

Річки наших південних степів, що течуть почасти або цілком в межах кристалічної смуги, — Чорний Ташлик, Мертвовод, Еланець, Інгул, Кінська, Берда, Молочна й інші влітку мають дуже мало води (деякі з них майже пересихають), але весною несуть багато води і виявляють чималу кількість механічної енергії;

їх можна використовувати для електрифікації лише частину року, а оцінити кількість їх енергії навіть приблизно без докладних pomірів та спостережень цілком неможливо.

ІХ. ДНІСТЕР І ЙОГО ДОПЛИВИ

Велика ріка Дністер, що починається в Українських Карпатах у Галичині, має значну довжину — 1.273 верстви і значне загальне падання — 436 сажнів, або 0,34 сажня на верству. Площа його сточища займає 64.460 квадратних верств. Пересічна швидкість течії улітку є дуже неоднакова в різних місцях; значна середня частина ріки має пересічну швидкість улітку від 0,35 до 0,75 сажня на секунду, а в долішній частині швидкість коливається від 0,15 до 1,50 сажня на секунду. Кількість води, що протікає Дністром, є також дуже змінна в різні часи і в різних пунктах ріки; пересічно вона досягає від 1,2 до 3,2 мільйонів кубічних сажнів на секунду. На превеликий жаль, жодних даних про кількість енергії, яку можна одержати в різних місцях течії Дністра, не обчислено досі. З наведених даних видно, що ця кількість повинна бути дуже велика; вважаючи на значне падання ріки і велику швидкість її течії, треба визнати, що кількість її енергії на секунду повинна перевищувати відповідну кількість Дніпра біля Києва і досягати не менш сотні тисяч кінських сил на секунду. До того-ж Дністер має пороги значної великості — Ямпольські і ще в різних місцях 130 дрібніших порогів, заборів та швидкохідів; в багатьох місцях Дністер тече в дуже глибокій та вузькій долині, зі стрімками, часто навіть прямовисними схилами твердих кам'яних скель: усе це являє собою надзвичайно сприятливі умови для використання його механічної енергії шляхом електрифікації, а родючі і багаті на різні продукти узбережжя ріки Дністра дадуть чимало матеріалів для оброблення в різних галузях промисловості, для яких потрібна енергія (хліб, цукрові буряки, городина, фрукти, виноград, тютюн, граніт, гіпс, фосфорити, вапняки, продукти скотарства, рибальства то-що).

Головні допливи Дністра — С м о т р и ч (з площею сточища 1.573 квадр. верстов), У ш и ц я (з площею сточища 1.372 квадр. верстов), М у р а х в а (з площею сточища 2.132 квадр. верстов), в Галичині — Г н и л а Л и п а (площа сточища 1.275 квадр. верстов), З о л о т а Л и п а (площа сточища 1.265 квадр. верстов), С т р и п а (площа сточища 1.267 квадр. верстов), С е р е т (площа сточища 3.629 квадр. верстов) та пограничний З б р у ч (площа сточища 2.999 квадр. верстов): крім цих більших допливів Дністер має ще чимало менших, — Жванець, Мукша, Баговиця, Тернава, Студениця, Рудка, Жван, Караєць, Лядава, Серебря, Немія, Дерло, Бронниця, Русява, Марківка, Окниця, Каменка, Білоч, Молокиш, Рибниця, Ягорлик, Чорна Долина і рукав Турунчук. — Усі ці річки (крім Турунчука) плывуть між високими скелястими берегами і мають здебільшого швидку течію, часто утворюють швидкохіди й пороги; усі вони несуть у собі чималі запаси енергії (перші три — кожна не менш 10.000 кінських сил), що дуже легко може бути використана для електрифікації і для потреб проми-

словости та сільського господарства в дуже широкому мірілі. Вузькі та глибокі ущелини або каньйони, по яких протікає більшість цих допливів Дністра, надзвичайно сприяють їх утилізації для такої мети і полегчують завдання інженерів; кам'яні береги, що складаються з твердих вапняків та пісковиків, дають готовий, дуже придатний, матеріал для будування загат (баражів).

Х. ІНШІ РІКИ УКРАЇНИ РІВНИНОВОГО ТИПУ (ПО - ЗА МЕЖАМИ КРИСТАЛІЧНОЇ СМУГИ)

Усі згадані вище ріки України мають здебільшого високі, стрімкі береги, часто збудовані з твердих кам'яних гірських порід, і тому найперше можуть бути використані для електрифікації промисловости. Але і всі інші українські ріки, що мають здебільшого невисокі береги з припадистими схилами, які збудовані з м'яких та пухких гірських порід (глин та пісків), також несуть у собі значні запаси механічної енергії; хоч улаштування тут загат достатньої височини є сполучене з різними труднощами (з затопленням узбережжів на широких просторах, часом з браком місцевих твердих будівельних матеріалів і необхідністю привозити їх здалека), але ці труднощі можуть бути переможені різними засобами і велика частина механічної енергії цих рік може бути перетворена на електричний ток (пруд).

До таких рік належать і великі, і менші наші водні течії, наприклад:

Десна, — доплив Дніпра, що має довжину 1.105 верстов і площу сточища 64.200 квадратних верстов; пересічна за рік кількість її води може бути прийнята не менш 25 кубічних сажнів на секунду, а кількість енергії на секунду — не менш як 20.000 і до 60.000 кінських сил (в різні пори року).

Прийп'ять, — завдовжки 806 верстов, має площу сточища більш 100.000 квадратних верстов, загальне падання 43,4 сажня, пересічне падання 0,0538 сажня на верству, пересічну річну кількість води не менш 25 куб. сажнів на секунду і кількість енергії не менш 20.000 — 50.000 кінських сил на секунду.

Сож, — доплив Дніпра, має довжину 504 верстви, кількість води не менш 20 куб. сажнів на секунду і кількість енергії 10.000 — 15.000 кінських сил на секунду.

Сула, — має довжину 400 верстов, кількість води не менш 20 куб. сажнів на секунду (пересічно за рік) і кількість енергії 10.000 — 25.000 кінських сил на секунду.

Псьол, також доплив Дніпра, має довжину 580 верстов, загальне падання 78 сажнів, падання на верству 0,1345 сажнів, пересічну кількість води 20 куб. сажнів на секунду і пересічну кількість енергії 10.000 — 25.000 кінських сил на секунду.

Ворскла, — доплив Дніпра, завдовжки 395 верстов, має пересічну річну кількість води 15 куб. сажнів на секунду і пересічну річну кількість енергії не менш 10.000 — 15.000 кінських сил на секунду.

З допливів згаданих рік найважливіші такі:

Допливи Десни: **Снов** з площею сточища 7.500 квадр. верстов,

кількістю води не менш 5 куб. сажнів на секунду і кількістю енергії 6.000 кінських сил на секунду (пересічно на рік): Остер завдовжки 187 верстов, має загальне падання 20 сажнів, на верству падання 0,107 сажня, кількість води не менш 5 куб. сажнів на секунду і кількість енергії 6.000 кінських сил пересічно на рік; Судость, завдовжки 175 верстов, з площею сточища 5.000 кв. верстов, має кількість води не менш 2 куб. сажнів і кількість енергії не менш 1.000 кінських сил на секунду.

Допливи Прип'яти (з них чотири перших тепер у Польщі): Турія завдовжки 188 верстов, має загальне падання 26,4 сажня, на верству падання 0,1404 сажня, пересічна на рік кількість води не менш 6 куб. сажнів, кількість енергії 6.000 кінських сил; Стохід, має довжину 214 верстов, загальне падання 23,8 сажня, падання на верству 0,111 сажня, кількість води 6 куб. сажнів і кількість енергії 6.000 кінських сил; Стир, — має довжину 479 верстов, загальне падання 58,4 сажня, падання на верству 0,122 сажня, кількість води 20 куб. сажнів, кількість енергії 12.000 кінських сил на секунду (це є пароплавна значна ріка, але пароплави по ній не ходять тому, що немає куди ходити, — вона протікає у глухих нетрях Полісся, де вище Луцька немає міст і часто-густо немає навіть сіл); Горинь, має довжину 596 верстов, загальне падання води 92,9 сажня, падання на верству 0,1558 сажня, кількість води не менш 20 куб. сажнів, кількість енергії також не менш 12.000 кінських сил на секунду (також здатна для пароплавання, велика ріка); Ствига, завдовжки 153 верстви, має загальне падання 28,9 сажня, падання на верству 0,1888 сажня, кількість води 6 куб. сажнів і кількість енергії 6.000 кінських сил на секунду; Слав'яна, — має довжину 143 верстви, в верхів'ях тече в каньоні між твердими скелями Овруцького пісковику, має загальне падання 43,4 сажня, падання на верству 0,3035 сажня, кількість води 5 куб. сажнів і кількість енергії 5.000 кінських сил на секунду; ліві допливи Прип'яти (що течуть в Білорусії), взагалі мають мале падання і мляву течію води; з них найбільші такі: Ясельда, завдовжки 223 верстви, загальне падання 15,8 сажня, падання на верству 0,0686 сажня, кількість води 5 куб. сажнів і кількість енергії 5.000 кінських сил на секунду; Лань, завдовжки 174 верстви, має загальне падання 21,75 сажня, падання на верству 0,125 сажня, кількість води 2 куб. сажня і кількість енергії 1.000 кінських сил на секунду; Північна Случ, завдовжки 191,5 верстви, загальне падання 18 сажнів, падання на верству 0,0939 сажня, кількість води 5 куб. сажнів, кількість енергії 5.000 кінських сил на секунду. (Тут проминуто чимало менших річок).

З рік та річок системи Дону (на східньому краї України) найбільші такі: Північний Донець, має довжину 990 верстов, площу сточища 86.791 квадр. верству, кількість води не менш 10 куб. сажнів і кількість енергії 10.000 кінських сил на секунду; Оскіл, завдовжки 360 верстов, має кількість води не менш 2 куб. сажнів і кількість енергії 1.000 кінських сил на секунду пересічно на рік. (Тут проминуто також чимало менших річок, про які немає достатніх відомостей, але які мабуть також можуть служити не малими джерелами механічної енергії).

ХІ. ПІДСУМКИ Й ВИСНОВКИ

Підсумовуючи усі наведені вище відомості про кількість енергії, яку можна одержати від українських рік, і зупиняючись з обережності тільки на самісіньких мінімальних цифрах, одержуємо ось таку загальну картину:

		Пересічна на рік кількість кінських сил на секунду
Дніпрові пороги (див. розділ VI)		150000
Дніпро біля Київa (розділ VII)		81000
Ріки й річки Кристаліної смуги:		
Південна Случ	12000, Унава	2000,
Хборть	12000, Тясмин	2000,
Перга	6000, Бузулук	2000,
Вуж	12000, Інгулець	2000,
Норин	5000, Самара	2000,
Жерев	5000, Півд. Бог	13000,
Тетерев	13000, Соб	6000,
Рось	6000, Синюха	6000,
Гнилоп'ять	5000, Гірськ. Тик.	12000,
Каменка	5000, Гнил. Тик.	12000,
Бистрійвка	5000, Ятрань	10000,
Свиналужка	5000, Уманка	10000,
Ірпень	5000, Вись	10000, загалом
Дністер (розділ IX)		185000
Допливи Дністра — Смотрич	10000, Ушниця 10000, Мурахва 10000, . .	100000
Рівнинні ріки й річки України (розділ X):		30000
Десна	20000, Стохід	6000,
Прип'ять	20000, Стир	12000,
Сож	10000, Горинь	12000,
Сула	10000, Ствига	6000,
Псьол	10000, Славечна	5000,
Ворскла	10000, Ясельда	5000,
Снов	6000, Лань	1000,
Остер	6000, Півд. Случ	5000,
Судость	1000, Півн. Донець	10000,
Турія	6000, Оскіл	1000, загалом
Разом		162000
		708000

Отже таким чином з'ясовується, що мінімальна кількість енергії в деяких більш відомих ріках та річках України становить колосальну силу, що є рівна 708.000 парових кінських сил на секунду. Для одержання такої кількості енергії з вугля треба було - б спалювати на кожну годину 107.970 пудів найкращого кам'яного вугля (або за рік 945.817.200 пудів вугля). І цю баєчну кількість енергії, цю велетенську казкову силу можна одержувати на Україні дурно на протязі нескінченних часів, улаштувавши тільки раз на завжди відповідно збудовані міцні загати, та збудувавши потрібні турбінові станції.

Кому траплялося бачити гарні і буйні водоспади на наших річках кристаліної смуги, хто спостерігав їх швидкі течії, від яких тримтять мости на цих річках, хто милувався з наших Дніпрових порогів не на малюнках, а у природі, і чув, як „реве та стогне Дніпр широкий“, хто бачив, як далека від кристаліної смуги млява маленька річка Вустя (доплив Горини) з дуже повільною течією за

допомогою простого проводу від звичайного млинка освітлювала електрикою увесь величезний палац барона Штейнгеля в Городку (кол. Рівненського повіту), взагалі, хто знає хоч трохи природу України, — той не скаже, що наші обчислення прибільшені, а навпаки, — що вони надто обережні.

Отже природа України дає нам все потрібне: і величезні мінеральні багатства (див. мою статтю про це в числі 88 „Вістей Київського Губревкома“ від 27 лютого 1921 року), і найродючий у світі ґрунт — чорноземлю на лесовому підґрунті, — і велетенські джерела дарової природньої енергії; для добробуту усього нашого народу треба лише трохи попрацювати над відповідним використанням цих багатих дарунків природи.

З наукового, — принципового боку справу електрифікації досить з'ясовано; тепер черга за виконавцями технічної сторони справи. Потрібні точні поміри і проектування — потрібно перетворити яскраву ідею в реальну дійсність.

Д. СОБОЛЕВ

Еволюція і революція в історії органічного світу¹⁾

ІСТОРІЯ ЇЇ ТЕОРІЇ

Палеонтологія, а почасти й геологія, що її зродила, серед широких кол суспільства мають славу наук надзвичайно сухих і далеких від життя. Який широкий інтерес може мати наука, що викопує з землі старі кості й інші напівзогнілі залишки давно вимерлих тварин та рослин, збирає їх у свої музеї — схоронища мерців, пильно їх реєструє й описує?! Все те, певна річ, цікаве, але все таке чуже живій людині і має вагу тільки на погляд вузького спеціаліста, людини „не от міра сего“, іноді такого ж сухого, як ті кістки, що він студіює.

¹⁾ Від редакції. Теорія Дарвіна не раз зазнавала різких нападів і гострої критики. Проте ще й досі селекційна теорія, — що правда, не у всіх своїх частинах, — є найбільше визнана теорія еволюції органічного світу; вона годиться з тим фактичним матеріалом, що ним розпоряджає сьогочасне природознавство. Останньою в часі спробою, скерованою проти дарвінізму, є теорія „ногогенеза“ Берга. Еволюція організмів, згідно з цією теорією, не є розвій, який іде дорогою випадковостей, цеб-то, дорогою накопчення випадкових ознак, корисних організмові в даних умовах, а тому й закріплених у нащадках, але є розвій, заснований на строгих й визначених законах, як наслідок закономірних процесів, що відбуваються в організмах. Інакше сказати — еволюція є ногогенез. З цього виходить, що природній добір і боротьба за існування не грають жодної ролі або дуже невелику роль в процесі еволюції, хіба тільки ту, що природній добір є фактор знищення непристосованих видів. Але в утворенні нових форм природній добір не грає жодної ролі.

Коли розглядати теорію ногогенеза в її історичному розвої, то треба вказати, що проф. Берг має попередника не тільки в особі Н. Я. Данилевського; з далеко більшим правом на цю роль може претендувати проф. Д. Соболев, що його статтю подаємо до уваги читачам. Якщо зіставити проф. Берга „Ногогенез“, що вийшов 1922 року, з „Набросками по філогенії гоніатитов“, надрукованими в „Известиях Варшавского Политехнического Института“ 1914 р., — то ми переконаємося, що думки обох авторів разильо спадаються. Проф. Берг пише: „поява нових ознак іде на підставі закономірностей. Випадковості в процесі еволюції нема місця: нові ознаки появляються там, де вони повинні розвинутиися. Еволюція є ногогенез, ц. т. розвій на основі закономірностей“. В „Набросках“ проф. Д. Соболева на ст. 98 читаємо: „філогенетичні зміни в органічному світі відбуваються не безладно, а в певному напрямку“, на ст. 108 — „елементарні процеси, що складають його (еволюційний процес) не безладні, а строго випорядковані і їх ходом керують якісь певні законності“. В „Ногогенезі“: „еволюція іде в певному напрямку. Нема хаотичної змінності, як думав Дарвін“; в „Набросках“ — „відмінно від індеферентних комбінаційних або з'єднальних змін сталих ознак, зміни змінних ознак характеризуються певним напрямком: вони відбуваються градаційно або поступово. Можливо, що саме цим колом змін слід було б обмежити застосування терміну „розвій“ або „еволюція“.

Кістки сухі! Чи не будять вони в пам'яті прекрасний поетичний образ з книги пророка Іезекиїля? Дух надхнення вивів пророка і поставив серед поля, і воно було повне кісток, і були вони дуже сухі. І сказав йому: пророчи пророцтво на кості, і от, коли він про-рокував, кості зрушилися і почали зближатися кістка з кісткою своєю, появилися на них жили, виросла плоть, і шкіра вкрила їх зверху, але духа ще не було в них. Тоді сказав йому дух надхнення: пророчи пророцтво духові і скажи: від чотирьох вітрів прийди, духу, і дихни на ці трупи, і вони оживуть. І він прорік пророцтво, і

На ст. 112 Д. Соболев пише: „попередження стадій, яке полягає на тому, що поодинокі заступники нової стадії появляються, коли ще не хутко має бути її масова поява“. У Берга: „вищі ознаки або зачатки їх появляються в нижчих груп, коли ще не хутко вони мають явитися в повнім розвоєві в організмів, що стоять вище в системі“. У Берга: „закони розвою органічного світу однакові, чи маємо до діла з онтогенією чи з філогенією. Цим пояснюється славнозвісне „повторення“ філогенії в онтогенії“. В Д. Соболева: „з нашої точки зору стає зрозуміле співвідношення між онтогенетичним і філогенетичним розвитком, відоме за назвою біогенетичного закону. Цей закон узагальнює тільки те, що „подібні живі системи в подібних умовах переходять подібні стадії розвитку... Жодного цілком незрозумілого повторення філогенії в онтогенії нема“ (ст. 104); „значіння паралельного розвитку для еволюції організмів величезне. І славнозвісний біогенетичний закон, що встановлює паралелізм між онтогенією і філогенією по суті становить тільки окремий випадок паралельного розвитку“ (ст. 104).

Було б дуже нудно робити ще далі паралельні виписування з робіт обох авторів. Уже з наведеного досить ясно випливає майже повний збіг ідей обох авторів, і в дальшій теж маємо дивний паралелізм.

В даній статті Д. Соболев пробує звести закони біогенеза до чотирьох основних законів: спадковості, еволюції, зворотимості еволюції і її перериваності. Цікаві думки висловлює автор з приводу третього закону біогенеза — зворотимості еволюції. Він спростовує закон, сформульований від Долло, що „організм не може вернутися навіть частково до попереднього стану, який був уже здійснений в ряді предків“. Цей закон ніби-то визнають найпослідовніші дарвіністи, бо щоб пояснити поворотний розвій останні мусіли б припустити, стоячи на точці зору пристосування, що всі ті випадковості й умови, які спричинилий прямий розвій, при поворотному розвитку знов повторилися в оберненому порядку, а це дуже мало правдоподібно. Це одна з найтяжчих проблем для дарвінізму і в цій частині дарвінізм треба поповнити, або навіть частинно перебудувати на підставі фактів, що є в нашому розпорядженні. Однак пояснення, що його дає явищеві зворотимості проф. Д. Соболев також мало що пояснює. Розглядаючи процеси позитивної еволюції або прогресивні, як такі, що відбуваються з поглиненням зовнішньої енергії і приростом внутрішньої, він в поворотній еволюції вбачає процеси, які відбуваються „самі від себе“, ц. т. коштом запасу внутрішньої енергії системи в напрямку зростання ентропії. Тому перші процеси він називає просергатициними, а другі — ентропіциними. Таке твердження поки що є доволіне і теоретичне, бо фактів, щоб підперти його, поки немає.

Четвертий закон біогенеза про перериваність еволюції спирається на цілу низку даних палеонтології; автор виводить цей закон на підставі палеонтологічних робіт Циттеля, а також робіт Де-Фриза. В його основі лежать сальтаційні перетворення або раптові варіації. За цим законом на думку автора промовляє відсутність перехідних форм і раптова зміна фаун. Це часткове повернення до доктрин Кюв'є й Жофруа-Сент-Ілера. І на цій полі факти головно палеонтології не вкладаються в рядці дарвіновської теорії.

Загалом ця стаття становить цінну монографію, що пробує переглянути ідеї Дарвіна з погляду даних палеонтології; вона спирається на велику кількість старанно перевіреного палеонтологічного матеріалу, але як і теорія номогенезу хилиться до телеологізму. Її цінність — в систематизації фактів і ідей, що стосуються до такого важливого питання, як розвій органічного світу. Вона рельєфно підкреслює слабкі місця селекційної теорії, стимулюючи думку до розв'язання цих питань. Але сама їх не розв'язує.

Редакція

увійшов у них дух, і вони пооживали і поставали на ноги свої — вельми, вельми великі тьми їх.

Але так само й палеонтолог збирає мертві залишки істот, що позникали з лиця землі, сполучає кістку з кісткою, одягає їх тілом і шкірою, і от вони оживають і переходять перед ним великим рядом, безліч їх заступають одні одних в зміні часу. А от і сам він, цар природи — чоловік — гордою ходою з піднесеним чолом, завершує похід і з верховин свого шляху силкується обняти зором цю нескінчену процесію викликаних від нього живих тіней минулого. Не легке завдання! Багато чого пропадає з очей в далині, в темряві часу, багато чого зачинає туман незнання, не всі ще мерці повставали з домовин, ожила тільки мала їх частина. Одно йому добре видно — це те, що він іде тою самою дорогою, що й вони, їх путь — його путь, і його історія — лише короткий епізод їх історії і без звязку з нею її не можна зрозуміти.

Питання про походження й дальшу долю земного населення завжди приваблювали до себе жадібний знати людський розум, але нудним і утомним видавався, а раніш і не був розроблений спосіб їх наукового розв'язання дорогою систематичного вивчення історичних документів. Ці питання здебільшого розв'язувало та й тепер ще розв'язується спекулятивно, роботою творчої уяви, що спирається тільки на невелике число фактів. Так замість історії життя виникали й виникають різні гіпотези і теорії біогенезу. Не слід ставитися до цього роду творчості негативно. Цєю дорогою досягали часто дивних результатів, і надхнене передбачення часом на кілька тисячоліть випережало строго уgruntовані наукові тези. Саме так стояла справа з грецькою філософією, в якій ми знаходимо живе коріння великого числа сучасних наукових ідей, зокрема і всіх найголовніших сьогочасних поглядів, що стосуються біогенезу. А грецька філософія тісно зв'язана з ще давнішими мудрощами Халдеїв. Нові часи дали нам опанувати цю багату ідейну спадщину, яку наш вік вельми збільшив. Однак, належно оцінюючи ці теоретичні побудовання, конче треба звіряти їх з історичними документами.

ПРОБЛЕМА БІОГЕНЕТИКИ

Обмежені на місце, ми не можемо тут прослідкувати зв'язку між цим стародавнім корінням і сьогочасними біогенетичними поглядами, а ні навіть дати повну картину розвою й боротьби останніх. Ми беремо собі скромніше завдання — відзначити лиш небагато найвизначніших моментів їх історії, показати найголовніші принципи, що на них будовано систему органічного світу, і освітити ті проблеми й дилеми, що постають із зіставлення й зіткнення цих принципів, оцінюючи їх з історичного погляду, на яким стоять палеонтологія й геологія.

В XIII в. серед природовців, хоч існували й інші погляди на історію органічного світу, панувала думка, що види є постійні, що вони зберігають без зміни свої первісні морфологічні особистості — цей погляд зформулював Лінней в формі відомого афоризму: „видів стільки, скільки різних форм від початку створила нескінченна істота.

Пізніше Лінней ладен був думати, що види постали в наслідок схрещування. Згідно з цим поглядом спочатку було створено стільки різних рослин, скільки є природніх відділів, з яких через схрещування виникло стільки форм, скільки тепер родів, а схрещування цих родових форм дало початок тим видам, що існують нині. Таким способом органічні форми звязані одна з одною сіткою переплєтених генетичних відношень.

Але вже тоді висловлювано думки, що органічні форми змінні. Правда, не були ще чисті спекуляції иноді фантастичного характеру. Аж останні роки XVIII й перші XIX ст. поклали міцні наукові підвалини історії земного населення. В цім часі ясно усвідомлено значіння викопуваних залишків організмів як історичних пам'яток і почалося їх систематичне вивчення з цього погляду. В Англії це робив Сміт, у Франції Кюв'є, Броньяр, Ламарк. Але в цій самій добі закладалося й теоретичні підвалини наших сучасних біоісторичних поглядів. На початку XIX віку у Франції відокремилася два супротилежні світогляди що-до минулої долі земного населення. Це були еволюційна теорія Ламарка і теорія Кюв'є про земні революції або перевороти.

Супроти загально-прийнятого учення про незмінність видів Ламарк, як відомо думав, що органічні форми перетворюються і то за цілком визначеним, однаковим для всіх законом, а власне, всі вони в своїй еволюції переходять послідовний ряд шаблів або градацій, при чім їх організація чим раз більше ускладнюється й удосконалюється. Але цей закон не є одинока причина, яка впливає на форму й організацію тварин. Прогресивне ускладнення різних форм відбувається в неоднакових зовнішніх умовах існування, через те цей процес в різних рядах тварин неоднаковий. Кожна більш-менш важлива й довготривала зміна в зовнішніх умовах приводить до зміни потреб, нові потреби вимагають нових дій, що веде до більшого вживання відповідного органу або до утворення нових органів, в яких виникла потреба. Органи потрібні, інтенсивно функціонуючи, в наслідок вправлення, ростуть і розвиваються, органи непотрібні, невживані, перестають розвиватися або навіть атрофуються. Таким способом вплив оточення утворює розмаїтість органічних форм. „Не залежить від зовнішніх умов тільки той, осібний рід розмаїтості тварин, який є в них наслідком прогресивного ускладнення організації“. Причина цього роду змін лежить в середині організмів і полягає, за Ламарком, в підвищенні енергії руху „пливів організованого тіла“, які „створюють різні органи відповідно з станом даної організації“.

Еволюційна теорія завоювала деякі визначні уми тої доби. Виникла школа ламаркистів, яких найвидатнішим заступником був Жофруа Сент-Ілер. Жофруа був тієї думки, що еволюція органічного світу є строго закономірний процес, в яким розгортається певний наперед установлений план, подібний до того, що здійснюється в процесі ембріонального розвитку індивіда. Вже тоді помічено, що організми з огляду на висоту їх організації можна розкласти в висхідний ряд, подібний до того ряду стадій, який переходить вищий організм в своїм розвитку від яйця до дорослого стану. Жофруа уявляв собі тваринний світ ніби одним організмом, що проходить

через певні стадії розвою. З цього погляду нижчі тварини є ніби етапами або затримками на еволюційному шляху, що веде до вищих тварин. Жофруа зазначав і можливий механізм таких затримок. Вивчаючи спотворення, він виявив, що вони являють собою форми, що деякими сторонами зупинилися на одній із стадій свого ембріонального розвою. З цього він висновлював, що як експеримент спричиняє появу спотворень, коли зародок помістити в ненормальні умови розвою, так само і швидка зміна околицьних умов, впливаючи переважно на зародок, приводить до майже наглої появи нових форм.

Щоб скінчити коротку характеристику еволюційних поглядів цієї доби, треба ще відзначити доктрину Брокки, за якою не тільки розвій, але й вимирання видів настає в наслідок тих самих законів, яким підлягають розвій і смерть окремих організмів. Як кожному індивіду властиво жити певний час, так само і кожен рід і вид має рано чи пізно загинути від старечої дряглості.

Ламарківський еволюційний принцип, в зіставленні з ліннеєвським принципом постійності, поставив на чергу найбільшу проблему біогенетики. Сталі чи змінні ознаки органічних форм? Закон спадкового зберігання форм, чи закон їх еволюції панує в історії населців землі?

Еволюційна теорія Ламарка не здобула цілковитої перемоги над доктриною про незмінність видів. Правда, її перемогла не ця доктрина, а народжена історія земного населення, палеонтологія, що збирала й систематизувала пам'ятки минулого життя. Ці пам'ятки вивчав Кюв'є й прийшов до висновку, що в зміні геологічних часів земне населення дійсно змінювалося, при чім при переході від давніших до новіших епох з'являлися чим раз вище організовані форми тварин. Але це перетворення відбувалося не так, що окремі види поволі й ступнево змінювалися, а так, що цілі фауни майже цілком зникали і на їх місці появлялися нові. Ця зміна й характеризує границі між геологічними епохами. Зникнення фауни Кюв'є з'ясовував революціями земної поверхні, які виявлялися в тім, що цілі простори площі суходолу занурялися в море, при чім гинуло і все наземне населення. Коли потім морське дно підіймалося над рівнем моря, новий суходіл заселяли пересельці з інших місць, відмінні від заступників фауни попередньої епохи. Можливість таких революцій земної поверхні визнавала тогочасна геологія.

Зіставляючи ці два світогляди, ми бачимо, що оба вони визнавали перетворення органічного світу, які ведуть до чим раз вище й вище організованих форм. Найважливіша незгода була в питанні про те, що становить основу цих перетворень: еволюція чи революція? Поступневе й повільне здійснення певного плану чи катастрофи, що раптово приводили до прикрої зміни фауни? Теорія мусіла поступитися перед історією, логіка документів здобула перемогу, і вчення про переривчасту зміну фауни і флори міцно вкорінилося в палеонтології і геології першої половини минулого віку.

Про всю позірну непримиренність еволюціонізму й катастрофізму, уже тоді позначалася змога перекинути міст через провалля, що поділяло ці дві теорії. Ми бачили, що деякі ламаркісти (Жофруа) приймали можливість швидкої зміни організмів під впливом швидкої

зміни зовнішніх умов, інші (Брокки), доводили, що вимирання видів і родів неминуче. З другого боку, і Кюв'є всупереч усталеній думці про нього, зовсім не був принципіальним супротивником теорії про змінність видів. Він приймав — і то з застереженням — незмінність наземних хребтових в межах кожної епохи, що-ж до водних безхребтових тварин, то Кюв'є цілком виразно заявляв, що в їх природі „відбувалися ступневі зміни, спричинені змінами того плину, в яким вони жили, або принаймні відповідні до них, і ці зміни вели поволі клас водних тварин до нинішнього їх стану“.

Повний тріумф принципу змінності видів настав аж у другій половині минулого віку після опублікування славетної теорії Дарвіна про походження видів через природний добір, що є результатом боротьби за існування. Нова теорія сходилася з теорією Ламарка в тім, що визнавала повну поступковість перетворення органічних форм. Але вона не тільки цілком розривала з ліннеєвським принципом постійності видів і з принципом Кюв'є про переривчасту зміну фаун, але також з еволюційним принципом ламаркизму, що вбачав у біогенезі строго закономірний процес здійснення певного плану розвитку. Теорія добору намагалася з'ясувати всі перетворення органічного світу, не вдаючись до якихось особливих законів розвою. Вона виходила тільки з принципу поступового й повільного добору в філогенетичних рядах форм дрібних індивідуальних відхилень, що були чим-небудь корисні індивідові, давали йому певну перевагу в боротьбі з іншими і тим забезпечували йому перемогу й виживання, як краще пристосованому, тим часом як гірше пристосовані гинули в цій нерівній боротьбі за існування. Це накопчення корисних випадковостей і відкидання шкідливих і створює картину доцільної організації живих істот, воно-ж з'ясовує і саму філогенетичну еволюцію від найпростіших форм до найскладніших — „від амеби до людини“, — і навіть ембріональний розвій окремих особнів, бо онтогенія є тільки скорочене повторення філогенії.

Як і ламаркизм, дарвінізм мало зважав на дійсні документи геологічної історії організмів, це знов була тільки теорія, але не історія. От чому теорія добору, яку з ентузіазмом прийняли біологи, з'єднала далеко меншу прихильність серед палеонтологів і геологів: серед них мало було чистих дарвіністів, і майже завжди спостерігалось відхилення до ламаркизму, а почасти й катастрофізму. Але й деякі біологи видвигнули проти селекційної теорії поважні заперечення.

Суперечність між принципом добору і принципом закономірної еволюції піднесла ще одну важливу проблему: що становить основу біогенезу — випадок чи закон? Чи накопчення невпорядкованих елементарних змін, що відбуваються у всіляких напрямках і самі від себе не визначають наперед певного ходу філогенетичного процесу, керованого тільки добром, чи елементарна змінність є впорядкована і підлягає певним законам, які й визначають наперед, незалежно від добору, напрямок еволюції.

Отже минулий і передминулий віки підвесили в біології чотири основних принципи і три важніші проблеми:

Перший принцип: Принцип постійності органічних форм (Лінней).

Другий принцип: Принцип еволюції (Ламарк).

Третій принцип: Принцип перериваності (Кюв'є, почасти Жофруа).

Четвертий принцип: Принцип добору (Дарвін, Уоллес).

Перша проблема: Сталість чи змінність?

Друга проблема: Еволюція чи революція?

Третя проблема: Випадок чи закон?

Як же до цих проблем ставиться наш час? Чи позначається яке-небудь розв'язання їх? Спробую відповісти на це, скільки спроможуся, в дальшому викладі.

ЗАКОНИ БІОГЕНЕЗУ

ПЕРШИЙ ЗАКОН БІОГЕНЕЗУ: ЗАКОН СПАДКОВОСТІ АБО ЗБЕРЕЖЕННЯ ВИДУ

На дарвінізм дивляться як на перемогу принципу змінності органічних форм над принципом їх постійності. Чи ця перемога повна й безумовна і чи мусимо ми цей останній принцип визнати за цілком неправдивий і як такий забути? Не зовсім. Теорія добору базує свої побудовання на великому числі індивідуальних варіацій, які за цією теорією можуть передаватися спадково. Число індивідуальних варіацій дійсно надзвичайно велике. Але вся ця нескінченна розмаїтість, як показують новітні експериментальні дослідження, мабуть не має значіння для утворення нових форм, бо відхилення від середньої норми не передаються спадково, і їх не можна закріпити способом добору відповідних екземплярів. Все, чого в цім напрямку удається досягти добром, це вирізнення з мішанини форм, якою звичайно бувають наші великі, ліннеевські, види, елементарних видів або чистих ліній, і коли такий вид вирізнений, дальший добір зовсім безсилий його змінити; хоч які екземпляри візьмемо для розмноження, середня норма елементарного виду і межі варіації залишаються незмінні.

Отже, саме ця середня норма і, сказати-б, розмах індивідуальної змінності, а не самі індивідуальні відхилення, передаються спадково. Ознаки виду є сталі, дістаємо вражіння „незмінності“ видів, яку охороняє спадковість.

Це перший основний закон біогенезу: закон спадковості або збереження виду (ідостасис), цілком аналогічний законові збереження матерії або енергії. Його можна назвати також законом збереження спадкової маси, бо цей закон висловлює ту думку, що форма організму є функцією його спадкової маси, і морфогенез є тільки розгортання зачатків або генів, замкнених в половых продуктах, а ці знов-же одержують тільки ті гени, що були у особнів, які їх появили.

Має ся розуміти, що закон збереження виду, або сталості видових ознак, зовсім не перешкоджає новим формоутворенням, але всі вони не випадкові, а наперед визначені складом спадкової маси. Зміна цього складу неминує веде до зміни форми. Така зміна спадкової маси відбувається при схрещуванні в наслідок злиття половых продуктів, яке дає нові комбінації спадкових зачатків. Ці комбінації сталих

ознак або з'єднальні зміни, можуть стати джерелом виникнення величезного числа морфологічно розрізненних форм, полінастомозно звязаних між собою переплетеною сіттю схрещування. Теоретично міркуючи, самої тільки цієї комбінаційної змінності аж надто досить, щоб легко з'ясувати безкрайню розмаїтість морфогенетичних процесів. Як малої кількості літерних знаків цілком досить, щоб різними сполученнями їх віддати все багатство наших повятей і ідей, як небагатьох хемічних елементів досить, щоб утворити всі існуючі хемічні сполучення, так само легко собі уявити, що різним поєднанням небагатьох генів може утворитися велике число найрозмаїтших і найскладніших біологічних сполучень. Базуючись на цих міркуваннях і на доведеній експериментально можливості схрещування між формами, в системі далекими одна від одної, деякі біологи (Льюб, Лотси) вважають за можливе з'ясувати всі перетворення організмів теорією схрещування, або різного і многоразового перекомбінування кількох незмінних первісних генів. Ми бачимо тут відродження в більш досконалому і сучасному вигляді поглядів Ліннея.

Таким чином, базисом, з якого виходять процеси органічного формотворення є склад спадкової маси, т. є. в остаточному результаті біо-фізико-хемічні особливості видової плазми. Але певний вплив на хід морфогенеза, зумовлений спадковістю, може виходити і від зовнішніх умов. Як форма кристалу залежить від хемічного характеру творива і від умов, в яких відбувається кристалізація, так само і органічні форми можуть залежати не тільки від властивостей живої субстанції, але і від умов життя. Існування такого роду органічних модифікацій, зумовлюваних середовищем, так зв. географічних рас, підвидів і т. д., давно відоме. Умови їх виникнення і міра спадкової сталості були досліджувані й експериментально (Каммерер). Питання про спадковість або неспадковість модифікацій поки не можна вважати за остаточно розв'язане. Видимо, вони можуть деякий час передаватися у спадок і після зникнення умов, в яких вони виникли, подібно як кристалічна модифікація, утворена в певних термодинамічних умовах, може зберігатися деякий, часом дуже довгий, час і в змінених умовах, хоча в них вона знаходиться в нестійкому стані.

Таким чином можна визнати, що склад ознак організму визначається розвитком спадкових зачатків, розвитком, що відбувається в згоді з зовнішньою обстановкою. Але що-ж являє собою сам процес розвитку зачатків в дефінітивну форму і чи можна його зрозуміти, виходячи тільки з одного першого закону біогенезу? Чому гени не залишаються незмінними, як такі, а дають початок цілій серії перетворень і нових утворень, які ведуть через ряд розложених у певнім порядку стадій і градацій від яйця до дорослого організма? Цей процес ми й називаємо розвитком або еволюцією, і його закон спадковості або збереження генів, сам від себе, певна річ, не з'ясовує. Не можна ці шаблі розвитку розглядати і як ряд модифікацій, бо ембріональний розвій, як відомо, відбувається в поглядно незмінних умовах. Він протікає, як ми знаємо, і незалежно від якого-будь впливу добору і боротьби за існування. І саме ті організми, в яких зародок, що розвивається, є захищений найдовший час від безпосереднього впливу зовнішнього середовища і не потребує боротися за існування, саме

вони і заходять у своїм розвоєві найдалі. Значить, ні оточення, ні добір не є фактори або стимули еволюції.

Правда дарвінізм вбачає в онтогенії скорочене повторення філогенії. Але це твердження і неправильне і нічого не поясняє. Неправильне воно тому, що опріч дуже важливих поправок, які в цім зформулованім від Геккеля „основнім біогенетичнім законі“ мусіли зробити самі-ж таки дарвіністи, палеонтологія може навести чимало прикладів, коли цього закону факти очевидно не стверджують. Найяскравіший випадок той, коли предки в своєму ембріональному розвоєві переходять стадії, які в нащадків виявляються в дорослому, дефінітивному стані. Отже в таких випадках онтогенія не повторює, а противно — наче попереджає філогенію, — явище, яке академик А. Павлов назвав пророцькими стадіями; до з'ясування його ми вернемося нижче. Але геккелівський біогенетичний закон і не дає зрозуміти ембріонального розвою. Адже філогенія складається з цілого ряду окремих онтогенетичних циклів і, значить, становить явище незрівнянно складніше, як онтогенія. А зводити простіше до складнішого зовсім не значить з'ясовувати явище, щоб-то робити його легчим до зрозуміння.

Якщо онтогенія „повторює“ філогенію, або, висловлюючись об'єктивніше, протікає подібно до неї, і як перша являє собою розвиток, ц. т. плановий перехід в певнім порядку певних стадій, то з цього виходить, що й філогенія — це процес еволюції форм, подібний до онтогенетичного морфогенезу. Так власне і думають ламаркісти. І ембріональний і філогенетичний розвій відбуваються за однаковими законами. Другий, як і перший, не є спричинений впливом зовнішніх умов, не утворений доборою і не може бути також безпосередньо виведений з закону спадковості. Поряд цього останнього тут діє, очевидно, якийсь інший закон, тотожний з еволюційним принципом Л а м а р к а.

ДРУГИЙ ЗАКОН БІОГЕНЕЗА: ЗАКОН ЕВОЛЮЦІЇ АБО ОРГАНІЧНОГО РОСТУ.

Серед безбережного моря індивідуальної змінності і великої розмаїтості комбінацій в природі яскраво виявляється окремий рід змін, на які звернув увагу Л а м а р к, назвавши їх градаціями. Ці градаційні зміни строго впорядковані, ніби наперед визначені і відбуваються в певних напрямках, яким слідують зміни окремих ознак, цілих філетичних галузів і всього органічного світу. Це відзначають майже всі палеонтологи, що студіювали питання еволюції. На це вказує і багато біологів (Негелі, Вааген, Гайат, Кон, Годри, Еймер, Іекель, Штейнман, Осборн, Додерлейн, Земпер, Бекмен, Денере та ин.).

Найпростішим і zarazом найнаочнішим прикладом певного напрямку розвою, або ортогенеза, є установлений від К о н а закон філогенетичного росту. Закон цей полягає в тім, що в найрозмаїтших філогенетичних рядах пізніші форми далеко більші від початкових і раніших. Збільшення розмірів, ріст тіла не кінчиться з розвоєм індивідуума, але тягнеться і за межами індивідуального існування. „Ростуть“ таким способом, можна сказати, всі групи організмів, від простіших до ссавців.

Філогенетичний ріст часто виявляється в збільшенні окремих органів і частин організму, прим. рогів і взагалі рогових виростків, мозку то-що. Інші дуже численні приклади ортогенеза стосуються до ускладнення організації, примноження частин і диференціації. Ці процеси цілком аналогічні процесам диференціації тканин і органів в онтогенезі вищих тварин. Можна згадати тут, як приклад, відомий процес ускладнення будови серця в ряді хребтових, ускладнення будови і диференціація зубів у хребтових, ускладнення лопатньої лінії в амонитів і ин.

Дальші ряди ортогенетичних змін показують послідовне упорядкування організації, яке виявляється в переході від невизначеного побудування до визначеного. До цього упорядкування належать: встановлення в пізніших форм визначеного, здебільшого меншого, числа частин (кістякових елементів тіла і т. д.) на місці невизначеного, звичайно більшого, числа їх у давніших форм; злиття в одну цілість елементів (прим. частин кістяка), що раніш були роз'єднані; ростучий зв'язок частин і чим-раз більше підпорядкування їх завданням цілості; деякі централістичні тенденції еволюції, які виявляються в перенесенні керувальних центрів з поверхні тіла в середину його і які збільшують активність організмів і міру їх автономності, незалежності від зовнішнього оточення, до чого також веде і розвій теплокровності в ряді хребтових.

Чи можна у всіх цих таких численних і розмаїтих напрямках змін похопити якусь одну тенденцію, чи можна встановити якийсь спільний напрямок в розвоєві органічного світу?

Визначити зміст поняття еволюції пробували і натуралісти, і філософи. Мені здається, що найкоротшим і найточнішим способом еволюцію можна визначити, за висловом Еймера, як органічний ріст. Це визначення в однім вислові обіймає дві сторони еволюційного процесу: ріст і організацію.

Ріст, ц. т. накупчення живого через уподібнення до себе або асиміляцію від живих істот неорганічної і органічної матерії, через збільшення числа живих систем, яке супроводиться иноді об'єднанням або злиттям малих систем (прим. кліток) в більші¹⁾, становить вихідний пункт і основу дальшого розвою. Яка велика, можна сказати, нестримана ця „сила росту“ (Кон), про те свідчить найяскравіший її вияв — змагання до безмежного розмноження. Нащадки одної тільки пари осетрів, коли-б вони могли всі оставатися живі і без перешкод множитися, уже в четвертому поколінні створили-б масу живого твориза, рівну з масою землі.

Проте цей зріст не є просте збільшення кількості матерії, а є — і в тім полягає друга сторона поняття еволюції — заразом і її організація, переведення з неорганізованого стану в організований (або з одного організованого стану в инший). Ріст і розмноження являють, таким чином, змагання перевести максимум світової матерії в організований стан. Але тим не вичерпується організуюча тенденція еволюції. Організм — це істота, обмислена в органи, ц. т. в знаряддя, що робить певну роботу. Слово „орган“ літерально і значить знаряддя для роботи.

¹⁾ Див. теорію симбіогенеза Фамініціна і Козо-Полянського.

Перетворення організмів, що ми називаємо еволюцією, саме й іде в тім напрямку, що збільшується їх узнарядження і досконалість знаряддів. Можливість такого ходу розвитку залежить від того, що органічні процеси, які переводять енергію в роботу, нормально відбуваються не „самі від себе“, ц. т. не коштом перетворень внутрішньої енергії системи, а коштом енергії, взятої з-зовні. При цім в організмах виявляється діяння прикметного принципу, який зирно помітив і ясно сформулював ще Ламарк. Це принцип розвою функціонуючих органів. Організм, в деяких оптимальних умовах свого існування, працює так, що функціонуючий орган дістає трохи більше енергії, ніж її витрачає на роботу і виділяє в формі виметнів. Так утворюється деякий приріст роботоздатної енергії, коштом якого і поширюється узнарядження і удосконалюється робоче знаряддя.

Отже організм поводить ся, як добре уряджене промислове підприємство: не все, що одержує він, витрачається на покриття видатків продукції, остається лишок, що йде на поширення продукції і на поліпшення знаряддя продукції. Так росте капітал, так само зростає і живий капітал в світі організмів, що з дивною проникливістю думки завважив ще Гегелі. Це порівняння не проста аналогія, а — строга гомологія, навіть, коли хочете, тавтологія; в обох його частинах мова мовиться по-суті про один процес, бо всі наші винаходи й пристосування: прилади, інструменти, машини, будівлі — є не що як розрослі за межі тіла — екзосоматичні — органи, або знаряддя, одного з тваринних видів — виду *Homo Sapiens*. І цілком натурально, що еволюція цієї позасоматичної організації відбувається за тим самим законом, що й розвиток організації соматичної.

Це другий основний закон біогенеза: закон еволюції або органічного росту. Він аналогічний другому принципіві термодинаміки, законові росту ентропії, але просто йому супротивний, бо він означає не розсіяння енергії і зменшення падіння потенціалу, а її збирання і підвищення роботоздатності системи.

Якщо еволюція організмів відбувається загалом в однаковім напрямку, який визначається законом органічного росту, то тоді різні еволюційні ряди форм, незалежно один від одного, повинні переходити в однаковому порядку однакові стадії розвою. Так воно справді і діється. Паралельний розвій і ним зумовлене поліфілетичне походження груп організмів, які ми, з огляду на їх подібні ознаки, еднаємо в систематичні одиниці, в багатьох випадках строго встановлене, нині припускають майже для всіх груп організмів. Паралелізм в розвою спостережено між рядами форм близьких і дуже далеких, між рослинами й тваринами і в обох цих царствах — між одноклітковими і багатоклітковими; паралельний розвій відбувають окремі органи, системи органів і вся організація в найрозмаїтших рядах.

Тільки для ілюстрації наведемо тут 2—3 приклади. В розвоєві коней позначається дві паралельних вітки: американська, що веде від родів *Pliohippus* і *Meryhippus* до роду *Equus*, і євразійська — від роду *Hipparion* до того самого роду *Equus*. Паралельно розвиваються дві парості оленів, незалежно одна від одної переходячи однакові стадії або „ряди“:

	Перший ряд	Другий ряд
Верхній пліоцен . . .	<i>Cervus Nesti</i>	<i>Cervus australis</i>
Долішній пліоцен . .	<i>Cervavus Oweni</i>	<i>Cervavus sp.</i>
Верхній міоцен . . .	<i>Dicracerus elegans</i>	<i>Dicracerus furcatus</i>
Середній міоцен . . .	<i>Palaeomeryx annectus</i>	<i>Palaeomeryx sp.</i>

Паралельно відбувається розвій і в різних вітках хоботних. Поліфілетичне, на думку Клаача і походження людини.

Таблиця I, (стор. 157), що з'являє паралельний розвій в різних філетичних пнях гоніятитів, краще за всякі пояснення ілюструє суть цього явища. Вона може бути графічним його відображенням, хоч накреслені на ній криві не мають абстрактного характеру. Вони цілком реальні і записала їх сама природа на черепашках гоніятитів. Це так звані лопатні або шовні лінії, відповідні зовнішнім краям перегорожок що поділяють повітрові камери, які займають задній кінець черепашки. В чотирьох великих групах або відділах гоніятитів лопатня лінія проходить в однаковій порядку через однакові градації і стадії поступневого ускладнення.

Ці відділи знов же поділяються на вузкі колони й ряди, з яких кожен проходить через названі градації і стадії незалежно від інших. Утворюється картина паралельних філетичних ліній, або шляхів, якими відокремлені низки гоніятитів, зберігаючи свої „видові“ особливості, послідовно переходять, незалежно одна від одної, через ряд градацій і стадій або, коли хоче, „підродів“ і „родів“, як це показано на таблиці II (стор. 158).

Значіння паралельного розвитку для еволюції організмів — величезне. Славнозвісний біогенетичний закон, що встановлює паралелізм між онтогенією і філогенією, властиво становить тільки окремий випадок паралельного розвитку. Він означає тільки те, що подібні своєю спадковою масою живі системи в відповідних умовах переходять подібні стадії розвитку. Ніякого — мало зрозумілого — повторення філогенії через онтогенію при тім не відбувається. Навпаки, можна говорити, що філогенія повторює онтогенію, цеб-то складається з ряду повторюваних онтогенетичних циклів.

Але як що порядок переходу стадій різними філетичними галузями при паралельному їх розвоєві однаковий, то досягнення одної і тої самої стадії в різних рядах настає взагалі не одночасно. Ця різночасовість стадій, яку можна назвати філогенетичною гетерохронією — є найзвичайніше явище в історії організмів. Поряд нової стадії давніша звичайно ще довго існує, а інколи навіть переживає нову. Існування в якій-небудь групі організмів ранішої стадії поряд пізнішої після масової появи останньої можна назвати переживанням стадій. Йому просто протилежне попередження стадій, — явище, яке полягає в тім, що заступники нової стадії иноді виникають на довго раніше від її масової появи. Це явище ще не цілком в'яснене. Частина таких випадків мабуть пояснюється філогенетичними гетерохроніями, а друга частина, без сумніву, являє собою вороття нащадків до перейденої предками стадії еволюції, про що мова буде далі.

Не тільки різні філогенетичні галузі неоднаково хутко переходять стадії розвитку, але й в однім філетичнім ряді різні ознаки

Паралельний розвій лопатної лінії в різних групах гоніятитів

Таблицы 1

[illegible]

неоднаково хутко розвиваються. В наслідок такого різностадійного розвою кожний організм єднає в собі ознаки неоднакової еволюційної висоти і неоднакової давности. Так людина сполучає в собі надзвичайно високий розвій мозку з багатьма дуже примітивними і давніми ознаками, як, прим., первісний п'ятипальчий тип поконець, і особливо примітивне збудування руки (Кон, Клаач).

Паралельний розвій, філогенетичні гетерохронії, переживання й попередження стадій — всі ці прояви еволюції свідчать за те, що вона підлягає своєму власному окремому законові, незалежному ні від добору, ні від впливу оточення. Але звідси, певна річ, ще не виходить, що зовнішні умови не роблять ніякого впливу на хід еволюції. Обмірковуючи перший закон біогенеза, ми вже казали, що дефінітивна форма організма визначається не самим тільки складом його спадкової маси, але й тими умовами, в яких здійснюється процес розвитку зачатків. Те саме цілком стосується і до філеволюції, як на це вказував ще Ламарк, що ясно сформулював цю думку в таких словах: „теперішній стан тварин є з одного боку наслідок наростаючої складності організації, — складності, що прямує до правильної градації, а з другого результат впливу дуже багатьох і дуже відмінних зовнішніх обставин, що завжди намагаються порушити правильність градації в ускладненні організації“.

Таким способом, в автономний процес органічної еволюції зовнішні впливи вносять зміни, які являють собою пристосування до спеціальних умов розвитку й існування. На цю різницю між незалежним розвитком і змінами пристосувального характеру слідом за Ламарком звертали увагу і інші натуралісти (Негелі, Вааген, Кон).

Пристосувальні зміни, інакше спеціалізація в певному напрямку, так само може приводити до виникнення подібних форм в різних філетичних рядах. Сюди між иншим належить явище, відоме за назвою конвергенції, або сходження ознак, ц. т. набуття подібних ознак нащадками неспоріднених між собою і неподібних вихідних форм. За добрий приклад може стати знайома конвергенція у зовнішній формі між *Rhizophyllum gotlandicum* (корал), *Meekella proserpa* (плеченога), *Hyppurites toucasianus* (платівчастозябровий молюск), *Pirgonia costata* (усоногий рак). Всі ці тварини пристосовані до сидячого способу життя. Добре відома конвергенція між пристосованими до водного способу життя ссавцями, (дельфін), рептиліями (іхтіозавр) і рибами (акула).

Приклади спеціалізації філогенетичних галузів в певному напрямку дуже численні. Багато їх добре відомі, як примір., перетворення п'ятипальчого поконецьця первісних копитних, через редукцію бічних пальців, в двопальче поконецьця парнокопитних і однопальче поконецьця непарнокопитних, як пристосування до бігання кінцями пальців. Морські корови (*Sirenia*), що належать так само до копитних не в одному змінюють свою організацію так, щоб пристосуватися до життя в воді. Як і в наземних копитних, спеціалізація морських корів відбувається паралельно в різних філогенетичних паростях. Диференціація іклів хижаків в гострі кинжалуваті зуби відбувається незалежно в різних групах стегоцефал, тероморф, динозаврів і ссавців.

Шаблюваті ікла юрського мегалозавра дуже подібні до іклів пізнетретинного і раннечетвертинного хижака махайродуса.

Проте помилився-б той, хто думав би, що пристосувальні зміни становлять щось принципово відмінне від змін, що відбуваються за законом органічного зросту. Всі без виїмку еволюційні процеси є до певної міри пристосувальні, бо всі вони відбуваються в таких чи інших зовнішніх умовах, з якими й мусять годитися. Цілком автономних, непристосувальних перетворень не існує. З другого боку і найтипівіші пристосування не виникають незалежно від органічного росту, а становлять так само ріст, який тільки різним способом відмінюється, залежно від умов, що в них відбувається розвій. Різниця між обома змінами більше відносна. В одних випадках яскравіше виявляється один рід впливу, в інших — інший. Найлучче це видно з того, що й на практиці часто буває дуже трудно провести строгу межу між пристосувальною і непристосувальною змінністю. Часто буває, що яка-небудь особливість, яка иноді має ніби явно пристосувальний характер, іншим разом такого не має, і в групах тварин неоднакового способу життя можуть виникати схожі ознаки з числа тих, що їх пристосувальний характер в певних випадках здається нам безсумнівним.

Роги й рогуваті придатки утворюються в багатьох і дуже розмаїтих ссавців, в цілком неподібних способом життя рептилій: в травоядних *Ceratopsida* (*Triceratops*), хижих *Theropoda* (*Ceratosaurs*), в черепах (*Miolania*), фриносоми, а також у жуків і навіть в амонитів (*Schloenbachia inflata*). Зуби ссавців, звичайно такі спеціалізовані і характерні для кожної групи, часом бувають майже однакові в тварин цілком відмінного способу життя. Ікла лофіодонта (копитні) можна змішати з іклами медведя. Шаблюваті з зазубреними краями ікла хижака махайрода разливо подібні на ікла одного виду копитних, олігоценового брахіода. Корінні зуби міоценового динотерія (хоботні) такі подібні до зубів тапірів, що Кюв'є приділив динотерія до тапірів. Малесенький корінний зуб щура (гризуни) подібний на величезний зуб всеїдного мастодонта (*M. angustidens*). Навівши кілька таких прикладів, Депенер приходять до висновку, що „філогенетичні галузі підпорядковані загальному законові, який більш-менш хутко і часто без видимої механічної або функціональної причини веде їх шляхом чим раз більшої спеціалізації. Ми побачимо зараз, що ця спеціалізація зовсім не є умовою розквіту або довголіття галузів, а противно — є стареча ознака, яка віщує їх швидке вимирання“.

Справді, палеонтологія дає нам численні приклади ясно виявленої, часом крайньої недовговічності сильно спеціалізованих галузів і навпаки — великої, часом просто дивної довговічності форм, що не показали більшої спеціалізації. Кам'яновугільні фузуліни і швагеріни з дуже складно збудованою черепашкою існували дуже короткий час, а примітивніша лагена живе від готландія, а глобигерина й орбуліна, здається, навіть від кембрія досі. Дуже пристосована до спеціальних умов існування середнедевонська *Calceola* прожила дуже мало часу проти інших коралів. Споміж брахіопод такі спеціалізовані форми, як спирифериди, вимерли досить хутко, ще швидше за

них повимирали атрипиди, не казати вже за такі занадто пристосовані і цілком недовговічні типи, як середнедевонський *Uncites* або пермська *Richtofenia*, а *Lingula* і *Crania* щасливо живуть від кембрія і досі. Дуже вузькі спеціалісти *Carpinidae* і рудисти насилу протягли один період (крейда), тим часом як багато інших родин платівчасто-зябрових відзначаються дуже довгим віком. Цілком вимерла дуже розвинена галузь амонітів, що складалася з дуже багато родин і родів, а наutilus доніс свою примітивну організацію від сілура до наших днів. Дуже спеціалізовані в певному напрямку панцерні риби існували тільки два періоди — готландій і девон, а *Polypterus*, заступник так само давніх, але не таких спеціалізованих риб — кистеперих — і досі водиться в Нилі. Вимерла ціла надзвичайно багата фауна мезозойських рептилій, яких різні заступники були дуже досконало пристосовані одні до наземного, другі до водного, треті до повітряного способу життя, а не така спеціалізована новозеландська гаттерія (*Rhynchocserphalia*), що й нині живе, має дуже близьких родичів в пермському періоді.

Всупереч теорії добору або виживання пристосованих маємо неначе-б протилежну картину: вимирання пристосованих і більшу життєву стійкість — переживання непристосованих. За назвою вчення про неспеціалізованість Кон установлює закон, згідно з яким тільки ті органічні форми здатні до дальшого розвою, які не підлягли ще якому-небудь односторонньому перетворенню; але форми, сильно спеціалізовані в певному напрямку, стають нездатними до дальшої спеціалізації. Це можна ілюструвати такими прикладами. Ми гадаємо, що ссавці пішли від рептилій, але їх можливо виводити не від дуже спеціалізованих мезозойських рептилій, яких більша частина вигинула при кінці крейдяного періоду, а тільки від найдавніших, не таких спеціалізованих тероморфних рептилій. Вищі хребтові, мабуть, походять від риб, але їх (саме амфібій) можна зв'язати генетично не з костистими рибами, а тільки з якими-небудь гірше спеціалізованими, напр., з кистеперими.

В основі вчення про неспеціалізованість предків лежить — крім безпосередніх спостережень, — без сумніву справедлива думка, що менше спеціалізовані, філогенетично (не геологічно) молодші форми здатніші до життя й розвою. Але прийнявши це вчення без застережень, можна прийти до висновків, дещо непевних. Справді, закон спеціалізації, що діє в цілیم органічнім світі, повинен зменшувати число неспеціалізованих форм, а, значить, джерело нових органічних формоутворень мусить поволі вичерпуватися. Проте зміна земного населення минулих геологічних періодів зовсім не дає картини помітного виснаження творчих сил природи і збіднення органічного формоутворення. Маємо таке враження, ніби число примітивних типів, що згідно з ученням про неспеціалізованість, становлять вихідний пункт вищих форм, ніби це число, убуюючи, якимось способом знов поповнювалося.

Наше непорозуміння ще збільшиться, коли ми спробуємо відшукати в земній корі залишки тих примітивних неспеціалізованих форм,

від яких можна виводити групи організмів, що існують тепер, або існували перше. Ставши на тій гадці, що предки всіма сторонами мусять бути примітивніші за своїх нащадків, ми взагалі не знаходимо цих предків, не виявляємо перехідних форм, тих „колективних типів“ або вузлів, що від них мають розходитися віти дерева життя. Ми не можемо зв'язати ссавців і птахів з рептиліями, рептилій з амфібіями, амфібій з рибами; хребтових з безхребтовими, не знаходимо переходів і між систематичними одиницями далеко меншого значіння.

Не маючи змоги встановити реальні зв'язки, природовці починають звичайно вигадувати гіпотетичні зв'язкові ланки, яких нині вимислено велике число. Так винайдено гіпотетичного предка безчерепних, гіпотетичного предка черепних („Protocraniata“), „Protamniota“, „Protomammalia“ і т. д. і т. д. по всіх типах, класах, відділах тваринного світу. Всі ці так дотепно вигадані предки повинні бути гірше спеціалізовані, як найпримітивніший з нащадків, і тому вони кінець кінцем виходять позбавленими всякої спеціалізації і через те цілком нежиттєвими. Певна річ, такі форми ніколи існувати не могли, бо, як висловився з цього приводу Коке н, „моря й континенти давніших епох не були населені схемами“. За всіх часів організми були пристосовані до умов свого існування, серед викопуваних ми знаходимо залишки тільки таких організмів, і коли ми не хочемо покидатися твердого ґрунту фактів заради хиткої фантазії, то ми мусимо визнати, що саме ці пристосовані, спеціалізовані форми й були носіями реального розвою світу. Але цей висновок можна погодити з законом неспеціалізованості вихідних форм філетичних галузів, тільки допустивши можливість деспеціалізації, ц. т. обернення еволюції.

ТРЕТІЙ ЗАКОН БІОГЕНЕЗА: ЗАКОН ЗВОРОТИМОСТІ ЕВОЛЮЦІЇ АБО ЗАКОН БІОГЕНЕТИЧНИХ ЦИКЛІВ

Перетворення яйця в дорослий організм є процес росту, який супроводиться ступневою диференціацією тканин і органів, послідовним виробленням певної, іноді дуже складної, організації. Цей процес ми й називаємо розвитком. Точніше його слід було б назвати простим або прогресивним розвитком, бо в онтогенезі, поряд панування закону органічного росту, який є для нього типовий, в певні моменти, регулярно чи спорадично, настають також процеси зворотного порядку, які полягають на дедиференціації, спрощенні організації, а часом і на зменшенні розмірів. Такий є процес редукції хромозом при досяганні полових продуктів, або процеси спрощення організації деяких одноклітинних організмів при кон'югації (інфузорії), інцистуванні, а також дедиференціація кліток при регенерації, як довели спроби Леба з гідродними поліпами, Коллери і Жіара над асцидіями, Шульца над гидрами і планаріями, Давидова над немуртинами; подібний процес дедиференціації настає в певних умовах і в багатоклітинних організмів. Вони супроводять регенерацію сплячки, їх спричиняє голодування і різні подразники, як голод, поранення і ин., ц. т., вони появляються, як видно, у всіх тих випадках,

коли потреби організму, його видатки не покриваються достатнім допливом зовнішньої енергії і організм мусить споживати її внутрішні запаси. Особливо цікаві ті випадки дедиференціації, коли вона відбувається в зворотному порядку ті самі стадії, які організм переходить в простім напрямку при нормальному розвитку, як це напр., довів Є. А. Шульц для *Planaria laceta*, принаймні що-до органів копуляції. Тут перед нами ясно виступає дійсний, зворотний або регресивний розвій.

Отже онтогенез не тільки супроводиться зворотними процесами, але й загалом являє собою принаймні потенційно, коли не завжди на ділі — процес зворотний. Але як стоїть справа з філогенезом? Чи зворотима еволюція, чи незворотима? Чи можна в історії органічного світу відрізнити течії прогресивні і регресивні?

Якщо разом з дарвіністами визнати, що еволюція — результат добору, то тоді поняття удосконалення, прогресу й регресу взагалі втрачають певний зміст і обертаються в порожні слова, позбавлені сенсу. Прогрес і регрес даються мислити тільки там, де процес може йти туди й назад, ц. т. де між цими двома напрямками існує проста протилежність. Тим часом для теорії добору всі напрямки перетворення організмів повинні мати однакову ціну, бо всі вони однаково спричинені ступневим накопченням „корисних“ пристосувань. Процес весь час повинен йти в однім тільки напрямку — до більшої пристосованості. А як ми не маємо підстав думати, що найпростіші організми гірше пристосовані до умов свого існування, як вищі, то ми й не можемо вважати останні за істоти досконаліші проти перших. „З цього погляду, напр., бактерії, що спричиняють розклад рослинних залишків в ґрунті, мають не меншої досконалості організацію, аніж вищі рослини, що коріняться в тім самім ґрунті“ (Арциховський), і амеба так само досконала, як людина. Ідеї прямого й зворотного розвою з дарвіністичними ідеями погодити неможливо. Справді, коли певне сполучення ознак виду виникло через випадкові відхилення, „корисні“ в даній обстанові, то для того, щоб з'ясувати зворотний розвій, доведеться припустити, що всі ті випадковості і умови, які спричинили прямий розвій, при зворотному розвоєві знов повторилися, але в протилежному порядку. В тім дуже мало правдоподібності. Через те зовсім натурально, що цілком послідовні дарвіністи не можуть припустити можливості зворотної еволюції і визнають що відомий сформульований від Долло. Закон незворотимості процесу еволюції є справедливий. Закон цей каже: „організм не може вернутися, навіть частково, до минулого стану, вже здійсненого в ряді його предків“.

Навряд чи я помилюся, коли скажу, що допіру цитований „закон“ прекрасно ілюструє, як наперед узятая ідея часом заважає навіть дуже зирному й досвідченому в спостеріганні окові бачити очевидні факти. Обернення філогенезу відбувається постійно, можна сказати, на наших очах, бо філогенез являє послідовний ряд окремих онтогенетичних циклів, з яких кожний починає свій розвій або раніше, ніж досягне дефінітивного стану, переходить через цілий ряд станів, що вже були здійснені в ряді предків. Адже-ж і з точки зору теорії добору онтогенез „повторює“ ц. т. обертає філогенез.

Можна заперечити, що це повторення або відтворення перейдених предками станів здійснюється тільки минущими, проміжними стадіями онтогенетичного розвою, а закон незворотимости еволюції стосується дорослого, дефінітивного стану організмів. Але насправді той факт, що філогенія складається з індивідуальних циклів розвою уможливорює обернення еволюції і для дефінітивних форм.

Відомі розмаїті випадки спотворень, коли в дорослого особня залишаються які небудь ембріональні ознаки. Атавізм є не що иншого, як повернення ознак предків. Величезний інтерес має явище так зв. неотенії. Воно полягає на тому, що в деяких осібних умовах індивідум не цілком розвивається, не доростає до нормально йому властивого дорослого стану, а зупиняється на проміжній стадії розвою, досягаючи при тім часто стану полової достиглості. Відомим прикладом може бути аксолотль, в якому маємо неотенічну, обмислену зябрами, стадію амблістоми. Тритон, коли йому в відповідному часі його розвою не було змоги перебраться на суходіл, лишається з зябрами на ціле життя. Жаба повитуха, штучно затримана в своїм розвоєві, доходить полової достиглості на хвостатій стадії.

Подібні явища, що самі від себе становлять приклади зворотних процесів розвою, можуть стати початком багатьох зворотних стадій або регресивних, градаційних змін, які відтворюють в оберненому порядку ступанку прогресивних градаційних змін, перейдених даною філетичною галуззю в її прямому розвоєві. В філогенії явище зворотного розвою виявляється в тому, що в філетичному ряді кожний дальший член кінчить свій онтогенетичний розвій (відносно всіх або деяких тільки ознак) на ранішій стадії, як попередній член: в послідовному ряді поколінь нащадки „неотенічно“ недоростають до тих стадій, на яких стояли предки.

Таким чином, зворотний або регресивний розвій є просто протилежний до прямого або прогресивного. Зміни, при яких відбувається накупчення енергії, її аггломерація й конденсація, процеси, які ведуть до утворення з простих систем систем складніших і до чим раз більшого підпорядкування перших останнім, словом, процеси росту, ускладнення і удосконалення організації, ми можемо вважати за прогресивні. В такім разі процеси розпаду складних систем на простіші, процеси розкладу, дезинтеграції, дедиференціяції і дезорганізації доведеться називати регресивними. Процеси позитивної еволюції, або прогресивні, відбуваються, як ми вияснили, з поглиненням зовнішньої і приростом внутрішньої енергії і через те їх можна назвати просергатициними¹⁾. А процеси зворотної еволюції відбуваються, як видно, самі від себе, цеб-то коштом запасу внутрішньої енергії системи, і супроводяться її „розсіянням“, протікаючи в напрямку росту ентропії, напрямку, який визначає друга засада термодинамики, і тому їх можна назвати ентропічними²⁾.

Випадки часткового припинення розвою, або часткового зворотного розвою, що стосується тільки деяких ознак або органів, надзвичайно численні. Сюди належать численні приклади редукції органів і їх

1) *προσέρχεται* — прирібок, прибуток, відсоток.

2) *επιστροφή* — повертати назад, обертати.

частин: редукція зверхнього кістяка риб і інших тварин, редукція числа плавцевих стрілок, а почасти і в'язків у ганоїдних риб і *Teleostei*, редукція бокових пальців у копитних, редукція кости у внутрішньому кістяку деяких глибоководних риб, редукція числа зубів у ссавців і т. д. Багато тяжче, а власне кажучи і цілком неможливо палеонтологів встановити випадки загального зворотного розвою цілої організації, бо палеонтологія взагалі має до діла тільки з викопуваними залишками, ц. т. частинами організмів.

Треба розрізняти випадки, в яких зворотний розвій доведено через встановлення всіх його проміжних щаблів, і такі випадки, де зворотний розвій тільки допустимий і правдоподібний. Випадки першого роду поки дуже нечисленні. З одним із них мені довелося ближче познайомитися, вивчаючи верхньонеодевонські гоніятити.

Прогрес в розвоєві черепашки у гоніятитів, як в онтогенії, так і в філогенії, взагалі проявляється в ускладненні лопатневої лінії (в поглибленні лопатів і збільшенні їх числа) і ступневому, чим раз дужчому закручуванні спірали черепашки, яке веде від форм з такими зворотами спірали що тільки доторкаються один до одного, до форм, у яких наступний зворот чим-раз більше охоплює і нарешті цілком обіймає попередні звороти. Палеонтологи ладні виводити всіх гоніятитів від форм, подібних до середнедевонського *Mimoseras*¹⁾, якого черепашка являє собою просту пласку спіраль з ледве доторкненими зворотами, а лопатнева лінія майже не має ніякого розчленування.

Історія гоніятитів протягом девонського періоду дає досить складну картину зміни гоніятитових фавн, при чім не завжди пізніша фавна стояла на вищій щаблі розвитку проти ранішої. Саме верхній неодевон дає що до цього дуже повчальну картину, бо на початку цього часу ми знаходимо гоніятитову фавну, незвичайно багату на представників, але яка і розмаїтістю типів і висотою організації стоїть далеко нижче від фавни долішнього неодевона.

В першій половині верхнього неодевона ми застаємо розмірно дуже просто організованих заступників двох великих груп або відділів гоніятитів, які я назвав один — *Ortho-macroceratea*, а другий *Goniomicroceratea*. Перші творять нову галузь, що вперше тут проявляється, другі заступлені пережитками давньої галузи, яка дійшла свого розцвіту перед епохою верхнього неодевону. Тимчасом як перший відділ протягом всього верхнього неодевону безнастанно йде вперед, поділяючись, як ми бачили, на серію паралельних ліній, що прогресивно розвиваються (див. табл. II), і тільки як виїмок дає регресивні форми, другий відділ, залишаючись майже на одному місці протягом цілої першої половини верхнього неодевону, в другій половині його виявляє безупинний, можна сказати, катастрофічний рух назад. Форми, які розвивалися прогресивно, трапляються тут як виїмок, а зворотний розвій захоплює весь відділ і відбувається в цілому ряді паралельних регресивних ліній, проявляючись в послідовному розкручуванні черепашки і в чим-раз більшому спрощенні лопатневих ліній. В наслідку цієї деградації в деяких рядах виникають форми

¹⁾ Сам *Mimoseras* не може бути предком всіх гоніятитів, бо вони з'явилися багато раніше від середнього девона.

з такою простою організацією, що їх трудно відрізнити від середнедевонського *Mimoseras*. Коло замикається. Історичний процес приводить нащадків до (гаданої) вихідної форми, до форми предків.

Верхнеодевонська криза розвою не стоїть окремо в історії аммонів. Моменти такого самого стихійного молодіння наставали в ній принаймні ще два рази: в верхньому тріасі і в крейді, і кожного разу це явище виявлялося в однакових формах, а саме — в розгортанні черепашки (аж до випростаних форм) і в спрощенні лопатневої лінії (аж до гоніатитової). Історія аммонітів складається з трьох великих циклів розвою: гоніатитового або адіятомічного¹⁾ — від готландія до кінця девона, партитового або монодіятомічного¹⁾ — від карбона до тріаса включно; і аммонітового або дідіятомічного¹⁾, що обіймає юру й крейду, і ці три цикли відокремлені один від одного нападами різко виявленого зворотного розвою.

В цім виявляється третій закон біогенеза: закон зворотимости еволюції, або закон циклів.

Прикладів, коли зворотний розвій припустимий або коли він навіть дуже правдоподібний і коли його прийняття вельми спрощує встановлення генетичних зв'язків, можна було-б навести дуже велике число. Сюди без сумніву належать випадки так званого попередження філогенії через онтогенію, або „пророцькі фази“ онтогенеза, на які звернув увагу академик А. Павлов. Ми обмежимося тут тільки на дуже малім числі прикладів, які стосуються до хребтових.

Минаючи риб і давніх амфібій (панцироголових), що в їх філогенії на думку Іекеля були широко розпросторені процеси регресивної еволюції, згадаємо тільки, що з сучасних амфібій безхвості, які онтогенетично являють пізнішу стадію, історично, як видно, ішли попереду хвостатих: залишки перших трапляються від юри, других — від долішньої крейди.

Як показав проф. П. Сушкин, серед рептилій добрий приклад повернення втраченої філогенетичної ознаки становлять змії, тісно зв'язані багатьма ознаками з ящірками, від яких їх звичайно і виводять. Але в черепі змії є риси дуже примітивної будови: міжочні перегородки в ній майже не визначені, так що череп робить вражіння плескатоденного, а не кільового, як у ящірок і взагалі у всіх рептилій, в тім числі і найдавніших. Таким чином, залишаючись на погляді незворотимости еволюції, предків змій довелося-б шукати за межами класу рептилій. Коли припустимо можливість зворотного розвитку, тоді немає потреби розривати тісний зв'язок змій з ящірками, бо кільовий череп ящірки в своїм онтогенезі переходить фазу плескатоденного черепа, яка, через затриманість розвою, могла стати дефінітивною у змій.

В організації птахів є деякі дуже давні риси, як, напр., черевні ребра, типові для найдавніших рептилій — *Rhynchoscephalia* — і деяких стегоцефал з *Microsauria* (напр. у *Petrobates*). Справжні ребра птахів

¹⁾ Адіятомічний тип лопатневої лінії характеризується нерозтягнутими лопатями і сідлами; при монодіятомічному — розтягнутість, часом дуже складна. відбувається монополярно, починаючи з лопатів; при дідіятомічному вона відбувається диполярно, зразу починаючись і в лопатях і в сідлах.

обмислені в осібні відростки (*processi uncinati*), які є і в гаттерії (*Rhynchoserphalia*). Це примушує деяких філогенетиків шукати коріння до стовбура птахів серед давніх первоящерів. Коли припустити можливість повороту давніх ознак предків птахів, тоді нема konieczної потреби шукати так далеко. Серед тих таких птахів П. Сушкін наводить дуже добрий приклад явного і історично ствердженого повороту еволюції. Він стосується до побудови заднього покінеччя пінгвінів. Це покінеччя — стопоходне, з надзвичайно широкою й короткою цівкою, яка протягом цілого життя зберігає глибокі й довгі борозни між кістками плюсни. Цівка або *tarso-metatarsus* пінгвіна має більше примітивний характер не тільки проти інших птахів, але й проти археоптерикса, у якого *tarso-metatarsus* стрункий, як у кожної нормальної пташки, з дуже тісно прилеглими, а в *Archaeopteryx Siemensi*, здається, навіть злитими, *metatarsalia*. Прикладаючи до цього випадку закон незворотимости еволюції, ми мусимо прийти до висновку, що пінгвіни з їх своєрідною лапою відійшли від спільного стовбура птахів вперед археоптерикса. Насправді, особливості заднього покінеччя пінгвіна, очевидно, є наслідок зворотного розвитку. В онтогенезі всіх птахів, яко минула фаза, повторюються короткі, незлітні одна з одною плюсневі кістки, в пінгвінів ця ознака збереглася і в дорослому стані. Це стверджує й палеонтологія, бо в третинних пінгвінів з острова Сеймура цівка має більш „пташині“ риси, як у сьогочасних: вона довша з слабше виявленим поділенням плюсневих кісток.

Примітивні риси і поворот давніх ознак є також і в організації ссавців, прим., наявність двох потиличних м'язелків, як в амфібій, а не одного, як у рептилій, втрати в плечовому поясі кораконда і прокораконда, які є в рептилій, подібність у побудові тазу (кістковий симфіз, що єднає сідальні і лобкові кістки) з наземними хребтовими пермського періоду, повернення, бодай і в іншій формі, зябрового кістяка, сильно редукованого вже в амфібій і ще більше в рептилій.

В організації людини також є багато ознак більше примітивних, як у антропоморфних мавп і навіть, як у багатьох інших ссавців: п'ятипальне покінеччя (особливо примітивна побудова руки), слабка диференцировка зубного апарату, широка й коротка параболічна зубна дуга, відсутність рис осібної спеціалізації черепа, як от надбровні дуги, і т. д. Ці примітивні риси свідчать проти можливости походження людини від антропоморфних мавп, багатьма сторонами більше від неї спеціалізованих, і порушають шукати її предків серед давніх примітивних форм, а, не знайшовши їх, вигадувати гіпотетичні вихідні й перехідні типи. Не будемо зупинятися на повчальному з цього погляду родоводі людини, що свого часу дав Геккель. Найавторитетнішим речником сьогочасних поглядів на походження людини є Клаач. На його думку, людина не вінець сотворіння, не остання, недавно появлена форма, а одна з найдавніших, яка зберегла деякі примітивні ознаки, удосконалила інші давні особливості і набула деякі нові. Коріння людського роду він шукає серед приматів, за якими розуміє не тільки еоценових лемурів (що, на його думку, не споріднені безпосередньо з мавпами), але взагалі всіх попередників сучасних відділів звірів, оскільки в них доховалися характерні для приматів ознаки. Пізніше більшість форм втратила ці ознаки

з такою простою організацією, що їх трудно відрізнити від середнедевонського *Mimoseras*. Коло замикається. Історичний процес приводить нащадків до (гаданої) вихідної форми, до форми предків.

Верхнеодевонська криза розвою не стоїть окремо в історії аммонів. Моменти такого самого стихійного молодіння наставали в ній принаймні ще два рази: в верхньому тріасі і в крейді, і кожного разу це явище виявлялося в однакових формах, а саме — в розгортанні черепашки (аж до випростаних форм) і в спрощенні лопатневої лінії (аж до гоніатитової). Історія аммонітів складається з трьох великих циклів розвою: гоніатитового або адіятомічного¹⁾ — від готландія до кінця девона, партитового або монодіятомічного¹⁾ — від карбона до тріаса включно; і аммонітового або дідіятомічного¹⁾, що обіймає юру й крейду, і ці три цикли відокремлені один від одного нападами різко виявленого зворотного розвою.

В цім виявляється третій закон біогенеза: закон зворотимости еволюції, або закон циклів.

Прикладів, коли зворотний розвій припустимий або коли він навіть дуже правдоподібний і коли його прийняття вельми спрощує встановлення генетичних зв'язків, можна було-б навести дуже велике число. Сюди без сумніву належать випадки так званого попередження філогенії через онтогенію, або „пророцькі фази“ онтогенеза, на які звернув увагу академик А. Павлов. Ми обмежимося тут тільки на дуже малім числі прикладів, які стосуються до хребтових.

Минаючи риб і давніх амфібій (панцироголових), що в їх філогенії на думку Ієкеля були широко розпросторені процеси регресивної еволюції, згадаємо тільки, що з сучасних амфібій безхвості, які онтогенетично являють пізнішу стадію, історично, як видно, ішли попереду хвостатих: залишки перших трапляються від юри, других — від долішньої крейди.

Як показав проф. П. Сушкін, серед рептилій добрий приклад повернення втраченої філогенетичної ознаки становлять змії, тісно зв'язані багатьма ознаками з ящірками, від яких їх звичайно і виводять. Але в черепі змії є риси дуже примітивної будови: міжочні перегородки в ній майже не визначені, так що череп робить вражіння плескатоденного, а не кільового, як у ящірок і взагалі у всіх рептилій, в тім числі і найдавніших. Таким чином, залишаючись на погляді незворотимости еволюції, предків змій довелося-б шукати за межами класи рептилій. Коли припустимо можливість зворотного розвитку, тоді немає потреби розривати тісний зв'язок змій з ящірками, бо кільовий череп ящірки в своїм онтогенезі переходить фазу плескатоденного черепа, яка, через затриманість розвою, могла стати дефінітивною у змій.

В організації птахів є деякі дуже давні риси, як, напр., черевні ребра, типові для найдавніших рептилій — *Rhynchocerphalia* — і деяких стегоцефал з *Microsauria* (напр. у *Petrobates*). Справжні ребра птахів

¹⁾ Адіятомічний тип лопатневої лінії характеризується нерозтягнутими лопатями і сідлами; при монодіятомічному — розтягнуті, часом дуже складна. відбувається монополярно, починаючи з лопатів; при дідіятомічному вона відбувається диполярно, зразу починаючись і в лопатях і в сідлах.

обмішені в осібні відростки (*processi uncinati*), які є і в гаттерії (*Rhynchocerphalia*). Це примушує деяких філогенетиків шукати коріння до стовбура птахів серед давніх первоящерів. Коли припустити можливість повороту давніх ознак предків птахів, тоді нема konieczної потреби шукати так далеко. Серед тих таки птахів П. Сушкін наводить дуже добрий приклад явного і історично ствердженого повороту еволюції. Він стосується до побудови заднього покінеччя пінгвінів. Це покінеччя — стопоходне, з надзвичайно широкою й короткою цівкою, яка протягом цілого життя зберігає глибокі й довгі борозни між кістками плюсни. Цівка або *tarso-metatarsus* пінгвіна має більше примітивний характер не тільки проти інших птахів, але й проти археоптерикса, у якого *tarso-metatarsus* стрункий, як у кожної нормальної птахи, з дуже тісно прилеглими, а в *Archaeopteryx Siemensi*, здається, навіть злитими, *metatarsalia*. Прикладаючи до цього випадку закон незворотимости еволюції, ми мусимо прийти до висновку, що пінгвіни з їх своєрідною лапою відійшли від спільного стовбура птахів вперед археоптерикса. Насправді, особливості заднього покінеччя пінгвіна, очевидно, є наслідок зворотного розвитку. В онтогенезі всіх птахів, яко минула фаза, повторюються короткі, незлізляні одна з одною плюсневі кістки, в пінгвінів ця ознака збереглася і в дорослому стані. Це стверджує й палеонтологія, бо в третинних пінгвінів з острова Сеймура цівка має більш „пташині“ риси, як у сьогочасних: вона довша з слабше виявленим поділенням плюсневих кісток.

Примітивні риси і поворот давніх ознак є також і в організації ссавців, прим., наявність двох потиличних мишцелків, як в амфібій, а не одного, як у рептилій, втрати в плечевому поясі кораконда і прокораконда, які є в рептилій, подібність у побудові тазу (кістковий симфіз, що єднає сідальні і лобкові кістки) з наземними хребтовими пермського періоду, повернення, бодай і в инакшій формі, зябрового кістяка, сильно редукованого вже в амфібій і ще більше в рептилій.

В організації людини також є багато ознак більше примітивних, як у антропоморфних мавп і навіть, як у багатьох інших ссавців: п'ятипальче покінеччя (особливо примітивна побудова руки), слабка диференцировка зубного апарату, широка й коротка параболічна зубна дуга, відсутність рис осібної спеціалізації черепа, як от надбровні дуги, і т. д. Ці примітивні риси свідчать проти можливости походження людини від антропоморфних мавп, багатьма сторонами більше від неї спеціалізованих, і порушають шукати її предків серед давніх примітивних форм, а, не знайшовши їх, вигадувати гіпотетичні вихідні й перехідні типи. Не будемо зупинятися на повчальному з цього погляду родоводі людини, що свого часу дав Геккель. Найавторитетнішим речником сьогочасних поглядів на походження людини є Клаач. На його думку, людина не вінець сотворіння, не остання, недавно появлена форма, а одна з найдавніших, яка зберегла деякі примітивні ознаки, удосконалила инші давні особливості і набула деякі нові. Коріння людського роду він шукає серед приматів, за якими розуміє не тільки еоценових лемурів (що, на його думку, не споріднені безпосередньо з мавпами), але взагалі всіх попередників сучасних відділів звірів, оскільки в них доховалися характерні для приматів ознаки. Пізніше більшість форм втратила ці ознаки

і вони доховалися тільки у приматів, з яких ще за третинного періоду виділилися *Proptithecanthropi* — попередники мавпо-людей. Дальша еволюція пропитекантропів ішла двома шляхами: в напрямку симіації, що привів до звірячої спеціалізації, і в напрямку гомінації, яка виявляється в дохованні примітивних ознак і в їх розвитку в напрямку до чоловіка. Можна тільки дивуватися, каже Клаач, як пощастило попередникам людини зберегти в боротьбі за існування свої примітивні ознаки і не піти тими дорогами, які позаходили в суточки розвою як нижчих мавп, так і довгоруких мавп із звірячими зубами¹⁾.

До цього можна додати ще одно питання, таке саме важливе і яке так само трудно розв'язати з зазначеного погляду. Коли справді така історія людського роду, то чого-ж ми не находимо достометних пам'яток цієї інтересної генеалогії, чого так тяжко повідшукувати залишки справдешніх предків людини? Це все перестає бути незрозумілим, коли припустити, що при виникненні людини могли відбуватися явища зворотного розвою. Тоді, може, предків людини пощастило-б відшукати не тільки серед утворень творчої фантазії, а серед цілком реальних форм, може навіть близьких до сьогочасних антропоморфних мавп, з якими все таки людина перебуває в найближчому, дійсно кровному спорідненню, як це доводить реакція крові.

Давно відомо, що мале мавпеня більше подібне до людини, як доросла мавпа, і навіть більше того: будовою черепа молода горіла багато більше подібна до людини, як до свого дорослого батька. Те саме можна сказати і про зубний апарат, який у деяких мавп не перестає спеціалізуватися протягом великої частини життя. Напр., у самців оранг-утанга ікла ростуть до 30—40 років і доходять чималих розмірів. А в молодих подібних до людини мавп зубний апарат багато менше диференційований, ц. т. має більш людський характер. Один ембріологічний дослід установив такий інтересний факт: ціле тіло одного зародка шимпанзе було вкрите коротким чорним волоссям, як у восьмимісячного зародка людини, а поверхня черепа, на якій в людини пізніше виростає довге волосся, була вкрита грубим и довгим чорним волоссям. Досі в жодного ссавця не було відомо волоссяної шапочки, подібної до людської, і в дорослого шимпанзе на голові нема волосся, що своєю довжиною визначалося-б споміж короткого волосся на решті тіла. Отже ця ембріональна ознака шимпанзе в людини є дефінітивна і, значить, могла виникти з мавпячої ознаки через онтогенетичне затримання розвою. Словом, коли людини не вдається вивести ні від жодної дорослої форми мавп, то зв'язати її з проміжними стадіями, які мавпи переходять у своєму розвоєві, мабуть, буде легше.

Про все сказане, в організації людини, а саме в побудові черепа, маємо, як те відзначив П. Сушкін, добрий приклад повороту ознаки, повороту, що відбувається на наших очах. Це — париста чолова кістка в дорослому стані, або доховання чолового шва. У всіх хребетних, де є чолова кістка, вона розвивається як париста і в більшості залишається такою на ціле життя. Серед півмавп або лемурів чолова

¹⁾ Переказано за Анучиним.

кістка залишається паристою тільки в деяких заступників. У справжніх мавп паристої чолової кістки в дорослому стані зовсім не подибуємо, а в людини подибуємо як аномалію, але не дуже рідко. Вона відома за назвою метонізма.

Згідно з даними, які подає А н у ч и н, метонізм не частий у негрів, червоношкірих індіців і північних монголів (1 — 3%), і багато частіше (5 — 9%) подибується в південних монголів, а надто в китайців, і в білої раси. В останньої метонізм частіше трапляється в Західній Європі (9%), рідше в Східній (7,3% — 6,8%). В британців римського періоду ця аномалія подибується в 3,3% випадків. На черепах людей кам'яного віку Зах. Європи випадків метонізму надзвичайно рідко. З цього зіставлення виясняється співвідношення між нахилом раси до метонізму і її інтелектуальністю: метонізм становить умову луччого розвою передніх часток півкуль великого мозку.

Отже, висновлює П. Сушкін, з виду *homo sapiens* на наших очах відокремлюється раса, яка відзначається певною морфологічною ознакою і має шанси на успіх саме через цю ознаку. Ознака ця виразно давня, досі вона регулярно повторяється в онтогенезі в мавп і людини, але в дорослому стані була зникла, а тепер знов вертається в людини через часткове припинення онтогенеза. Якщо ця ознака зміцниться, що дуже ймовірно, то палеонтолог майбутнього, бажаючи з'ясувати походження цієї повітньої форми рода *Номо* згідно з класичним формулюванням закону незворотимости, повинен буде виводити її принаймні від нижчих лемурів, з'ясовуючи риси подібності з *Номо sapiens* конвергенцією або паралелізмом.

Дякуючи можливості повороту еволюційний процес набуває більшої стійкості, бо, загнаний законом спеціалізації в еволюційні суточки, організм може иноді знайти дорогу назад. Ця дорога — зворотний розвій або молодіння філетичної гілки — цілком аналогічна дедиференціації кліток при регенерації й розмноженні. Без сумніву, в філогенетичному розвоєві, в міру спеціалізації якої-небудь групи організмів в певнім напрямку, число можливих для неї напрямків розвою зменшується, а при регресивному розвоєві число таких еволюційних можливостей мусить, навпаки, збільшуватися, еволюційна здібність розширюється. Процесові походження від таких деспеціалізованих форм нових прогресивних типів можна через те дати назву філогенетичної регенерації.

ЧЕТВЕРТИЙ ЗАКОН БІОГЕНЕЗА: ЗАКОН ПЕРЕРВ.

Можливість зворотного розвою усуває велику частину тих перешкод, які виникають при відшукуванні початкових форм різних філетичних галузів в разі визнання принципу незворотимости, і дозволяє шукати предків не серед фантастичних і нежиттєвих схем, а між живими і спеціалізованими формами, які дійсно існували. Проте ця можливість сама від себе ще не усуває всіх труднощів. Коли-б зворотний розвій відбувався поволі й ступнево, то ми легко знаходили-б в викопуваному стані сліди такої деградації в вигляді ступневих переходів між тими групами організмів, які відносяться одна до одної як предки до нащадків. В дійсності ми цього не спостерігаємо. Факти

палеонтології не вкладаються в рамки кунктативної еволюції — прямої чи зворотної.

Правда, палеонтологія знає нині якусь кількість генетичних рядів форм, зв'язаних ступневими переходами, але ці ряди звичайно зв'язують тільки різностаті, рідше — види, і дуже рідко виводять за межі роду. Та й число таких добре усталених і бездоганих „рядів предків“ поки дуже обмежене. Відсутність переходів і звязкових ланок між систематичними категоріями — одна з найхарактерніших рис історії органічного світу. І ніхто інший як славнозвісний Карл Циттель, озброєний палеонтологічним знанням, крок за кроком простежив правильність цього твердження дотично майже всіх більших груп організмів. Висновки, до яких у цім питанні приводить палеонтологія, коротко сформулював Дакс в таких тезах: 1. Ніколи ще не вдавалося бездоганно з точки зору методу звести два типи або дві великі групи тварин до одної одинокої спільної вихідної точки. 2. Тільки дуже рідко можна без натяжки крок за кроком встановити перехід одного морфологічно-визначуваного роду в другий, пізніший. Та і в цих випадках ми знаходимо зв'язок не між родами, істотно відмінними в своїй організації, а між формами, близькими одна до одної, що основні риси їх організації в таких генетичних рядах остаються однаковими. Процес розвитку обіймає в таких випадках виключно кількісний бік, але не виникнення чогось принципіально нового.

Коли побіжно простежити геологічну послідовність фавн, то певна річ ми прийдемо до висновку про наступність типів і можемо одержати враження, що кожна група мала спільний вихідний пункт з якою-небудь сусідньою групою. Для кожного пізнішого типу можна вказати попередній, який при бажанні можна назвати його предком. Але при ближчій дослідженні, скоро лише починаємо вивчати окремі групи по багатому матеріялові, без наперед повзятої ідеї і не спускаючи з ока хронологічної послідовності форм, зараз зникають ці прості зв'язки, і гадані родоводні дерева розпадаються на окремі частини, іноді навіть зле зв'язані одна з одною. Там, де з погляду ступневого перетворення можна сподіватися морфологічного сполучення типів, зв'язок завжди буває перерваний, або принаймні сумнівний і неясний, і повинен бути сконструований. Якщо від таких родовідних дерев відібрати те, що додала теорія, і залишити тільки те, що основане на фактичному матеріялі, то завжди маємо тільки короткі або довгі лінії без видимого між ними зв'язку. Дослідник, що студіює філогенію якої-небудь великої групи, якщо тільки він штучно не заклеює прогалин, часто відчуває, як під руками йому ніби валяться ряди й комплекси форм, що коло їх морфологічного і генетичного з'єднання він працював.

Другий бік того самого явища полягає в перериваній зміні фавн геологічних періодів та епох. Певна річ, наступність їх нам тепер безсумнівна. Правда і те, що існує велике число родів — не казати вже за більші категорії, — які відзначаються надзвичайною довговічністю і існували через кілька геологічних ер; окремі види навіть переступають інколи межі геологічних періодів (напр., плеченога *Atrypa reticularis*), а проте загалом доводиться визнати, що межі стратиграфічних підподілів завжди добре позначені більш або менш

різкою зміною фаун. Зникнення одних фаун і поява нових не відбувається поволі і ступнево, а завжди настає б. м. швидко, неначе раптом. Найлуччим і найвідомішим прикладом цього є зміна мезозойської фауни рептилій, що в своїх найтиповіших заступниках майже цілком зникла наприкінці крейди, на кенозойську фауну вищих ссавців, що одразу появились в палеоцені в дуже великім числі форм і типів. Те саме пограниччя між мезозоем і кенозоем відзначене і рядом інших раптових фауністичних перемін. Подібна швидка зміна характеризує перехід від одної фауни до другої і в інші геологічні моменти. Ці моменти швидких і великих перемін, розділені періодами розмірного спокою і повільного розвою, дістали в історичній геології назву а н а с т р о ф, що по суті дуже близькі до тих катастроф, або земних революцій, про які вчив К ю в'є.

Відсутність перехідних форм і прикра зміна фаун — явища такого загального характеру, що їх можна розглядати як правило. Це буде четвертий закон біогенеза: закон перериваності. Його основу становлять, очевидно, скокові, сальтаційні переміни, або наглі варіації.

Онтогенез деяких тварин (комах), як ми знаємо, супроводиться справжнім перетворенням, або метаморфозом. Переривчастий хід філогенеза також є явище найзвичайніше і всім добре відоме, хоча воно, — може саме через свою звичайність — і не притягає до себе належної уваги. Я кажу про перерву звязку між батьками й дітьми. Розвиток нащадків являє не просте продовження процесу розвою батьків, але завжди відокремлений, а здебільшого і цілком відірваний від батьківського циклу змін, що кожен раз починається спочатку. Коли-б ми доповідно не знали способів розмноження організмів, то навряд чи могли-б ми, спостерігаючи тільки їх ріст і вмирання, встановити між ними належні генетичні звязки. Навіть знаючи, що одні форми походять від других через народження, але не знаючи доповідно батьків якого-небудь індивіда, ми навряд чи могли-б відшукати їх по самих морфологічних ознаках. Між батьками й дітьми завжди існує, часом дуже невелика, але проте нічим не заповнена перерва, так що, строго кажучи, всі зміни при переході від одного організму до другого мають характер скоків, або сальтацій, які иноді, напр., при виникненні аномалій і спотворень або тих наглих спадкових варіацій, яким де-Фриз дав назву мутацій, досягають помітної великості.

Навряд чи можна сумніватися, що при утворенні філогенетичних нових форм швидкі їх перетворення і більші чи менші сальтації грали визначну роль. Грунт таким перетворенням, скільки дають змогу судити наявні факти, здається, завжди готував зворотний розвій або молодіння.

Само від себе зрозуміло, що встановлення випадків сальтацій серед форм, що перше існували, натрапляє на великі труднощі саме через те, що в таких випадках не було ступневого морфологічного переходу від предків до нащадків. Коли сальтація захоплює всю організацію або бодай більшу частину ознак, встановлення звязку між вихідною й похідною формами може бути взагалі неможливе. Завдання без порівняння легше, коли йдеться тільки про одну, або небагато

ознак, але й тут це явище можна легко виявити тільки тоді, коли є великий і добре дохований матеріал, а надто тоді, коли — як це, здається, й буває в критичні геологічні моменти — сальтації не появляються поодинокі, а набувають характеру наче якось епідемії, що відразу захоплює чималі групи організмів.

Саме на такий випадок мені пощастило натрапити, студіюючи верхнеодевонські гоніатити й кліменії. Останні відрізняються від гоніатитів і решти амоніт тим, що в них т. зв. сифон, або осібний тяж, що протягався від заднього кінця тіла через усі повітряні камери до початкової камери, лежав близько внутрішньої (угнутої) сторони черепашкової спірали, тим часом як у гоніатитів і амонітів він лежить близько зовнішнього (опуклого) боку. Ця різниця, з огляду на постійність обох ознак в відповідних групах при відсутності переходів, є така важлива, що звичайно кліменії вилучають в осібний підпорядок (*Intrasiphonata*) аммоноїдів, протиставляючи його всім іншим аммоноїдам, об'єднаним в другий підпорядок (*Extrasiphonata*). Дослід вияснив, що ця така велика систематична категорія виникла сальтаційною дорогою з відмолочених форм гоніатитів.

Було вже зазначено вище, що одна з двох верхнеодевонських груп (відділів) гоніатитів — *Gonio-microceratea* — другої половини цієї епохи перебуває напад надзвичайно інтенсивного зворотного розвою, який проявляється майже у всіх її філетичних рядах. І от виявляється, що при кінці багатьох цих рядів можна помістити відповідну кліменію, яка всіма своїми ознаками подібна до останнього гоніатита ряду, відрізняючись від нього тільки положенням сифона. Очевидно в багатьох регресивних рядах гоніатитів названого відділу появлялися середсифонні сальтації і поставали кліменії. Гідне уваги, що не тільки сальтаційний переворот був явно підготований попереднім зворотним розвитком, який перебули гоніатити, але й сам перескік, як видно, являє не що інше, як глибокий поворот до старого, бо на перших стадіях ембріонального розвитку в амонітів сифон буває положений на внутрішній стороні звороту. Оба ці моменти — і молодіння, і перетворення, або переворот — тісно зв'язані один з одним і становлять лише дві фази одного процесу, який виявляє всі ознаки справжньої органічної революції, що проявилася в експлозивній появі дуже великого числа нових форм. В дальшій своїй історії кліменії деякими сторонами (розкручування черепашки, випростання струмків росту, набуття довгих ліжкуватих, засунутих одна в одну, як у вагинатових наутилоїдів, сифонних трубок) продовжували регресивний рух, що розпочали їх гоніатитові предки, а іншими сторонами, а саме в ускладненні лопатневої лінії, вони швидко звернули на шлях явного і хуткого прогресу. А втім, існували вони недовго, і в кінці девона так само швидко вимерли, як і з'явилися.

Описані стосунки між гоніатитами і кліменіями дали нам нагоду, якої рідко: бути присутніми при народженні нової великої філетичної галузі, і ми бачили, що вона виникла тою самою дорогою, яку для походження нових форм припускав Жоффруа Сент Ілер: дорогою появи несподіваних варіацій, що були аномальним задержанням розвитку вище організованих предкових форм. Але такі відхилені від типу, часом цілком спотворені форми, здається, не завжди

становлять тільки поворот до старого. Спотворену (прим. трьохкутню) форму черепашки в аммоноїдів або її баштувате закручування, подібне до черепашки равликів, нема поки підстав з'ясовувати саме таким способом. Але дуже знаменно, що такі декаденствуючі форми, як показує історія амонітів, починають з'являтися в великому числі в критичних моментах, які характеризуються нападами зворотного розвою (верхній неодевон, верхній тріас, крейда). Всі ці відхильчасті типи дуже недовговічні, але вони свідчать, що група конче мусить шукати нових шляхів розвою, бо нормальний хід еволюції натрапляє на своїм шляху на якісь перешкоди, може видвигнені зовнішніми умовами.

БІОГЕНЕТИЧНІ ЦИКЛИ

Загальний хід біогенеза визначається чотирма вище сформульованими від нас законами, ц. т. складом і взаємним діянням тих сил, яких проявом вони є, і відбувається в напрямку рівнодіючої. Ця рівнодіюча не має вигляду простої, а дає нам картину хвиль, або циклів. Це через те, що відношення між інтенсивностями діяння названих біогенних сил не залишається постійним у всі моменти біогенезу. То одна, то друга з них, міцніючи, перетягає рівнодіючу на свій бік. Таким способом, переважний вплив кожного з чотирьох законів характеризує особливий стан, або особливу фазу біогенеза. Кожній такій фазі відповідає особливий стан органічних форм, що проходять через неї, або їх окремих ознак і особливий тип їх змінності. Ці співвідношення між станом ознак (і форм), типами змінності, законами і фазами біогенеза показані на оцій таблиці: (табл. III).

Історія органічного світу складається з малих і великих біогенетичних циклів. Кожний повний і закінчений цикл складається з двох півциклів — півцикла еволюції, що включає фази росту й встановлення, і півцикла революції, яка проходить через фазу зворотного розвою (молодіння) і фазу перетворення, або перевороту, що позначає початок відродження.

Послідовність фаз того елементарного біогенетичного циклу, який ми називаємо онтогенезом, добре відома. Основою, або базисом, на яким він будується, служить біохемічний характер індивідуальної плазми. Як ми вже бачили онтогенетичний цикл підготовляється явищами дедиференціації живих систем, що готуються до відновлення (розмноження, відродження); ці явища супроводяться інколи ще змінами складу їх спадкової маси (запліднення). Зараз після моменту, що позначає поворот до відродження, настає перша фаза циклу, яка виявляється в збільшеному рості й розвоєві; останній ступнево повільнішаючи, приводить до більш-менш незмінного стаціонарного стану, характерного для другої фази. Услід за тим, часом після проявів регресу організації (старощі), настає смерть, ц. т. повернення живого до стану мертвої матерії.

Але перед тим як спуститися за межі базиса життя, організм встигає звичайно зробити початок новим індивідуальним існуванням, або онтогенетичним циклам. Послідовність онтогенетичних циклів являє собою філогенез, і вище ми навели докази, які дають змогу думати, що він переходить, здається, приблизно так само, як і онтогенез.

ТАБЛИЦЯ III.

Ознаки і форми.	Характер змінності.	Закони біогенеза.	Фази біогенеза.
1. Ознаки сталі (стан рухливої рівноваги)	З'єднаний і хитальний (комбінація, флюктуація)	Перший закон біогенеза: закон спадковості або збереження виду	Стационарний стан (стасис - <i>базис</i> ¹⁾)
2. Ознаки зміни (стан поступальної зміни)	Поступальний (прогресія)		сволюція ²⁾
2а. Ознаки що змінюються прогресивно	Поступальний прямий (прогресія)	Другий закон біогенеза: закон еволюції або органічного росту	Органічний ріст (анабазис ²⁾)
2б. Ознаки, що змінюються регресивно	Поступальний регресивний (ретроградація)	Третій закон біогенеза: закон зворотимості еволюції або закон пиклів	Молодіня (катабазис ³⁾)
3. Ознаки відхилчості, що відхиляються від типу	Скоковий (сальтація, перетворення)	Четвертий закон біогенеза: закон перерв	Переворот (метабазис ⁴⁾)
			революція ⁵⁾

¹⁾ Stasis — стояння; basis — ходя, крок; стагис — етап рухливий рівноваги. „Крок на місці“, ніби стояча хвиля.
²⁾ Anabasis — підняття. ³⁾ Catobasis — схід. ⁴⁾ Metabasis — перехід, переміна.
⁵⁾ Evolutio (evolve — розкочувати, розвивати) — розвій. Я уживаю тут цього терміну в розумінні онто-і філогенетичного розвитку зачатків спадкової маси.
⁶⁾ Revolutio (revolve — котити назад) — відкочування, скоочування (зверну), в переносному і загально- важливішому значінні — переворот. Таким чином, термін цей цілком підходить для одночасного означення* обох фаз революції: спаду і перевороту.

Після свого виникнення нові органічні форми звичайно розвиваються дуже енергійно. Цей процес філогенетичного органічного росту відбувається, як ми думаємо, таким чином, що в ряді онтогенетичних циклів, які змінюють один одного, дальші цикли (нащадки) досягають більшої еволюційної височини, як попередні (предки). Обіймаючи цих індивідуальних циклів буде мати вигляд висхідної галузі. Це й буде перша фаза біогенетичного цикла, фаза органічного росту, інакше — підняття або анабазис.

В геологічній історії багатьох філетичних галузей спостерігається далі таке. Швидко досягши певної висоти розвою, вони потім через чималий протяг часу не виказують помітного прогресу організації, проявляючи тільки більш менш байдужу змінність комбінаційного або флюктуаційного характеру і роблячи, таким чином, ніби крок на місці, або творячи стоячу хвилю. Лінія, що проходить по верховинах онтогенетичних циклів, набуває в такому разі вигляду більш або менш горизонтальної простої. Це друга фаза біогенезу, стаціонарність, фаза стійкості або встановлення.

В критичні моменти історії галузей відбуваються, як ми вже знаємо, напади швидкого зворотного розвою, який виявляється в тім, що в послідовному ряді онтогенетичних циклів пізніші цикли не досягають висоти раніших. Обіймаючи цих циклів швидко спадає, що є типовим звищем для третьої фази біогенезу, яка являє собою молодіння, інакше сходження або катабазис.

Цей процес часом веде до вимирання групи, але він може приводити також і до виникнення нових форм дорогою швидкого селекційного перетворення, що буває часто повороткою, з якої починається філогенетичне відродження. Крива, що обіймає онтогенетичні цикли, перегинаючись, повертає вгору. Це — четверта фаза біогенетичного циклу — перетворення, або переворот, метабазис, після якого починається новий біогенетичний цикл.

Як правило, цей новий цикл досягає більшої еволюційної висоти проти попереднього, як це, напр., наочно показують три відомі нам великі переходи, або цикли в розвоєві амонітових фавн. Еволюційні ступені підіймаються чим-раз вище, і спільна обіймаючи біогенетичних циклів, що проходить по їх верховинах, являє собою висхідну криву, яка виображає загальну прогресивну еволюцію органічного світу, загальну філеволюцію, або анобазис. Базисом, на якому здійснюється філеволюція, є, може, еволюція спадкової маси, або плазм-волюція.

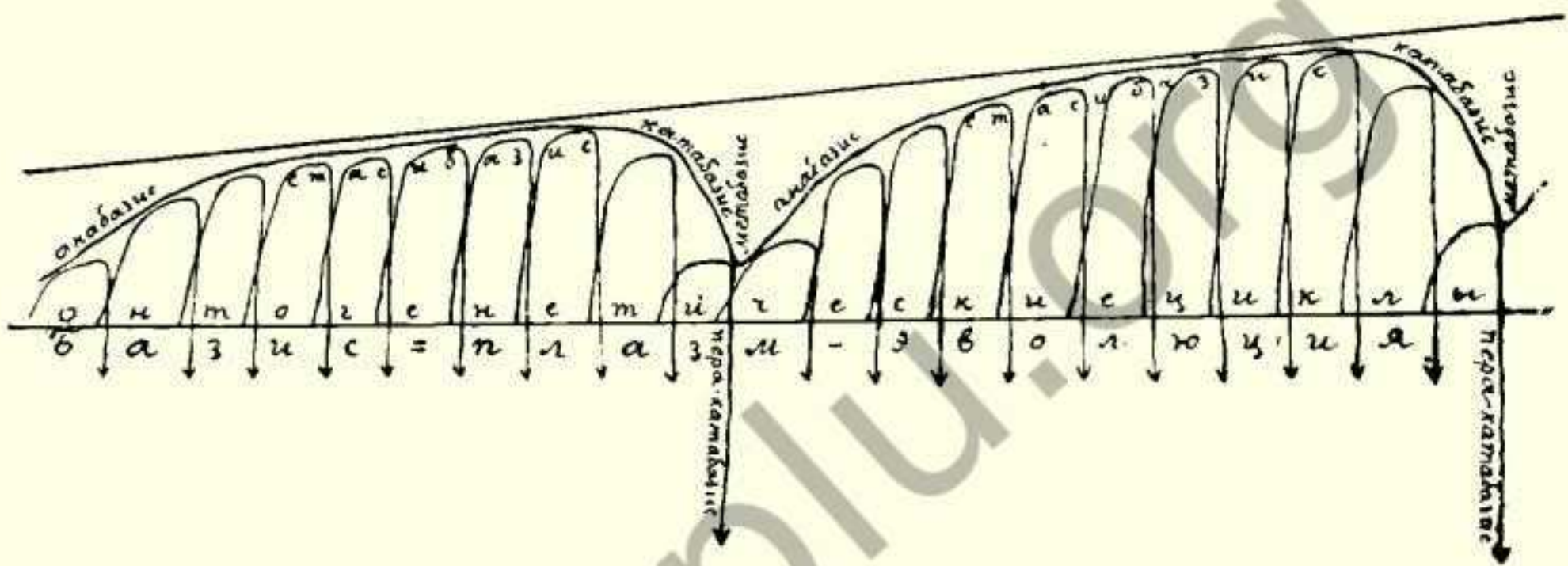
Виображені співвідношення біогенетичних циклів різних порядків можна ілюструвати такою схемою: (див. на стор. 176).

ЕВОЛЮЦІЯ І РЕВОЛЮЦІЯ

Для з'ясування нинішнього стану органічного світу минулий передминулий віки видвигнули кілька принципів, з яких кожен претендував на універсальне значіння, і здавалося, виключав всі інші. [опарне зіставлення названих принципів поставило нам три питання, а які ми й пробували дати відповідь. Попередніми міркуваннями ми хотіли показати, що насправді між цими принципами нема такої

суперечности і що принаймні більшу частину їх можна погодити. На перше питання, поставлене на початку: якому заповіді підлягає історична зміна жителів земної кулі — заповіді спадкового збереження виду, чи заповіді еволюційного перетворення, — ми відповідаємо: вона являє собою еволюцію, або розвій спадкових зачатків, які зберігають свою стійкість. Друге питання: що становить основу перетворень органічних форм — еволюція чи революція, — ми розв'язуємо так: історія перетворень органічного світу є процес еволюції, перериваної революціями.

Дослідивши основи біогенезу, ми приходимо до погляду, який являє собою синтез ліннеєвського принципу збереження виду, ламаркового принципу еволюції, доповненого принципом її зворотимості,

Біогенетичні цикли

якого зародки є в учінню Жоффруа, і принципу перерв. встановленого від Кюв'є (і почасти Жоффруа).

Що-ж до дарвіновського принципу добору і питання, яке виникає, коли його зіставити з ламарковським принципом закономірної еволюції: що становить основу біогенезу — випадок чи закон — то на це питання ми маємо право цілком певно відказати: не випадок, а закон. Це значить, що законності, які ми зафіксували в ході біогенезу, не можна з'ясувати простим накопченням або добром невпорядкованих і позбавлених якої-небудь тенденції випадково корисних видів відхилень, добром, що постає виключно з боротьби за існування і веде до чисто пасивного пристосування до умов існування. Процеси органічного морфогенеза впорядковані, строго закономірні і при тім тенденційні.

Разом з Ваагеном і іншими природовцями, яких імена ми згадували, ми мусимо визнати існування властивого організмам внутрішнього закону розвою, за яким вони з впливом часу змінюються і який не залежить ні від добору, ні від безпосереднього впливу оточення. Зовнішні умови можуть сприяти цьому процесові, або навпаки затримувати його, зупиняти, або навіть появляти регресивні утворення. Проте знищити внутрішній закон розвою вони не можуть, і по усуненні перешкод завжди знов настає змагання — хоч може і в іншому напрямку — до більшого ускладнення організації, до досконалішого утворення форми.

Теорія природнього добору не з'ясовує еволюції, а виходить з її припущення. Вона бере змінність, як дану, що не потребує дальшого пояснення. Але - ж зміни органічних форм і є ті елементи, з яких складається еволюція. Малі чи великі ці зміни, з теоретичного погляду по суті однаково. Теорія добору спирається на спадковість. Але спадковість — це не що як еволюція, або розвій спадкових зачатків. Природній добір постає, згідно з теорією, з боротьби за існування, а боротьбу за існування зроджує прагнення організмів безкраю множитися. Але це прагнення множитися, що становить головну передумову селекційної теорії, є найяскравіший прояв органічного росту або органічної еволюції, і боротьба за існування є, таким способом, її наслідком, а не першою причиною. Добір не утворює нових життєвих форм, він не творить, а нищить. Добір не є фактор біогенеза, але він може бути одним із факторів вимирання.

ВИМИРАННЯ Й ДОБІР

Все живе роковане на смерть. Не тільки особві, але й види й роди і більші систематичні підподіли. Питання про причини вимирання так само трудно розв'язати, як і питання про причини смерті. Ми не говоримо тут про різні випадкові причини масової загибелі організмів. Вони не могли грати важливої ролі в знищенні цілих систематичних груп. Так само й боротьба за існування, принаймні в звичайному грубому її розумінні, як безпосереднє випертя одних форм, „гірше пристосованих“ другими „лучше пристосованими“, не може з'ясувати відомих геології фактів вимирання форм і цілих фавн. Де ті „лучше пристосовані“, що звели з світу розкішну фавну мезозойських рептилій? Ми не бачимо, щоб то були ссавці, вони посіли вже вільне місце. Ще тяжче з'ясувати боротьбою за існування повне зникнення в кінці того самого мезозоя амонітів і багатьох інших морських безхребтових. Якщо іноді можна сказати, що змінені умови, прим., клімат, мали згубливий вплив на жителів суходолу, то для вимирання морських жителів і це з'ясування навряд чи придатне, бо в морі організми мають вільні дороги для переселення в ті місця, де вони зможуть знайти підходящі умови для свого існування. Визнавши за недостатні ці поневільні причини вимирання, ми мусимо припустити, разом з Броккі, природнє вимирання, подібне до природньої смерті особнів. Але таке з'ясування, хоч яке воно по суті справедливе, дає поки дуже мало, бо найближчі причини природнього вимирання ще невідомі.

Дещо ближче до суті цього питання можна підійти з тої сторони, на яку вказав Ковалевський. Причина вимирання може полягати в явищах, які він означив, як помилково напружане пристосування. Відомий факт редукції бокових пальців в філогенії парнокопитних. В рядах, що привели до сучасних форм, ця редукція відбувалася таким чином, що редуковані бічні пальці були відсунені в боки, і це пристосування вийшло вдатним (адаптивна редукція). А в деяких давнетретинних парнокопитних рудименти бічних пальців не були відсунені в бік, а доховалися в формі горбочків під *carpus utarsus*, і такий спосіб редукції вийшов невдатним (інадаптивна редукція): всі давні форми, що підлягли їй, повимирали. До тої

самої по суті категорії явищ відносяться і випадки спеціалізації якого-небудь органа, непогодженої з усією організацією (напр., надмірний ріст іклів або рогів), або й усі взагалі випадки спеціалізації, що зайшла занадто далеко (в тім числі між иншим і надмірні розміри тіла); таку крайню спеціалізацію багато палеонтологів вважає за одну з головних причин вимирання.

Нам видається можливим розглянути з допіру зазначеної точки зору питання про вимирання в більш загальному освітленні.

За Умовим процес еволюції веде до збільшення кількості і поліпшення якості погодженостей в природі. Це цілком відповідає і нашій точці зору, що в основі еволюції лежить не боротьба всіх проти всіх, а прагнення до погоджености, до встановлення можливо більшого числа зв'язків кожної системи з усіма иншими і до зміцнення цих зв'язків, до рівного підпорядкування систем, до втягнення малих систем у сферу впливу більших. Один із найразливіших прикладів досягнення такої погодженої підрядности є тіло кожного кількаклітинного організму, якого клітки й органи не зводять проміж себе непримиренної боротьби, а служать інтересам цілості, часто офіруючи їм власне існування. Тим часом в процесі еволюції кількаклітинні організми утворилися, як ми думаємо, з одноклітинних, що жили самотійним життям і мали кожен свої завдання, які могли стикатися з цілями инших неподільних. Так здійснюється в природі перехід від боротьби до співробітництва, від суперечности до згоди, і сама боротьба часто буває засобом досягнення цього результату.

І збільшення числа органів, так само як їх удосконалення, через те здається нам явищем поступовим, що воно сприяє збільшенню числа зв'язків індивідуума з зовнішнім світом і робить ці зв'язки тіснішими і виразнішими. Словом, в процесі еволюції кожна жива система змагається до найбільшої гармонії в співвідношенню своїх частин і до найбільшої гармонії в стосунках до зовнішнього світу. Це й є пристосування, яке, певна річ, не слід розглядати тільки як пасивну зміну стану організації, але й як прояв активного впливу організму на оточення: організм не тільки пристосовується, але й пристосовує.

Проте ця приладнованість частин організму і погодженість його з оточенням не скрізь виявлена однаково. Бувають поєднання більше гармонійні і менше гармонійні, і що найголовніше, в міру розвою складної живої системи, якою є кожен організм, її гармонійність може падати. Це без сумніву виявляється із спроб штучного схрещування.

Межі можливих схрещувань надзвичайно широкі. Яйце кожної морської костистої риби може бути запліднене молочком всякої иншої костистої риби, а яйця морського їжака можна штучно заплідняти сім'яним плином не тільки морської зірничі, але навіть молюсків і червів. Однак здібними до життя й розмноження бувають тільки мішанці близьких форм. Одержати здібний до життя бастард тим тяжче, чим більше відрізняються один від одного своєю організацією паровані особні, і при схрещуванні неподібних форм виходять зародки, що хоч живуть якийсь час, але не здоліють розвинути до дорослого стану. І це не трудно зрозуміти. Спадкові маси, складані при схрещуванні, очевидно, зберігають певну міру автономности в своїм розвоєві.

У тварин, далеких від себе, різниця форми на нижчих стадіях ембріонального розвою не така велика, як на вищих. Складна жива система, можлива на нижчих стадіях розвою; робиться неможливою в той момент, коли різниця форм двох з'єднаних в зародку спадкових мас стає така велика, що в організмі, як у цілості, виявляється не погодженість частин, через яку жива машина нездатна функціонувати, „неприспосована“ до життя, або нежиттєздатна. Така система не може існувати й гине. Тому, погоджуючись з деякими застереженнями з Лебом, ми можемо припустити, що число форм тварин, які існують нині, є лиш мала частина того числа, яке, теоретично міркуючи, могло - б постати дорогою схрещування, але яке не може зберегтися, бо результати схрещування нежиттєздатні.

Ми можемо не іти за Лебом, коли він каже, що і на ділі в природі щоденно виникає безліч таких нежиттєздатних бастардів між далекими формами. І без цього припущення наведені міркування мають свою теоретичну цінність.

Кожен організм являє вельми складну систему, яка утворюється в результаті розвою так само складної комбінації спадкових зачатків. Нехай який сильний буде в організмі регулюючий вплив цілості, окремі зачатки (відпов. ознаки, часті, органи) зберігають ще сліди самостійності в виді здібності розвиватися більше чи менше незалежно один від одного. Різний темп розвою окремих ознак може ще стимулюватися і зовнішніми впливами. Таким чином, в організмі, — як у його онтогенезі, так і в філогенезі — може згодом виявитися розбіжність розвою окремих частин, яка, згідно з вищез'ясованою точкою зору, в міру дальшої еволюції може збільшуватися і приводити до дисгармонійної будови організму¹⁾.

Згубивши погодженість у своїх частинах або відповідність до оточення, організм може шукати виходу з цього становища в поверненні назад, до давніших стадій розвою, може відступитися на запільні позиції, з яких можна було - б зробити спробу нового наступу або диверсію до нового „приспосовування“. Але це повернення і не завжди можна буває практично здійснити, і не завжди воно досягає своєї мети. Розладнованість організації може зайти так далеко, що само-направа її робиться неможливою, вона стає нежиттєздатною і тим засуджується на знищення, іде „на злом“. Отоді-ж то й виходить на сцену добір, відкидаючи „неприспосованих“, мабуть, ще вперед того моменту, коли вони остаточно гублять здібність до дальшого існування. Він таким способом великою мірою грає роль грабаря, що ховає віджиле або те, що відживає і очищає арену для живого. Результат його роботи сходить по суті тільки на те, що в природі існує тільки те, що може існувати, т. є. „приспосоване“ або гармонійне.

¹⁾ Зменшення здібності регулювати, згідно з інтересами цілості, співвідношення між тканинами тіла, є типова ознака старості організму. Одним із найяскравіших проявів цієї слабости регулювання є властиві переважно старечим літам ракові опухи — „свавільний“ ріст тканин, якого добре урегульований організм не допускає. Як навіть часткове зміцнення (внутрішньо-секреторного) апарату, що регулює внутрішні функції організму, може ослаблювати прояви старечого знемощення, показують спроби Штейнаха по „відмолодженню“, яке, правда, не є, здається, „молодшанням“, в нашому розумінні.

але само від себе зрозуміло, що саму цю гармонію створює не добір, а невичерпана життєтворчість природи, що безнастанно творить, на заміну розладнованих і тому відкинутих, все нові й нові форми життя, гармонійніші, краще зорганізовані.

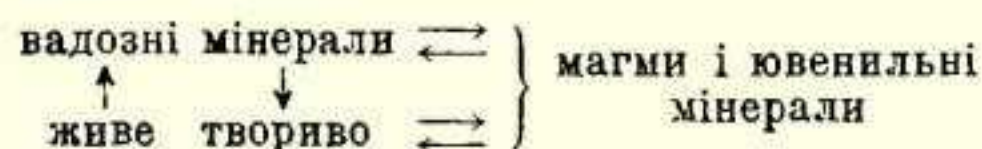
І сама смерть і вимирання являють тільки етап на цій творчій шляху, бо вони позначають не тільки кінець життя, але й початок його, вони впроваджують біогенетичні цикли в коловорот ширшого циклу — гео - біогенного.

ГЕО - БІОГЕННИЙ ЦИКЛ

В системі біогенетичних циклів вимирання й смерть визначають сходження нижче, або на той бік базиса біогенеза. Вони становлять для організму найвищу міру „молодіння“, найглибший поворот до вихідного стану, бо вони повертають живу або організовану істоту в стан дезорганізованої матерії, з якої кінець кінцем і створюються живі системи. Смерть обертає організм в порошок і вертає його в землю, „із неї же взят“.

Ми тут маємо на увазі не початкове походження життя з мертвої матерії, про яке ми нічого певного не знаємо, а цілком достовірний факт, що організми в процесі асиміляції обертають мертву, неорганізовану матерію в живий, або організований стан. Таким чином, мертва, а, значить, і померша, не виходить зовсім із сфери впливу життя, але йде на утворення нових життєвих форм. В цій безнастанній коловороті через організми переходить і відповідним чином перероблюється від них дуже велика кількість матерії земної кулі, що на велику глибину від своєї поверхні складається з матеріалів, які великою мірою являють собою продукт життєвої діяльності тварин і рослин, так що цю земну оболонку можна назвати біосферою в широкому розумінню цього слова.

Надзвичайно інтересні дані до цього питання подає академик Вернадський. 99,6% на вагу земної кори (до глибини 16 км.) складається з хемічних сполучень, утворених групою циклічних елементів. Напевно в цю групу входить 28 елементів (а всього м. б. близько 40 елементів). На земній поверхні всі ці елементи входять у склад живих організмів, або живого творива (біосфера в узькім значінні слова), через що їх можна назвати біогенними. Їх характерною особливістю є те, що вони дають у земній корі сполучення (мінерали), які при достатнім часі переходять одно в одно, залежно від різних термодинамічних (і інших) умов тих частин земної кори, що в них елементи знаходяться. Почавши з якої небудь вихідної форми і перейшовши через ряд різних сполучень, ці елементи кінець-кінцем вертаються до тої самої вихідної форми. Їх історія виявляється круговим процесом, циклом, давно вже відзначеним для деяких із них, прим., для С, S, N, P, O і т. д. В загальному вигляді ці цикли можна виразити такою схемою:

В перемешку ці елементи проходять через мінерали метаморфічних областей земної кори (фреатичні мінерали).

Як усі реакції цих елементів зворотимі, і вони раз - у - раз вертаються до вихідного сполучення, то реакція може йти тільки коштом сторонньої впроваджуваної в циклічний процес енергії, що з одного боку утворюється на земній поверхні, з другого — в області магматичного стану творива земної кори.

Всі хемічні процеси земної кори виявляються в пересуванні і перегруповуванні в ній цих циклічних елементів. На земній поверхні їх появляє енергія сонця, збирає в живому твориві, через яке постійно і безнастанно проходить якась частина циклічних елементів, що знаходяться в біосфері. Маса атомів цих елементів, що беруть участь в кожному окремий момент в енергетичному механізмі біосфери — живому твориві — невелика. Вона, мабуть, порядна $n 10^{-29}$ ваги земної кори, може $n 10^{-10}$. Утворившись на земній поверхні дякуючи сонячній енергії, засвоєній живим творивом, природні сполучення циклічних елементів (мінерали), попадають дякуючи геологічним процесам в інші термодинамічні оболонки земної кори і кінець кінцем доходять до шарів (починаючи від 3—4 км і глибше), що мають свою енергію — теплову — незалежну від сонця. Як відомо, ця енергія цілком з'ясовується тою кількістю сильно радіоактивних елементів, яка відома в земній корі — зокрема в масивних породах; вона приводить всі сполучення земної кори в розтопленний стан. Ця атомна енергія створюється $n 10^{-3}$ — $n 10^{-4}$ маси земних атомів (такий відсотковий вміст радіоактивних елементів в земній корі).

Таким способом, весь хемічний механізм земної кори підтримується розмірно невеликою кількістю її атомів, що входять в живе твориво, або дуже радіоактивних, що в загальній масі не переходять $n 10^{-1}$ ваги земної кори.

Живе твориво — це справжній фермент або каталізатор геохемічних процесів. Відносна кількість його на земній кулі невелика, і воно, мабуть, підпадало, протягом земної історії, не дуже великим хитанням. Але в своїм прагненні без краю рости і множитися, або, що те саме, скоряти і уподібнювати собі (ц. т. переводити в організований стан неорганізовану матерію), живе, то відмираючи, то відроджуючись, втягає в цей коловорот і перетворює колосальні кількості земного творива. Навряд чи далеко від правди буде твердження, що більша частина, а може і всі гірські породи стратисфери більше чи менше зв'язані з життєвою діяльністю організмів. Разом з акад. А. Ферсманом ми можемо сказати, що вся осадова товща земної кори є результат взаємного діяння космоса, землі і життя.

¹⁾ Проте ці хитання без сумніву були і вони мусіли відбитися на інтенсивності ходу екогенних процесів.

Б. ЕЙХЕНБАУМ

Теорія „формального методу“*)

Le pire, à mon avis, est celui qui
représente la science comme faite.

A. de Candolle

Так званий „формальний метод“ утворився не в наслідок створення окремої „методологічної“ системи, а в процесі боротьби за самостійність і конкретність літературної науки. Поняття „методу“, взагалі, невідповідно поширилося і стало значити занадто багато. Принципіальним питанням для „формалістів“¹⁾ є питання не про методи вивчення літератури, а про літературу як предмет вивчення. Ні про яку методологію ми власне не говоримо і не сперечаємося. Ми говоримо і можемо говорити тільки про деякі теоретичні принципи, навіяні нам не якою-небудь готовою методологічною або естетичною системою, а вивченням конкретного матеріалу в його специфічних особливостях. Теоретичні й історико-літературні роботи формалістів виявляють ці принципи досить виразно, але навколо них за ці 10 років набралось так багато нових питань і старих непорозумінь, що не завадить зробити спробу звести їх до купи — не в догматичну систему, а в історичний підсумок. Важно показати, як почалася робота формалістів і як і в чім вона еволюціонує.

Момент еволюції дуже важний в історії формального методу. Наші супротивники і багато наших прихильників спускають це з ока. Нас оточають еклектики й епігони, що обертають формальний метод в якусь непорушну систему „формалізма“, яка служить їм для вироблення термінів, схем і класифікацій. Ця система дуже наручна для критики, але зовсім не характерна для формального методу. Ніякої такої готової системи або доктрини в нас не було і нема. В своїй науковій роботі ми цінимо теорію тільки як робочу гіпотезу, що допомагає виявити і зрозуміти факти, ц. т. допомагає усвідомити їх як закономірні і зробити матеріалом для дослідження. Через те ми не даємо означень, яких так жадають епігони, і не будуємо загальних теорій, що такі любі еклектикам. Ми встановлюємо конкретні принципи

*) З огляду на численні прозьби читачів освітити на сторінках нашого журналу питання про „формальний метод“, редакція подає в цьому числі як статтю Б. Ейхенбаума про теорію „формального методу“, так і критику його в статтях т.т. Шамрая і Чучмарьова. Р е д.

¹⁾ Під формалістами я розумію в цій статті тільки ту групу теоретиків, яка об'єдналася в „Общество изучения теоретического языка“ (Опояз) і від 1916 р. почала видавати свої збірники.

і додержуємося їх остільки, оскільки вони виправдуються на матеріялі. Коли матеріял потребує ускладнення або зміни, ми їх ускладняємо або змінюємо. В цім розумінні ми досить вільні від власних теорій— як і повинна бути вільна наука, оскільки є різниця між теорією і переконанням. Готових наук нема— наука живе не встановленням істин, а перемаганням помилок.

Завдання цієї статті— не полемічне. Перший період наукової боротьби і журнальної полеміки скінчився. На такого роду „полеміку“, якою вшанувала мене „Печать і революція“ (1924 р., № 5), можна відповідати тільки новими науковими роботами. Головне моє завдання— показати, як формальний метод, ступнево еволюціонуючи і поширюючи поле вивчення, цілком виходить за межі того, що звичайно називається методологією, і обертається в окрему науку про літературу як специфічний ряд фактів. В межах цієї науки можливий розвиток найрозмаїтших методів, якщо тільки при цьому в центрі уваги залишається специфічність студійованого матеріялу. До цього власне прямували формалісти з самого початку, і саме таке значіння мала їх боротьба з старими традиціями. Надану цьому рухові і міцно прищеплену йому назву „формального методу“ треба розуміти умовно— як історичний термін, а не виходити з нього як з дійсного означення. Для нас характерний не „формалізм“, як естетична теорія, і не методологія, як закінчена наукова система, а тільки змагання створити самостійну літературну науку, на основі специфічних властивостей літературного матеріялу. Нам потрібне тільки теоретичне і історичне усвідомлення фактів словесного мистецтва як такого.

I

Представникам формального методу не раз закидали неясність або недостатність їх принципів— неохоту до загальних питань естетики, психології, філософії, соціології і т. д. Ці закиди, не вважаючи на їх якісні різниці, однаково справедливі в тім, що вони добре схоплюють характерну для формалістів і, певна річ, не випадкову відірваність так від „естетики згори“, як і від усіх готових, або таких, що вважають себе за готові, загальних теорій. Ця відірваність (особливо від естетики)— явище більш менш типове для всієї сучасної науки про мистецтво. Поминувши цілий ряд загальних проблем (от як проблема краси, мети мистецтва і т. д.), вона зосередилася на конкретних проблемах мистецтвознавства (Kunstwissenschaft). Наново, незалежно від звязку з загально-естетичними передумовами, повстало питання про розуміння художньої „форми“ і її еволюцію, а звідси— цілий ряд конкретних теоретичних і історичних питань. З'явилися характерні гасла— от як Вельфліновське „історія мистецтва без імен“ (Kunstgeschichte ohne Namen), характерні спроби конкретного аналізу стилів і прийомів— на зразок „Спроби порівнявчого вивчення картин“ К. Фолля.

В Германії саме теорія і історія образотворчих мистецтв, найбагатша на досвід і традиції, посіла центральне становище в мистецтві і почала впливати так на загальну теорію мистецтва, як і на окремі

науки — зосібна, напр., на вивчення літератури¹⁾. В Росії, очевидно наслідок місцевих історичних причин, аналогічне становище посілав літературна наука.

Формальний метод звернув на себе увагу і став в ряд „злободенних“ питань, певна річ, не через окремі методологічні особливості свої, а через своє принципіальне відношення до питання про те, як розуміти й вивчати мистецтво. В роботах формалістів гостро вирізнялися принципи, які ламали — такі, здавалося, сталі — традиції і „аксіоми“ не тільки науки про літературу, а й науки про мистецтво взагалі. Через цю гострість принципів відстань між окремими проблемами літературно науки і загальними проблемами мистецтвознавства зменшилася. Піднесені від формалістів і покладені в основу їх робіт поняття й принципи, про всю їх конкретність, вістрям своїм натурально зверталися в бік теорії мистецтва взагалі. Відродження поезики, що цілком була вийшла з ужитку, мало через те вигляд не звичайного відновлення окремих проблем, а нападу на цілу царину мистецтвознавства. Це становище утворилося в наслідок цілого ряду історичних подій, з яких найголовніші — криза філософської естетики і прикрий перелом у мистецтві (в Росії найгостріше й найвиразніше — в поезії). Естетика стала голою, а мистецтво умисне явилось оголеним — в цілій умовності примітиву. Формальний метод і футуризм стали історично зв'язані один з одним.

Але це загальне історичне значіння виступу формалістів становить окрему тему — тут мені важно говорити про інше, бо я маю на меті дати уявлення про еволюцію принципів і проблем формального методу і про нинішнє його становище.

Перед виступом формалістів „академічна“ наука цілком ігнорувала теоретичні проблеми, мляво послуگуючись застарілими естетичними, психологічними і історичними „аксіомами“, і остільки згубила відчуття власного предмету дослідження, що, здавалося, перестала існувати. З нею майже не доводилося боротися: непотрібно було ломатися в двері, бо ніяких дверей не знайшлося — замість фортеці ми побачили перехідний двір. Теоретична спадщина Потебні і Веселовського, перейшовши до учнів, осталася лежати мертвим капіталом — скарбом²⁾, до якого боялися доторкнутися і тим знецінювали його значіння. Авторитет і вплив поволі перейшли від академічної науки до науки, сказати б, журнальної — до робіт критиків і теоретиків символізму. Справді, 1907 — 1912 р.р. багато більший вплив мали книги і статті Вяч. Іванова, Брюсова, А. Білого, Мережковського, Чуковського і ин., ніж учені досліди і дисертації університетських професорів. За цією „журнальною“ наукою, хоч була вона суб'єктивна і тенденційна, стояли певні теоретичні засади й гасла, підсилювані

¹⁾ Р. Унгер відзначає дужий вплив робіт Вельфліна на заступників „естетичного“ напрямку в сучасній німецькій історико-літературній науці — О. Вальцеля і Ф. Штріха. Див. його статтю: „Moderne Strömungen in der deutschen Literaturwissenschaft“ (Die Literatur 1923. November, Heft 2).

²⁾ Теоретична спадщина Потебні давно зробилася добром не самих тільки безпосередніх його учнів, і знецінювалася вона не тому, що „боялися до неї доторкнутися“, а саме від „доторкання“ і досить безболізного замість „проникнення“, обережного і уважного з боку і символістів і формалістів. Прим. В. Х.

опертям на нові художні течії і їх пропаганду. Натурально, що для молодого покоління такі книги, як „Символізм“ А. Білого (1910 р.) важили незміренно більше, аніж безпринципові монографії істориків літератури, позбавлені будь-якого наукового темпераменту, будь-якої точки зору.

От через що, коли надійшла історична зустріч двох поколінь, цього разу надзвичайно напружена й принципіальна, вона позначалася не по лінії академічної науки, а по лінії цієї журнальної науки — по лінії теорій символістів і методів імпресіоністичної критики. Ми стали до боротьби з символістами, щоб видерти їм з рук поетику і, звільнивши її від звязку з їх суб'єктивними і філософським теоріями, вернути її на дорогу наукового дослідження фактів.

Виховані на їх роботах, ми ще ясніше бачили їх помилки. Повстання футуристів (Хлебников, Кручених, Маяковський) проти поетичної системи символізму допомогло формалістам, бо надало їх боротьбі ще більш актуального характеру.

Основним гаслом, що з'єднало першу групу формалістів, було гасло розкріпачення поетичного слова від кайданів філософських і релігійних тенденцій, які чим-раз більше й більше опановували символістів. Незгода між теоретиками символізму (1910—1911 р.р.) і поява акмеїстів підготували ґрунт для рішучого повстання. Годі було йти на які-небудь компроміси. Історія вимагала від нас справжнього революційного патосу — категоричних тез, нещадної іронії, зухвалого відмовлення яких-будь угод. При тім важно було поставити проти суб'єктивно-естетичних принципів, які надихали теоретичні роботи символістів, пропаганду об'єктивно-наукового відношення до фактів. Звідси — новий патос наукового позитивізму, характерний для формалістів: відмовлення філософських передумов, психологічних і естетичних тлумачень і т. д. Сам стан речей вимагав покинутися філософської естетики і ідеологічних теорій мистецтва. Треба було звернутися до фактів, відійти від загальних систем і проблем і почати з середини — з того пункту, де нас застає факт мистецтва. Мистецтво вимагало, щоб до нього підійти як-найщільніше, а наука — щоб її зробити конкретно.

2

Принцип специфікації і конкретизації літературної науки був основний для організації формального методу. Всі намагання були звернені на те, щоб зробити кінець становищу, за якого, мовляв А. Веселовський, література була „res nullius“. Саме через це позиція формалістів і стала такою непримиренною на інші „методи“ і саме через це не могли прийняти її еkleктики. Відкидаючи ці „інші методи“, формалісти на ділі відкидали не методи, а безпринципову мішанину різних наук і різних наукових проблем. Основне їх твердження було і є в тім, що предметом літературної науки як такої повинне бути дослідження специфічних особливостей літературного матеріалу, які відрізняють його від всякого иншого, хоч-би матеріал цей своїми другорядовими посередніми рисами давав привід і право послуговатися ним, як підсобним, і в інших науках. Цілком виразно сформулював

це Р. Якобсон (Новейшая русская поэзия. набросок первый. Прага, 1921, ст. 11): „предмет науки про літературу становить не література, а літературність, цеб-то те, що робить з даного твору літературний твір. Тим часом, досі історики літератури переважно подобали на поліцію, що, бажаючи арештувати якусь особу, захопила-б про всякий випадок всіх і все, що було в помешканні, а також і тих, хто випадково ішов улицею повз дому. Так і історикам літератури все знадоблялося — побут, психологія, політика, філософія. Замість науки про літературу утворювався конгломерат доморослих дисциплін. Ніби забували, що ці статті належать до відповідних наук — історії філософії, історії культури, психології і т. д., і що останні можуть природньо використати і літературні пам'ятки, як дефектні, другого-сортні документи“.

Щоб справдити і зміцнити цей принцип специфікації, не вдаючись до теоретичної естетики, треба було зіставити літературний ряд з іншим рядом фактів, вибравши з безкрайньої розмаїтості усіх рядів, що існують, той ряд, який, стикаючись з літературним, одночасно відрізнявся-б від нього функціями. За такий методологічний спосіб і стало зіставлення „поетичної мови“ з мовою „практичною“, розроблене в перших збірниках „Опояза“ (статті Л. Якубинського); воно було вихідним принципом роботи формалістів коло основних проблем поетики. Так, замість звичайної для літературознавців орієнтації на історію культури або суспільності, на психологію або естетику і т. д., у формалістів з'явилася характерна для них орієнтація на лінгвістику¹⁾, як на науку, що матеріалом свого дослідження стикається з поетикою, але підходить до нього з іншою метою і з іншими завданнями. З другого боку лінгвісти теж зацікавилися формальним методом, оскільки факти поетичної мови, що виявляються як зіставити її з практичною, давалися розглядати в сфері суто-лінгвістичних проблем, як факти мовні взагалі. Вийшло щось аналогічне тим відношенням взаємного користування й розмежування, які існують, напр., між фізикою та хімією. На цьому тлі знов ожили і набрали нового значіння проблеми, що колись поставив Потебня, а його учні прийняли на віру²⁾.

Зіставлення поетичної мови з практичною в загальній формі зробив Л. Якубинський в своїй першій статті „О звуках стихотворного языка“ (Сборники по теории поэтического языка. Выпуск первый. Птгр., 1916) — і різницю зформульовано таким чином: „явища

¹⁾ Цеб-то вони „почали ломатися в двері, але ніяких дверей не знайшлося“, за висловом автора, „замість фортеці (лінгвістики?) ми (формалісти) побачили перехідний двір“. Таким перехідним двором для них став Потебня, що підніс давно досить „темпераментне й наукове“ гасло: „язык і література — явища одного порядку, і визначив специфічність поезії, як явища виключно мовного, а через те перш за все формального. Прим. В. Х.

²⁾ Проблеми, що поставив Потебня, як і всякі проблеми, не могли бути прийняті на віру, а вимагали собі розв'язання і знаходили. В дослідях формалістів вони не ожили, а підмінені проблемами, які мають мало спільного з потєбніанськими, от як проблема „поетичної і практичної“ мови, зовсім неприйомна науково, а тільки „на віру“ і щоб виправдати „заумні“ спроби футуристів, спроби, що їх самі формалісти класифікують разом з явищами глосолалії і ин., не належними до обсягу поетики. Прим. В. Х.

язика повинно класифікувати зі становища тої мети, для якої той, хто говорить, користується з своїх мовних уявлень в кожному данім випадку. Коли той, хто говорить, користується з них для цілком практичної мети спілкування, то ми маємо до діла з системою практичного мовлення (мовного мислення), в якій (системі) мовні уявлення (звуки, морфологічні часті і ин.) самостійної цінності не мають і є тільки засіб спілкування. Але мисленні (і існують) інші мовні системи, в яких практична мета одходить на другий план (хоч може і не зникати зовсім) і мовні уявлення набувають самоцінності“.

Встановлення цієї різниці мало вагу не тільки для збудування поетики, але й для розуміння тенденцій футуристів до „мовної мови“, як до крайнього виявлення „самоцінності“, яке частково можна спостерігати в дитячій мові, в глосолалії сектантів і ин. „Мовні“ спроби футуристів набували великого принципового значіння, як демонстрація проти символізму, що не важився йти далі від „інструментування“, відповідного змістові, і припинював таким способом ролі звуків в віршовій мові. Питання за звуки в вірші стало особливо гостро — саме в цьому пункті формалісти, єднуючись з футуристами, віч-на-віч зіткнулися з теоретиками символізму. Натурально, що до першого бою формалісти стали саме на цих позиціях: питання про звуки треба було переглянути насамперед, щоб піднести проти філософських і естетичних тенденцій символістів систему точних спостережень і зробити належні наукові висновки. Звідси — і склад першого збірника, цілком присвяченого проблемі звуків та „мовної мови“.

Поряд Якубинського Віктор Шкловський, в статті „О поэзии и мовній мові“ показував на багатьох розмаїтих прикладах, що „людям потрібні слова і по-за сенсом“. „Мовність“ виявлялася як поширений мовний факт і як явище характерне для поезії: „Поет не важиться сказати „мовне слово“, звичайно мовність ховається за оболонкою якого небудь змісту, часто оманного, позірного, який примушає самих поетів признатися, що вони самі не розуміють змісту своїх віршів“. В статті Шкловського, між иншим, центр питання переноситься з суто-звукової, акустичної площини, яка давала привід імпресіоністично тлумачити зв'язок між звуком і описуванім предметом або вираженою емоцією, на площину вимовляльну, артикуляційну: „В насолоді „мовним словом“, що не значить нічого, без сумніву важить вимовляльна сторона мови. Може бути, що навіть взагалі в вимовляльній стороні, в своєрідному танку мовних органів і міститься більша частина насолоди від поезії“. Питання, як ставитися до мовної мови, набуло, таким способом, значіння поважної наукової проблеми, якої освітлення допомагає з'ясувати багато фактів віршової мови взагалі. Шкловський так і формулював загальне питання: „Коли ми впишемо, як вимогу для слова як такого, те, що воно повинне служити для визначення поняття, взагалі мати значіння, то, певна річ, „мовна мова“ відпадає, як щось зовнішнє супроти мови. Але відпадає не тільки вона; наведені факти примашують подумати, чи мають і в неявно-мовній, а просто в поетичній мові слова завжди значіння, чи ця думка — тільки фікція і результат нашої неуважности“.

Природнім висновком з усіх цих спостережень і принципів було те, що поетична мова не є тільки мова „образів“ і що звуки в вірші зовсім не є тільки елементи зовнішньої милозвучности і не грають тільки ролю акомпанімента до змісту, а мають самостійне значіння. Позначився перегляд теорії Потебні, побудованої на твердженні, що поезія є „мислення образами“. Теоретики символізму, прийнявши це розуміння поезії¹⁾, мусіли ставитися до звуків віршу як до „виразу“ чогось, що стоїть за ними, і інтерпретувати їх або як „звуконаслідування“, або як „звукопис“. Надто типові були що до цього роботи А. Білого, що знайшов у двох рядках Пушкіна повне „живописание звуками“ того, як шампанське переливається з пляшки в бокал, а в повторенні групи рдт в Блока — „трагедію витверезіння“. Такі спроби „з'ясування“ алітерацій, межуючи з пародією, мусіли викликати з нашого боку принципову одсіч і спробу показати на матеріялі, що звуки в вірші існують без ніякого зв'язку з образом і мають самостійну мовну функцію.

Статті Л. Якубинського були лінгвістичним уґрунтуванням „самоцінності“ звуків у вірші. Стаття О. Брика „Звуковые повторы“ (Сборн. по теории поэтич. языка. Выпуск II. Птгр., 1917 р.) показувала самий матеріял (на цитатах з Пушкіна й Лермонтова) й розкладала його по різних типових групах. Висловивши сумнів що-до справедливості ходячого погляду на поетичну мову як на мову образів, Брик приходить до такого висновку: „Хоч як будем дивитися на взаємне відношення образу й звуку, одне безсумнівне: звуки, суголосся не тільки евфонічний додаток, але результат самостійного поетичного прагнення. Інструментування поетичної мови не вичерпується зовнішніми способами милозвучности, а являє собою в цілості складний продукт взаємного діяння загальних законів милозвучности. Рима, алітерація і ин. тільки видимий прояв, окремий випадок основних евфонічних законів“. Противно до робіт А. Білого в статті Брика нема ніяких тлумачень значіння яких-небудь алітерацій, а тільки висловлено гадку, що явище повторень у вірші аналогічне до засобу тавтології у фольклорі, — ц. т., що повторення само від себе грає в цих випадках якусь естетичну ролю: „Либонь, ми маємо тут різні форми прояву одного спільного поетичного принципу, принципу простого з'єднання, причім матеріялом з'єднання бувають або звуки слів, або їх значіння, або те й те“. Таке поширення одного прийому на розмаїтий матеріял дуже характерне для початкового періоду роботи формалістів. Після статті Брика питання про звуки вірша згубило свою спеціальну, особливу дражливість і втяглося в загальну систему проблем поетики.

3

Формалісти розпочали свою роботу з питання про звуки віршу, бо воно було дуже больове і принципове на той час. За цим окремим

¹⁾ Ця найзагальніша і цілком формальна ознака поезії (а не розуміння її) за теорією Потебні, не давала права ігнорувати звуків віршу, ліній і форм образотворчих мистецтв, а також не давала приводу вважати звуки, лінії, форму чимось самоцінним в мистецтві. Прим. В. Х.

питанням поетики стояли, певна річ, загальніші тези, які їй повинні були виявитися. Розрізнення систем поетичної й прозаїчної мови, що з самого початку визначило роботу формалістів, мусило позначитися на поставленні багатьох основних питань. Розуміння поезії як „мислення образами“ і формула, що з такого розуміння витікала, — „поезія = образності“ видимо не відповідали фактам і суперечили на-черкненим загальним принципам. Ритм, звуки, синтаксис — все це, при такому погляді, ставало другорядним, не характерним для поезії і мусило випадати з системи¹⁾. Символісти, прийнявши загальну теорію Потебні, бо вона виправдувала панування образів-символів, не здоліли перемогти і уславлену теорію „гармонії форми й змісту“, хоч вона видимо суперечила їхньому-ж таки нахилі до формальних експериментів і осуджувала його, надаючи йому характеру „естетизму“. Відійшовши від потебніанського погляду, формалісти звільняли себе від традиційної співвідносності „форма-зміст“ і від розуміння форми, що вона є оболонка — судина, до якої наливається плин (зміст)²⁾. Факти мистецтва свідчили, що специфічність його виявляється не в самих елементах, які увіходять до твору, а в своєрідному користанні з них. Через те поняття „форми“ набувало іншого значіння і непотрібувало поруч себе жодного іншого поняття, жодної співвідносності.

Ще перед об'єднанням в „Опоязі“, 1914 р., в добі демонстративних виступів футуристів перед публікою, В. Шкловський видав брошуру „Воскрешение слова“, в якій, частково посилаючись на Потебню і Веселовського (питання про образність ще не мало тоді принципіального значіння), підносив принцип відчутності форми, як специфічну ознаку художнього сприймання. „Ми не переживаємо звичне, не бачимо його, а пізнаємо. Ми не бачимо стін наших кімнат, нам так трудно доглянути друкарську помилку в коректі, надто коли її написано добре знаною мовою, бо ми не можемо примусити себе побачити, прочитати, а не „пізнати“ звичне слово. Коли ми схочемо зробити означення „поетичного“ і взагалі „художнього“ сприймання, то, безперечно, лучимо на означення: „художнє“ сприймання — це таке сприймання, при яким переживаємо форму (може не саму тільки форму, але форму неодмінно)“. Ясно, що сприймання фігурує тут не як просте психологічне поняття (сприймання, властиве якій небудь людині), а як елемент самого мистецтва, що по-за сприйманням не існує. Поняття „форми“ з'явилося в новім значінні — не як оболонка, а як повнота, як щось конкретно-динамічне, змістовне само від себе, незалежно від будь-яких співвідносностей. В цім виявляється остаточне зречення принципів символізму, для якого крізь „форму“ повинне було просвічуватися щось уже „змістовне“. Тим самим переможено і „естетизм“, як любування на деякі елементи форми, свідомо відірвані від „змісту“.

¹⁾ Загальна теорія Потебні не охоплювала тільки фактів глосолалії „заумної мови“, що не належать до мистецтва. Що до ритму, звуку, синтаксис, як способів вираження (не образності, це Потебня розрізняв), то цим явищам уділено досить уваги і в „Записках по теорії словесности“ і в „Об'яснениях малорус. и сродных нар. песен“. Прим. В. Х.

²⁾ Відхід від потебніанства ставиться поруч відходу від такого традиційного розуміння. Але Потебня своєю доктриною саме руйнував цю традицію. Прим. В. Х.

Але цього не вистарчало для конкретної роботи. Визнавши різницю між поетичною і практичною мовою і визнавши те, що специфічність мистецтва виявляється в особливому користанні з матеріялу, треба було конкретизувати принцип відчутності форми так, щоб він дав змогу увійти в аналіз самої форми, розуміючи її як зміст. Треба було показати, що відчутність форми постає в наслідку особливих художніх прийомів, які примушують переживати форму. Стаття В. Шкловського „Искусство как прием“ (Сборники по теории поэтического языка, выпуск II, 1917), що була свого роду маніфестом формального методу, розкрила перспективу для конкретної аналізи форми. Тут уже цілком видно відхід від Потебні і потебніанства, а значить — і від теоретичних принципів символізму. Стаття починається з заперечень проти основних тез Потебні про образність і про відношення образу до того, що має бути з'ясоване. Шкловський відзначає між иншим те, що образи майже непорушні: „Що більше вивчаєте ви епоху, то більше переконуєтеся, що образи, про які ви думали, що їх утворив даний поет, він уживає, взявши їх від інших і майже не змінивши. Вся робота поетичних шкіл сходиться на накупчення і виявлення нових способів розкладу і оброблення словесних матеріялів і, зокрема, багато більше на розклад образів, ніж на створення їх. образи дано, і в поезії багато більше згадування образів, ніж мислення ними. Образне мислення не є, в кожному разі, те, що об'єднує всі види мистецтва або навіть всі види словесного мистецтва, не є те, чого зміна становить основу руху поезії“. Далі вказується на різницю між поетичним і прозаїчним образом. Поетичний образ визначено як один із засобів поетичної мови — засіб, однаковий завданням з иншими засобами поетичної мови: паралелізмом простим і негативним, порівнянням, повторенням, симетрією, гіперболою і т. д. Поняття образу втягалося в загальну систему поетичних засобів і втрачало свою пануючу в теорії роль. Заразом відкинено принцип художньої економії, міцно вкорінений в теорії мистецтва. Проти нього піднесено спосіб „учуднення“ (остранения) і спосіб утрудненої форми, „який збільшує труднощі і довгість сприймання, бо процес сприймання в мистецтві самоцільний — і його треба продовжити“. Мистецтво треба розуміти як спосіб руйнування автоматизму в сприйманні, за мету образу визнано не наближення значіння його до нашого розуміння, а створення особливого сприймання предмету, створення „бачення“ його, а не „пізнавання“, звідси — звичайний зв'язок образу з учудненням¹⁾.

Розрив з потебніанством остаточно зформулював В. Шкловський в статті „Потебня“ (Поэтика. Сборники по теории поэтического языка Пггр., 1919). Ще раз повторено, що образність, символічність не становить специфічної відміни поетичної мови від прозаїчної (практичної): „Мова поетична відрізняється від мови прозаїчної відчутністю свого побудування. Відчуватися може або акустична,

¹⁾ Весь цей маніфест В. Шкловського, як і теорія символістів, за вихідний пункт має Потебню все таки (навіть теза піби то В. Шкловського „образи майже непорушні“ є вихоплена з формули Потебні „образи поглядно-непорушні, а застосування змінне“) і є тільки випадком неповного використання доктрини Потебні, перекручення її, наслідком „доторкання“, а не „проникнення“, Прим. В. Х.

аби вимовляльна, або семасіологічна сторона. Але часом відчутна не будова, а розклад слів. Одним із засобів створити відчутне, переживане в самій своїй тканині побудування є поетичний образ, тільки одним із засобів... Створення нової поетики треба почати з фактичного, на масових фактах побудованого визнання, що існує „прозаїчна“ і „поетична“ мови, яких закони різні, і з аналізу цих різниць.

Цю статтю слід вважати за підсумок початкового періоду роботи формалістів. Головне досягнення цього періоду полягало в установленні низки теоретичних принципів, що стали робочими гіпотезами для дальшого конкретного дослідження фактів, і в спростованні ходячих теорій, оснований на потєбніянстві. Як видно з наведених статтів, формалісти намагалися головню не вивчати так звану форму і не винайти особливий „метод“, а довести те, що словесне мистецтво треба вивчати в його специфічних рисах і що для того доконче треба виходити з різниці функцій поетичної і практичної мови. Що до „форми“, то формалістам важно було тільки обернути значіння цього заплутаного терміну так, щоб він не заважав постійною своєю асоціацією з поняттям „змісту“, ще гірше заплутаним і цілком не науковим. Важливо було знищити традиційну співвідносність і тим збагатити поняття форми на нові значіння. В дальшій еволюції далеко більшу вагу мало поняття „прийому“, бо воно безпосередньо витікало з визнання різниці між поетичною і практичною мовою¹⁾.

4

Початкова стадія теоретичної роботи була перейдена. Були назначені загальні теоретичні принципи, що з їх допомогою можна було орієнтуватися в фактах. Тепер треба було підійти ближче до матеріялу і конкретизувати самі проблеми. В центрі стояли питання теоретичної поетики, тільки в загальних рисах начеркнені в перших роботах. Від питання про звуки вірша, яке, власне, мало значіння ілюстрації до загальної тези про різницю між поетичною і практичною мовою, треба було перейти до загальної теорії віршу; від питання про засіб взагалі — до вивчення засобів композиції, до питання про сюжет і т. д. Поряд питання про Потєбню поставало питання, як ставитися до поглядів О. Веселовського і до його теорії сюжету.

Натурально, що в цей момент формалісти брали літературні твори тільки як матеріял для перевірення і ствердження теоретичних тез — незалежно від питання про традиції, про еволюції і ин... Важливо було добитися як - найширшого охоплення матеріялу, встановити свого роду „закони“ і зробити попередній огляд фактів. Таким способом формалісти не потребували більше вдаватися до абстрактних

¹⁾ Розрив з потєбніянством, який остаточно зформулював В. Шкловський, як каже автор, виявився в визнанні (?) потєбніянської тези, що „одним із засобів створити відчутне, переживане в самій своїй тканині побудування є поетичний образ“, тільки своєрідно зформулюваної.

А от „робоча гіпотеза“ про мову поетичну й практичну, повертаючи нас до блаженної пам'яті шкільної теорії словесности Белорусова, дійсно вказує на розрив, але, здається, не академічного наукового характеру, а „для пропаганди“, в момент бойових дій. Прим. В. Х.

передумов і, з другого боку, опановували матеріал, не гублячись у деталях.

Найбільше значіння в цім періоді мають роботи В. Шкловського з теорії сюжету й роману. На дуже розмаїтій матеріалі — казки, східні повісті, „Дон-Кихот“ Сервантеса, Толстой, „Тристрам Шенди“ Стерна і ин. — Шкловський демонструє наявність особливих прийомів „сюжетоскладання“ і їх звязок з загальними прийомами стиля. Не вдаючись у деталі, за які треба говорити не в загальній статті про формальний метод, а в спеціальних роботах, я спинюся тільки на тих пунктах, які мають теоретичне значіння незалежно від питання про сюжет і від яких є сліди в дальшій еволюції формального методу.

В першій з цих робіт Шкловського — „Связь приемов сюжето-сложения с общими приемами стиля“ („Поэтика, 1919) є чимало таких пунктів. По-перше, саме твердження, що існують окремі прийоми сюжетоскладання, ілюстроване величезним числом прикладів, змінювало традиційне уявлення, що сюжет є з'єднання ряду мотивів, і перетворювало його з царини тематичних понять в царину понять конструктивних. Тим самим поняття сюжету набувало значіння, що не накривалося з поняттям фабули, а саме сюжетоскладання природньо входило в сферу формального вивчення як специфічна особливість літературних творів. Поняття форми збагачувалося на нові ознаки і, поволі позбуваючись своєї давнішої абстрактності, одночасно втрачало і своє принципіально-полемічне значіння. Ставало ясно, що поняття форми поволі починало накриватися для нас з поняттям літератури як такої — з поняттям літературного факту. Далі велике теоретичне значіння мало встановлення аналогії між прийомами сюжетоскладання і прийомами стиля. Звичайне в епосі східчасти побудування ставало в один ряд із звуковими повтореннями, з тавтологією, тавтологічним паралелізмом, повтореннями і т. д. — як загальна ознака словесного мистецтва, збудованого на подробленні, гальмуванні. Таким способом, три удари Роланда по каменеві („Пісня про Роланда“) і подібні потрійні повторення, звичайні в казкових сюжетах, зіставлено, як однородні явища, з уживанням синонімів у Гоголя, з такими мовними утвореннями як „куди-муди“, „плюшки-млюшки“ і т. д. „Всі ці випадки загаяного, східчастого побудування, звичайно, не зводять до купи, і кожний такий випадок стараються з'ясувати окремо“.

Тут ясно виявляється намагання ствердити єдність прийому на розмаїтому матеріалі. Тут таки відбулося характерне зіткнення з теорією Веселовського, що звертався в таких випадках не до теоретичної, а до історико-генетичної гіпотези і з'ясовував епічні повторення механізмом первісного виконання (амебейний спів). Таке з'ясування, навіть коли воно справедливе як генетичне, не пояснює цього явища як факту літературного. Загального звязку літератури з побутом, що був для Веселовського і інших заступників етнографічної школи способом з'ясовувати особливості казкових мотивів і сюжетів, Шкловський не заперечує, а тільки не приймає його на з'ясування цих особливостей як літературного факту. Генезис може висвітлити тільки походження — не більше, а поетиці важно вяснити літературну

функцію. Генетична точка зору не зважає саме на прийом, як своєрідне користування з матеріялу, не зважає на добір побутового матеріялу, не зважає на його трансформацію, його конструктивну роль, не зважає, нарешті, на те, що побут зникає, а літературна його функція залишається, не як простий пережиток, а як літературний прийом, що зберігає своє значіння і незалежно від зв'язку з побутом. Характерно, що Веселовський суперечить сам собі, вважаючи авантури грецького роману за цілком стилістичний прийом¹).

„Етнографізм“ Веселовського зустрів зрозумілу одсіч з боку формалістів — як ігнорування специфічності літературного прийому, як заміна теоретичної і еволюційної точки зору на точку зору генетичну. Його погляд на „синкретизм“, як на явище тільки первісної поезії, зроджене побутом, підпав пізніше критиці в роботі Б. Казанського (доповідь, читана в Інституті Історії Мистецтв); Казанський стверджував наявність в самій природі кожного мистецтва синкретичних тенденцій, які в деякі періоди виявляються особливо різко, і тим усував „етнографічну“ точку зору. Натурально, що формалісти не могли погодитися з Веселовським і тоді, коли він звертався до загальних питань літературної еволюції. Із зустрічі з потєбніянством з'ясувалися основні принципи теоретичної поетики²), із зустрічі з загальними поглядами Веселовського і його прихильників повинні були, натурально, визначитися погляди формалістів на літературну еволюцію і значить — на побудування історії літератури.

Початок цьому і зроблено в тій самій статті Шкловського. Зустрівшись з формулою Веселовського, побудованою на тім таки, в широкому розумінні, етнографічному принципі, — „нова форма являється для того, щоб виразити новий зміст“, Шкловський підносить іншу точку зору: „мистецький твір сприймається на тлі і способом асоціювання з іншими творами мистецтва. Форма твору мистецтва визначається відношенням до інших форм, що існували вперед від нього... Не пародія тільки, але й кожний взагалі твір мистецтва створюється як паралель і протиставлення до якого небудь зразка. Нова форма приходить не на те, щоб виразити новий зміст, а на те, щоб заступити стару форму, що вже втратила свою художність“. Для зміцнення цієї тези Шкловський послугується вказівкою Б. Християнсена на особливі „диференціальні відчуття або відчуття різниць“ — цим доводиться характерний динамізм мистецтва, котрий виявляється в постійних порушеннях утворюваного канону. Наприкінці статті Шкловський наводить цитату з Ф. Брюнет'єра, що „з усіх впливів, які діють в історії літератури, головний — вплив твору на твір“ і що

¹) Веселовський не суперечить у цім випадку сам собі. Потєбня („Колядки и щедровки“, II том „Объяснений малорус. и сродн. нар. песен“) одночасно з етюдом про колядки Веселовського давно встановив, стоячи власне на генетичному погляді, як побут зникає, а „літературна його функція“ залишається, як „літературний прийом, зберігаючи своє значіння і незалежно від зв'язку з побутом“, що зродив його. Прим. В. Х.

²) Поетика Потєбні, „теоретична“ на думку Жирмунського і формалістів, — наскрізь історична, оскільки вона, перш за все, спинається на генезі прийомів поетичного мислення, ідучи від фактів мови через форми народної поезії до творів майстрів слова. Прим. В. Х.

„не слід без користи помножати причини або на тій підставі, що література є вираз суспільства, змішувати історію літератури з історією звичаїв. Це — дві цілком відмінні речі“.

Ця стаття назначала, таким способом, вихід з обсягу теоретичної поетики в історію літератури. Початкове уявлення форми ускладнялося новими рисами еволюційної динаміки, безнастанної змінності. Перехід до історії літератури був наслідком не простого поширення тем дослідження, а наслідком еволюції поняття форми. Виявилось, що літературний твір сприймається не як ізольований — форма його відчувається на тлі інших творів, а не сама від себе. Через те формалісти остаточно вийшли за межі того „формалізму“, який розуміють як виготовлення схем і класифікацій (звичайне уявлення про „формальний метод“ в мало освідомлених критиків) і який так широко застосовують деякі схоласти, що завжди радо зустрічають всяку догму. Цей схоластичний формалізм ні історично, ні по суті не зв'язаний з роботою „Опояза“ — і ми за нього не відповідаємо, а навпаки ми найнепримиренніші і принципіальні його вороги.

5

До історико-літературних робіт формалістів я звернуся далі, а тепер скінчу огляд тих теоретичних принципів і проблем, що містяться в роботах „Опояза“ ранішого періоду. В статті Шкловського, за яку я вже казав, є ще одно поняття, що відіграло велику роль в дальшій вивченні роману — поняття „мотивування“. Встановлення різних прийомів сюжетоскладання (східчасти побудування, паралелізм, облямування, нанизування і ин.) показало різницю між елементами конструкції твору і елементами, що становлять його матеріал, — фабулу, вибір мотивів, героїв, ідей і т. д. Цю різницю найдужче підкреслювано в роботах цього періоду, бо головне завдання було — встановити єдність якого-небудь конструктивного прийому на розмаїтому матеріалі. Стара наука орудувала самим тільки матеріалом, розуміючи його як „зміст“ і приділяючи все инше до „зовнішньої форми“, цікавої тільки аматорам або зовсім не цікавої.¹⁾ Звідси наївне і зворушливе „естетство“ наших старих критиків і істориків літератури, що вбачали в поезіях Тютчева „недбалу форму“, а в Некрасова або в Достоевського — просто „погану форму“. Порятунком був у тім, що „форму“ даровано їм за глибину мислів або настроїв. Натурально, що в часі боротьби і полемки проти таких традицій формалісти скерували всі свої зусилля на те, щоб показати значіння саме конструктивних прийомів, а все инше відсунути в бік як мотивування. Говорячи за формальний метод і його еволюцію, треба завжди мати на увазі, що багато принципів, що їх піднесли формалісти в роки завзятої боротьби з супротивниками, мали значіння не тільки наукових принципів, але й гасел, парадоксально загострюваних заради пропаганди й протиставлення. Не зважати на цей факт і ставитися до робіт „Опояза“

¹⁾ Потебня відносив вибір мотивів героїв, постатей дієвих осіб і ин. не до змісту, а до внутрішньої форми, яка, за висловом формалістів, робить тканину побудування відчитною („Мисль і язик“, гл. X).

1916 — 21 р. р. як до робіт академічного характеру — значить ігнорувати історію¹⁾.

Поняття мотивування дало формалістам змогу підійти ще ближче до літературних творів (зокрема до роману й новели) і спостерігати деталі побудування. Такий є зміст двох дальших робіт В. Шкловського — „Развертывание сюжета“ і „Тристрам Шенди“ Стерна и теория романа“ (окремі видання „Опояза“ 1921 р.). В обох роботах Шкловський слідить за відношенням між прийомом і мотивуванням — і „Дон-Кихота“ Сервантеса і „Тристрама Шенди“ Стерна бере він поза проблемами історії літератури, як матеріал для вивчення конструкції новели й роману. В „Дон-Кихоті“ він вбачає перехідний момент від збірника новел (типу „Декамерона“) до роману з єдиним героєм, побудованого на прийомі нанизування, для якого мотивуванням є подорож. Саме цей роман вибрано тим, що в нім прийом і мотивування ще не так сплелися, щоб утворити цілком мотивований, у всіх частинах злютований роман. Матеріал часто просто вставлено, а не влютовано — прийоми сюжетоскладання і способи розгортання конструкції матеріалом виступають виразно, тим часом як дальший розвиток конструкції іде „до чим раз тіснішого входження вставленого матеріалу в саме тіло роману“. На аналізі того, - як утворено „Дон-Кихота“, Шкловський, між иншим, показує нестійкість героя і приходить до висновку, що сам „тип“ його з'явився як результат діяння конструкції роману“. Так підкреслювано панування конструкції, сюжету над матеріалом.

Зрозуміло, що для висвітлення таких теоретичних проблем не цілком мотивоване мистецтво або таке, що навмисно знищує мотивування й оголює конструкцію, є найкращий матеріал. Саме існування творів з умисне розкритою конструкцією промовляє на користь цих проблем, стверджуючи важливість їх поставлення і реальність їх значіння. Ба й самі ці твори давалися з'ясувати саме в світлі цих теоретичних проблем і принципів. Так власне і сталося з „Тристрамом Шенди“ Стерна. Роман цей, дякувати роботі Шкловського, не тільки ілюстрував теоретичні тези, але й сам набрав нового значіння і знов притяг до себе увагу. На тлі інтересу до конструкції роман Стерна явився як сучасна річ — за Стерна почали говорити й ті, хто доти не бачив в його романі нічого, окрім нудної балаканини та курйозів або дивився на нього з точки зору „сентименталізму“, з яким Стерн так само не має нічого спільного, як Гоголь з „реалізмом“.

Спостерігаючи у Стерна умисне розкриття конструктивних прийомів, Шкловський каже, що „у нього педалізована сама конструкція роману, у нього усвідомлення форми через порушення її і становить зміст роману“. В кінці роботи Шкловський формулює різницю між сюжетом і фабулою: „Поняття сюжета дуже часто змішують з описом подій — з тим, що пропоную умовно назвати фабулою. Справді фабула є тільки матеріал для сюжетного оформлення. Отже сюжет „Євгенія

¹⁾ Потебня і його школа знають ці факти історії. В Потебні з цього приводу наведений характерний вислів Гете: „Sie reitschen Dreck, ab nicht daraus Kreme gehen wolle“. (Вони збивають болото, чи не вийде з того сметанка). „Парадоксальне загострення“ за - ради пропаганди, поряд виступів футуристів, дається цілком визначити франц. словом *epater*. Але тоді що - ж то за пропаганда і яке її відношення до науки? Прим. В. Х.

Онегина“ не роман героя з Татяною, а сюжетне оброблення цієї фабули, переведене впровадженням перебиваючих відступів... Форми мистецтва з'ясовуються своєю художньою закономірністю, а не побутовим мотивуванням. Гальмуючи дію роману не впровадженням розлучників, напр., а простим переставленням частин, художник тим показує нам естетичні закони, які лежать за обома прийомами композиції“.

В зв'язку з питанням про конструкцію новели була написана і моя стаття „Как сделана „Шинель“ Гоголя“ („Поетика“ 1919 р.), яка ставить поряд проблеми сюжету проблему оповіди („сказа“) — проблему конструкції на основі оповідальної манери оповідача. В цій статті я старався показати, що Гоголівський текст „складається з живих мовних уявлень і мовних емоцій“. Що слова й речення вибрані й зчеплені в Гоголя за принципом виразливої оповіди, при якій найбільша роль належить артикуляції, міміці, звуковим жестам і т. д. З цієї точки зору розібрано композицію „Шинели“, збудовану на зміні комічної оповіди (з анекдотами, каламбурами і ин.) на сентиментально-мелодраматичну декламацію, що надає повісті характеру гротеска. В зв'язку з цим кінець „Шинели“ трактовано як апотеоз гротеска — щось подібне до німої сцени „Ревізор“. Виявилось, що традиційні міркування про „реалізм“ і „романтизм“ Гоголя непотрібні і нічого не з'ясовують.

Проблема вивчення прози була таким способом зсунена з мертвої точки. Визначилася різниця між поняттям сюжету, як конструкції, і поняттям фабули, як матеріалу; вияснилися типові прийоми сюжетоскладання, що одкривало перспективу для роботи коло історії і теорії роману; поряд того встала проблема оповіди як конструктивного принципу позасюжетної новели. Вплив цих робіт позначився на багатьох дослідках, що з'явилися останніми роками і належать особам, безпосередньо з „Опоязом“ не зв'язаним.

6

Разом з поширенням і поглибленням теоретичних проблем йшла природня диференціація роботи — тим більше, що в складі „Опояза“ появилися нові особи, які перед тим працювали окремо або тільки починали працювати. Основна диференціація йшла по лінії прози й віршу. Противно до символістів, що старалися тоді стерти і в теорії і на практиці межі між віршем і прозою і пильно вишукували для того метру в прозі (А. Білий), формалісти гостро розмежовували ці відміни словесного мистецтва.

З попереднього розділу видно, як інтенсивно йшла робота коло вивчення прози. На цій полі формалісти були починателями, коли не числити деяких західних робіт, згідних з нами в окремих спостереженнях над матеріалом (напр. W. Dibelius — „Englische Romankunst“ 1910), але далеких від наших теоретичних проблем і принципів. В роботі коло прози, ми почувалися майже незв'язаними традиціями. З віршем справа стояла трохи инакше. Величезна кількість робіт західних і російських теоретиків, практичні і теоретичні експерименти символістів, суперечки за поняття ритму й метру, що зродили 1910 — 17 р. р.

цілу окрему літературу, нарешті поява нових віршових форм у футуристів — все це не полегшувало, як утрудняло вивчення віршу й поставлення проблем. Замість вернутися до основних питань багато дослідників почали вивчати спеціальні питання метрики або намагалися упорядкувати призначені системи й погляди. Тим часом теорії віршу в широкому розумінні цього слова не було: не були теоретично освітлені ні проблеми віршового ритму, ні зв'язок ритму з синтаксою, ні питання про звуки віршу (формалісти вказали тільки деякі лінгвістичні передумови), ні віршова лексика й семантика і т. д. Інакше сказати, проблема віршу як такого оставалася, власне, неясною. Треба було відійти від окремих проблем метрики і підійти до віршу з якогось більш принципового становища. Треба було перш за все поставити проблему ритму так, щоб вона не впиралася в метрику, а щоб обняла найважливіші сторони віршової мови.

Тут, як і в попередньому розділі, я стану на проблемі віршу тільки в тій мірі, в якій розроблення її вело до нових теоретичних поглядів на словесне мистецтво або на природу віршової мови. Початок зробила робота О. Брика „О ритмико-синтаксических фигурах“, що була відчитана 1920 року в „Опоязі“, але осталася не тільки ненадрукована, а навіть, здається, й ненаписана. Робота ця демонструвала наявність у вірші стійких синтаксичних утворень, нерозірвано зв'язаних з ритмом. Тим поняття ритму втрачало свій абстрактний характер і заходило у зв'язок з самою мовною тканиною віршу — з фразою. Метрика відступалася на другий план, при ній залишалася значіння віршової письменності, абетки. Цей крок мав таку саму вагу для вивчення віршу, як мало вагу для вивчення прози зв'язати сюжет з конструкцією. Виявлення ритміко-синтаксичних фігур остаточно збивало розуміння ритму як зовнішнього додатку, як чогось такого, що остається на поверхні мови. Теорія віршу виходила на дорогу розроблення ритму як конструктивної основи віршу, яка визначає собою всі його елементи — так акустичні, як і не акустичні. Розкривалася перспектива якоїсь вищої теорії віршу, супроти якої метрика повинна була зайняти місце елементарної пропедевтики. Символісти і теоретики школи А. Білого, про всі їх намагання, не спромоглися стати на цю дорогу саме через те, що для них питання метрики як такої все таки стояли в центрі.

Однак робота Брика тільки натякала на можливість нової путі — сама від себе вона, як і перша його стаття („Звуковые повторы“), обмежилася на демонстрації прикладів і на розподілі їх по групах. Від неї можна було йти і до нових проблем, і до простої класифікації й каталогізації або систематики матеріалу, власне з формальним методом не зв'язаної. Саме до цього типу робіт належить книга В. Жирмунського „Композиция лирических стихотворений“ („Опояз“, 1921). Не пристаючи на теоретичні принципи „Опоязу“, Жирмунський зацікавився формальним методом тільки як одною з можливих наукових тем — як способом розподілу матеріалу по різних групах і рубриках. Так розуміючи формальний метод, нічого іншого, певна річ, не можна зробити: беруть яку небудь зовнішню ознаку із її становища матеріал розкладають по групах. Звідси — незмінно класифікаційний і учбовий характер усіх теоретичних

робіт Жирмунського. В загальній еволюції формального методу роботи цього типу не мають принципіального значіння, відзначаючи собою тільки тенденцію (історично, очевидно, неминучу) надати формальному методу академічного характеру. Тому не дивно, що згодом Жирмунський цілком віддалився від „Опоязу“: в своїх дальших роботах (найбільше в передньому слові до перекладу книжки О. Вальцеля „Проблема форми в поезії“ 1923 р.) він не раз заявляв, що не годиться з його принципами.

В певному звязку з роботою Брика про ритміко-синтаксичні фігури з'явилася моя книга „Мелодика стиха“ (Опояз, 1922), підготована інтересом до вивчення віршу в його звучанні і цим звязана з багатьма західними роботами (Сиверс, Саран та ин.). Я виходив з того, що стилі розрізняють звичайно на основі лексики — „через те саме ми відступаємося від віршу як такого і маємо до діла з поетичним язиком взагалі. Конче треба знайти щось, що було-б звязане з віршовою фразою і, разом з тим, не відводило-б нас від віршу як такого, — що стояло-б на межі між фонетикою й семантикою. Це „щось“ є синтаксис“.

Ритміко-синтаксичні явища розглянено тут не самі від себе, а в звязку з проблемою конструктивного значіння віршової і мовної інтонації. Мені найголовніша річ була піднести поняття домінанти, що організує який небудь поетичний стиль, і відокремити поняття „мелодики“ як системи інтонування від поняття загальної „музичности“ віршу. З цього погляду я запропонував розрізняти в ліриці три головні стилі: декламативний (ораторський), виспівний (напевный) і говірний. Вся книга присвячена на вивчення мелодійних особливостей виспівного стилю — на матеріалі з лірики Жуковського, Тютчева, Лермонтова й Фета. Уникаючи твердих схем, я кінчав книгу твердженням, що „в науковій роботі маю за річ найбільшої ваги не встановлення схем, а уміня бачити факти. Теорія конче потрібна на це, бо саме від її світла факти стають видні — ц. т. справді робляться фактами. Але теорії гинуть або міняються, а факти, за їх допомогою знайдені, залишаються“.

Традиція спеціально-метричних студій ще діяла серед теоретиків, звязаних з символізмом (А. Білий, В. Брюсов, С. Бобров, В. Чудовський і ин.), але поволі виходила на дорогу достотних статистичних обчислень і втрачала свій принципіальний характер. В цім велико заважили метричні досліди Б. Томашевського, завершені і його підручником „Русское стихосложение“ (1924 р.). Отже метрика відходила на другий план — як помічна дисципліна з дуже обмеженою сферою проблем, а на перше місце ставала теорія віршу в цілості. Начеркнене всім попереднім розвитком формального методу намагання поширити й збагатити уявлення про віршовий ритм, звязавши його з конструкцією віршового язика¹⁾, позначилося вже на статті Б. Томашевського „Пятистопный ямб Пушкина“ (1919 р. — надруковано в збірнику „Очерки по поэтике Пушкина“, Берлин, 1923), де зроблено спробу вийти з обсягу метра в язик. Звідси — головне твердження,

¹⁾ Цей звязок ритмічних і синтаксичних одиниць давно встановлено (Потебня, Об'яснення малор. и ср. нар. п. т. II). Прим. В. Х.

скероване проти А. Білого і його школи: „завдання ритму — не додержання фіктивних тонів, а розподіл експіраторної енергії в межах єдиної хвили — віршу“. З цілковитою принципіальною ясністю намагання це висловлено в його - ж таки статті: „Проблема стихотворного ритма“ („Литературная Мысль“, вип. II, 1922 г.).

В цій статті давніше протиставлення ритму й метру усунено тим, що поняття віршового ритму поширено на ряд мовних елементів, що беруть участь в побудуванні віршу: поряд ритму „словесно-ударного“ появляється ритм „інтонаційно-фразовий“ і ритм „гармонійний“ (алітерації і ин.). Отже поняття віршу ставало поняттям особної мови, що не підганяється під яку-небудь метричну форму, противлячись їй і утворюючи „ритмічні відхилення“ (погляд, який продовжує захищати В. Жирмунський в своїй новій роботі — („Введение в метрику“ 1925 р.), а цілком бере участь в утворенні віршу. „Віршова мова є мова організована в своїм звучанні. Але оскільки звучання є явище складне, канонізується тільки один який-небудь елемент звучання. Так, в класичній метриці канонізованим елементом звучання були наголоси, які класична метрика і впорядковує згідно з своїми правилами... Та аби лиш трохи захитався авторитет традиційних форм, як уперто з'являється думка, що природа віршу не вичерпується цими первісними ознаками, що живе вірш також і другорядними ознаками звучання, що поряд метру є ритм, який можна пізнати, що можна писати поезії, додержуючись тільки цих другорядових його ознак, що мова може звучати як віршова і без додержання метру“. Стверджується важливість поняття „ритмічного імпульсу“ (яке фігурувало вже в роботі Брика) як загально ритмічного завдання: „Ритмічні прийоми можуть в неоднаковій мірі брати участь в утворенні художньо-ритмічного враження, в окремих творах може переважати один який-небудь прийом; один який-небудь засіб може бути домінян тою. Напрямованість на який-небудь ритмічний прийом визначає характер конкретного ритму твору, і з цього погляду вірші можна класифікувати на акцентно-метричні (напр., опис бою в „Полтаві“), вірші інтонаційно-мелодійні (вірші Жуковського), вірші гармонійні (типові для останніх років російського символізму)“. Віршову форму, коли так її розуміти, не протиставимо до якогось окремого від неї „змісту“, що трудно дається вкласти в цю „форму“, а розуміємо як дійсний зміст віршової мови. Таким способом, поняття форми, як і в давніших роботах, виступало в новім значінні повноти.

7

Нові проблеми загальної теорії віршового ритму і мови піднесені були і в новій книзі Р. Якобсона — „О чешском стихе“ (сборники по теории поэтич. яз., вып. 5. 1923). Проти теорії „безумовної відповідності віршу духові мови, несупротивлення форми матеріялові“ поставлено „теорію організованого насильства поетичної форми над мовою“. В питання про різницю між фонетикою мови практичної і фонетикою мови поетичної внесено характерну поправку: вказано, що дисиміляція плавних, якої, на думку Л. Якубинського, нема в

поетичнім язичу противно до практичного¹⁾, можлива в обох, але в практичнім вона „зумовлена“, а в поетичнім „сказати-б, оцілена, ц. т. це по суті два різних явища“. Опріч того вказано на принципову різницю між емоціональним і поетичним язичом (про що вже говорилося і в першій роботі Якобсона — „Новейшая русская поэзия“ 1921 р.): „Поэзия може використати методи емоціонального язича, але тільки для своєї мети. Ця подібність між обома язиковими системами і це користання поетичного язича з навичних язикові емоціональних засобів часто спричиняє ототожнення поетичного язича з емоціональним. Таке ототожнення помилкове, бо не береться до уваги корінна функціональна різниця між обома язиковими системами“. Через те Якобсон відкидає спроби Граммона і інших дослідників віршу вдаватися для з'ясування звукових утворень до теорії звуконаслідування або до встановлення емоціонального звязку між звуками і образами або ідеями: „Звукове утворення не завжди звукоподібне утворення, а звукоподібне утворення не завжди послугується методами емоціонального язича“. Книга Якобсона тим і характерна, що раз-у-раз виходить за межі своєї спеціальної теми (просодія чеського віршу) і освітлює загальні питання теорії поетичного язича і вірша. Так, в кінець книжки вставлено цілу статтю за Маяковського, яка доповнює собою давнішу роботу Якобсона за Хлебникова.

В своїй роботі про Ганну Ахматову (1923 р.) я теж пильнував переглянути основні теоретичні питання, звязані з теорією віршу: питання про ритм у звязку з синтаксою і інтонацією, питання про звуки язича в звязку з артикуляцією, нарешті — питання про віршову лексику і семантику. Посилаючись на книгу Ю. Тинянова, що тоді підготовлювалася, я вказував на те, що „взяте до віршу слово ніби виймається з звичайної мови, оточається атмосферою нового сенсу, сприймається на тлі не мови взагалі, а мови саме віршової“, і на те, що утворення бічних сенсів, які малюють звичайно словесні асоціації, становить головну особливість віршової семантики.

На той час, за який я говорю, початковий звязок формального методу з лінгвістикою значно ослаб. Диференціація проблем остільки визначилася, що спеціальної помочи лінгвістики, надто лінгвістики психологічного напрямку, ми вже не потребували²⁾. Навпаки, деякі роботи лінгвістів на полі вивчення поетичного стилю спричинялися до принципових заперечень з нашого боку. Поява в цей момент книги Ю. Тинянова „Проблема стихотворного языка“ (Academia, 1924) підкреслила різницю між психологістичною лінгвістикою і вивченням поетичного язича і стилю. Книга ця розкрила тісний звязок між значінням слів і віршовою конструкцією, наново збагативши уявлення про ритм віршу і вивівши формальний метод на дорогу вивчення не

¹⁾ Під цей час Л. Якубинський уже сам вказує на надмірну сумарність поняття „практичний язик“ і на конечну потребу розчленувати його по функціях (розмовний, науковий, ораторський і ин.— див. його статтю „О диалогической речи“ в збірнику „Русская речь“ 1923 р.).

²⁾ Справедливіше не шукали і не знайшли її, роблячи своє перевідкриття. А воно є і в лекціях Потебні і в лінгвістичному давньому досліді Овсянко-Куликовського — „К истории культа Агни“, з приводу сенсової особливості віршової мови (Переклади і інтерпретація гімнів Ріг-веди). Прим. В. Х.

тільки акустичних і синтаксичних, а й сенсових особливостей віршової мови. В передньому слові Тинянов каже: „Вивчення віршу останніми часами зробило великі успіхи; без сумніву воно має розвинутися в близькому прийдешньому на цілу галузь, хоча плановий початок цього вивчення всі пам'ятають. Але окремо від цього вивчення стоїть питання поетичного язика й стиля. Вивчення в цій галузі відосібнені від вивчення віршу; маємо вражіння, що і сам поетичний язик і стиль не зв'язані з віршом, від нього не залежать. Поняття „поетичного язика“, не-що давно видвигнене, перебуває тепер кризи, спричинену без сумніву широкістю, неокресленістю обсягу і змісту цього поняття, ґрунтованого на психолого-лінгвістичній базі“.

Серед загальних питань поезики, наново знятих і освітлених цією книгою, велике принципове значіння має питання, як розуміти „матеріал“. Звичайно протиставлено це поняття до поняття „форми“, через що обидва ці поняття втрачали частину свого значіння, немов заступаючи собою тільки словесно давніше протиставлення „форми“ й „змісту“. На ділі, як я вже казав, поняття форми в устах формалістів набрало значіння повноти і через те зіллялося з уявленням про художній твір в його цілості, не потребуючи для себе ніяких протиставлень окрім іншого роду форм, які не мають художнього значіння. Тинянов вказує на те, що матеріал словесного мистецтва не однорідний і не однозначний, що „один момент можна піднести коштом інших, від чого ці останні деформуються, а часом падають до рівня нейтрального реквізиту“. Звідси — висновок: „Поняття „матеріалу“ не переходить меж форми — воно теж формальне: змішувати його з позаконструктивними моментами — помилка“. При тім поняття форми ускладнене ознакою динамізму: „Єдність твору не є замкнена симетрична цілість, а розгортана динамічна суцільність (целостность): між її елементами нема статичного знаку рівності й додавання, але завжди є динамічний знак співвідносності й інтеграції. Форму літературного твору мусимо усвідомити як динамічну“.

Що до ритму, то він трактований в цій книзі як основний конструктивний чинник віршу, що обіймає всі елементи віршу. За об'єктивні ознаки віршового ритму визнані єдність і тіснота ритмічного ряду, безпосередньо зв'язані одна з одною. Наново стверджено принципову різницю між віршем і прозою: „орієнтація віршу на прозу є встановлення єдності і тісноти ряду на незвичайному об'єкті і через те не стирає істоти віршу, а навпаки підносить її з новою силою... Усякий елемент прози, коли його впровадити до віршового ряду, обертається в вірші своїм іншим боком, функціонально піднесеним, і тим дає одразу два моменти: підкреслений момент конструкції — момент віршу — і момент деформації незвичайного об'єкта“. Далі поставлено питання про семантику: „Чи не маємо ми у вірші деформованої семантики, якої через те не можна вивчати, відтягаючи мову від її конструктивного принципу?“ На це питання відповідає ціла друга частина книги, встановлюючи найтісніший зв'язок між чинниками ритму й семантикою. Виявляється, що для словесних уявлень найголовнішу вагу має те, що вони є члени ритмічних єдностей: „Ці члени є в міцнішому й тіснішому зв'язку, аніж у звичайній мові: між словами виникає співвідношення по положенню“, чого не буває в прозі.

Таким способом відхід формалістів від теорії Потебні і зв'язаних з нею висновків здобув нову підставу, а перед теорією віршу розкрилися нові перспективи. Робота Тинянова показала можливість захоплення нових проблем і дальшої еволюції. Стало цілком ясно і для сторонніх Опоязові, що суть нашої роботи не в тім, щоб установити якийсь непорушний „формальний метод“, а в тім, щоб вивчати специфічні особливості словесного мистецтва, що річ не в методі, а в предметі вивчення. Тинянов ще раз зформулював це: „предметом вивчення, яке претендує бути вивченням мистецтва, повинне бути те специфічне, що відрізняє його від інших галузів інтелектуальної діяльності, роблячи з них матеріал для себе або знаряддя. Кожний твір мистецтва являє складне взаємодіяння багатьох факторів; значить, завдання досліду в тім, щоб означити специфічний характер цього взаємодіяння“.

8

Вище я вже відзначив момент, коли поряд теоретичних проблем натурально постало питання про рух і зміну форм — ц. т. питання літературної еволюції. Виникло воно в зв'язку з переглядом поглядів Веселовського на казкові мотиви й прийоми, а відповідь на нього („нова форма являється не на те, щоб виразити новий зміст, а на те, щоб заступити стару форму“) явилася як наслідок нового розуміння форми. Форма, яку ми розуміли як сам зміст, що безнастанно міняється залежно від давніших зразків, природньо вимагала, щоб ми підходили до неї без абстрактних, раз назавжди приготованих класифікаційних схем, а щоб брали до уваги її конкретний історичний сенс і значіння. Утворилася свого роду подвійна перспектива: перспектива теоретичного вивчення (як „Развертывание сюжета“ Шкловського, як моя „Мелодика стиха“) з якою-небудь теоретичною проблемою в центрі і з притягненням до неї найрозмаїтшого матеріалу, і перспектива історичного вивчення — вивчення літературної еволюції, як такої. З'єднання цих двох перспектив явилось органічним наслідком розвою формального методу і поставило перед ним чимало нових і дуже складних проблем, з яких багато нині ще не вияснилося і навіть не зовсім визначилося.

Річ у тім, що місце давнішого змагання формалістів фіксувати який-небудь конструктивний прийом і встановити його єдність на широкому матеріалі заступило змагання диференціювати це узагальнене уявлення, зрозуміти конкретну функцію прийому в кожному данім випадку. Це поняття функціональної важливості (значимості) поволі вийшло на перший план і ускладнило собою давніше поняття прийому. Таке диференціювання власних загальних понять і принципів характерне для цілої еволюції формального методу. В нас нема таких загальних догматичних положень, щоб вони в'язали нас по руках і не пускали до фактів. Ми не ручимо за свої схеми, коли їх спробують прикласти до незнаних нам фактів, — факти можуть вимагати змін, ускладнень, спростовань. Робота коло конкретного матеріалу примусила нас зняти мову про функції і тим ускладнити поняття прийому. Теорія сама вимагала вийти в історію.

Тут ми знов зустрілися з традиціями академічної науки і з тенденціями критики. За наших студентських часів академічна історія літератури обмежувалась, переважно, на біографічному й психологічному вивченні окремих (певна річ — тільки „великих“) письменників. Зникли навіть давніші спроби будувати історію російської літератури в цілості, які показували намір завести в систему великий історичний матеріал. Однак, традиції таких побудовань (от як „история русской литературы“ А. Н. Пипина) зберігали свій науковий авторитет, тим сильніший, що наступне покоління вже не важилося братися до таких широких тем. Тим часом в цих побудованнях найбільше важили такі загальні і нікому неясні поняття, як „реалізм“ або „романтизм“ (причём уважалося, що реалізм луччий за романтизм), еволюцію розумілося як ступеневе удосконалення, як простий прогрес (від романтизму — до реалізму), наступність — як мирну передачу спадщини від батька до сина, а літератури як такої, взагалі, не було — її заступав матеріал, взятий з історії громадських рухів, з біографії і ин.

Цей примітивний історизм, відводячи геть від літератури, призвів, до того, що теоретики символізму й критики природньо відмовилися будь-якого історизму. Розвинулася література імпресіоністичних етюдів та „силуетів“, широко розіллалася „модернізація“ старих письменників, обернення їх у „вічних супутників“. Мовчки (а иноді й у голос) об'являлося, що історія письменства непотрібна.

Ми повинні були зруйнувати академічні традиції і ліквідувати тенденції журнальної науки. Проти перших ми повинні були піднести нове розуміння літературної еволюції і самої літератури — по-за поняттями прогреса і мирної наступності, по-за поняттями реалізму й романтизму, по-за стороннім літературі як специфічному рядові явищ матеріалом. Проти других ми повинні були боротися вказівкою на конкретні історичні факти, на текучість і змінність форми, на конечну потребу брати до уваги конкретні функції якогось прийому — одно слово, на різницю між літературним твором як певним історичним фактом і вільним тлумаченням його з становища сучасних літературних потреб, уподобань або інтересів. Отже основний патос нашої історико-літературної роботи повинен був бути патосом руйнування й заперечення, яким був спочатку і патос наших теоретичних виступів, що аж пізніше набрав спокійнішого характеру розроблення окремих проблем.

Ось через що перші наші історико-літературні вискази з'явилися в формі майже мимовільних тез, ставлених у зв'язку з яким-небудь конкретним матеріалом. Окреме питання несподівано виростало на загальну проблему — теорія зливалася з історією. З цього погляду характерні книжки Ю. Тинянова — „Достоевский и Гоголь“ (Опояз, 1921 р.) і В. Шкловського — „Розанов“ (Опояз, 1921 р.).

Головною метою Тинянова було-довести, що „Село Степанчиково“ Достоевського являє собою пародію, що за першим її планом укритий другий — Гоголь і його „Переписка с друзьями“. Але це окреме питання обростає в нього цілою теорією пародії — як стилістичного прийому (стилізація — пародія) і як одного з проявів діалектичної зміни шкіл, який має велике історико-літературне значіння. В зв'язку з цим постає питання, як розуміти „наступність“ і

„традицію“— і, таким способом, підіймаються головні проблеми літературної еволюції: „Коли говорять за „літературну традицію“ або „наступність“, звичайно уявляють якусь просту лінію, що єднає молодшого заступника певної літературної гілки із старшим. Тим часом справа далеко складніша. Нема продовження простої лінії, є більше відхід, відтручування від певного пункту, — боротьба... кожна літературна наступність є насамперед боротьба, руйнування старої цілості і нове будування із старих елементів“. Уявлення літературної еволюції ускладнилося вказівкою на боротьбу, на періодичні повстання і втратило таким способом своє старе значіння мирної поступневості. На цьому тлі літературні стосунки Достоевського до Гоголя явилися як стосунки складної боротьби.

В книзі Шкловського за Розанова розгорнулася, майже в формі відступів від основної теми, теж ціла теорія літературної еволюції, відбивши на собі діяльні обговорення цього питання, що саме тоді відбувалися в „Опоязі“. Шкловський каже, що література іде вперед перериваною лінією: „За кожної літературної епохи існує не одна, а кілька літературних шкіл. Вони існують в літературі одночасно, причім одна з них являє собою її канонізований вершок. Інші існують неканонізовано, невидно, як існувала, прим., за Пушкіна державинська традиція в віршах Кюхельбекера і Грибоедова одночасно з традицією російського водевільного віршу і з іншими традиціями, от як, напр., чиста традиція авантюрного роману в Булгарина“. В момент канонізації старшого мистецтва в спідньому шарі створюються нові форми — „молодша лінія“, яка „впадає на місце старшої, і водевіліст Белоп'яткин стає Некрасовим (робота Осипа Брика), безпосередній спадкоємець XVIII віку Толстой створює новий роман (Борис Ейхенбаум), Блок канонізує теми й темпи „циганського романсу“, а Чехов уводить „Будильник“ до російської літератури. Достоевський підіймає до літературної норми прийоми бульварного роману. Кожна нова літературна школа — це революція, щось подібне до появи нової класи. Але, звичайно, це тільки аналогія. Переможена лінія не гине, не перестає існувати. Вона лише збивається з вершка, іде на діл лежати під паром і знов може воскреснути, являючись вічним претендентом на престол. Крім того в дійсності справа ускладнюється тим, що гегемон звичайно не буває чистим відновителем давнішої форми, а має риси інших молодших шкіл, а також риси, одібрані в спадщину від своєї попередниці на престолі, але вже в службовій ролі“. Тут говориться також про динамічність жанрів, і самі книги Розанова з'ясовано як зародження нового жанру, як новий тип роману без мотивування, що зв'язує його частини: „в галузі тематичній для них характерна канонізація нових тем, а в галузі композиційній — оголення прийому“. В зв'язку з цією загальною теорією вводиться поняття про „діалектичне самостворювання нових форм“, яке криє в собі і аналогію з розвитком інших рядів культури і ствердження самостійності літературної еволюції.

В спрощеному вигляді теорія ця швидко почала ходити по руках і, як завжди буває, набрала вигляду простої і непорушної схеми, дуже наручної для критики. На ділі ми маємо тут тільки загальний начерк еволюції, обставлений цілим рядом складних застережень. Від

цього загального начерку формалісти перейшли до більш послідовного розроблення історико-літературних проблем і фактів, конкретизуючи і ускладнюючи перші теоретичні передумови.

9

Натурально, що розуміючи літературну еволюцію як діалектичну зміну форм, ми не вдаємося за допомогою до того матеріалу, якому належало центральне місце в історико-літературних роботах старого типу. Еволюцію літератури ми вивчаємо в такій мірі, в якій вона має специфічний характер, і в тих межах, в яких вона є самостійна, незалежна безпосередньо від інших рядів культури. Іншими словами, ми обмежуємо число факторів, щоб не розпливатися в безлічі неозначених „зв'язків“ і „відповідностей“, які все одно не з'ясовують еволюції літератури як такої. Ми не вводимо в свої роботи питань біографії і психології творчості, думаючи, що ці проблеми, самі від себе дуже поважні й складні, повинні мати своє місце в інших науках. Нам важно знайти в еволюції ознаки історичної закономірності — тому ми залишаємо на боці все те, що з цього становища здається випадковим, не належним до історії. Нас інтересує сам процес еволюції, сама динаміка літературних форм, оскільки її можна спостерігати на фактах минулого. Центальною проблемою історії літератури є для нас проблема еволюції поза особистістю — вивчення літератури як своєрідного соціального явища. В зв'язку з цим величезної ваги для нас набирає питання про утворення і зміну жанрів, а через те другорядна і масова література, оскільки вона бере участь у цьому процесі. Тут треба тільки відрізнити ту масову літературу, яка підготовляє собою утворення нових жанрів, від тої, що виникає в процесі їх розкладу і становить матеріал для вивчення історичної інерції.

З другого боку, нас не цікавить минуле як таке, як індивідуально-історичний факт, — ми не робимо простої реставрації якої-небудь епохи, що нам через щось сподобається. Історія дає нам те, чого не може дати сучасність, — повноту матеріалу. Але саме через це ми підходимо до неї з певним запасом теоретичних проблем і принципів, подиктованих нам почасти фактами сучасної літератури. Звідси — характерний для формалістів близький зв'язок з літературною сучасністю і зближення між критикою й наукою (противно до символістів, що зближали науку з критикою, і давніших істориків літератури, що здебільшого цуралися сучасності). Отже історія літератури для нас — не так особливий супроти теорії предмет, як особливий метод вивчення літератури, особливий розріз. Цим пояснюється характер наших історико-літературних робіт, що завжди тягнуть не тільки до історичних, але й до теоретичних висновків — до поставлення нових теоретичних проблем і до перевірення старих.

За роки 1922—24 вийшло чимало таких робіт, а багато ще й досі ненадруковано через умови сучасного ринку, і відомі тільки з доповідів. Назву головні (відзначаючи зірочками ненадруковані, а тільки відчитані в формі доповідів): Ю. Тинянова: — „Стиховые формы Некрасова“, „Достоевский и Гоголь“, „Вопрос о Тютчеве“,

„Тютчев і Гейне“, * „Архаїсти і Пушкін“, * „Пушкін і Тютчев“, * „Ода як декламационний жанр“; Б. Томашевського — „Гавриліада“ (розділи про композицію і жанр), „Пушкін — читатель французських поетів“, „Пушкін“ (Современные проблемы историко-литературного изучения), * „Пушкін і Буало“, * „Пушкін і Лафонтен“; мої книжки — „Молодой Толстой“, „Лермонтов“ і статті — „Проблеми поезики Пушкіна“, „Путь Пушкіна к прозе“, „Некрасов“. Сюди ж треба приєднати історико-літературні роботи, що безпосередньо з „Опоязом“ не зв'язані, але йдуть тою самою лінією вивчення еволюції літератури як специфічного ряду: В. Виноградова — „Сюжет и композиция повести Гоголя „Нос“, „Сюжет и архитектура романа Достоевского „Бедные люди“ в связи с вопросом о поэтике натуральной школы“, „Гоголь и Жюль Жанен“, „Гоголь и реальная школа“, „Этюды о Гоголе“; В. Жирмунського — „Байрон и Пушкин“; С. Балухатого — * „Драматургия Чехова“; А. Цейтлина — „Повести о бедном чиновнике Достоевского“; К. Шимкевича — * „Некрасов и Пушкин“, * „Лермонтов и Подолинский“, „Бенедиктов, Фет, Некрасов“; Г. Гуківського — досліді з російської літератури 18 віку (Херасков, школа Сумарокова і ін.). Окрім того учасники наукових семінарів, якими ми керуємо (в Університеті і в Інституті Історії Мистецтв) зробили чимало робіт, готових до друку, — за Даля, Марлінського, Сенковського, Вельтмана, Карамзіна, за жанр подорожів і ін.

Говорити докладно про ці роботи тут, звичайно, не місце. Скажу тільки, що для всіх цих робіт типове захоплення „другорядних“ письменників („оточення“), пильне вивчення традицій, дослідження зміни жанрів і стилів і ін. В зв'язку з цим оживає багато забутих імен і фактів, виправляються ходячі оцінки, міняються традиційні уявлення і, головне, виявляється поволі процес еволюції. Розроблення цього матеріалу тільки-но почате. Перед нами — чимало нових завдань: далі диференціювання теоретичних і історико-літературних понять, притягнення нового матеріалу, поставлення нових питань і т. д.

Мені залишилося зробити кілька загальних підсумків. Еволюція формального методу, яку я старався показати, має вигляд послідовного розвитку теоретичних принципів — ніби незалежного від індивідуальної ролі кожного з нас. Дійсно, „Опояз“ справдив на ділі справжній тип колективної роботи. Це сталося, либонь, з тої причини, що ми з самого початку зрозуміли своє діло як історичне, а не як особисте діло кого-небудь з нас. В цій наш головний зв'язок з епохою. Еволюціонує сама наука — разом з нею еволюціонуємо й ми. Вкажу коротко головні моменти еволюції формального методу за ці 10 років:

- 1) Від початкового сумарного протиставлення поетичної мови практичній ми прийшли до диференціювання поняття практичної мови по різних її функціях (Л. Якубинський) і до розмежування методів поетичної і емоційної мови (Р. Якобсон). В зв'язку з цією еволюцією ми зацікавилися вивченням саме ораторської мови, як найближчої з обсягу практичної, але відмінної своїми функціями, і почали говорити про те, що поряд з поезією конче потрібно відродити реторику (статті за мову

Ленина в „Лефе“ № 1 (5) 1924 р. — Шкловського, Ейхенбаума, Тинянова, Якубинського, Казанського і Томашевського).

2) Від загального поняття форми в новому його значінні ми прийшли до поняття прийому, а звідси — до поняття функції.

3) Від поняття віршового ритму в його протиставленні метрові ми прийшли до поняття ритму як конструктивного фактора віршу в його цілості і через те — до розуміння віршу як осібної форми мови, що має свої осібні мовні (синтаксичні, лексичні і семантичні) властивості.

4) Від поняття сюжету як конструкції ми прийшли до поняття матеріалу як мотивування, а звідси — до розуміння матеріалу як елемента, що бере участь в конструкції залежно від характеру формотворчої домінанти.

5) Від установлення єдності прийому на розмаїтному матеріалі ми прийшли до диференціювання прийому по функціях, а звідси — до питання еволюції форм, ц. т. до проблеми історико-літературного вивчення.

Ми стоїмо перед низкою нових проблем. Про це ясно свідчить остання стаття Ю. Тинянова „Литературный факт“ („Леф. № 2 (6) 1925 р.), Тут знято питання за характер відношень між побутом і літературою — питання, яке часто „розв'язують“ з цілою легковажністю дилетантизму. На прикладах показано, як побут стає літературою і як, навпаки, література іде в побут: „В добі розкладу якого - небудь жанру він з центру переміщається до периферії, а на його місце з дрібниць літератури, з її закутків і життя впливає до центру нове явище“.

Я недурно назвав свою статтю „Теорія формального методу“, а дав ніби начерк її еволюції. В нас нема такої теорії, щоб її можна було подати як непорушну, готову систему. Теорія і історія зіллялися в нас не тільки на словах, але й на ділі. Нас так добре навчила сама історія, що ми не можемо думати, що її можливо обійти. В той момент, коли ми повинні будемо самі визнати, що ми маємо теорію, яка все з'ясовує, виготовлена на всі випадки минулого і майбутнього і через те не потребує еволюції і нездатна до неї, — ми повинні будемо разом з тим визнати, що формальний метод кінчив своє існування — що дух наукового дослідження покинув його. Поки цього ще не сталося.

Соціологічний метод в історії та теорії літератури

Інтерес до літератури ожив. Будівництво нового суспільства не могло не звернути уваги на найбільший чинник організації суспільства — на художню літературу. Хто володіє художнім словом, той володіє масою читачів. Звідси у держави й суспільства виникає завдання організувати літературну продукцію певної якості й направити відібрану художньо-літературну продукцію в широкі маси суспільства. Як для того, так і для другого завдання треба наукових відомостей про явище, що нас цікавить.

Надто соціальна природа літературного факту впливає на метод його вивчення. Кожен клас, кожна громадська група прагне до того, щоб поставити свої вимоги художній літературі — збудувати свою історію й теорію літератури й критики. Найбільш об'єктивний в цих збудуваннях клас наймолодший, сильний, що має певне майбутнє; ідеології такого класу ніщо не заважає бути найбільше науковою. Інакше стоїть справа в того класу, проти якого йде життя; тут істина фактів, їх закономірності лише нагадували-б про те, що близьиться смерть такого класу. Цими основними мотивами можна було-б пояснити сучасні сперечання про метод в так званих гуманітарних науках взагалі і в історії літератури зокрема.

Тут ми й спробуємо освітлити питання про метод в історії й теорії літератури в сучасних умовах. Для цього ми спочатку розглянемо, які загальні вимоги мусить задовольняти історія й теорія літератури, як наука, далі з'ясуємо сучасний стан нашої науки; для цього нам доведеться розглянути теорії тих учених, що їх поглядами живе сучасна історія й теорія літератури. Такі вчені, на нашу думку, це: Потєбня, Веселовський, Плеханов. Після цього ми спробуємо освітлити відношення науки історії літератури до „формалістів“; і, нарешті, ми мусимо з'ясувати основні засади соціологічного методу вивчення літератури в сучасних умовах і навести, бодай коротко, приклади його. Тільки маючи виразні відповіді на всі попередні питання, можна уявити собі основні риси наукового методу історії й теорії літератури.

З'ясуймо собі основні вимоги, ставлені до всякої науки, в тім числі й до історії літератури.

Усяка наукова дисципліна, що її висновки претендують на об'єктивне значіння, задовольняє такі умови: а) вона має методику описування свого матеріялу, б) вона має певну базу для класифікації цього матеріялу (*fundamentum divisionis*) і, нарешті, — найголовніше —

дійсно наукова дисципліна має методологію для встановлення закономірного зв'язку своїх фактів. І як останнє завдання найважливіше і для нашої науки, то всі дотеперішні методи вивчення літератури можна класифікувати на підставі такого принципу: чи даний метод шукає причини досліджуваного факту тільки серед літературних явищ, чи цей метод для відшукування причин рекомендує вдатися до фактів іншого порядку, ніж літературні. До перших методів — сепаратних — належать методи, описувані досі під назвами: формалістичний, філологічний, почасти естопсихологічний, еволюційний та естетичний. Ці методи встановлювали зв'язок між літературними явищами, рідко відходячи до фактів нелітературних. Другі методи — моністичні — описуючи літературні явища, намагаються відшукати причину цих явищ у фактах іншого порядку, ніж літературні. До таких методів належать, згідно з існуючою номенклатурою, такі: етичний, публіцистичний, історичний (до якого належить і метод Тена) почасти естопсихологічний і порівняльний. Ці останні методи вважають за неможливе здійснити наукові завдання історії літератури, залишаючись тільки в колі літературних явищ. Ці методи сміло, а іноді й наївно, знімають питання саме про причину фактів, як про основне завдання науки. При цьому, звичайно, поняття причини розуміється широко, включаючи сюди й кондиціональність.

Коли ми назвали перші методи сепаратними, то цим ми хотіли підкреслити те, що творці цих методів не мають потреби дошукуватися зв'язку літературних фактів з основними чинниками життя. Ці методи вважають літературу за замкнену в собі самодостатню систему фактів, яка розвивається за власними законами, може й зв'язаними з закономірностями інших наук. Методи моністичні рішуче гадають, що літературні факти мають похідний характер, вважаючи автономні взаємини між цими фактами за недостатні для причинного пояснення. Так, наприклад, Тен гадає, що появу якогось твору, його життя й смерть, його одміни від інших творів, — можна зрозуміти, досліджуючи оточення, расу, момент. Сент-Бев вважав, що фактом, посереднім між оточенням в широкому розумінні і літературним явищем, є постать письменника, — звідси його біографічний метод. Веселовський находив причину зміни літературних фактів в широких явищах побуту, обумовленого історичними причинами.

Для розв'язання питання про метод цікава спроба Брюнет'єра (еволюційний метод) знайти причину зміни літературних фактів в самотійній еволюції літературних жанрів. На його думку, прим., епопея поряд мемуарів та історичних хронік дає в своєму розвитку лицарський роман (напр., цикл „Круглого столу“), з якого розвивається роман пригод XVI в. (типу „Амадис“); з останнього розвинувся етичний роман XVII в. (типу „Астрея“) і, нарешті, роман звичаїв (типу „Манон Леско“), що знов поділявся на романи загальних, інтимних і екзотичних звичаїв. Брюнет'єр часто порівнював себе з Дарвіном; він гадав, що окремі літературні види живуть так само самотійним життям, як і біологічні види. Але добре відомо, що й життя біологічних видів залежить від зовнішнього оточення, тим більш — життя літературних видів. Адже не можна гадати, що, наприклад, епопея, а за нею й лицарський роман, а далі роман пригод виникли

з якогось наперед установленого автономного життя літературних жанрів; вони цілком, з усіма своїми особливостями, були обумовлені існуванням лицарства, пролетаризованого селянства на Заході і іншими подібними соціальними чинниками. Спроба Брюнет'єра була крайнім зусиллям великого робітника історії літератури автономізувати факти, що він вивчав, ради самостійності своєї професії, а не з огляду на реальне відношення цих фактів до інших базисних фактів життя.

На думку Веселовського, наприклад, до появи в історії нового жанру „грецької новели“—прообразу нашого роману,—привели такі історико-побутові умови: „Занепад громадського життя, ослаблення національної самосвідомості, брак сталого світогляду, спільних цілів для народньої діяльності—все це поривало зв'язок з минулим, з його поетичною ідеалізацією, примушуючи чоловіка, тим більш поета, заглибитися в себе самого, в свій внутрішній світ, звідки він пробує на власну руч відтворити більш-менш суцільну картину зовнішнього світу, свій особистий епос. Такі ті громадсько-психологічні передумови, з яких виникає роман і які старі греки називали драматичними оповіданнями.

В романі все не традиційне: закохані, особистий ідеал „дає безоглядне поривання в далечінь“, болісне шукання чогось десь за далекими морями, як в „Олександрії“. В цьому розумінні Шлосер мав рацію, говорячи, що історію народа можна написати по його романах; можна було-б узагальнити—по його поетичній літературі. Матеріал багатий і вдячливий, коли вміти утриматися від зайвого недовір'я—і від крайнього довір'я до побутової підкладки політичної ідеалізації“.

В цих словах відчувається у Веселовського близькість до сучасних марксістських поглядів. Поняття побуту у Веселовського саме побутове, не наукове; це поняття треба було розкрити і науково уточнити. Це намагався зробити вже Тен, вказуючи на „оточення, расу, момент“, Сент-Бев—на геніяльну особистість; робітники порівнявчого методу (й Веселовський)—на вплив одної країни на другу. Наука шукала класифікації чинників, що створюють літературне явище. Їхню класифікацію дав Плеханов на підставі Маркса. „Ні географічне оточення“, ні „геніяльна особистість“ ні, нарешті, вплив одної країни на другу не можуть пояснити нам ні сути даного мистецтва, ні законів його еволюції, а тільки економіка“,—говорить послідовник Плеханова—Фриче. Але чи впливає економіка на мистецтво безпосередньо? Плеханов прямо заявляє: „Продукційна діяльність людини впливає прямо на її світогляд і на її естетичні уподобання лише на низьких щаблях цивілізації“; тут, наприклад, „орнаментика бере свої мотиви у техніки, а танці обмежуються на простому відтворенні продукційного процесу. Але в суспільстві, поділенім на класи, економіка дуже рідко впливає безпосередньо на мистецтво і на інші ідеології“.

Які-ж є посередні чинники між економікою й літературою?

„Коли-б ми захотіли коротко висловити погляд Маркса й Енгельса на відношення славетної „основи“ і не менш славетної „надбудови“, то в нас вийшло-б ось що:

1.—Стан продукційних сил.

2.— Зумовлені тим станом економічні відносини.

3.— Соціально-політичний лад, що зріс на даній економічній основі.

4.— Психіка громадської людини; цю психіку визначає почасти безпосередньо економіка, а почасти соціально-політичний лад, що зріс на ній.

5.— Різні ідеології, що відбивають в собі властивості цієї психіки.

Ця формула досить широка, щоб дати належне місце всім „формам“ історичного розвитку і разом з тим в ній зовсім немає того еклектизму, який не вміє піти далі взаємочинності між різними громадськими силами і навіть не підозріває, що факт взаємочинності між цими силами ще зовсім не розв'язує питання про їхнє походження.

Це — моністична формула. І ця моністична формула наскрізь пройнята матеріалізмом“. („Основные вопросы марксизма“).

В кінці цієї статті ми постараємося навести приклади посильного для нас конкретного дослідження літературної творчості Островського й Радищева на підставі формули Плеханова. Формулу цю давно дав Плеханов; її десятки разів передруковано; тепер час прикласти її конкретно в дослідчій роботі. Дальший шлях цього методу в конкретних прикладах соціологічного розгляду літературних явищ.

Вказавши основні риси моністичних методів, розгляньмо тепер особливості сепаратних методів. Типовий з них — формалістичний. В умовах ослаблення наукової діяльності в Росії за революційних часів і, може, деякої розгубленості серед наукових робітників, невелика група літераторів, об'єднавшись в „Общество изучения поэтического языка“ (Опояз), звернула на себе увагу невеликого кола осіб, що залишилися вірними інтересам літератури в ці часи. Тут був і зв'язок, оснований на єдності психологічній, тут була й увага до одинокого тоді літературознавчого товариства. Далі, коли почалося мирне будівництво в СРСР, ожив інтерес до літератури і тоді цей інтерес суспільства до літератури перш за все стрівся з зміцнілими поглядами формалістів. Про погляди цієї школи можна судити з статті Ейхенбаума, вміщеній в цьому числі журналу; вона робить підсумки цієї течії.

Вихідною тезою для формалістів, як каже Ейхенбаум, було таке: „ніякої готової системи й доктрини в нас не було й нема“. Що не було й немає, з цим ми могли-б ще погодитися, але щоб якась школа могла проповідувати — „і не буде ніякої системи“ — це ми вважаємо за непорозуміння, коли мова йде про наукову діяльність. Що-ж це за наука, що не має системи? Звичайно, можна об'єднати ту або іншу групу людей, хоч би й літераторів, на єдності уподобань та настроїв, але до науки тут ще далеко.

„Ми вільні від теорій, як і повинна бути вільною наука (sic!?), оскільки є різниця між теорією й переконанням“, — викладає далі свої основні тези Ейхенбаум. Друга частина фрази цілком плутана. Що значить „різниця між теорією й переконанням“? Так ніби теорія протилежна переконанню, а не найтісніше зв'язана з ним! Коли „наука“ формалістів вільна від теорій, — а між теорією й переконанням

за Ейхенбаумом є велика різниця,—тоді наука формалістів підлягає лише переконанню, яке не має ані теорії, ані системи.

Що наука підлягає переконанням, це ще не так погано, бо наука завжди була під впливом ідеології. Але переконання „зобов'язують“: тільки у деяких людей вони не мають слідів системи й теорії. Це буває або в людей, що за браком вільного часу не здобули достатнього розвитку й освіти,—таким людям треба допомогти; або - ж у людей, які хоча мають освіту, але бояться в своїй подібній до науки діяльності „системи й теорії“. Останнє буває в соціальних груп, проти яких іде об'єктивний розвиток життя, в таких випадках систематизація фактів і їх теоретичний розгляд бувають неприємні „переконанням“ даної групи. Звідси, може, й спроба будувати науку на переконаннях, але без системи й теорії.

Ейхенбаум принципово не знає в своїй роботі теоретичних передумов або, як він каже, „філософії“; але як гносеологічні й психологічні передумови, хоч би й неусвідомлені, єсть в усякій подібній до науки роботі,—то в поглядах Ейхенбаума все - таки єсть філософія, але це домашня „халатна“ філософія. Основним твердженням цієї „філософії“ є така теза: „не аналізуймо об'єктивно наших переконань, вважаймо їх за істини, яких критикувати не можна“. Але не всякі переконання можуть заступити наукову методологію.

Пригляньмося ближче до тез формалістів. „Ми прагнемо збудувати особливу науку про літературу, як про специфічний ряд фактів“. Чи виключає вивчення ряду фактів в їхній специфічності ті методи, що ми назвали моністичними, і особливо соціологічний метод? Звичайно, всякий науковий метод не тільки не виключає, але прямо визнає специфікацію фактів, що він описує, їхню класифікацію й виведення закономірності. Специфікація й є елементарне завдання наукового дослідження, завдання описування. Описування має на меті відшукати характерні риси явищ. Усякий предмет має дуже багато ознак. Які з них ми вважаємо за характерні—це залежить від наших дослідчих інтересів; напр.—людей описують з погляду їхньої фізичної конституції—в антропології або приймаючи до війська; з погляду форми носів—в ринопластиці (наука про виправлення носів); з погляду їхніх розумових здібностей—в психотехніці й педагогіці і т. и. Даремно говорить дехто, бажаючи уникнути визначення своїх поглядів, що описування єсть самостійна робота, незалежна від яких-небудь наукових передумов. Всякий опис є вже теорія. Немає чистого описування; навіть таке описування, коли ви йдете від окремих фактів до узагальнення, при індуктивному методі підкладає наявність аперцептивних мас, які й дають напрям увазі дослідувача. Ще Аристотель зазначав, що при індукції єсть завжди передумови пізнання. Ці передумови можуть бути усвідомлені, тоді це буде методологічне наукове описування; вони можуть бути неусвідомлені, але вони завжди єсть в роботі,—це буде видавання „халатної“ філософії за методологію.

І нехай Ейхенбаум як хоче повстає проти гносеології, але всякий практичний робітник, хоч би він був і „опоязовець“, прийде до якої-небудь усвідомленої методології. Якобсон, опоязовець-лінгвіст, встановлює певну точку зору для описувань, всупереч словам Ейхенбаума:

„предметом науки є не література, а літературність, ц. - то те, що робить даний твір літературним“.

Зважливіший в своїх міркуваннях Шкловський. Треба раніше сказати, що опоязовці, обстоюючи самостійність літератури, зробили з неї наймичку лінгвістики, бо здебільшого вони самі лінгвісти. Може цим і пояснюється боротьба за сепаратизм літератури; іноді це було одвойовування літератури від соціології на користь лінгвістиці. І от Шкловський бачить специфічну ознаку літературності в „своєрідному танці органів мови, в якому й міститься більша частина насолоди, що дає поезія“. Любов до язикового балету доводить Шкловського до напівпитання-напівствердження: „чи має поетична мова і слова завжди значіння, чи така думка — лише фікція? „Це питання становить антитезу до поглядів всіх попередніх робітників літератури на ролі слова в поезії, де вживання того чи іншого слова завжди визначалося його інтелектуальним або емоціональним значінням, що звичайно, не виключає вивчення й того, як бренть слово. Звичайно, глосолалія, яку опоязовці наводять, як приклад слова ради його звучання, а не змісту, має своє значіння, освітлене патологічною психологією; але міряти нею нормальну мову, а в тім числі й поетичну — це значить робити з хворобливого явища правило.“

І вже Якубинський, визначний опоязовець-лінгвіст, виразно каже: „Явища мови треба класифікувати з погляду тої мети, з якою той, хто говорить, користується своїми мовними уявленнями в кожному окремому випадку“. В особі Якубинського опоязовці, коли можна говорити про єдність цієї групи, переносять описування зовнішньої форми мови на психологічний ґрунт, ц. - т. повертаються до давно практикованого дослідження того психологічного змісту, для виразу якого вживається даної мовної форми. Віршову мову Якубинський пояснює так: „творячи, віршовник підбирає слова з такими звуками, що для вимовлення їх потрібний рух мовних органів загалом відповідний даним виразливим рухам. Грубо кажучи, коли поет переживає такі емоції, яким властива усмішка, то він натурально буде уникати звуків, які утворюємо, висовуючи губи вперед (напр., у, о)“. Чи це так, чи ні, в кожному разі Якубинський і в віршах переносить вивчення форми на ґрунт психології, ц. - т. зважає на те психічне переживання, яке викликає дану форму. Це не тільки вже чисте описування без теорії, але й спроба дослідити причинність явища. Головні висновки Якубинського, найвидатнішого, на нашу думку, робітника „Опоязу“, вказують на зміст, як на фактор, що визначає поетичну цінність зовнішньої форми.

„В віршовому мовному мисленні звуки впливають на світле поле свідомості; у зв'язку з цим виникає емоціональне до них ставлення, яке встановлює певну залежність між „змістом“ віршу і його звуками; останньому сприяють також виразливі рухи органів мови“.

Специфічність слова, як матеріалу поезії, за висновками деяких опоязівців, висновками, яких може не усвідомив Ейхенбаум, — полягає не у зовнішній формі, якої такій, а в користуванні з неї для вислову „переживання“. Ми сумніваємося при таких умовах, що Опояз єсть єдина група в своїх наукових переконаннях, а Ейхенбаум її історик,

і що ця група об'єднана методологічною єдністю, а не випадковими вподобаннями й настроями.

Ейхенбаум примушений роздвоюватися між особистими поглядами, що боронять право наукового робітника не мати ніяких поглядів і об'єктивним описом діяльності деяких робітників Опоязу; і це доводить його до визнання в кінці своєї статті того, що він одкидав на початку: до визнання залежності форми від її соціальної функції.

Найближче до Ейхенбаума стоїть, може, Шкловський; хоча останній і різко відрізняється від нього: Шкловський перш за все теоретик, його захоплює не стільки старанний опис, скільки закінчений висновок — теорія, якої так боїться Ейхенбаум. Шкловський — психологіст всупереч теоретизуванню Ейхенбаума; основну мету форми він бачить в здатності „збільшувати труднощі й довгість сприйняття, бо процес сприйняття в мистецтві сама ціль і його треба продовжити“. Цими словами Шкловський формулює свою теорію „гальмування сприйняття“. Додайте до цих слів Шкловського надто добре відому істину про те, що процеси сприйняття у різних людей різні і визначаються вони головно соціальним становищем, — і ви одержите з вуст Шкловського найзвичайнішу теорію „форми“ й „змісту“; цю теорію в нас розвинув і поширив ще Потебня, проти якого боровся Шкловський в ім'я опоязівських ідей.

І коли після всього вищесказаного Ейхенбаум оповідає: „що до форми, то формалістам важно повернути значіння цього заплутаного терміну так, щоб він не заважав своєю постійною асоціацією з поняттям змісту“, — то ми питаємо: що це — наївність Ейхенбаума, або надія на наївність читача? Його колеги в Опоязі, як і він сам в кінці своєї статті, дійшли до тої простої істини, що зовнішню словесну форму зроджує переживання письменника (письменницький зміст), а коли її породжено, то вона сама збуджує переживання в читача (читачівський зміст); що, нарешті, та сама форма може викликати цілком різні переживання-змісти в читача; через це дослідникові форми в її функціональній ролі — з чим погоджується і Ейхенбаум — доводиться звертатися до психології письменника й читача, а далі пошукати причини і для психології. „Так ми дійдемо до первопринципи“, — іронізував на одному диспуті Ейхенбаум. Це було б зовсім не погано. Але нас цікавить питання методу літератури, як вузьких спеціалістів, і ми лише з професійного обов'язку повинні, після доцільно спрямованого опису фактів, після відповідної їх класифікації, знайти, так би мовити, відчутні, сталі причинові залежності. Їх ми знаходимо за вищенаведеною схемою Плеханова в економіці.

В тому-ж самому напрямку, як і Плеханов, ішли й інші історики й теоретики літератури: Тен, Веселовський, Генекен. Марксистові вдалося лише звести часткові фактори, що впливають на літературні форми, в єдиний фокус моністичного світогляду, замість хитких міркувань про взаємочинність різних факторів. Психологічні фактори текучі; як їх проте можна досліджувати, ми вкажемо далі; економічні фактори відзначаються, так би мовити, історичною монументальністю і міцністю. Спираючись на них, ми маємо не тільки дійсну причину, але й причину цілком приступну для об'єктивного дослідження й перевірки, що не завжди можна сказати про психологічні фактори

(зв'язаний з економічним фактором — політичний ми, звичайно, тут маємо на увазі).

Деякі супротивники соціологічного методу звичайно гадають так: історик літератури не може займатися психологією й соціологією; в противному разі він робить на чужого господаря. — В цьому висновку єсть явне непорозуміння. Ніхто не примушує історика літератури займатися складними проблемами психології, та він і не може ними займатися як своїм науковим завданням, бо до того не підготований, але його пряме завдання — встановлювати закономірність для літературних фактів, які він вивчає — вимагає, щоб він ознайомився з безперечними здобутками сусідніх дисциплін — психології й соціології. Це, звичайно, не науково-дослідча робота в психології і соціології, а проста шкільна робота. Фонетика, наприклад, зробила великі здобуття, коли стала спиратися на фізіологію та експериментальну психологію; це значило, що фонетики засвоїли давно вироблені у відповідних дисциплінах методи вивчення звуку. Лякатися знайомості з потрібними знаннями можуть або просто ліниві робітники або — ж ті, що їх світогляд по суті ворожий зближенню літератури з соціологією. Суб'єктивізм, що панував в історико-літературних будівництвах і набув там право давності, звичайно, при такому зближенні був би вигнаний. Адже, здебільшого катедри історії літератури давали добір робітників на підставі єдності уподобань її керівника. І це, коли хочете, був поетичний добір. Співець співав про те, що йому подобалося, а знаходилися люди, що підспівували йому; так складалася група єдиного настрою. Такий природний добір властивий поезії; інакше в науковій роботі, якої одмітною рисою є об'єктивність, загальне значіння описів і висновків і широкий критицизм. Нам здається, що висловлені тут думки про путі дальшого розвитку літературного методу цілком очевидні; коли від них иноді відходять, то це з тих причин, про які ми говорили на самім початку: ідеологічні спотворення можуть робитися, щоб догодити класовій і груповій психології; тільки ідеологія класу майбутнього може бути науковою, інші ідеології, иноді несвідомо, примушені перекручувати факти.

Щоб закінчити питання про формалістів, простежимо по викладу Ейхенбаума початковий в часі і останній пункти поглядів Шкловського — Ейхенбаума. Ми говоримо тільки за цих двох опоязівців через те, що неможливо об'єднувати всіх опоязівців в неіснуючу методологічну єдність. Правильніше буде говорити про погляди Якобсона, про погляди Якубинського, Шкловського і т. д. Більш того, Ейхенбаум з його принциповим агностицизмом навіть протилежний Шкловському з його смілими теоріями. Але що робити історикові, як не йти за кимсь одним, коли немає єдності багатьох. Ейхенбаум переказує Шкловського. Можна сміло сказати, що Шкловський своїми маніфєстами одкрив „Опояз“ і що коли формалісти мають щось своєрідне поряд інших методологій, то Шкловський цю своєрідність відзначає.

Ось одна з тез Ейхенбаума — Шкловського: „Те, що називають формою, не можна відділити від змісту, і зміст не можна відділити від форми“; далі, уникаючи історичного дуалізму цих понять, Ейхенбаум робить наголос замість „форми“ на способі („прийомі“). Спитати, для кого форма невіддільна від змісту, подразник від відчуття, що

він породжує? Відомо, що ця нероздільність суб'єкта—об'єкта властива наївному сприйняттю або тим, хто бажає з яких-небудь причин бути наївним, наїзнічає. При цьому, вони посиляються, як на довід, на те, що незручно вживати поняття „форми“ й „змісту“, подібно до того, як уживаємо поняттів „суб'єкт“ і „об'єкт“. Дійсно, проблему суб'єкта і об'єкта перекручувалося найбільше, але з цього не виходить, що в теорії пізнання немає цих понять, а в житті — їх кореляту — відповідних явищ. Завдання гносеології не в принциповому змішуванні цих понять і відповідних явищ, а в установленні умов, які дозволяють науці при постійному існуванні суб'єкта і об'єкта знаходити істину. Основною умовою наукової методології і є правильне розв'язання взаємин об'єкта й суб'єкта, а не знищення цієї проблеми, з огляду на її трудність: це подобало-б на те, як учень відкидав би геометрію, бо він її не розуміє. Формалісти, не знаючи цієї проблеми або не подолавши її труднощів або й не бажаючи їх подолати, занедбали методологічні обов'язки дослідника; таку поведінку можна класифікувати, як методологічний анархізм, який, правда, обстоює лише Ейхенбаум в своєму положенні — „ми не хочемо знати ніякої філософії, теорії й системи“.

Але скоро опоязівці, в тім числі й Ейхенбаум, починають практику дослідження, в них зараз же з'являються не тільки теорії, виведені на підставі фактів, але прості догми. Ось одна з них: „Поняття матеріалу, за яким розуміємо зміст, не виходить за межі форми; змішувати його з неконструктивним моментом помилково“. Коли за цим розуміти те, що давно сказав Потебня: форма будить переживання (матеріал) в різних умовах різне, то, звичайно, поняття змісту тісно зв'язане з формою, але виходить за межі її, бо зважаючи лише на форму, трудно й неможливо наперед сказати про зміст. Не знаючи психології французького придвірної суспільства 18-го сторіччя й психології Л. Толстого, ми не можемо зрозуміти, чому вони не любили Шекспіра, тим часом, як „форми“ творчості Шекспіра найбільше претендують на загальне значіння.

Найбільш використовує зазначену тезу Шкловський, кажучи: „самий тип Дон-Кихота з'явився, як результат чинности будови роману“. Нам здається, що немає чого й розбирати це положення, — воно само за себе добре говорить. Я наслідуюся сказати, що для всіх, крім Шкловського з Ейхенбаумом, тип Дон-Кихота продиктований Сервантесові соціально-економічним життям того часу (занепадом лицарства й зростом буржуазії), як його розумів Сервантес. А як розумів це життя Сервантес, ми можемо дізнатися з джерел, що дають відомості про автора, про соціальну психологію його часу. Будова роману в усіх його деталях визначалася прагненням Сервантеса виявити в романі свої громадські переживання тими поетичними засобами, які мав автор. Будова роману, вся його форма з'явилася наслідком психологічних переживань Сервантеса, які знов же визначив економічний фактор, широко приступний ясному й точному науковому дослідженню. Добір потрібних поетичних форм з тих, що вже були, і з тих, що утворив сам Сервантес, він зробив під впливом фактору змісту. Дон-Кихот не міг бути написаний в иншу епоху. Твердження Шкловського, як у рідних йому футуристів, просто намагалася епатувати логічні

міркування. Такий самий характер має подвійно-теоретичне твердження Шкловського—Ейхенбаума: „суть художнього сприйняття полягає в відчутності (ощутимости) форми, за якою розуміємо переживання форми“, і тут таки додається: „може, й не тільки форми, але форми неодмінно“. Коли перекласти на звичайну мову цю тезу, то вона визначає, що наші переживання викликає зовнішнє подразнення формою, що ми можемо при цьому звернути увагу спеціально то на форму, то на „зміст“ і що, звичайно, наші переживання визначає не тільки форма, а також і попередній досвід. Спитати, що - ж в цьому конгломераті явищ суб'єкта-об'єкта цінне для теоретика мистецтва? „Відчутність форми“, як чогось нового,—заявляють формалісти, сперечаючись з Веселовським, який казав: „нова форма з'являється для того, щоби виявити новий зміст“; а за Шкловським: „нова форма потрібна для того, щоб замінити стару форму, що втратила свою художність“. Цікаво звернути увагу на те, що Шкловський тут, як завжди, психологіст, який, правда, не старається усвідомити своєї методології,—бо що значить твердження—„форма, що втратила свою художність“. Це поняття суто соціально-психологічне: існує подразнення—форма, яка перестала викликати в читача переживання (сугестувати, за Веселовським). Звідки вам відомо, тов. Шкловський, що дана форма втратила свою художність? Звичайно, з переживань читача.

Життя форми визначається переживанням (змістом) читача, яке знов визначається суспільною психологією і далі політичним та економічним фактором. Відчуваючи ці прості істини, Ейхенбаум ховається від них в туман фрази: „сприймання форми фігурує не як просте психологічне поняття, а як елемент самого мистецтва, що по-за сприйманням не існує“. Коли поспробувати розплутати цю фразу, то вона значить, що мистецтво неможливе по-за сприйманням—психологічним процесом. З цим і вітаємо Ейхенбаума, що тут рекомендує для вивчення форми вивчати психологічні процеси, які, певна річ, ведуть до соціологічних фактів.

Нехай ця фраза послужить і приводом до висновку про психологію коли не всіх формалістів, то Ейхенбаума. Це найвний методологічний анархізм, який ставить свої непроаналізовані методологічні переживання на ступінь „теорії“, що має загальне значіння. Особливості такої методології в тому, що вони заводять робітника історії літератури в бік від соціологічного методу в ній. Може, є для цього громадські причини,—не нам цим займатися. Але всяке ухилення від досить ясної методології нашої науки гальмуватиме розвиток її або буде суперечністю, коли робітник, не зважаючи на свій методологічний анархізм, займатиметься практичною роботою дослідження.

І сам Ейхенбаум, і його товариші з Опоязу, як робітники, що практично займалися історико-літературними дослідженнями, дійшли практикою до таких положень, які суперечать їх своєрідним теоретичним гаслам. Ось вони (за Ейхенбаумом): „перше прагнення формалістів фіксувати той чи інший конструктивний прийом змінилося прагненням зрозуміти конкретну функцію прийому в кожному даному разі“, „ми повинні,—говорить Ейхенбаум,—вказувати на текучість і змінність форми, на необхідність брати на увагу функцію

того чи іншого прийому; одним словом, на різницю між літературним твором, як певним історичним фактом, і вільним його тлумаченням з погляду сучасних літературних понять, уподобань та інтересів“.

Коли це висновки опоязівців, то можна вважати, що вмерли формалісти, як особна школа, повторивши в підсумках своєї голосної діяльності в особі Ейхенбаума „зади“ історико-літературної методології. Почали за упокій, а кінчили за здоровля. Чи варт було робити стільки шуму? Нехай в столицях цей шум давно стих, але в провінції наукова теорія відстає приблизно на 20 років, збиваючи молодих робітників.

Щоб закінчити питання про форму й зміст, ми наведемо основні положення теоретика цього питання — Потебні. Були, звичайно, громадські мотиви його виступу. Потебня виступив як учений підчас українського відродження за 60-х років; передбачався наступ на українську мову з боку самодержавства („ніякої української мови не було й не буде“). Молодий український учений став до оборони рідного язика. Його основна з теорії літератури книга „Мисль і язик“ надрукована 1862 року. Одним з основних тверджень цієї книги було положення: „всяке розуміння є одночасно і нерозуміння“. Це положення зробило послугу обороні рідної мови: навіть в рідній мові, як правило, можливе нерозуміння, що-ж говорити про чужу мову, яку накидалося силою. Твердження Потебні в 90-х р.р., підхопила, як теоретичне гасло, індивідуалістична критика. Тепер його треба замінити іншим твердженням: між людьми різносоціальними більше нерозуміння, коли вони сприймають, наприклад, художнє слово, а між людьми єдиносціальними більше при цьому розуміння, ніж різнорозуміння“. Своє твердження Потебня взяв з надбання тогочасної науки на Заході. На його загально-теоретичні й лінгвістичні погляди дуже вплинув Гумбольдт, Штейнталь, Лацарус, а на психологічні — школа Гербарта з поправками Лотце. Ці впливи, що мали на собі сліди історичних умов, звичайно не застрахували Потебню від однобічності поглядів; про це далі; а поки що ознайомся з його основними поглядами, які так виразно видвигнули поняття форми й змісту.

„В слові ми відрізняємо: зовнішню форму, ц.-т. членороздільний звук, зміст, що об'єктивується за посередком звуку, і внутрішню форму, або найближче етимологічне значіння слова, той спосіб, яким виражений зміст. При деякій увазі неможливо сплутати зміст з внутрішньою формою. Напр., різний зміст, мислимий при словах „жалованье“, annuit, pensio, gage, має багато спільного і його можна підвести під поняття плати; але немає подібності в тому, як виображений цей зміст в різних словах: annuit — те, що дається на рік, pensio — те, що одважується, gage — спочатку застава, зарука, винагорода і т. и., взагалі наслідок взаємних обов'язань, тимчасом як жалованье — акт любови, подарунок, але ніяк не законна винагорода.

Зовнішня форма нероздільна з внутрішньою, міняється разом з нею, без неї перестає бути сама собою, але проте цілком відмінна від неї; особливо легко відчуту цю відмінність в словах неоднакового походження, які з часом набули однакою вимову:

для „українця“ слова „мыло“ і „мило“ різняться внутрішньою формою, а не зовнішньою.

Образ стола може мати багато ознак, але слово стіл значить лише те, що простелено і через це воно може однаково означати усякі столи, незалежно від їх форми, великості і матеріалу. За словом вікно ми звичайно розуміємо рямку з шклом, тимчасом судячи з його схожості з словом око, воно значить: те, куди дивляться, або кудю проходить світло, і не має в собі ніякого натяку не тільки на рямку і т. д., але навіть на поняття отвору.

Та самі стихії і в творах мистецтва і не трудно буде знайти їх, коли будемо міркувати так: „це мармурова статуя (зовнішня форма) жівки з мечем і вагою (внутрішня форма), що з'являє правосуддя (зміст)“. Виявиться, що в творі мистецтва образ має таке відношення до змісту, як в слові уявлення до зміслового (чувственого) образу або до поняття. Намість „зміст“ художнього твору, можемо вжити звичайнішого виразу, а саме „ідея“.

Той самий художній твір, той самий образ неоднаково впливають на різних людей і на одну особу в різний час, так само як одно слово кожен розуміє інакше, — тут відносна порушність образу при змінності змісту.

Символізм мови, здається, можна назвати його поетичністю; навпаки, забуття внутрішньої форми здається нам прозаїчністю слова. Коли це порівняння вірне, то питання про зміну внутрішньої форми слова стає тотожним з питанням про відношення мови до поезії й прози, ц. - т. до літературної форми взагалі. („Мисль і язык“).

З усіх цих поглядів Потебні найбезперечніша є вказівка на зовнішню форму як подразник, що неоднаково діє на різних людей і на ту саму особу в різний час, так само, як одно слово кожен розуміє інакше. Риси об'єкта й суб'єкта підкреслені тут в їх полярності, але не досить примирені теоретично, щоб вони стали регулятивами при історико-літературній дослідчій роботі, де завжди доводиться мати до діла з двома родами фактів: постійною „формою“ і змінним змістом, який своєю змінністю й визначає то розцвіт уваги до даної форми, то втрату цієї уваги. По суті питання біографії „форми“ суспільно цікавіше, ніж питання народження її — психології творчості. Зовнішня форма, як постійний, завжди собі рівний подразник, і зміст, як збуджуване формою переживання — ось два безперечних поняття, які Потебня завів до наукового вжитку; „внутрішня форма“ не дурно викликала у Потебні найбільше число пояснень та прикладів; це не тільки трудне для зрозуміння поняття, але й спірніше.

Безперечно ми маємо перед собою в літературному явищі тільки два ясні моменти: об'єкт — мову, стиль, композицію, звучання твору — і суб'єкт — переживання, збуджені цими властивостями об'єкта; а внутрішня форма великою мірою стосується до переживання і малою мірою до об'єкта.

Символістам з їх теорією підходили погляди Потебні, який прямо зазначав, що внутрішня форма єсть символ змісту. Погляди футуристів та опоязівців діалектично вийшли з боротьби проти поглядів символістів. Боротьба перейшла й проти Потебні.

Перша стаття в збірнику опоязівців за 1919 рік (Шкловського) і була названа „Потебня“. Її основні тези — „образність, символічність не єсть відміна поетичної мови від прозаїчної“. Над словами Потебні — „ціль образа єсть наближення образа до нашого розуміння, образ повинен бути нам відоміший, ніж те, що він пояснює“ — Шкловський іронізував: — „цього обов'язку не виконує Тютчевське порівняння блискавиць до глухонімих демонів, Гоголівське порівняння неба до божих риз і Шекспірові порівняння, що вражають своєю неприродністю“. На думку Шкловського — Потебня, пояснюючи суть поезії, залишив без уваги питання ритму і звуку. „Це небажання числитися з рядом масових фактів пояснюється, — каже Шкловський, — тим, що вони ніяк не вкладалися в формулу Потебні: поезія, як і слово, єсть особливий спосіб мислити образами“.

Як видно з цих слів, заперечення опоязівців було скероване не проти поняття „форми“ й „змісту“ у Потебні, що й відповідало б методологічній своєрідності опоязівців, — а проти трактування поезії, як мислення образами, одкидання якого, на нашу думку, не вело ще до теоретичних тверджень опоязівців.

Критикам Потебні бракувало історичної точки зору. Ця точка зору яскраво виявила б односторонність Потебні. Потебня виходив із психологічних поглядів школи Гербарта. Ця школа в основу психологічного життя клала уявлення і їх взаємини. Почуття, наприклад, пояснювано не як особливий продукт психічного життя, а як боротьбу уявлень. Емоціональність поезії, таку очевидну, ця школа пояснювала, як продукт уявлень; звідси й у Потебні — послідовника цієї школи — поезія єсть лише мислення образами — уявленнями.¹⁾ Односторонність уявлень відчули вже учні Потебні. Овсянко-Куликовський примушений особливими способами увести до поетичної системи Потебні лірику — цей споконвічний вид поезії, що прямо не підходив до визначення поезії в Потебні (стаття „Лірика, як особливий вид творчості“). Збуджувати ті або інші види емоцій, здається, і єсть основне завдання поезії, а теорія Потебні зовсім і не чіпає ролі емоцій в поезії, або тільки злегка торкається до їх; до цього приводила Потебню теоретична суть психології Гербарта. Опоязівці жили в іншу наукову і суспільну добу, ніж жив Потебня. За їх часу в психології панував Вундт з його підкресленням емоціонального моменту, як основного фактору, що визначає не тільки мисль, але й волю. На зміну Потебніанських поглядів в поезії повинні були прийти інші. Опоязівці взялись за ролі реформаторів. Можливо, що це їм і вдалося б, але їхні методологічно слабо розгорнені погляди захлинула нова громадська хвиля, не тільки хвиля, але ціле море — революція.

Погляди Плеханова, як теоретика й почасти історика літератури, тепер широко відомі. Величезний історико-літературний талант Плеханова менше займав історію літератури, ніж її теорію. Але його стаття — „Французька драматична література і французьке малярство

¹⁾ Панування інтелектуалізму в ідеології Європи 40 — 60 р.р., яке дало психологічну школу Гербарта, відбивало розцвіт культури буржуазного суспільства (19-й вік — вік буржуазної культури й зросту техніки). Коли ж буржуазний лад став підгнивати, то інтелектуалістичну психологію замінила інтуїтивна, близька до містики (Бергсон, Бутру).

XVIII віку з погляду соціології" — дає основні риси історико-літературного дослідження соціологічним методом.

До речі, треба сказати, що він із співчуттям цитує Тена, на нашу думку, як представника близького до Плеханова історико-культурного методу. Тен звертав увагу на те, що „французька трагедія з'являється в той час, коли монархія за Людовика XIV встановлює панування аристократичної обстановки й двірського життя; трагедія зникає з того моменту, коли шляхецтво і двірські звичаї гинуть під ударами революції“. Плеханов на це пристає, але гадає, що „занепад“ трагедії був трохи складніший, ніж його виображає славетний історик мистецтва. І далі Плеханов аналізує форму й зміст трагедії: „З боку форми в класичній трагедії перш за все повинні звернути на себе нашу увагу славетні три єдності. До оборони трьох єдностей стали учені прихильники античної літератури і вони цілком перемогли“. Чому? „Єдності мали за собою таку ідею, яка повинна була захопити добре вихованих людей — ідею точного наслідування дійсності, здібного породити належну ілюзію“ — цитує Плеханов Лансона. „Таким чином, каже далі Плеханов, перемогла тут властиво витонченість аристократичного смаку, що зростала разом із зміцненням монархії“. Аристократичне походження французької трагедії позначилося і на мистецтві актора. Всі знають, що гра французьких драматичних акторів ще досі має щось штучне і навіть холодне. „Наші актори, — каже Аббат Дюбо, — повинні виявляти величність і високість у всьому, що вони роблять“. Чому? Тому, що трагедія була дитиною двірської аристократії і що головними дієвими особами виступали королі, герої і взагалі „високопоставлені“ особи. Тими самими соціальними мотивами Плеханов пояснює й непопулярність в цих колах Шекспіра. „Шекспір здавався аристократом, геніальним, але грубим варваром“.

В 30-х роках 18-го сторіччя появилася сльозлива комедія. „Коли свідомість пояснюється буттям, коли так званий духовний розвиток людства стоїть в причинній залежності від економічного розвитку, то економіка 18-го сторіччя й повинна з'ясувати нам появу сльозливої комедії“. І Плеханов цитує Брюнетьєра, який дає висновок: „сльозлива комедія була портретом буржуазії 18-го сторіччя“. Плеханов далі, доповнюючи Брюнетьєра, зазначає, чому ідеологи буржуазії не звернулися до античних героїв, як те робили двірські драматурги, і вияснює мотивами суспільної психології, чому героєм буржуазної драми була спочатку людина середнього стану, і аж далі — античний герой: „Спочатку в буржуазній драмі „людина середнього стану“ протиставила свої домашні чесноти глибокій зіпсованості аристократії.“ Але коли дійшло до революційних вибухів, літературний портрет буржуазії не міг навіяти героїзму. Де можна було знайти зразки громадянської чесноти? В античному світі. І от знов почали захоплюватися античними героями, але захоплювалися не монархічним віком Августа, а республіканськими героями Плутарха. Діячі французької революції були консерваторами на полі літератури. Трагедія не змінилася, як форма, але велико змінилася що до змісту. Трагедія, наприклад, Лемверра (Вільгельм Тель) виявляє революційні прагнення того часу. Класична трагедія жила поки французька буржуазія остаточно перемогла оборонців старого ладу, після чого буржуазна драма

воскресла до нового життя. Олександр Дюма-син є справжній буржуазний драматург 19 віку.

Врешті, найшовши закономірну зміну форм французької драматичної літератури, Плеханов пише: „В творах мистецтва й літературних уподобаннях даного часу виявляється психологія суспільства. А в психології суспільства, поділеного на класи, багато зостанеться для нас незрозумілим і парадоксальним, коли ми будемо й далі ігнорувати, як це роблять тепер історики-ідеалісти, всупереч найкращим традиціям буржуазно-історичної науки, взаємне відношення клас і взаємну класову боротьбу“. Придивімося і до деяких особливостей дослідчих способів Плеханова. Чи виступає Плеханов в цій історико-літературній роботі, як робітник психології й дослідувач загальної історії? Звичайно, ні. Плеханов, маючи тверду методологічну схему, просто використовує здобуття відповідних потрібних йому наук. Він цитує Тена, Брюнетьєра, Лансона, як істориків літератури; в іншому місці він цитує Дарвіна в його поглядах на закони естетичного. Історик літератури неодмінно повинен знати трохи більше, ніж усяка освічена людина, з відомих йому допоміжних наук — психології, історії і соціології; але зовсім не повинен робити самостійні дослідження в цих чужих йому царинах.

Вищенаведена Плеханівська схема основи й надбудови забезпечує від можливості загубитися серед розмаїтих факторів, бо „вона чужа еклектизмові, який не вміє піти далі взаємочинності між різними суспільними силами і навіть не підозріває, що факт взаємочинності зовсім не розв'язує питання про походження“. Тут дано мотивування, чому ми, йдучи від літературної форми, доходимо неодмінно до економіки. Ми повинні знайти походження форми. З самого початку ми зазначили, що історія літератури, як і всяка наука, повинна мати методи описування свого матеріалу, класифікації його, а головне — знаходження закономірності, ц. - т. методу розв'язування питання про походження форми. Без розв'язання цього питання немає науки; а єсть вправи на вільні теми.

Формула Плеханова дає базу і для початкового шабля нашої наукової роботи — опису форми. Власне, позитивна робота формалістів і сходила на деякі способи опису. Ми вже сказали, що немає чистого опису, іманентного, за який ховаються деякі супротивники соціологічного методу. Опис завжди є теорія. При описі завжди є точка зору, — свідомо у методологічно підготованого робітника і несвідомо у не підготованого. Можна описувати, готуючи потрібний матеріал для класифікації і закономірностей, і можна описувати, виконуючи цю роботу з такою самою доцільністю, з якою малпа качала колоду. Деякі старанні описи формалістів без огляду на кінцеву мету — закономірність, з погляду соціологічного методу, — трудолюбиві вправи на улюблені теми. Вже в початковій стадії дослідження — „описуванні“ — повторюємо, завжди єсть теорія і риси методу в цілому. Від некорисних описових вправ забезпечує виразна загальна напружаність соціологічного методу.

Характерне й те, що Плеханов, говорячи про форму, по суті не займається її детальним описуванням, а послугується загальними усталеними термінами. Нам здається, що описування ознак, що

відрізняють форму одного твору від другого, в науковій роботі єсть річ другорядна. Одмінні риси форми зрозумілі всякому уважному читачеві або одвідачеві музею, а не тільки історикові мистецтв. Пушкин без ніякої описової процедури відчував особливості форми Байрона й Шекспіра. Спеціальне завдання історика мистецтв — встановити причинову залежність досліджуваних явищ. Це завдання неодмінно приводить до економіки. Ухилення робітників історії літератури від цього завдання означає, що або їм не сила знайти причинову залежність, або - ж те, що вони принципово не хтять зацікавитися своєю роботою, як наукою.

Одна з причин, що гальмують зміцнення соціологічного методу, не зважаючи на виразне й ясне формулювання методу й приклади у Плеханова, це — мала кількість конкретних досліджень за цим методом. Про соціологічний метод тепер не сперечаються; треба здійснювати його в дослідчій практиці. Роботи Плеханова, Луначарського, Переверзева, Когана, Фриче й инш. ідуть з деякими різницями однаковим шляхом.

Ми поспробуємо навести приклади з наших досліджень, щоб ілюструвати основні, на нашу думку, положення соціологічного методу. Ми почали досліджувати творчість Островського (Соціально-економічний момент у творчості Островського¹). До цієї статті, як і слід було сподіватися, критика поставилася двояко. Якийсь А. В.²) каже: „вводячи в царину історико-літературного вивчення художнє явище, треба його розглядати з погляду специфічних, естетичних законів“. З естетом і тільки з естетом ми не сперечаємося. Другому критикові — Ю. Соболеву — не сподобалося наше твердження: „Островський одбив гроші — те об'єктивне, що панувало над усією епохою життя Островського“. Ю. Соболев вважає за „дитинство“ наше твердження: „п'єса „На бойком месте“ будує хід своєї дії на положенні — коли передбачається 300% прибутку, то капіталіст зважиться на всяке злочинство“. Це критика певного сорту.

Критики протилежного табору, навпаки, дуже багато цитували дану роботу; так, напр., Назаренко³) більшу частину своєї статті про Островського виписав з нашої роботи, за що й дорікала йому „Книгоноша“⁴). А Войтоловський якраз одіозну для Ю. Соболева нашу фразу про — „300% прибутку“ — взяв, як основну для характеристики героїв Островського. Відношення до статті першої й другої групи критиків різно підкреслює ту саму суть цієї роботи — знайти залежність драматичної творчості Островського від економічного фактора його доби.

Наведемо коротко основні положення цього дослідження: довідки з економічних та історичних творів про цю добу (Туган-Барановський, Покровський, Берлін і инш.) дають яскраву своїми переконуючими цифрами картину зросту грошового капіталу — „ось те основне, що панувало над епохою Островського“. З другого боку, Островський,

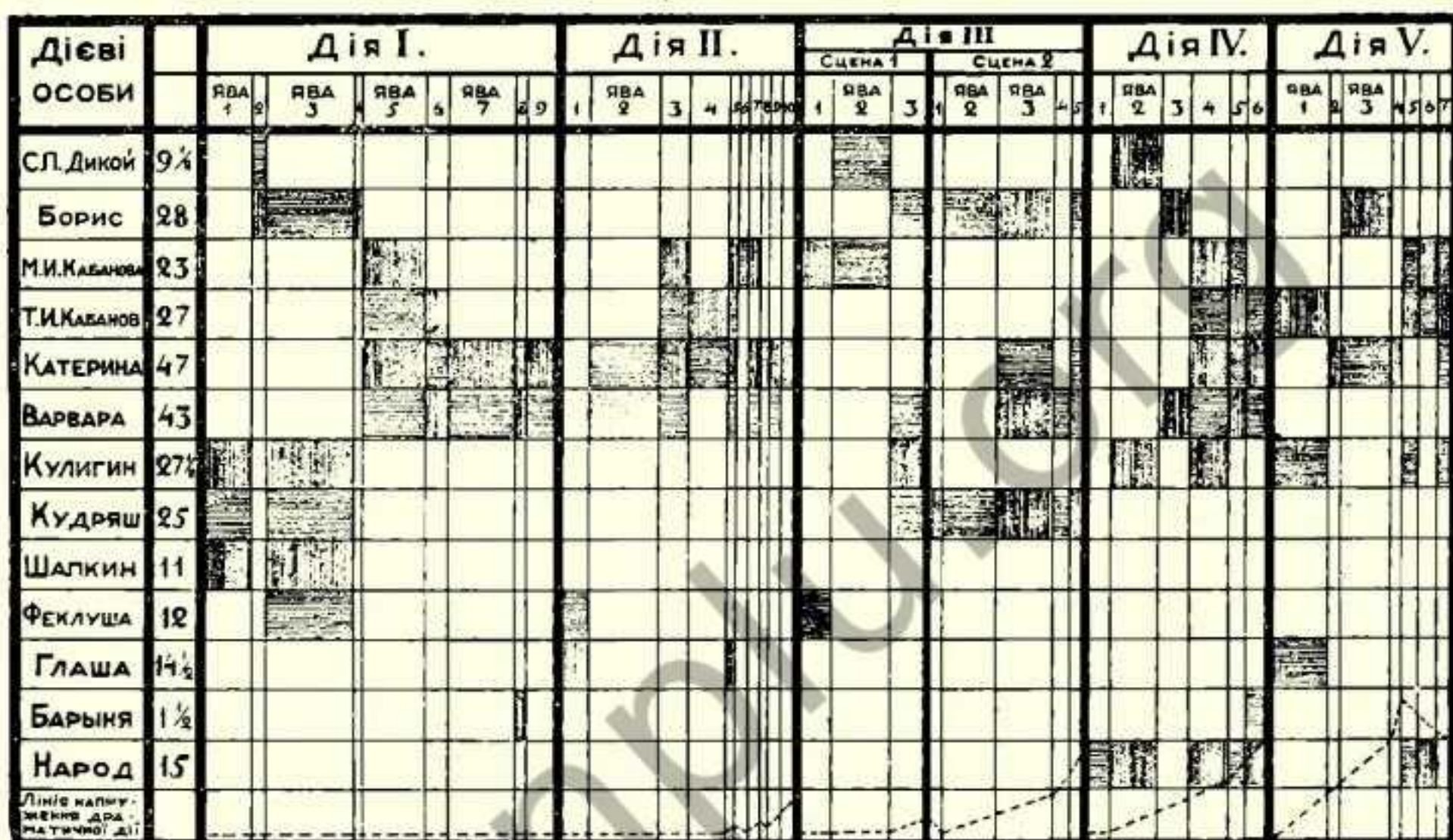
¹) Збірник — „Островський“ — за ред. Варнене, вид. Укр. Держ. Вид.

²) Книги и революция — 1923 р. № 3.

³) Назаренко — „История русской литературы 19 века“.

⁴) № 18 за 1925 рік.

найбільших промовних одиниць - абзаців); стиль—як єдність всіх формальних особливостей твору. Таким чином, стиль охоплює — композицію і склад з звучанням. Коли з п'єси можна викинути яку-небудь частину, персонаж або сцену, — значить, ми не знайшли формули композиційної єдності. Формула єдності повинна обіймати всі деталі, як конче потрібні в данім комплексі. Щоб відшукати особливості композиції, ми вдаємося до такого методичного заходу: ми лічимо в

Фиг. 1

кожній сцені кількість слів, сказаних в ній; і цим числом міряємо хронометрично великість даної сцени. Послідовно проміряні всі сцени і акти, нанесені на графік, дають наочне уявлення про зріст п'єси в часі по її основних елементах — сценах і актах. Наприклад, з такого графіка п'єси „Гроза“ (фіг. 1) ми робимо такі висновки про динаміку сцен п'єси: 1) п'ять актів ідуть один за одним, послідовно зменшуючись над кінець п'єси; 2) в кожнім акті сцени йдуть, зменшуючись над кінець акту; 3) наростання дії (відзначається внизу і висхідною ламаною лінією) паралельне учащенню сценічності; 4) в першому акті виведені переважно другорядні особи, в другому — переважно головні, далі виведені то другорядні, то головні особи.

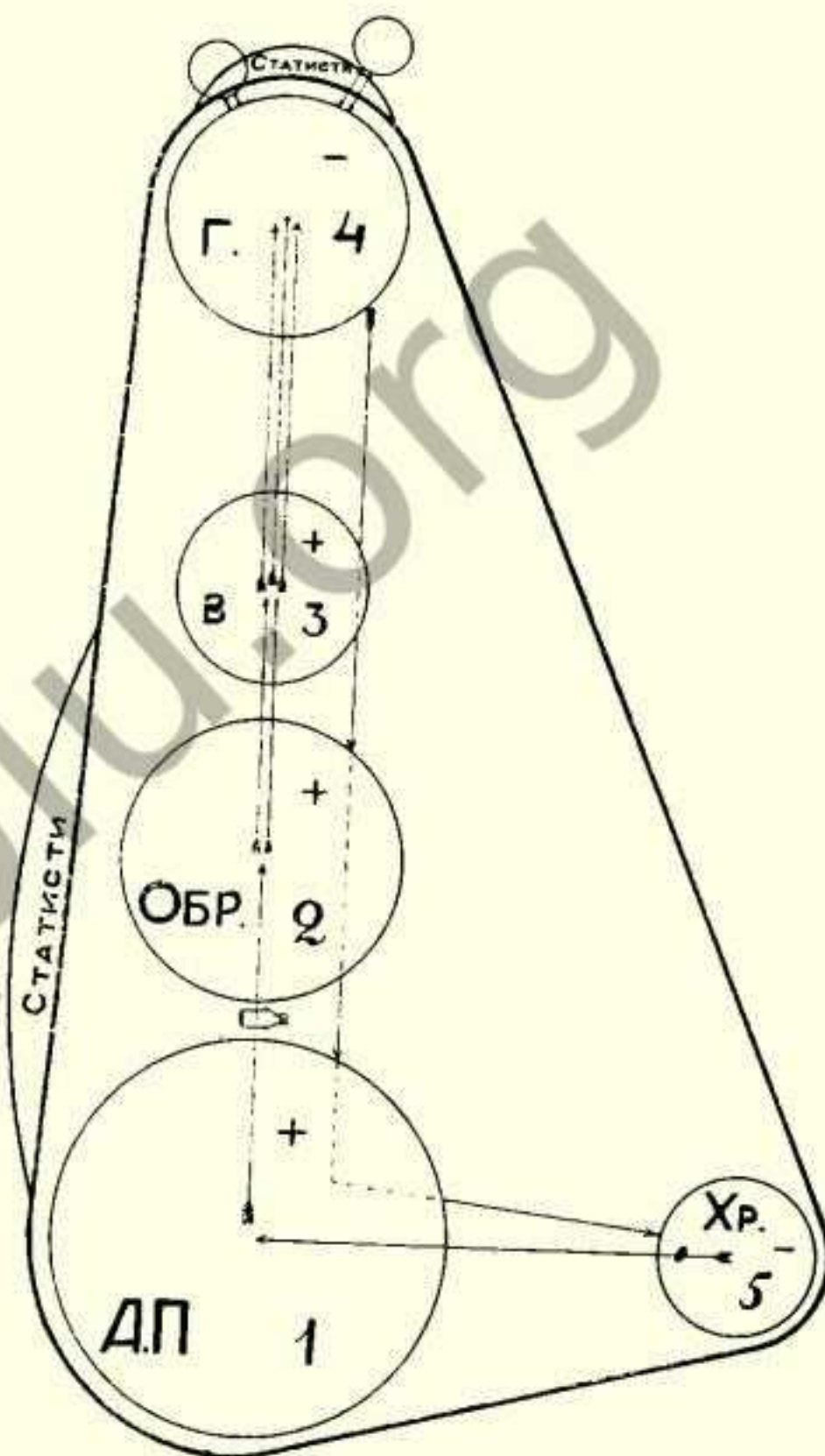
Коли тепер за таким графіком ми обчислимо час, що автор уділив окремим дієвим особам, примусивши читача і з свого боку уділити стільки саме часу, то ми дістанемо графік об'єму уваги до персонажів і вираз взаємин персонажів; умовні знаки, що виявляють взаємини осіб, зображених на цьому графіку колами, можуть дати об'єктивну підставу для визначення сюжетної схеми п'єси. Графік „Шутников“ (див. фіг. 2), ми читаємо: Анна Павловна (круг 1), люблячи батька (2) й сестру (3), а через них і жениха сестриноного (4),

згоджується ради їхнього щастя вийти за немилого Хрюкова, що кохає її; стрілки від центру до центру символізують симпатію, а стрілки з обводу — стасунки використання. Ми почали з Анни Павловни, як з головної дієвої особи, судячи з об'єму авторської уваги до неї; ми зв'язали всіх осіб і їх взаємини в композиційній єдності, виходячи від головної особи. Коли-б ми що пропустили при цьому, то графік показав би наш недогляд. Читати графік, як схему, виходячи з об'єму авторської уваги, ц.-т. драматургічної ваги персонажу, инакше не можна. Тут ми маємо, як нам здається, об'єктивний вираз сюжету:

Всі ті висновки, що ми зробили на підставі соціологічного аналізу творчості Островського, знаходять своє potwierдження в наших графіках. Графік III дає уявлення про симетрію дієвих осіб в „Грозі“ (I період за нашою класифікацією); тут всі дієві особи, крім статистів, позначених у нас на задньому плані графіка під сумарною назвою „народу“, розподіляються в групи по трое: Катерина, Борис, Куліші — група протестантів; Кабанова, Кабанов, Дікой — представники домостроевських поглядів; Варвара, Кудряш, Шапкин — представники тих, що „пристосувалися“ до побуту Кабанової; між цими групами взаємини діалектичної схеми — теза, антитеза, синтез (життєвий, побутовий). Авторіві симпатії на стороні антитези побуту Кабанової. Це — поділ

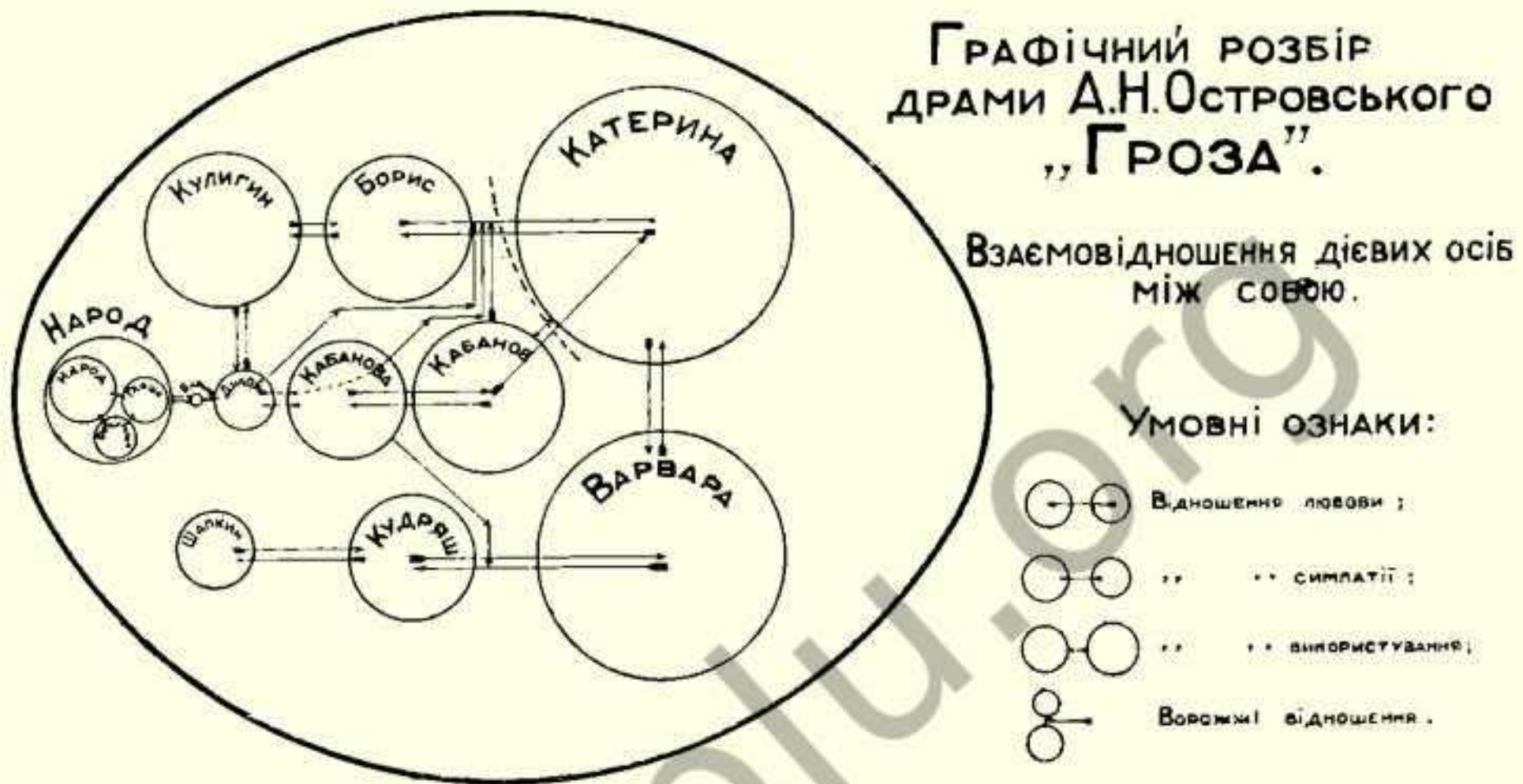
по психологічних рубриках. Коли-ж узяти героїв по вертикалі графіка, то ми знов матимемо групи по 3 героя: 1) жінки в даному середовищі: Кабанова, Катерина, Варвара; 2) чоловічі паралелі до них: Кабанов, Борис, Кудряш і 3) група тла для цих пар — Кулігін, Дікой, Шапкин. Симетрія дієвих осіб — основна риса композиції драм характеру. Ця симетрія очевидна з графіка. Ми пробували дати об'єктивну методику опису композиції, виходячи з загального уявлення при описуванні композиції, як єдності і зв'язку частин в часі, єдності сюжетної схеми. Ми не кажемо, що інші способи знайти особливості композиції неможливі. Але наше описування мало певну пізнавчу передпосилку, ми в розподілі авторової й читачевої уваги до дієвих

„Шутники“

Фиг. 2

осіб знаходили внутрішню єдність п'єси, основну й безперечну ознаку художнього твору, щоб, знайшовши цю єдність, піти в аналізі далі і після опису одержати пояснення причини з'явлення даної форми і зміни її. Крім опису й класифікації фактів ми шукали, як правило, причинного пояснення їх. Пояснення неодмінно веде до иншого ряду явищ — до базисних фактів, де до наших послуг єсть вже оброблений

Фиг. 3

від инших дослідників матеріал, що дає можливість відповісти на питання причинної закономірності досліджуваних літературних фактів, може й не так точно, як мріяв Плеханов: „наукова естетика може бути точною, як фізика, бо вона чужа метафізиці“, але в термінах і системі, приступній дальшій об'єктивній перевірці.

Нам ще треба показати приклад залежності складу мови від соціальної психології й економіки. Для цього ми обрали творчість Радищева: стилістичний аналіз творів Радищева довів нас до констатування 4-х видів його стилю: архаїчного (церковно-риторичного), сентиментально-патетичного, реалістичного й науково-прозаїчного (склад мови міркувань).

В цій статті ми можемо тільки ілюструвати невеликими прикладами ці окремі види стилю Радищева. Приклад церковно-риторичного виду стилю: — „Благословенно да будет явление твое, речет преемница престола его и дел и преклоняет главу. Все следуют ея примеру. И ее слезы орошают ланиты“. (I стр. 5).

Приклад сентиментально-патетичного складу мови: „едва я уснул. О, возлюбленные мои. Я вас вижу, вы всегда со мною, сомневаться мне в том не должно, прижмите меня к своему сердцу, почувствуйте, как мое б'ется, но что? Вы меня отталкиваете. О пагуба, о гибель!“ і т. д.

Приклад мови „наукової прози“, який ми знаходимо в художніх творах Радищева: „весьма полезный был бы труд писателя, показавшего нам из прежних деяний шествие разума человеческого, когда

сотрясший мглу предубеждений, он начал преследовать истину до высших высот ее, и когда утомленный, так сказать, своим бодрствованием, растлевать начал паки свои силы, томиться и ниспускаться в туманы предразсудков и суеверия”.

Приклад реалістичного складу мови: „повечерявши з моїми друзями, я ліг в буду. Поштарь погнав коні з усієї сили і через кілька хвилин я був вже за містом... Буда моя спинилася, я підняв голову, бачу, на порожньому місці стоїть три житла“...

Різницю цих видів мови можна було б показати скрупульозним описанням, але читач і без того ясно відчуває її. Головне для нас

Російське слово УТЕШИТСЯ

Фиг. 4

те, що стилістичний аналіз в істор.-літературн. дослідженні повинен приводити до соціології стилів¹⁾ і до загальної соціологічної оцінки письменника. Трагедія Радищева, коли про неї можна говорити в дослідженні, була не стільки в ідеологічній самоті письменника (оскільки така самота можлива взагалі для *zoon politicon*), скільки в великій різноманітності „буття“, що впливало на Радищева. Батько його, що виховав сина на псалтирі, був яскравим винятком серед сільських дворян того часу; це, як відомо, були часи, коли більшість сільського дворянства захоплювалася, під впливом великого попиту закордону на російський хліб, тим, що перетворювала свої натуральні панщинні господарства на хлібні фабрики; економічні тенденції сільського дворянства породили велику експлоатацію селян, яка довела їх до „бунту“; тим часом, як батька Радищева селяни безперечно

¹⁾ Термін, заведений Гаузенштейном і, на нашу думку, він достатньо відповідає на сучасні запити в методології історії літератури. Див. Гаузенштейн „Искусство и общество“. Цей термін підкладає, що стиль визначається соціологічними факторами.

любили; факт такого відношення potwierджується тим, що селяни сховали батька Радищева в лісі в той час, коли Симбірською губернією проходив Пугачов, а селяни інших поміщиків сами приводили останніх на суд Пугачова. Радищев-батько був своєю психологією тип сільського дворянина не кінця XVIII сторіччя з його яскравими нахилами експлоататора, але початку XVIII, ато й XVII віку, коли патріархальні стосунки, може в дусі „Домострою“, були більше поширені, ніж в кінці XVIII сторіччя; образ батька стає ясним з дальшої поведінки й відношення до Радищева-сина: на старість Радищев-батько пішов у скіт; одного разу він збирався перемінити рясу на сертук; це було, коли він зважився поїхати в Петербург до Олександра І просити зняти з дітей нашого письменника (від шлюбу його з своєю своячкою) фамілію „Радищевих“: „чи ти татарин, що женився з своячкою?... коли-б ти женився з селянською дівчиною, я-б її прийняв, як дочку“. „Насилу домашні переконали його, щоб не їхав, запевняючи, що їхати даремно“, — каже про цей випадок Павло Олександрович Радищев. Вплив батька на вироблення симпатій А. Н. Радищева до селян безперечний. Це вело і до впливу на нього батькового стилю.

Протест Радищева-сина проти тогочасної надмірної експлоатації селян походив в числі інших джерел також з сімейної традиції та виховання. Це виховання в сім'ї сільського дворянина-консерватора сприяло також і увазі Радищева до „високого штилю“ Ломоносова і церковно-слов'янської стихії в його мові.

Другою визначною рисою складу мови Радищева є сентиментальні елементи; джерело цього виду виразних засобів Радищева є безперечно на Заході: Радищев захоплювався Стерном, Гетевським Вертером, Верне і инш. Про вплив Стерна Радищев на суді казав: „А як мені трапилося 1786 року читати німецький переклад Йорикової подорожи, то і мені спало на думку послідувати за ним“¹⁾. Соціологічну базу сентиментального стилю, як літературного стилю тодішньої революційної буржуазії, досить виявлено в історії літератури²⁾; Радищев, що пережив міцний вплив ідеології тодішньої буржуазії підчас свого вчення за кордоном (Стерна він читав німецькою мовою), переніс характерний для того часу стиль і в Росію, він був російським раннім письменником-сентименталістом.

Наукова діяльність Радищева, велика для свого часу (студіював медицину, геологію, агрономію), вела до особливості мови його наукових творів; загальні стилістичні труднощі наукової мови треба помножити на невиробленість цієї мови за часів Радищева, і тоді ми матимемо ту мову наукових міркувань, яка головним чиним привела до нарікань на Радищева за своєю неясністю і плутаністю (наприклад, у Пушкіна).

Нарешті, реалістичний світогляд Радищева не міг не спонукати його на вживання мови життєвої практики; ця мова тоді ще не мала загальновизнаного права появлятися в друку; реалістичні риси стилю Р-а належать звичайно тим місцям, де він описує побутові

¹⁾ Радищев. Полное собрание соч. под ред. Калаша, т. II, стр. 603.

²⁾ Див. про це у Плеханова „Французька драматична література“, збірник „Искусство“, вид. „Новая Москва“ 1922 р. стор. 107 — 108.

сцени й обстановку; в цих рисах стилю Радищева відбилася та літературна форма, яка об'єктивним ходом історії мала перемогти всі інші види складу мови, які єсть у Радищева.

Перелічені види складу мови, виявляючи найближчі фактори літературного впливу на Радищева, показують при дальшій аналізі і на риси соціологічної характеристики творчості Радищева.

І кожен вид складу мови Радищева вказує на певне соціологічне джерело його. Наш опис через брак місця в статті мимоволі схематичний. В цій статті він має ілюструвати положення про залежність складу мови від соціальних факторів. Всяка інша мета опису складу мови Радищева могла-б бути корисна, наприклад, лінгвістові, але не вела-б до основного завдання історика літератури — вияснити особливості даної форми і її причинну залежність.

Ми досі не чіпали цікавого питання звучання мови. Ейхенбаум торкався проблеми звучання мови („Мелодика стиха“); питання це досить розроблене тепер методично. Але Ейхенбаум намагався одкрити закони звучання, оруднуючи лише з друкарськими знаками твору. Така методика після робіт школи Rousselot і Sievers'a, подібна на спробу вивчити, наприклад, запахи парфумів тільки з каталогу фабрики їх. Мало того. Перед кінцем XIX віку було експериментально доведено, що такі короткі одиниці часу, які припадають на основні елементи звучання — звук і склад, не тільки не можна правильно обчислити простим незброєним вухом, але що, сприймаючи їх, ми робимо спеціальні, так звані, „часові помилки“. Вундт експериментально встановив правила: коли ми порівнюємо два об'єктивні, цілком рівномірні ряди тактів різної довжини, то довший ряд здається нам і швидчим; заповнений відступ часу здається нам довший, ніж такий самий не заповнений (нерозчленований) при об'єктивній довжині 0,5 — 1,5 сек.; коли-ж збільшувати відступ часу до 2 сек., і порожніший відступ спочатку зрівнюється з наповненим, а далі здається нам довший від останнього (Основи фізіологічної психології, т. 3, розділ 15 — 17). Ми не в силі об'єктивно на слух визначити довгість звуків і складів, що утворює апарат речі; вже в цьому зауваженні єсть заперечення або, вірніше, обмеження і того напрямку в вивченні звучання мови, який утворив Sievers: користатися, вивчаючи, як звучить мова, лише слуховими враженнями.

Тільки експеримент може допомогти зрозуміти природу і форму звучання мови; без нього ми матимемо марні й довільні розмови про це звучання такого типу (з Ейхенбаума): „Четвертий і п'ятий рядок в природні вершини інтонаційного руху..., дієприкметники реалізують симетрію знаходження, непаристий рядок в інтонаційному відношенні сильніший від кожного паристого“. Всі ці твердження довільні, це спроба автора поставити те, що йому здається, на щабель наукового факту. Досить поглянути на доданий графік 4, нашого експериментального дослідження тонів і інтенсивностей в дзвінках звуках одного лише слова, щоб зрозуміти, оскільки складне дослідження звучання мови, що аж просить експерименту¹⁾.

¹⁾ Ми почали експериментальне дослідження ритму мови; див. „Врачебное Дело“, 1925 р. № 3.

Взагалі точний експеримент повинен увійти до нашої науки, коли в ній пануватиме соціологічний метод. Адже, точно визначити „зміст“, ц.-т. характер і силу емоціонального переживання, що викликається даною формою, майже неможливо без експерименту. Спробу такого дослідження ми подали на сторінках цього журналу (№ 11 — 12, 1925 р.); нині ми робимо спроби обчислення колективного емоціонального переживання; ці спроби робимо ми в лабораторії Укр. Психоневрологічного Інституту, якою завідуємо. Без цього обчислення немає точної критики, а, значить, практично цінної теорії мистецтва. Експеримент — неодмінна складова частина майбутньої теорії й критики літератури.

Стверджуючи соціологічний метод в історії мистецтв, Плеханов мріяв: „наукова естетика може бути точною, як фізика“; я додам: „коли в ній буде експеримент“.

А. ШАМРАЙ

„Формальний“ метод у літературі¹⁾

I

Питання про форму літературного твору, як про найважливіший чинник при досліджуванні історико-літературних фактів, нині притягає до себе увагу не тільки спеціалістів, не тільки теоретиків од науки, але й широких кол інтелігенції, що цікавиться літературними справами. З недавнього часу, з часу виходу у світ книжок „Общества изучения поэтического языка“, надто після виходу 1919 р. збірника „Поэтика“, де вміщено було статті програмового значіння проводирів „ОПОЯЗ'у“, скрізь, навіть по затишних і далеких від центрів провінціальних закутках, почали виникати гуртки „формалістів“, почали дебатоватися й обговорюватися модні питання про стиль, ритміку, метрику, в обихідній мові інтелігента появилася кілька нових термінів, що раніше були неподільною власністю підручників „теории словесности“ і не виходили за межі аудиторії. На сторінках поточної преси раз у раз появляються статті з питань поетики, на протязі цілого року з невеликими перервами тягнеться дискусія з приводу „форми“ і „змісту“ на шпальтах „Червоного Шляху“, набираючи иноді гострих форм. Одно слово „формалізм“ став модним, вийшовши на широкий кін літературно-критичного життя. Обсяг і зміст означення „формалізму“, як критично-літературної течії, не є тотожній до формального методу, як системи прийомів при науковому досліджуванні явищ літератури — під означення „формалізму“, як його тепер розуміють, підходить не тільки певний підхід до літературних творів, але й певні літературні угруповання, що, за маніфестом Плугу кажучи, „дбають за витонченість форми“ в своїх творах, не надаючи більшого значіння ідейному їх змістові²⁾.

Отже, таке трактування „формалізму“ виходить за межі нашого завдання, так само, як не обходять нас і ті гострі напади на „формалістів“ з боку деяких літературних критиків - марксистів, що вбачали в цьому захопленні „формою“ прояв ідеологічного консерватизму, а иноді просто контр-революцію. Так, напр., відомий критик В. Коряк в своїй статті „Форма і зміст“ дає таке визначення „формалізму“: „Формалізм — чудесна зброя в руках наших класових ворогів для дезорганізації наших лав, для прориву фронту пролетарського мистецтва... їхня зброя „фігура“ мовчанки. Вони мовчать

¹⁾ Розділ з праці „На шляхах до утворення науки про літературу, що має друкуватися в ЛВУ.

²⁾ Платформа ідеологічна й художня спілки селянських письменників „Плуг“ „Червоний Шлях“, 1923, 2, стор. 211 — 215.

про зміст. Їх, бачите, обходить тільки форма. Звичайно, вони нічого не мають проти публіцистики, соціології, але... що - ж поробиш, це... „не науково“¹⁾.

Спілка пролетарських письменників „Плуг“, виступаючи зі своєю ідеологічною платформою, вважає за потрібне різко одгородитися од „формалізму“, як тенденції буржуазного мистецтва, бо: „В умовах ІІІІП'я, коли в місті росте і знов жиріє буржуазія, а в селі підводить голову куркуль, власник і орендар промислових закладів, що разом з впливом економічним ведуть наступ і ідеологічний, — боротьба на фронті культурному набуває першорядного значіння“²⁾. Треба сказати наперед, що ці напади на деякі літературні школи мають свою рацію, находячи своє potwierдження в історичних умовах, серед яких ці школи розвивалися і саме тому важно розмежувати „формалізм“, як літературно-критичну течію, від формального методу, як наукового підходу до літературних явищ. Зробити це не так легко, бо — поперше — виступи деяких літературно-критичних угруповань, як того - ж „ОПОЯЗА“, носячи різкі ознаки програмовості, скерованої на певне нехтування нашої дійсності („нас интересует только искусство“), проте дали чимало позитивного до вияснення природи літературного факту.

По - друге — чисто наукова робота над формою літературних творів виросла у звязку з певними літературними течіями, розквітла на їх ґрунті й мало того — розробленню певних проблем форми прислужилася праця не кабінетних учених, а письменників, що в своїй „практичній“ роботі зустрічалися з питаннями теоретичного характеру в царині свого мистецтва. Усім відомо те, що коли з 1910-го року й раніше деякі російські письменники докладно студіювали й розробляли теорію віршу, спеціалісти од науки займалися екскурсами в історію, етнографію і т. д., продовжуючи що до цього вікову традицію підходу до літератури, як явища універсального значіння, де, за крилатим словом О. Веселовського, вільно було полювати і соціологові, і історикові, і взагалі кожному, хто мав охоту до цього. Чи не найкращим доказом тому буде історія творів О. Потебні та О. Веселовського, що спокійнісінько пролежали собі на полицях в кабінетах спеціалістів аж до нашого часу. Тепер імена їхні „склоняються во всех падежах“, тепер настав момент, що їх твори стали сучасними. І покликано їх до життя не через те, очевидно, що полежавши на цих полицях та вкрившись „порохом мудрости“, вони й справді набули щось крім того, що в них було, — а тому, що в них стала відчуватися потреба, збуджена самим літературним життям, отим гострим інтересом до формальних питань, що з'явився серед поетів і письменників різних напрямків і угруповань.

Інтерес цей до формальних питань виразно виявився ще на початку 20 століття разом з розвитком в Росії, а пізніше й на Україні модерних течій в письменстві — символізму, футуризму, і інших численних „ізмів“, що найрясніше уродилися вже за нашого часу (Див. книжку „Литературные манифесты“³⁾). Звичайно, це не значить, що

¹⁾ В. Коряк. Форма і зміст „Шляхи мистецтва“, 1922, ч. 2, стор. 40 — 46.

²⁾ „Червоний Шлях“ *op. cit.*

³⁾ Изд. „Новая Москва“ составили Бродский и Сидоров, 1924.

до цього часу письменники й поети не цікавилися питаннями форми (цікавість ця пробивалася ще в поетів-романтиків початку 19-го століття),—але такої органічної потреби теоретично вияснити собі особливості свого поетичного фаху, безсумнівно досі не відчувалося. І це цілком зрозуміло — 20-е століття в обох літературах позначилося виразною тенденцією до плекання слова, як основного чинника в художній творчості, питання „як“ писати, стало головним гаслом всіх цих шкіл, одсунувши на бік питання „що“, питання тематики. Ідеологічність літератури 19-го століття (надто народницької) стала ознакою *mouais tone* в 20 столітті — пригадаймо хоча-б відомий виступ М. Вороного, з його маніфестом про „естетизацію“ українського письменства. Слово, як таке, по-за його „смысловым“ значінням, стає об'єктом різних дослідів і експериментів — вишукуються нові звукові ефекти (інструментовка), поет, махнувши рукою на „святе надхнення“, починає старанно і пильно працювати коло словесного матеріалу, вимучуючи з нього нечувані й невидані „новые области“, щоб потім убагати їх в якісь нові теорії.

Суперечки і запальні герці всіх цих численних „ізмів“ між собою мали в ґрунті якісь розходження що до визначення головно тих чи інших формальних проблем в літературі, так само, як новий „винахід“ в царині слова означав появу нової літературної школи, що негайно одзначала своє народження гучним маніфестом. Найвиразнішою ознакою цього виняткового нахилу до формалізму що до російського письменства треба вважати захоплення стилізаціями під народню творчість, під античну літературу й т. и. Використовуються біліни, житія, народні оповідання і казки — при чому письменник свої твори не тільки прикрашає „ядреними словечками“ народного словника, але імітує й „лад“ — композицію народньої творчості, вносить „из тьмы забвенья“ архаїчні сюжети і т. д.

Одним словом, появляється література „сказа“, якої найвиразнішими представниками треба перш-за все назвати О. Ремізова, О. Толстого, А. Білого, Б. Пільняка. Певна річ, що увага цих „сказителів“ з'осереджувалася на формі творів, питання ідеологічності, сучасності і и., питання змісту, одним словом, не входило в обсяг інтересів їхнього фаху. Не дивно, що такі й подібні їм письменники виступають із статтями й розвідками теоретичного характеру, намагаючись теоретично обґрунтувати свої експерименти в практичній роботі. Роботи ці, мимо иноді значної наукової ваги, перейняті здебільшого якоюсь емоціональністю, суб'єктивними міркуваннями, не обґрунтованими критичною перевіркою фактів. Так 1910 року появляється книжка К. Бальмонта „Поэзия как волшебство“, де з великою експресією змальовується краса окремих звуків людської мови і з не меншою догматичністю виясняється психологічний, так би мовити, тон кожного окремого звуку. Того самого року виступає і А. Білий з низкою своїх робіт і статтів про ритм і мелодику віршу, даючи їм такі „ненаукові“ підзаголовки, як „Зелений Луг“, „Жезл Ааронов“ і и., хоча це й не пошкодило його великій роботі „Символізм“ покласти початок новій науці в Росії — науці віршування. В цій самій галузі працює й інший відомий поет В. Брюсов — пушкиніст і класик, давши низку цінних статтів і робіт про вірш Пушкіна й з теорії віршу взагалі. Коли

додати ще декілька імен поетичних, що працювали коло формальних питань в період од 1910 року, то можна сміливо піднести думку, що ми висловили вище, що „формальний“ аналіз народився не серед „книжників і фарисеїв“, а в процесі творчої роботи самих майстрів художнього слова. На Україні процес розвитку отих модерних течій трохи запізнився, а тому й статі з піднесенням різних формальних питань з'являються аж 1918 — 19 року, головню в альманахах „Літературно - критичний альманах“ 1918 р., „Музагет“ і „Мистецтво“ 1919 і „Гроно“ 1920 р.

До цього часу, після розриву з народництвом, українська літературна критика борсалася в лабетах чистого естетизму (М. Євшан, А. Товкачівський, М. Сріблянський), без найменшого намагання в'яснювати „формальні“ прикмети літературної творчості, хоча в своїй практичній роботі поети тогочасні уважно ставилися до форми своїх творів (Чупринка, Вороний).

Виступ 1913 року нашого футуриста Михайла Семенка був буквально „покритий“ естетами з „Хати“, при чому епітети „пахло, ідіот“ et cet. були чи не найніжнішими висловами обуреного почуття прибічників „краси“.

Творчість цього „плюгавця“, а потім пізніше і П. Тичини і стала за привід до виникнення „формальних“ статтів і рецензій. В „Літературно - Критичному Альманахові“ обіч цікавої як на свій час статті Можейка про Чупринку, з'являється інтересна стаття поета Я. Савченка про Семенка, де питання словесної інструментовки, питання ритму й римування в творах Семенка з'ясовані дуже вдало й з певним методологічним підходом¹⁾. Трохи згодом в „Музагеті“ з'являється стаття І. Майдана під характеристичною назвою „Поезія, як мистецтво“ (79 — 98), де мимо традиційно - ідеалістичного підходу до мистецтва, як чинника „нормативного“, що прикрашає життя, відчувуються виразно нові формалістичні повіви: „Романтики представляли собі відношення між формою й змістом під образом: що форма . це золота чаша, в яку наливається коштовний зміст... Супроти цього ми беремо форму не як зверхню одержу мистецького твору, а вважаємо її суттю самої справи, яка виходить з самого нутра матеріалу, і тільки зовні показується, як форма“ (стор. 92). Того - ж року випускає у світ свою „Vita nova“ А. Ніковський, де в патетичних тонах підноситься значіння П. Тичини, як найяскравішого виразника цього „нового життя“. Після ліричної передмови з чудесним жестом покорі перед новим — „Ave, Caesar, morituri te salutant“, — критик звертає увагу на форму Тичинових творів, вбачаючи в ній ознаки відродження української лірики — і хоч як далеко ця книжка од наукового ставлення справи, проте ця цікавість до форми являється симптомом нових тенденцій того часу.

Творчість Тичини викликала низку статтів і рецензій в тодішній літературі Ю. Меженка й інших, і всі вони намагаються оцінити формальні прикмети його творчості.

Часи післявоєнного комунізму, починаючи з 1921 року, разом з буйним розцвітом нової пролетарської літератури й разом з полі-

¹⁾ Я. Савченко. М. Семенко „П'єро задається“ — „Літер. - крит. альманах“ лн. I К. 1918, 32 — 43. Л. Можейко. Творчість Чупринки, *ibid* 50 — 61.

шенням до того-ж і друкарської справи, надзвичайно загострили й піднесли цікавість до формальних проблем. В альманахах „Вир Революції“ Катеринослав, „Жовтень“, Харків 1921, в періодичних виданнях „Шляхи мистецтва“, „Червоний Шлях“, „Література, Наука, Мистецтво“, а тепер „Культура й Побут“ (тижневий додаток до газети „Вісті“, так само, як і в окремих брошурах — ці питання тлумачено з різних боків і під усякими поглядами, так що звести їх до купи — справа дуже складна. І тут чільне місце і перший голос беруть письменники чи поети, — досить назвати хоча-б М. Йогансена, В. Поліщука, М. Доленга, Д. Загула, М. Зерова, М. Семенка і инш. авторів численних иноді статтів і навіть розвідок з певних теоретичних питань літератури.

Вся ця широка і різноманітна література, часто полемічного характеру, наводить своє визначення й місце під знаком діяльності вже названого „ОПОЯЗ'а“, являючись або поширенням його основних поглядів на форму і зміст літературних творів, або, навпаки, виступаючи проти його крайнього „формалістичного“ напрямку (критики-марксистів).

Діяльність „ОПОЯЗ'а“ була найвищою кульмінаційною точкою отого загального захоплення „формальними“ питаннями, що знайшли в його теоріях блискуче по-своєму, але разом з тим і парадоксальне вирішення. Слово в його формальних особливостях, слово саме в собі, а не як засіб передачі людської думки — стає основною темою теоретиків „ОПОЯЗ'у“. Один з перших творів В. Шкловського носить характерний підзаголовок „Воскрешение слова“, ніби підкреслюючи той напрям, яким ішла теоретична робота ОПОЯЗ'івців.

„Воскрешение слова“, цеб-то визволення його від „смыслового значіння“ базувалося на двох основних спостереженнях з життя мови, що обгрунтовані були в інших статтях від того-ж В. Шкловського.

Перш за все висовується наперед теорія „заумного язика“, як основного чинника поетичної мови (стаття В. Шкловського „О поэзии и заумном языке“¹⁾). Суть цієї теорії полягає в тому, що звукові елементи мови по-за своїм значінням мають свою естетичну значимість, доказом чому є існування так званої „зауми“, такого сполучення слів, що не маючи ніякого логічного значіння, проте справляють своєю мелодійністю певне вражіння на слухача. Історичним доводом тому є поширення „зауми“ в ритуальних обрядах сектантів, в заговорах і ворожбицтві, нарешті в фонетичних особливостях деяких східних мов (японської, напр.), де звукові елементи мови мають великий вплив на значіння слова — „звукові жести“ (Стаття Поліванова „О звуковых жестах японского языка“²⁾). Звідси теорія про „звукові образи“ в поезії, що являються найважливішим чинником її, як певної естетичної конструкції³⁾. Далі вноситься коректив і в розуміння літературного твору, що на думку Шкловського є лише гола схема формальних елементів, „сумма стилистических приемов“. На підставі аналізу, головним чином зразків усної поезії доводиться, що сюжети літературних творів утворюються в процесі нанизування цілого ряду мотивів, цеб-то иншими словами „замыслы“ поета, чи письменника, не

¹⁾ „Поэтика“ ПТБ 1919 стор. 13 — 26.

²⁾ „Поэтика“ стор. 27 — 36.

³⁾ В. Шкловский — „Искусство“, как прием ор. cit. 101 — 114.

виходять за межі „прийому“ і, таким чином, ідеологічний, чи психологічний момент в літературній творчості має найменшу вагу. Письменник є перш за все техник, що турбується переважно технічною стороною справи, не надаючи значіння тому, що витягнуть читачі з його хитрої конструкції.

Одним словом, як статті Шкловського, так і статті інших „ОПОЯЗ'івців“ першого періоду (1916 — 21 рік) мали одне завдання — винищити й найменші сліди отого непотрібного їм змісту, ідеологічного моменту в літературних творах, представивши розвиток літератури, як зміну голих формальних конструкцій, зовсім не зв'язаних із живим життям. Цим пояснюються й їхні напади на основоположників формального аналізу О. Потебню та О. Веселовського, яким закидалося обвинувачення в непослідовності й еклектизмі — першому за його „психологізм“, а другому „за ентографізм“¹⁾. Звичайно, що всі ці дотепні теорії були побудовані не без притягання „за волосся“ фактів, не без одностороннього їх освітлення. Можна помітити, наприклад, тенденцію брати для своїх експериментів твори, що вже своїми формальними особливостями становлять виняток в ряді інших форм того-ж часу — („Тристрам Шенді“ Стерна, твори Розанова і ин.); так само виразно пробивається тенденція замовчувати такі факти в літературному творі, що їх ніяк не можна обходити і т. д. Нас тепер не обходить критика „ОПОЯЗ'івців“, нам важливо встановити історичну перспективу й роль „ОПОЯЗ'а“ в загальному розвитку формалізму, як критично-літературної течії. Безоглядне й рішуче „скасування“ змісту цілком природньо викликало реакцію з боку, головню, марксистської критики, і протягом 22 і 23 року ми були свідками завзятих герців поміж „формалістами“ і „змістовцями“, що з великим запалом точилися, як у Росії, так і на Україні. Входити в лабіринт цієї складної й досить часто заплутаної аргументації диспутантів, що в запалі боротьби, як кажуть, пускалися берега, ускладнюючи справу внесенням зовсім невідповідних мотивів, так що зрештою питання втрачало всякі межі й обрис — немає можливості; в загальній формі змагання йшло переважно за те, що в літературному творі важливіше: чи ідеологічний його момент, цеб-то зміст, чи навпаки, формальні його елементи. До того-ж треба додати ще один „привходящий“ момент, що марксистки обвинувачували „формалістів“ в контр-революції, а „формалісти“ закидали марксистам ненауковість, дилетантизм.

Почнімо із закидів в контр-революції. Захоплення формальними проблемами, що ми простежили на протязі 20 століття, відмова інтелігенції від ідейної роботи ради „естетики“ безсумнівно має свої перші причини в соціально-економічному й політичному становищі цієї суспільної групи за часів царату. Одірваність міської інтелігенції від трудящих шарів населення, підневільне становище на службі у буржуа — створило отой дух поезії *bohemien*, поезії „кабачка“ — де поговя за нездоровою екзотикою, за „дзеньками-бреньками“ змінила старі мотиви — гніву й протесту. Що до цього — то, на нашу думку, діагноз поставлено правильно. Але за останній час, з розвитком революції,

¹⁾ В. Шкловский. Связь приемов сюжетосложения с общими приемами стиля *op. cit.* 115 — 150.

можна спостерігати стихійний перехід інтелігенції на бік радянської влади, бажання взяти як найактивнішу участь в будівництві пролетарської культури й літератури. Інтелігенція намагається попасти в такт життю, стати „попутником“ пролетаріату. „Формалізм“ намагає собі ґрунт в нових обставинах і, занедбавши принцип відречення від життя ради „искусства“, виступає в ролі творця нових форм мистецтва (пролетарського). В Росії закладається асоціація „ЛЕФ“ (Левый фронт искусства) 1923 р., на Україні перешиковуються лави футуристів, держачи курс на пролетаріат. Проблема форми набуває тут нового характеру, так само як шукання теоретичні і практичні знаходять своє виправдання у будівництві нової пролетарської мови. „Футуризм есть не школа, а устремление. Диалектическое производничество есть очередная задача футуризма“ (Н. Чужак. Под знаком жизнестроения¹⁾).

Появляється низка статтів Б. Арватова, Н. Чужака та інших, де спроби формального аналізу угрунтовуються на базі соціально-економічних явищ („Контр-революція форми“ Б. Арватов); письменники й поети старанно вивчають мову „улиць“, й незабаром твори багатьох із них сповняються запашною лексикою базару й газетної схоластики. І цим шуканням нових форм захоплюються не тільки футуристи, але й інші угруповання поетичні, навіть такі, що в цих змаганнях поміж „формалістами“ та „змістовцями“ принципіально вороже ставилися до перших. Досить звернути увагу на творчість українських поетів і письменників, що об'єднувалися коло „Гарту“, щоб переконатися того.

Творчість П. Тичини розвивається в напрямкові вишукування нових музичних ефектів мови (його остання збірка „Вітер з України“), М. Хвильовий пильно працює над конструкцією оповідання, використовуючи традиції безсюжетників Б. Пільняка та инш.²⁾ В. Поліщук зі своїми теоріями динамізму наслідує творчість У. Уїтмена і т. д. Таким чином, найновіші в працях „ОПОЯЗ'у“ найрізкіше й найпарадоксальніше освітлення, „формалізм“ останніми часами виходить на широкий шлях пристосування до нових тенденцій суспільного життя, разом з тим поволи збуваючись того „спеціального“ вузького відтинку, що надали були йому „Витя и Рома с „ОПОЯЗ'а“. Цього досить, щоб уявити собі ті численні непорозуміння, що виникали поміж суперечниками за принципом „своя своїх не познаша“.

Люди, що в своїй практичній роботі працювали коло проблем форми, сипали „громы и молнии“ на „формалістів“, а „формалісти“ знов, може занадто підкреслюючи свій марксизм, намагалися довести своїм антагоністам дилетантизм, поверхове відношення до справи, вказуючи на те, що практично провадилося їх ворогами, щоб-то лопнули в розчинені двері. Отже закиди марксистів влучали по-за мету, в історичне минуле, в перейдений вже етап і тому дискусія ця по суті була лише приводом до вияснення низки непорозумінь, які й дійсно частково були з'ясовані. Мораль, як наслідок цієї дискусії, така — переоцінити свої аргументи й доводи, пильніше придивившись

¹⁾ „ЛЕФ“, 1923, I, стор. 12 — 39.

²⁾ Стаття про це проф. О. Білецького в „Шляхах мистецтва“ ч. 5, за р. 1923 - й, що не вийшла у світ.

до своїх суперечників. Останніми часами чим раз частіше з'являються роботи „примиренческого“, нейтрального характеру, з виразним потягом до золотої середини. Це симптом часу. Ї, звичайно, ще непримиренні (серед українських критиків), що застерігають і погрожують, як той Катон: „Картаген треба зруйнувати“, не помічаючи того, що ці застереження викликають лише приємні спогади про минулі бої.

II

Яке значіння мало й має для науки методології історії літератури оце шукання й розвиток формальних проблем, що ми спостерігаємо в літературно-критичному житті, чи краще — в якому відношенні стоять тепер наука й критика? Як уже зазначалося, роботи окремих критиків і письменників, мимо їх „ударности“, давали багато нового в скарбницю науки, так само, як і збуджували наукову думку до нових шукань. Робота, наприклад, „ОПОЯЗ'івців“, промайнувши, як весняна буря, мала великі позитивні наслідки, спричинившись до пильного перегляду ества літературного факту. Наука не може, звичайно, приймати однобічних теорій на віру, проте, ці теорії розкривають перед нею нові обрії. І ми бачимо, справді, що за останній час і чисто-наукова робота коло літератури ведеться в напрямку переважно формального її студіювання і, між иншим, деякі члени того-ж „ОПОЯЗ'у“, відмовившись від „золотих мечтаний“ молодости, тепер ідуть в передніх лавах цієї наукової течії. Визнаючи критикам і літераторам поважні заслуги в цьому збудженні наукової думки, проте треба рішуче одгородити науку від критики. Науці цілком чужий той догматизм, та тенденція до розв'язання певного питання раз і назавжди, що є властива усякій критиці. Завдання методології історії літератури є перш за все систематизація історико-літературних явищ за певними однородними прикметами і специфікація літературного процесу, як процесу *suī generis*, од загально-історичного розвитку на підставі цієї класифікації. Підходячи всебічно до в'яснення літературного факту, наука ні в яким разі не може розглядати твір чи то лише під знаком „змісту“ чи, навпаки, під знаком „форми“. Принцип наукової специфікації вимагає лише об'єктивного розмежування елементів певного факту для докладного його студіювання. Бо метод (а не методологія) є лише сума прийомів, а не система понять про суть якогось явища. Тому-то розміри цього розмежування елементів певного явища не повинні конче переходити в остаточне формулювання й визначення його ества в цілому.

Пояснимо цю думку цитатою із статті В. Жирмунського про два підходи до літературних явищ: „Поэтика рассматривает литературное произведение, как эстетическую систему, обусловленную единством художественного задания... С этой точки зрения и метрическое построение, и словесный стиль, и сюжетная композиция... и т. д. являются нам в процессе изучения художественного произведения, как приемы, т. - е. как эстетически значимые факты, определяемые своей художественной телеологией. В таком понимании рядом с формулой „искусство, как прием“, могут существовать другие равнозаконные формулы, напр., искусство — как продукт душевной деятельности,

искусство — как социальный факт и как социальный фактор и т. п. Задача методологии — разграничить законные области этих возможных подходов к литературному произведению, указать задачи исследования и пути осуществления... Иное значение приобретает эта формула, когда по свойственному многим исследователям методологическому реализму, свободно выбранный метод исследования отождествляется с самим предметом, условно поставленная задача — с окончательным и единственным существом изучаемого предмета. Формалистическое мировоззрение находит выражение в таком учении: все в искусстве есть только художественный прием, в искусстве на самом деле нет ничего, кроме совокупности приемов¹⁾.

Доводиться просити вибачення за наведення такої довгої виписки, але вона прекрасно вияснює різницю поміж науковим і догматичним підходом до літературних явищ. Скажемо просто, що для методу зовсім не потрібне вияснення „форми“ і „змісту“, як якихось позачасових і позапросторових субстанцій, так само як у фізиці систематизація природніх сил обходиться без визначення матерії, або в психології описання психічних рефлексів обходиться без визначення поняття „душі“. Звичайно, в міру поглиблення дослідів, в міру уточнення методу все більше окреслюються контури об'єкту в усіх його властивостях, але в історії літератури вони тільки-но намічаються, тому приймаючи певні робочі гіпотези, як вихідний пункт, не можемо змішувати їх з єством самого об'єкту в усій його багатогранності.

Основною тенденцією науки про літературу, за словами В. Жирмунського, є встановлення „законних областей“, диференціації літературного факту. Це і є власне шукання об'єкту історії літератури.

В шуканні цього об'єкту, в шуканні свого предмету наука про літературу пройшла важкий шлях і ще й понині не піднеслась на рівень точної дисципліни, хоча останніми часами досягнуто вже чимало що до розроблення деяких спеціальних проблем.

Загальні лінії її розвитку можна схарактеризувати як повільне розмежування елементів літературного факту, як поступове звільнення від тої аморфності й невиразності, що становив собою літературний твір в оціненні старих методологічних шкіл. Наш час в науці про літературу є момент крайнього роздрібнення елементів літературного факту й перших несміливих спроб синтетичного їх поєднання. Але ці спроби ще дуже далекі від свого остаточного завершення, а тому й наукова система історії письменства лише накреслюється, і є поки що далекий ідеал.

Розуміння літературного твору до останнього часу відзначалося крайньою невиразністю й, сказати-б так, безпринципністю. Досить переглянути роботи й підручники історії російського чи українського письменства, щоб наочно пересвідчитися в тому.

На літературний твір дивилися як на неподільну свою власність і історик, і публіцист, і юрист і всякий інший представник

¹⁾ В. Жирмунский. К вопросу о „формальном методе“. Передмова до книжки О. Вальцеля. Проблема формы в поэзии „Academia“ ПБ 1923 г. стор. 5 — 23.

„спорідненого фаху“ — скільки в ньому відчувалася потреба, скільки він міг прислужитися ілюстрацією для з'ясування якогось явища в тій чи иншій ділянці науки чи громадського життя. Таке „міжнародне“ становище літератури не могло сприяти розвитку її, як наукової дисципліни. Не важко помітити, що такий погляд на літературу, як чинник універсальний, засвоїли були також і історики літератури, яких роботи різнилися одна від одної тільки поділом симпатій — чи до соціології, чи до етнографії, чи до публіцистики.

Найпомітнішою прикметою старих підручників літератури треба вважати нахил в бік публіцистики, нахил оцінювати суспільне значіння діяльності письменника, його ролі у викритті різних болячок сучасності та в збудженні моральних інстинктів. Найтиповішим зразком такої саме книги з письменства є, напр., „Історія українського письменства“ С. Єфремова. В своїй передмові автор різко проводить ту думку, що значіння літературного твору виважується його ідеологічним впливом в суспільстві, його вартістю, як знаряддя боротьби. Немає сумніву, що література має величезне громадське значіння, стаючи иноді в руках певної суспільної групи одним знаряддям боротьби, як це було, прим., на Україні протягом 19 століття — але підходячи до вивчення літературних явищ лише під поглядом їх ідеологічного впливу, історики літератури ризикували втратити об'єкт своєї науки, що такий й бувало, бо-ж зрештою не тільки твори красного письменства мають таке значіння, — таку саму роль, такий самий ідеологічний вплив мали й матимуть публіцистичні твори, різні наукові й напівнаукові розвідки з галузи, приміром, суспільствознавства і и. Яким же чином можна виділити літературні явища, коли вони в головному нічим не різняться від публіцистики й соціології, як особливої форми людської творчості? І блукаючи, таким чином, в різних „родственных областях“, історики літератури попадали зрештою в зачароване коло, відки був єдиний вихід — „применяться к местности“. Тому то при визначенні об'єкту історії літератури траплялися, та й тепер трапляються, такі непорозуміння, що до неї притягаються всі писані пам'ятки, без огляду на їх формальну різницю. Такою, наприклад, енциклопедичною працею є „Курс русской литературы“ В. Келтуяла, де до літературних пам'яток застосовується й „хроніки“, і „літописи“ і твори з природознавства — „Фізіолог“ і и. Такий саме характер мають і інші підручники літератури, хоча й треба зауважити, що принцип такої енциклопедичності не проведено до кінця: в міру наближення до нашого часу межі об'єкта літературного поволю звужувалися, і вже при розгляді явищ письменства 19 століття, аналізі піддавалося лише твори красного письменства.

Загальний характер праць з письменства був такий, що їх краще було б визначити як підручники історії культури в гуманітарному, так-би мовити, аспекті — де „науковість“ виявлялася в палеографічних, філологічних дослідках над старими пам'ятками та в установленні історичної обстановки, серед якої виникала література нового часу — біографія письменника, дата написання твору і т. д., і т. д. — без найменшого намагання дати опис літературного процесу. (Звичайно, коли не вважати за такий опис широкі коментарії що до „духу“ часу,

що до високого етичного значіння певного письменника, нарешті урочисті панегірики красі його творів і т. д., і т. д.).

В кращому разі найсолідніші розправи з письменства з історичним підходом до літературних фактів мали характер не історії літератури, а більше історії громадської думки — де подавано звичайно картину розвитку ідеології певної групи суспільства за певної доби.

До цього невизначеного розуміння обсягу своєї науки головно спричинялося запутане уявлення про природу літературного факту, суто-реалістичний підхід до літературного твору, як до „свічада“, що відбиває дійсність. Таке розцінювання ества літературних явищ треба вважати за період наївного реалізму в розвиткові науки про літературу, що є неправильний не тільки що до літератури, але й взагалі є наслідком неусвідомлення природи історичного процесу. Нема сумніву, що з погляду, напр., Марксової теорії — теорії діалектичного розвитку суспільства — такий погляд не виносить і найлегшої критики. Певна річ, літературний твір „відбиває“ життя, але-ж життя це будується по „образу й подобию“ свого творця, якого погляди й фантазії не мають загально-обов'язкового значіння.

Такий стан речей додержався майже без змін аж до наших днів, не вважаючи на те, що вже в 19-му столітті появилися теоретичні роботи з літератури, в яких піддавалися ґрунтовній і рішучій критиці всі основні положення історико-літературної науки.

Такою, хронологічно першою, школою треба вважати „психологічну“ школу в літературі, що її блискучим представником на Україні був О. Потебня.

В роботах самого Потебні та його учнів уперше позначилася тенденція до об'єктивної диференціації елементів літературного твору і правильного розв'язання питання про їх взаємовідношення. Ми не будемо спинятися докладно на системі О. Потебні, бо вона найшла в численних роботах його учнів всебічне освітлення, так само як і значіння його системи в розвиткові науки про літературу вияснювано в спеціальних статтях. Значіння його теоретичних здобутків у виясненні літературних фактів полягає в наближенні їх до загальних явищ мовного процесу (слово і літературний твір — вияви одного порядку) і в з'ясуванні формального моменту, як чинника, що відрізняє літературний твір від прози, образне слово від безобразного (теорія внутрішньої та зовнішньої форми — (образ) і значіння.) Встановлюючи таку диференціацію елементів художнього твору, О. Потебня базувався на даних як психіки письменника — так і психіки читача (теорія аперцепції).

Для нас найважливіші висновки О. Потебні що до визначення літературного твору як процесу, якого активним учасником є не тільки письменник, але й читачі. Літературний твір, появившись у наслідок творчого змагання автора, не лишається нерухомим по виході у світ, він живе у свідомості читача, змінюючи своє значіння в процесі творчого сприймання. Співробітництво читача з автором, іншими словами, полягає в надаванні літературному твору своєрідних інтерпретацій, обумовлених особливостями ідеологічного складу читача. Історія якого-небудь утвору всесвітнього письменства доводить правдивість такого спостереження. „Дон-Кіхот“ Сервантеса, чи „Гамлет“

Шекспіра, приміром, дійшли до нашої свідомости не тільки, як продукт індивідуальної творчости, але й з додатком численних коментарів різних критиків до їх „змісту“. Коли й тепер можна иноді почути, що в постаті „Дон-Кіхота“ Сервантес намагався подати тип ідеаліста, активного борця за кращі ідеали людства, то не треба забувати, що це не авторські пояснення, а коментарії Г. Гайне, І. Тургенєва та інших. Накладати авторові таке розуміння „Дон-Кіхота“ ми не маємо права, бо зрештою дуже правдоподібно, що йому й на думку не спадало чогось подібного. Читач зрозумів твір так, як він його зміг зрозуміти, і це його тлумачення „змісту“ прилипло до твору, модифікуючися з часом в іншому осередку читачів. Чи може нехтувати історик літератури цим моментом? Ні в якому разі, бо ця „текучість“ і є найважливіша ознака літератури.

Теорія читача, як діяльного речника літературного процесу, розкриваючи нові обрії в науці про літературу, разом з тим освітлює з нового боку публіцистичний підхід до літератури, де момент виявлення чи, навіть, оцінювання ідейної її ваги, претендував на якесь об'єктивне загально-обов'язкове визнання. Ясно, що такий підхід був не науковий, коли читач, чи в даному разі автор праці з літератури, свої здогади підносить до рівня автентичного джерела, намагаючись говорити в імені авторів.

З цих процесуальних відзнак літературного твору в інтерпретації О. Потебні відтіняються виразно елементи „форми“ і „змісту“ його.

Читач, шукаючи відповіді на запитання, „що“ є в творі, знаходить своє йому пояснення, і це й є очевидно зміст його, коли-ж увага читача обернена на те, „як“ створено твір, що він викликає таке враження, й особливо, коли читач підходить до твору з певними методологічними прийомами, намагаючись розкласти його на певні технічні прийоми, — він підходить до „форми“ твору.

Тільки розглядаючи твір під різними аспектами, ми можемо розкласти органічну його цілість на ці два моменти й тільки так можна уникнути еклектизму й догматизму в справі наукового досліджування.

Вертаючись знову до вищенаведеного прикладу з Дон-Кіхотом, пояснимо цю думку. Перед нами низка пригод славного лицаря — бійка з вітряками, завзятий герць з отарою баранів, самотня закохана журба в горах Кастилії і т. д. — всі ці мотиви, з'єднані певними композиційними засобами, становлять собою літературний твір, що називається „Дон-Кіхотом“. Ця художня конструкція не може існувати сама в собі, як якась абстрактна схема, вона органічно поєднана з процесом сприймання читачами, так само як поява її у світ є наслідком якихся „переживань“ автора, що знайшли в ній своє оформлення. В звичайному підході до літературного твору ми не розрізняємо цих двох моментів — „виразу“ й „інтерпретації“, ставлячись до його, як до органічного цілого, хоча й, певна річ, суть його від того не змінюється. Але при науковому аналізі цілком можливе розмежування цих двох моментів літературного твору, як двох рядів — формального й ідеологічного. При чому до ідеологічного ряду належить момент інтерпретації твору читачами й основний „замисел“ автора, до формального ряду — художнє оформлення цього „мыслительного“ процесу, наскільки їх можна абстрагувати від психіки, як

технічні прийоми. Ясно, що поняття форми в такому розумінні обіймає не тільки граматичні й звукові ознаки літературного твору, але й „художні образи“, оскільки вони є виразом чогось.

Розуміння „художнього образу“ (форма внутрішня й зверхня) за О. Потебнею є щось інше, аніж звичайне трактування форми; на зразок: „хороша форма“, але шаблонний, нецікавий „зміст“ — цеб-то звучна мова, влучні звороти, але характери героїв і їх „життя“ — неінтересне; звичайно, тут до форми належиться також і „життя“ героїв і їх характери.

Ось у цьому визначенні подвійного характеру літературного твору й полягає головна заслуга О. Потебні в будіванні науки про літературу, накреслюючи основні точки наукової диференціації літературного процесу.

Але, показавши нові шляхи в науковому досліджуванні літературних фактів, О. Потебня не довів до кінця розмежування формального й ідеологічного настільки, щоб досліджуючи його методом художню творчість можна було послідовно провести принцип наукової специфікації. Цьому на заваді стояв отой „психологізм“, що є нині найспірнішим пунктом в його системі. Він збудував свою поетику на теорії „художнього образу“, що є в однаковій мірі фактом формального й психологічного характеру. Поет втілює свої переживання, життєві спостереження в певні художні образи в процесі творчого акту. Процес цей глибоко суб'єктивний — починаючись десь в підсвідомих глибинах авторової інтуїції, наводить своє оформлення в своєрідних і неповторних символах. В своїй ґрунтовній праці „Записки по теории словесности“ наводить він історію створення віршу Тютчева „Слезы людские, о слезы людские“ зі своїми коментаріями, що яскраво підкреслюють його погляди на природу поетичної творчості. Осінньої темної ночі повертався поет до дому з гостини. Ішов дощ, і Тютчев, ідучи в одкритих дрожках, промок до кісток. Подаючи своїй дочці промоклого плаща, Тютчев сказав їй: „а я склав вірші“. — Це й був названий вірш. Потебні так уявляється процес утворення його. Дощові краплі, що спадали безугавно згори, викликали по асоціації у поета образ людських сліз, а осінній морок і незavidне становище його під дощем викликало співчуття до тих людей, що їм ціле життя доводиться почувати на собі прикrostі осінньої негоди. Це спадання крапель вплинуло не тільки на „замысел“, але - ж і на формальні особливості віршу — отой постійний мотив „сліз“, що „льются ранней и поздней порой“, ніби відтворює спадання дощових крапель. Звичайно, важко сперечатися з такими поясненнями, хоча можна й припустити, що воно приблизно так і було — нам важно одмітити тут надавання виключної ваги переживанням автора, що їх характер впливає не тільки на поетичний задум, але й на формальні особливості твору.

Ставлячи форми літературної творчості у виключну залежність від властивостей індивідуального складу письменника, О. Потебня не дає таким чином спроможности підійти до розгляду літературного твору в історичному аспекті, розглянути його як продукт певної літературної традиції. Уявім собі, що Тютчев їхав пізньої ночі не в 19-му, а в 17-му столітті, і в його виникли такі-ж думки. Чи міг би він

Шекспіра, приміром, дійшли до нашої свідомости не тільки, як продукт індивідуальної творчости, але й з додатком численних коментарів різних критиків до їх „змісту“. Коли й тепер можна иноді почути, що в постаті „Дон-Кіхота“ Сервантес намагався подати тип ідеаліста, активного борця за кращі ідеали людства, то не треба забувати, що це не авторські пояснення, а коментарії Г. Гайне, І. Тургенєва та інших. Накладати авторові таке розуміння „Дон-Кіхота“ ми не маємо права, бо зрештою дуже правдоподібно, що йому й на думку не спадало чогось подібного. Читач зрозумів твір так, як він його зміг зрозуміти, і це його тлумачення „змісту“ прилипло до твору, модифікуючися з часом в іншому осередку читачів. Чи може нехтувати історик літератури цим моментом? Ні в якому разі, бо ця „текучість“ і є найважливіша ознака літератури.

Теорія читача, як діяльного речника літературного процесу, розкриваючи нові обрії в науці про літературу, разом з тим освітлює з нового боку публіцистичний підхід до літератури, де момент вияснювання чи, навіть, оцінювання ідейної її ваги, претендував на якесь об'єктивне загально-обов'язкове визнання. Ясно, що такий підхід був не науковий, коли читач, чи в даному разі автор праці з літератури, свої здогади підносить до рівня автентичного джерела, намагаючись говорити в імені авторів.

З цих процесуальних відзнак літературного твору в інтерпретації О. Потебні відтіняються виразно елементи „форми“ і „змісту“ його.

Читач, шукаючи відповіді на запитання, „що“ є в творі, знаходить своє йому пояснення, і це й є очевидно зміст його, коли-ж увага читача обернена на те, „як“ створено твір, що він викликає таке враження, й особливо, коли читач підходить до твору з певними методологічними прийомами, намагаючись розкласти його на певні технічні прийоми, — він підходить до „форми“ твору.

Тільки розглядаючи твір під різними аспектами, ми можемо розкласти органічну його цілість на ці два моменти й тільки так можна уникнути еклектизму й догматизму в справі наукового досліджування.

Вертаючись знову до вищенаведеного прикладу з Дон-Кіхотом, пояснимо цю думку. Перед нами низка пригод славного лицаря — бійка з вітряками, завзятий герць з отарою баранів, самотня закохана журба в горах Кастилії і т. д. — всі ці мотиви, з'єднані певними композиційними засобами, становлять собою літературний твір, що називається „Дон-Кіхотом“. Ця художня конструкція не може існувати сама в собі, як якась абстрактна схема, вона органічно поєднана з процесом сприймання читачами, так само як поява її у світ є наслідком якихся „переживань“ автора, що знайшли в ній своє оформлення. В звичайному підході до літературного твору ми не розрізняємо цих двох моментів — „виразу“ й „інтерпретації“, ставлячись до його, як до органічного цілого, хоча й, певна річ, суть його від того не змінюється. Але при науковому аналізі цілком можливе розмежування цих двох моментів літературного твору, як двох рядів — формального й ідеологічного. При чому до ідеологічного ряду належить момент інтерпретації твору читачами й основний „замисел“ автора, до формального ряду — художнє оформлення цього „мыслительного“ процесу, наскільки їх можна абстрагувати від психіки, як

технічні прийоми. Ясно, що поняття форми в такому розумінні обіймає не тільки граматичні й звукові ознаки літературного твору, але й „художні образи“, оскільки вони є виразом чогось.

Розуміння „художнього образу“ (форма внутрішня й зверхня) за О. Потебнею є щось інше, аніж звичайне трактування форми; на зразок: „хороша форма“, але шаблонний, нецікавий „зміст“ — цеб-то звучна мова, влучні звороти, але характери героїв і їх „життя“ — неінтересне; звичайно, тут до форми належить також і „життя“ героїв і їх характери.

Ось у цьому визначенні подвійного характеру літературного твору й полягає головна заслуга О. Потебні в будівництві науки про літературу, накреслюючи основні точки наукової диференціації літературного процесу.

Але, показавши нові шляхи в науковому досліджуванні літературних фактів, О. Потебня не довів до кінця розмежування формального й ідеологічного настільки, щоб досліджуючи його методом художню творчість можна було послідовно провести принцип наукової специфікації. Цьому на заваді стояв отой „психологізм“, що є нині найспірнішим пунктом в його системі. Він збудував свою поетику на теорії „художнього образу“, що є в однаковій мірі фактом формального й психологічного характеру. Поет втілює свої переживання, життєві спостереження в певні художні образи в процесі творчого акту. Процес цей глибоко суб'єктивний — починаючись десь в підсвідомих глибинах авторової інтуїції, знаходить своє оформлення в своєрідних і неповторних символах. В своїй ґрунтовній праці „Записки по теории словесности“ наводить він історію створення віршу Тютчева „Слезы людские, о слезы людские“ зі своїми коментаріями, що яскраво підкреслюють його погляди на природу поетичної творчості. Осінньої темної ночі повертався поет до дому з гостини. Ішов дощ, і Тютчев, ідучи в одкритих джогках, промок до кісток. Подаючи своїй дочці промоклого плаща, Тютчев сказав їй: „а я склав вірші“. — Це й був названий вірш. Потебні так уявляється процес утворення його. Дощові краплі, що спадали безугавно згори, викликали по асоціації у поета образ людських сліз, а осінній морок і незavidне становище його під дощем викликало співчуття до тих людей, що їм ціле життя доводиться почувати на собі прикrostі осінньої негоди. Це спадання крапель вплинуло не тільки на „замысел“, але-ж і на формальні особливості віршу — отой постійний мотив „сліз“, що „льются ранней и поздней порой“, ніби відтворює спадання дощових крапель. Звичайно, важко сперечатися з такими поясненнями, хоча можна й припустити, що воно приблизно так і було — нам важно одмітити тут надавання виключної ваги переживанням автора, що їх характер впливає не тільки на поетичний задум, але й на формальні особливості твору.

Ставлячи форми літературної творчості у виключну залежність від властивостей індивідуального складу письменника, О. Потебня не дає таким чином спроможности підійти до розгляду літературного твору в історичному аспекті, розглянути його як продукт певної літературної традиції. Уявім собі, що Тютчев їхав пізньої ночі не в 19-му, а в 17-му столітті, і в його виникли такі-ж думки. Чи міг би він

написати такого вірша? Звичайно, ні. Не кажучи вже за мову, і спосіб збудування цього віршу, як певної художньої конструкції, мусів бути інший, бо в той час Тютчев не знав би французької та німецької лірики, не мав би своїм попередником О. Пушкіна й т. и. І хоча-б йому спала на думку аналогія між дощовими краплями та людськими сльозами, ледве чи міг би він створити його так в формальному відношенні, як це ми бачимо в цьому віршові.

На мій погляд, метод досліду О. Потебні спрямований був на виявлення літературної творчості як акту індивідуальної психіки, й тому питання про розвиток літературних форм по-за межами індивідуальності не входило в обсяг його інтересів. Але для нас важлива не індивідуальна „поетична психологія“, не історія утворення одного твору, нам важливе обґрунтування історичного процесу в цілому. І тому установлення принципів чіткішого розмежування „формального“ й „психологічного“ є завдання сучасної науки.

Встановивши за Потебнею, що за „змістом“ літературного твору треба розуміти ідеологічний момент його, ми підходимо до проблеми не індивідуальної „психіки“ (творче утворення й творче сприймання), а до історії ідеології певної суспільної групи, так само як формальні прикмети твору підносимо за межі індивідуальності до історії розвитку літературних стилів, як таких.

Початок робіт з такої „історичної поетики“ покладений був що до Росії роботами О. М. Веселовського (його велика незакінчена робота з поетики „Поэтика“, том 1-й. Изд. Отд. рус. яз. и словесн. Акад. Наук, СПб, 1913. X+622 стор., „Поэтика“ том 2-й, XI+148 стор., (поэтика сюжетов).

В протилежність всебічному розглядові художньої творчості, як продукта людської діяльності, ми маємо тут завдання усвідомити принципи історичної еволюції літературних творів, розглядаючи їх лише з боку формального. Оцінка його наукових здобутків зроблена в цікавій книжці Б. Енгельгардта¹⁾ — нам важливо лише одзначити особливості методу О. Веселовського. Після довгих вагань і шукань в сфері методології, в цих роботах Веселовський рішуче пориває з ідеологічністю, доводячи до кінця принцип наукової специфікації явищ, наслідуючи в цьому разі методологічні прийоми природничих наук. Його праці з історії сюжету, епітету й т. и. — є міцний ґрунт до втворення об'єктивної поетики, надаючи законности існуванню формального ряду, як окремого чинника в історичному процесі. Ясно, що аналізуючи колосальний матеріал мандрівних сюжетів в їх розвиткові та змінюванні, можна встановити певну історичну їх зумовленість, взаємну залежність і т. и. Певна річ, що на їх модифікацію впливали чинники іншого порядку (ідеологія, соціально-економічні обставини), проте вони мали свою закономірність в одній взаємній зумовленості. Коли, приміром, сюжет „Чоловік на весіллі у своїй дружини“, переходячи із краю в край невпинно ускладняється новими мотивами — то аналіз того, в який спосіб змінювався цей сюжет, без огляду на факти іншого порядку, що могли впливати на його

¹⁾ Б. М. Энгельгардт. Александр Николаевич Веселовский. Петроград „Колос“ 1924. Стор. 214.

модифікацію — дає окремий формальний ряд, що має повне право на існування при науковому його розгляді.

Таким чином, роботи цих двох учених показують нам ясний шлях до визначення об'єкту історії літератури, як окремої наукової дисципліни. Літературний твір складається з двох моментів — формального й ідеологічного, принцип наукової специфікації не може погодитися з помішуванням цих явищ, різних своєю природою, і тому науковий дослід має йти в двох напрямках, з уживанням тих методологічних прийомів, що властиві природі кожного з цих рядів. Момент ідеологічний, становлячи чинник історії ідеології суспільства, не є власне об'єктом історії літератури, як спеціальної науки, в її компетенцію входять вужчі, але цілком конкретні завдання — історія розвитку літературних стилів.

Гасло звузити невизначені поняття історії літератури до історичної поетики в наш час набирає чим раз більше популярності, находячи своє виправдання в розробленні нових формальних проблем. Формальний аналіз робиться нині єдиним методологічно-правильним підходом до літературного твору. Рішуче, звичайно, треба відкинути максималістичні намагання до одриву „форми” від явищ іншого порядку, але так само треба як найгостріше відкидати свідомі й несвідомі тенденції до змішування наукового методу з цим крайнім „формалізмом”, на що хворіють деякі наші критики. Не раз вже вказувалося на просту аналогію, що своєю очевидністю заперечує всякі закиди що до правомочності формального методу — це прийоми досліджування інших мистецтв: малярства, різьбярства і будівництва. Питання композиції, стилю й т. и. — завжди були центральними при науковому вивченні фактів малярства чи різьбярства, а проте вони не викликали ні палких дискусій, ні сумнівів що до правильності такого підходу.

Очевидно, тут доводиться винувати не літературу, а те місце, що вона посідає в шереду інших мистецтв, місце мистецтва як найзручнішого для пожиткування для різних „нелітературних” завдань. За 20 років нашого століття число праць і статтів з формальних питань, як теоретичного так і практичного характеру, надзвичайно виросло, особливо за останні 5 — 6 років. Обняти їх в цілому немає спроможности — можна лише підкреслити загальні тенденції сучасности й оцінити окремі досягнення в певних питаннях форми. Загальний напрямок цих робіт можна схарактеризувати, як уточнення й деталізацію елементів літературного твору, що знайшли загальну формулюровку в працях О. Потебні. Найбільше й найчастіше розробляються питання „зовнішньої форми” за термінологією Потебні — питання метрики, словесної інструментовки і синтакси. Популярність їх в порівнанні з іншими елементами форми пояснюється безсумнівною їх „формалістичністю”, що не потребує спеціальних теорій що до вияснювання їх приналежности до елементів форми. Як елементи найменше „психологічні”, вони є найзручнішим об'єктом для наукового досліджу. І треба сказати, що ні в одній ділянці літературної форми не зроблено стільки, як в питаннях теорії віршу й ніде формальний аналіз не давав таких безсумнівних і блискучих наслідків.

(Роботи Б. Томашевського, Б. Ейхенбаума, В. Жирмунського, Шенгелі, Чудновського, Б. Якубського та інших).

Спинятися докладніше на тих питаннях, що вже роз'язані чи намічені в царині науки віршування немає потреби, бо в де-яких роботах названих авторів маємо широкий огляд наукових досягнень що до цього й навіть спроби історичного нарису розвитку віршових форм¹⁾.

Еволюцію наукових поглядів на віршову форму можна представити з одного боку, як повільне визволення елементів метрики й словесної інструментовки від психологічного „еквіваленту“, що ставлено в основу при досліджуванні віршу в творах А. Білого, Брюсова й інших, де момент естетичної „значимості“ звукових чи ритмічних конструкцій ставлено в центрі уваги. З другого боку й тенденції „Опоязівців“ надати виключного значіння цим елементам форми, як чинникам, що становлять основу художнього твору, обумовлюючи властивості інших його формальних елементів („заумь“) — так само піддаються тепер гострій критиці. Позиція, що її посідає нині наука віршування, — це різко проведена ізоляція від інших формальних елементів твору, що дає їй можливість розглядати свій об'єкт в межах свого спеціального завдання, і в цій автономності — її сила: хоча треба зауважити, що питання про взаємовідношення поміж віршовими елементами та іншими елементами художнього твору рано чи пізно мусять встати перед дослідниками. Але про це — далі. Ця ізолюваність, висунення науки віршування на ступінь спеціальної дисципліни дає їй велику перевагу, що до точності аналізу, де ми дійсно бачимо оперування з точними числами, математичним обліком. Найвиразнішими досягненнями в сфері віршу треба вважати ґрунтовний перегляд класичної системи віршування, що запроваджувалася при вивченні тонічного віршу, і в зв'язку з цим висунення ритму, як найважливішого чинника в тонічній системі. Взаємовідношення поміж метром та ритмом з'ясовується тепер в той спосіб, що ритмічність, становлячи основу віршу, визначає й характер метру в нашому віршуванні, і поділ віршових розмірів на ямби, хореї, дактилі й т. и., як пережитки класичної системи, має лише умовне значіння. (Див. навед. у роботу Б. Томашевського „Русская метрика“).

Разом з тим розробляються й усвідомлюються ті віршові схеми, що не належать до типу силаботонічних, де побудування ритму не вкладається в метричні певні схеми — це так звані „дольники“, народній вірш і. т. и. Питання окремих явищ віршової форми — анакруза, цезура, акцентуація, просодія — тільки в наш уже час розробляються спеціально.

Спеціальна увага до ритму спричинилася до детального розроблення питання про риму, як одного з елементів ритмічності. І замість дотеперішнього елементарного погляду на риму, як на співзвучну кінцівку наприкінці строфи, ми маємо докладно розроблену теорію так званої „внутрішньої“ рими, так само як і вияснена природа римування). Питання мелодики чи словесної інструментовки, —

¹⁾ Див. Б. Якубський „Наука віршування“ К. 1932.

Б. Томашевський „Русская метрика“ ПБ 1923.

Б. Томашевський „Теория литературы“ Лен. 1925.

В. Жирмунський. Введение в метрику Лен. 1924.

проблема, що повстала лише за останні роки, має вже велику кількість статтів і розвідок, що почавшись з нагадуваних робіт „Опояз’у“ — статтів В. Шкловського, Якубінського, Поліванова та інших — одбирає почесне місце як в спеціальних статтях, так і в підручниках по віршуванню. Відмовившись від смілих теорій „Опоязівців“ і ненаукових прийомів періоду Бальмонта й Брюсова, роботи ці мають переважно поки що описовий характер — констатування певних звукових мелодійних прийомів як засобу естетичного впливу. На Україні питання ці, звичайно, підносяться в роботах Б. Якубського¹⁾, і в двох підручниках поези С. Гаєвського та Д. Загула.

Так само питання про значіння синтаксичних конструкцій у віршові, як композиційного засобу (строфіка), найшло своє початкове окреслення в роботі В. Жирмунського „Композиция лирических стихотворений“ (ПБ, 1921), де подається спроба класифікації строфічної будови віршу по типічних засобах зв’язки окремих строф.

Треба одмітити ще цікаві спроби до вияснення ритмічності прози, що свідчить за глибоке розроблення характеру ритму взагалі й ритмічності, як найвластивішої ознаки художньої творчості (не лише віршованої²⁾).

Одно слово, використовуючи нові поетичні здобутки що до ритміки й мелодики, наука віршування, поглиблюючи й поширюючи методи свого досліджу, посідає одно з найпочесніших і найавторитетніших місць серед формальних дисциплін, спонукаючи думку до припущення, висловленого „Опоязівцями“ що зрештою вона дійсно стане центральною наукою в справі вивчення форми.

Зате в незрівняно гіршому стані перебуває наука що до інших елементів художнього твору — що до внутрішньої форми, (певна річ, цей термін умовний — він виходить з розуміння художнього образу як чинника психічного) за термінологією Потебні, до питання про тематичну композицію, портрет, пейзаж, символіку.

Тлумачіння Потебнею „художнього образу“ мало, як вже зазначено, в значній мірі психологічний характер, і в напрямкові виділення суто-формального елементу в ньому й провадиться нині теоретична робота. Завдання значно складніше, аніж при абстрагуванні елементів „зверхньої форми“. Неважко розглядати метрику чи мелодику твору, не беручи на увагу не то що автора, але й твір в його інших формальних прикметах, але зовсім не легко піднести „переживання героїв“ (психологічні рефлекси) на рівень стилістичного прийому, виділивши тут суб’єктивний момент сприймання літературного твору від самого дослідувача, як читача. І тому не диво, що ці питання звичайно обминали, або коли й розроблювали, то завжди з тенденцією звести їх до „техніки“ зверхньої форми. Звичайно, перший тон що до цього давали „Опоязівці“ — „(Развертывание сюжета“, „Трисграм

¹⁾ 1. Форма творів Шевченка. Шевченківський збірник К. 1921, 49 — 73.

2. Із студій над Шевченковим стилем. Шев. збірн. К. 1924, 42—57.

3. Соціологічний метод у письменстві К. 1923.

²⁾ Андрей Белый „О художественной прозе“, „Горн“ 1919, кн. II—III стор. 49-25
Кагаров, Евг. „О ритме русской прозаической речи“. „Наука на Україні“, 1925, № 4, 324 — 332.

Шен:и, „Гозанов“ В. Шкловського, „Как сделана „Шинель“ Гоголя“ Б. Ейхенбаума та інші), де аналіз зосереджувався коло „технічного“ боку композиції („обрамление, ступенчатое и кольцеобразное построение й т. п.“), цеб-то так-би мовити „строфічності“ твору, й обминалися питання „тематичної“ композиції — розвиток характерів, інтрига в її „психологічній“ суті й т. п. Це, звичайно, пасувало до їх теоретичних поглядів на природу літературного твору, але такий напрямок помічається так само не тільки серед „Опоязівців“, але й серед лінгвістів, що захопившись Потебніянською думкою про аналогічність літературного твору й слова, запроваджують в літературні досліді методи лінгвістики. Ідучи що до цього за прикладом Д. Овсянико-Куликовського, що в своїх працях прикладав метод порівняння „художніх образів“ з граматичними категоріями¹⁾, вони йшли далі, намагаючися літературні факти „растворить“, так би мовити, в лінгвістичній стихії. Лінгвістичний цей напрямок в досліджуванні літератури зосереджується тепер коло видання „Русская Речь“ за ред. А. Щерби — розуміється, треба вітати всілякі намагання до утотоження літературних фактів з фактами більш об'єктивної науки — лінгвістики, але, на жаль, поки що ці спроби закінчуються нещасливим помішанням „внутрішньої“ і „зверхньої“ форми, що є річчю неприпустимою і великою крайністю. Прикладом такої орієнтації на „зверхню форму“, як єдиний об'єкт досліду, треба вважати статтю С. Дмитрієва „Психологическое направление в поэтике“²⁾ (з приводу великої статті проф. О. І. Білецького „В мастерской художника“³⁾). Критик, закидаючи авторові непослідовність в розмежуванні „формальних“ і „психологічних“ об'єктів, по суті вважає „психологічним“ об'єктом — питання „тематики“, внесення в обсяг компетенції формального методу елементів „внутрішньої“ форми. Але ж обминати в досліджуванні літературного твору „тематику“, вважаючи на її „психологічність“, це значить приходити до одного наслідку — до кастрації художнього твору і разом з тим до звуження завдань формального методу до простої реєстрації шелестівок та голосівок.

Захоплюючись різними аналогіями, не треба забувати, що літературний твір, виростаючи з мовної стихії, проте, становить закінчену естетичну конструкцію, побудовану за певними принципами, що й відрізняє її від мовного осередку. І „естетизм“ цей обумовлюється не тільки доцільним сполученням звукових елементів, чи ритмічною будовою віршу, але й певною єдністю тематичних мотивів — чи будуть то окремі тропи, чи цілі мотиви. В цьому, наприклад, віршикові:

Вийди, ще яснії шати
Зоряна ніч не зніма,
Цвіт осипають гранати,
Вітер на травах дріма...

¹⁾ Овсянико-Куликовский. Собрание сочинений т. VI, Изд. 2-е, СПб, 1914. стор. 252.

²⁾ „Родной язык в школе“ М. 1924, кн. 6. 22 — 32.

³⁾ „Вопросы теории и психологии творчества“ Х. 1923, т. VII, 87 — 128.

Сонні шепочуть платани,
Хвилі колишуть піски,
Ходять по горах тумани,
Слухають гірні казки... і. т. д.

найбільша сила його не в ритміці, а в удалому доборі і поєднанні поетичних символів, що справляють цілне вражіння літньої ночі: „Вітер дрімає на травах“, „Ходять по горах тумани“, „Цвіт осипають гранати“ і. т. и. Нехтування цим моментом в формальному аналізі, фатально мусить приводити до якихся невиразних висновків, що навряд чи дають щось певне для науки про літературу. Зразком таких робіт можуть бути статті В. Віноградова з стилістики (де тематичний момент, між иншим, має велику вагу), що не маючи певної орієнтації на „цілеву установку“ твору, зрештою подає купу цитат, обґрунтованих вельми непевною й непереконуючою мотивівкою¹⁾.

Така виняткова обережність що до „тематики“ тим показніша, що в літературі Заходу, де формальний аналіз розроблено незрівняно ґрунтовніше, зовсім не помічається такого пуризму чи непевности замість „тематики“ та впустити „психологію“. Навпаки в дослідях німецьких учених момент характеристики „психологічної дії“ в творі займає чільне місце, — звертаємо увагу, наприклад, на книжку О. Вальцеля „Проблема формы в поэзии“²⁾, де при аналізі літературних зразків „композиції дієвих персонажів“, цеб-то моментів тематичному, дається найбільше уваги. Лише за останній час в роботах деяких російських учених пробивається цікавість до „тематики“ — в останніх роботах В. Жирмунського, наприклад, можна думати, що ми підходимо до періоду зацікавлення тематикою, в наслідок звільнення від „Опоязівських“ максим з одного боку і з другого під впливом західно-європейської науки.

В. Жирмунський нагадує про цю ділянку форми, А. Слонімський в своїй роботі про Гоголя не може втиснути свою тему у вузькі межі „формального“ методу, як він його розуміє, і з такими застереженнями випускає книжку безсумнівно „формального“ характеру, але із розглядом „тематики“³⁾.

Признаки симптоматичні. Складність наукової об'єктивації елементів „тематики“ як складової частини форми літературного твору полягає в плинності й нестійкості її властивостів. Ота „психологічність“ елементів „внутрішньої форми“ примушує бути дуже обережними у висновках в однаковій мірі чи ми маємо до діла лише з дрібною одиницею — як троп, чи з цілими складними мотивами. Сталої класифікації стилістичних прикмет літературного твору ми не маємо — спосіб поділення напр. художніх образів на „звукові“, „нюхові“ і т. и., як це подається в названій статті О. Білецького, чи оті скритиковані нами спроби орієнтації на „зверхню“ форму — однаково не вичерпують поняття „тематики“ і тому не можуть стати класифікаційною одиницею. Єдиним поки що засобом, що має деяку наукову подібність, є типізація

¹⁾ Віноградов, В. Стиль петербургской поэмы „Двойник“ — Ф. М. Достоевский. Статьи и материалы. Под редакцией А. С. Долинина. ПБ 1922, стор. 211 — 254.

²⁾ Російський переклад з передмовою Жирмунського. В—во „Academia“ ПБ 1923.

³⁾ А. Слонимский. Техника комического у Гоголя, ПБ 1923.

елементів тематики на підставі порівняння якогось твору з іншими творами певного письменника чи з творами цілої літературної школи. Ми виділяємо з них ті мотиви, що повторюються в усіх цих творах, маючи на меті вичерпати все те, що може відчутися як окремий художній мотив — пейзаж, спосіб змалювання зовнішності героїв, способи малювання душевного складу, способи зав'язки дії і т. и., і т. и. Одною з таких робіт, що ставлять своїм завданням характеризувати як найповніше тематичний момент в романтичній школі є робота В. Жирмунського — „Пушкин и Байрон“¹⁾, де по спроможності на вивченні масового матеріалу дано детальний огляд характерних прийомів романтизму.

У всякім разі, наукове обґрунтування всіх цих проблем є справа ближчого майбутнього.

У тісному зв'язку з цими питаннями висовується тепер не менш важливе питання — питання про взаємну обумовленість елементів, як „внутрішньої“, так і „зовнішньої“ форми. Справді, коли художній твір становить собою закінчену конструкцію, що виважена на збудження певної естетичної втіхи у читача — то питання, за якими принципами побудована ця конструкція, набирає першорядного значіння.

До цього часу формальний аналіз провадився в напрямкові ізоляції окремих формальних елементів, що являлися в своїх межах закінченими концентрами. Це, звичайно, є штучний засіб і доводити його до крайності — справа непевна, можна зрештою цілком „обезличить“ характерні властивості твору, прийшовши до ніяких наслідків. Зразком такої крайності є, наприклад, стаття Б. Якубського „Із студій над Шевченковим стилем“, вже наведена. Аналізуючи формальні особливості одного з найкращих віршів Шевченка „Мені однаково“, автор захоплюється підрахуванням шелестівок та голосівок і доходить до такої деталізації, що зрештою втрачається зовсім зв'язок між звуковими елементами віршу та іншими його формальними прикметами, а значить стає незрозумілою роля цієї системи звуків в загальній композиції твору — ergo, аналіз переведено не знати для якої мети.

Не треба забувати ніколи про те, що кожний елемент форми одержує своє остаточне означення лише в загальній системі формальної будови твору, де він і обумовлюється й обумовлює інші елементи форми. Спостереження окремі над цією поєднаністю окремих формальних прийомів твору, не найшовши докладного й широкого теоретичного обґрунтування, проте розкидані в різних статтях з питань форми. У того-ж Якубського в розвідці про „форму Шевченкових творів“ ми маємо низку таких цікавих прикладів гармонійної поєднаності звукових і тематичних елементів з творчості Шевченка. Як ось панування „сильного“ звука „р“ при змалюванні поетового обурення проти насильства:

„За кражу, за війну, за кров,
Щоб братню кров пролити просим,
А потім в дар тобі приносим,
З пожару вкрадений покров...²⁾“

¹⁾ „Academia“ Ленінград, 1924 стор. 332.

²⁾ Цитована вже стаття, стор. 69.

або перехід од одного метру, більш епічного, до енергічного й уривчастого, як поетичний засіб підкреслення зміни переживань автора:

„Од спокон віку і до-нині
„Ховалась од людей пустиня
А ми таки її знайшли;
Уже й твердині поробили,
Затого будуть і могили —
Всього наробимо колись...
О, моя доле! Моя країно!
Коли я вирвусь з цієї пустині?
Чи може (крий Боже)
Тут і загину?
І почорніє червоне поле¹⁾).

Бачимо, як спокійний розмір переходить в наглі уривчасті й лапідарні тони. І таких „випуклих“ ілюстрацій такої гармонійності можна навести ще чимало, особливо розглядаючи творчість нових письменників і це не є винятком, а лише яскравим „обнаженням“ принципу, що лежить в основі кожного твору мистецтва.

В російській науковій літературі, коли поминути парадоксальні теорії „Опоязівців“, що будували твір на „зауми“, можна вказати лише на одинокі статті, що ставлять своїм завданням методологічно підійти до цього питання. Крім статті В. Жирмунського „Задачи поэтики“²⁾, де про це питання висловлено кілька уваг, треба одзначити ще статтю Б. Ларина „О разновидностях художественной речи“ — „Семантические Этюды“ в збірникові „Русская Речь“ за ред. Щерби Л. В. вип. 1 (ПТБ, 1923). Автор гостро виступає проти диференціації формальних елементів, доводячи до кінця ту думку, що вивчати елементи літературної форми можна лише у зв'язку з цілою конструкцією твору. Звичайно, автор не дає нам вказівок що до того, яким же чином можна взагалі переводити дослід, поминувши принцип диференціації, як єдиний відомий для нас засіб наукового досліджування. Та й не міг він цього показати. Ця стаття має інтерес лише як симптоматична ознака потягу до „синтетичного“ методу.

З іншим підходом, але з тим же завданням вияснити зумовленість одного формального ряду другим є книжка Ю. Тинянова „Проблема стихотворного языка“³⁾. Автор намагається довести, що ритмічні конструкції обумовлюють і „семантику“ віршу.

В книзі низка цікавих спостережень що до того, як змінюється „семантичне зафарблення“ виразу у зв'язку з одміною ритмики. Але в цілому підхід неправильний, на ньому позначається ще вплив „максималістів“ Опоязу, — встановити виключну залежність одного формального ряду од другого при сучасному стані нашої науки річ просто неможлива, а тому авторові доводиться робити дуже помітні

¹⁾ Т. Шевченко. А. О. Козачковському.

²⁾ Доповнена й поширена міститься в збірникові „Задачи и методы изучения искусств“ „Academia“ ПБ, 1924, стор. 123 — 167.

³⁾ „Academia“ ПБ 1924.

натяжки, що знецінюють роботу. Нам здається, що перший етап роботи коло цієї важливої проблеми мусить проходити під знаком установлення на конкретному матеріалі цієї спорідненості формальних елементів форми, лишивши до часу остаточне роз'язання останнього питання, — чи елементи „зовнішньої“ форми зумовлюють „внутрішню форму“, чи навпаки, чи може між ними існує взаємна зумовленість. Як зрештою буде справа стояти з цим важливим питанням в ближньому майбутньому — сказати поки що важко — безперечно одне, що формальний метод тільки тоді стане на твердий ґрунт, коли зможе роз'язати цю невідкладно-важливу проблему.

З одного боку безкрає розмежування, розгалужування ділянок, елементів форми набирає загрозливих форм, тим більше, що цьому атомізуванню й краю не передбачається з тої простої причини, що неясні принципи, за якими автономізуються певні елементи форми. Бо-ж до літературного твору можна підходити з якого хочете боку: акустичного, музичного, синтаксичного *et cetera*. Не усвідомлюючи собі, яке має значіння дослід в певній ділянці для виявлення основних прикмет літературного факту, як чогось закінченого й однородного, дослідувач на свій „страх і ризик“ шматує літературний факт, перевертаючи його, як йому цього хочеться. Зрештою, не маючи одправної точки, зводить свій дослід „до об'єктивних спостережень“, цеб-то до безперспективного „описування“ факту, до голої статистики, яка так само є велика загроза для формального методу. Нові спроби, що розкривають поки що неясні, але привабливі обрії, до вже чисто наукового „об'єднання форми“, йдуть із школи німецького ученого Е. Сиверса та його учнів. Поставивши собі за завдання уяснити взаємну обумовленість мелодичних і ритмічних елементів з синтаксичними морфемами, оголосивши нову науку „*ohrgerphilologie*“ (слухову філологію), він, як можна бачити з тих небагатьох книжок, що іноді заносяться й до нашої країни „галушок і варенухи“ досяг вже значних успіхів. Але на жаль — як далеко він зайшов в цьому відношенні, важко судити. Російські наслідувачі цієї теорії не пішли поки що далше від тої абетки цієї науки, що з нею він виступив ще 1912-го року, згадана вище книжка Тинянова є тому наочний довід¹⁾. А з 12-го року до нашого часу дистанція чималенька й певно мудрі німці щось та видумали. Важливо в усякім разі те, що є перспектива й є вже цікаві спостереження над синтаксичною будовою речення в зв'язку з його інтонаційними і звуковими елементами. Коли допустити, що за якийсь час ці спостереження будуть такі числені й характерні, що їх можна взяти за основу певної наукової системи — то це-ж величезна цеглина в майбутньому науковому літературознавстві. Од синтаксису й інтонації неважко буде перейти й до „настрою“, до тематики й таким чином, перед нами струнка, закінчена картина літературного факту в його взаємній обумовленості.

Отже в цьому розрізі набирає значіння й установлення зв'язку з лінгвістикою, як наукою історичною, що криє в собі згаслі форми поетичної творчості, але, звичайно, тільки тоді, як ясно вималюється

¹⁾ Eduard Sievers. Rhythmisch-melodische Studien. Heidelberg 1912.

специфічність літературного факту, як розшифрується те, що ми визнаємо в творі за „естетичну“ його природу, бо - ж, скажемо словами Жирмунського: „Поэтический прием не есть некоторый самодовлеющий, самоценный, как бы естественно-исторический факт: прием, как таковой, — прием ради приема, — не художественный прием, а фокус. Прием есть факт художественно-телеологический, определяемый своим заданием и в этом задании, т. е. в стилистическом единстве художественного произведения, он получает свое эстетическое оправдание“.

III.

Основні проблеми, зв'язані з науковим аналізом формальних елементів літературного твору, не вичерпуються правильною установкою літературного факту в його статистиці, питання про розвиток літературних форм, яке висунув, як вже зазначено, ще О. Веселовський, питання про історико-літературний процес в його формальній суті — є так само центральне завдання методології історії літератури. І коли питанню про аналіз літературного твору присвячено й присвячується чимало статтів і розвідок, то справа установлення основних принципів еволюції літературних форм стоїть майже не розпочата.

Переглядаючи звичайні періодизації історико-літературного процесу, впадає на око велика поплутаність термінології й цілковита безпідставність у визначенні тих чи інших літературних течій, так само як історична їх послідовність вимагає уважної перевірки.

Не будемо вже говорити за ті періодизації історії письменства, що ґрунтуються на очевидно-неправильному принципі змішування неоднородних явищ, вміщення в один ряд фактів ідеології з явищами формального розвитку літератури. Як, наприклад, в „Очерках украинской литературы“ М. Петрова, де за розділом „Сентименталізм“, „Романтизм“ іде рубрика „Украинское славянофильство“¹⁾. Цілком зрозуміло, що наближення „романтизму“ і „славянофільства“ справа по суті безнадійна, бо це явища різного порядку, що не надаються до порівняння. Але і ті періодизації, що заховують цю елементарну вимогу наукової класифікації, проте у в'ясненні тих чи інших літературних течій впадають фактично у ту-ж помилку, нагромаджуючи коло означення якоїсь літературної школи факти з найрізноманітніших ділянок людського знання й людської діяльності. Справді бо, не можна сперечатися із звичайною схемою класифікації літературних фактів за основними літературними жанрами — як класицизм, романтизм, натуралізм і т. и., але ті факти, що звичайно підводяться під ці означення, мають такий невиразний і суперечливий характер, що ніяк не піддаються ясній формулювці. Не дивно, що й до останнього часу з'являються статті із завданням в'яснити теоретично означення „романтизму“, чи „сентименталізму“, при чому як постійний рефрен в усіх цих статтях — завжди підкреслюється думка про те, що поняття ці занадто широкі й складні, щоб їх можна було обняти якоюсь певною формулою. Звичайно, що й надалі благополучне вирішення цих питань засуджене на повний неуспіх доти, доки до

¹⁾ Очерки К. 1884.

романтизму, як літературної течії буде притягатися і „мировая скорбь“, і захоплення старовиною, і націоналізм, і культ індивідуальності. Охопити чинники громадського, культурного, політичного й літературного життя, характеризуючи їх як ознаки певної літературної школи, є річ дійсно складна. А до цього часу справа й ставилася в такий спосіб. Еклектизм, як зазначено, є найбільша хиба дотеперішніх праць з історії письменства. Надаючи, приміром, великого значіння творчості Байрона в розвитку російського романтизму 20—30-х років, дослідувачі в російських творах цього часу вишукували не тільки впливів Байронівського стилю в них, але намагалися ухопити й спільні „настрої“ — розчарованість, зневагу до світу й т. и., одмежовуючи ці „настрої“ від стилю, як вияв індивідуальної ідеології. Дивно читати тепер, наприклад, що Пушкин за молодих років був романтиком, цеб-то розчарованим у світі, в людяхі т. и., але маючи інший склад вдачі, аніж Байрон, позбувся з роками цього отруйного впливу й став писати твори, перейняті життєвою радістю.

Не треба казати, що Пушкин під впливом моди міг писати як найтрагічніші, як-найсумніші вірші, лишаючися людиною оптимістичної вдачі, що ніяк не пасувала до меланхолії Байрона. Помішувати творчість автора з його індивідуальною вдачею було звичайним явищем в працях істориків літератури до нашого часу, при чому підхід до літературних творів, як до „щоденників авторської душі“ був одним з популярніших прийомів аналізу літературних творів.

В свій час вже вказувалося на хибність цього помішування і тут треба лише зазначити, що відмежування елементів літературного твору в його статичній формі само собою означає такий же підхід до групи літературних творів, що становлять певну літературну течію чи школу. Звичайно, підходячи до романтичної школи з мірилом його стилістичних ознак — можна прийти незрівняно швидше до якихось позитивних наслідків що до конкретного визначення цієї літературної течії, тим часом як блукання в нетрях „людського духу“ і т. и. не може дати добрих наслідків. В російській науковій літературі є вже де-кілька робіт, присвячених аналізу не творчості одного якогось письменника, а цілої літературної школи, де характеристика стилю становить чільне місце, надаючи цим роботам незвичайної до цього часу послідовності й конкретності висновків. (Найцікавіші з них — В. Жирмунський, Пушкин і Байрон; Б. Ейхенбаум, Лермонтов; його-ж Некрасов¹). На українському ґрунті можна назвати лише книжку М. Зерова „Нове українське письменство“ К. 1924, де бачимо спробу подати характеристику не окремих письменників, а цілих літературних шкіл, підходячи до них головним чином із формальним аналізом. Правда, аналіз цей пророблено схематично, та й автор не спромігся на більше при сучасному стані науки, проте це є перша книжка з української літератури, що встановлює правильну орієнтацію на факти української літератури початку 19-го століття.

¹) Я не кажу тут про багату західноєвропейську літературу, зокрема німецьку, де ми маємо цілі грубі томи, присвячені цим питанням, зокрема капітальна робота О. Вальцеля про романтизм, або спеціальні розвідки вроді таких як „Жінка в романтичній літературі“, пейзаж і т. д.

Ці перші спроби, як своїми хибами, так і позитивними рисами яскраво підкреслюють ті основні теоретичні завдання, що їх треба вирішити для кращого поступування в питаннях, зв'язаних з науковим розробленням літературних явищ в їх масовому русі.

І в першу чергу тут висувається поняття літературної школи, як органічної і закінченої одиниці історико-літературного процесу. Анти-історизм, так би мовити, старих історій літератури в значній мірі зумовлювався надаванням надзвичайної ваги в історичному процесі творчості окремої індивідуальності. Літературу, на думку багатьох істориків, посували окремі генії, „генерали“ од літератури, що, саянувши на мить, щезали, лишивши людство в темряві до появи іншого „милостю божою“. Звичайно, умотивувати якимось історичну органічність появи такого генія не було й найменшої спроможності, і таким чином, історія літератури складалася з низки несподіваних і блискучих виступів окремих письменників, що у вельми невеликій мірі зв'язані були між собою. Означення літературних течій—романтизм, натуралізм і т. и. з більшим правом могли замінитися означеннями—Пушкін, Гоголь і т. и., чи Шевченко, Винниченко... Звичайно, такий погляд не видержує критики й різко суперечить основному принципові історизму—органічності розвитку явищ. Для нас літературна школа не є діяльність окремих „китів“, а є стиль в масовому виявленні, праця числених спутників його, що власне й утворюють школу, канонізують певні стилістичні прийоми й утворюють з них трафарет, який продовжує своє існування й після закінчення діяльності „привидці“ школи аж доки уступиться перед свіжою літературною течією. Потреба історичного підходу до літературних явищ і вимагає детального ознайомлення з масовою літературою оцих напівзабутих чи зовсім забутих „спутників“ і таким добрим почином треба вважати вже названу книжку В. Жирмунського „Пушкін и Байрон“.

Дякуючи просто героїчній роботі автора по збиранню оцих всіх „байронічних“ поем, розкиданих по старих журналах, зроблена удача спроба характеристики „романтичної школи“. В оцінці масової літератури й діяльності „геніїв“ набирає іншого характеру—уявляючися більш конкретно й історично правдиво. Лише на масовому вивченні літератури можна виявити центральні й головні досягнення поетичної одиниці, бо вони (цеб-то досягнення ці) найчастіше й найпоспідовніше повторюються в творах другорядних письменників. Так само, з другого боку, те, що ми вважаємо дуже часто індивідуальними заслугами окремого письменника, по суті оказується при притягненні масового матеріалу заслугою цілої школи. Візьмімо, наприклад, творчість Т. Шевченка, що дійсно наче-б то була правдивим фокусом в історії українського письменства, принаймні така думка й досі популярна серед критиків¹⁾. Що він був новатором в українському письменстві—річ безсумнівна, але щоб він починав ex nihilo, як це думає дехто, то це зовсім не так. І таке „неісторичне“ піднесення значіння Шевченка являється простим наслідком повного незнання того літературного оточення, серед якого перебував поет. Та різка

¹⁾ А. Річинський—Т. Шевченко в світлі епохи (публіцистична розвідка). „Космос“ Берлін. 1923.

межа, що нею звичайно одгороджують етнографічно-сентиментальну й травестійну школу від школи романтичної на чолі з Шевченком (козаколюбство, національні мрії, замилювання минулим — теми творів) по суті є штучно проведена по тому пустому місцю, якого й досі українські історики не хочуть заповнити матеріалом, що чекає на них десь по різних музеях. Ці мотиви зустрічалися й раніше (чому на довід є, приміром, стаття П. Филиповича „До історії раннього українського романтизму“¹⁾) — і, звичайно, використання цього матеріалу, можна думати, значно-б змінило наші погляди на Шевченка, представивши його діяльність в правдивішому освітленні. Низка цінних статтів, присвячених формальному аналізу Т. Шевченка (приємна новина для українського письменства) в Шевченковських збірниках 1921 й 1924-го року (Якубського, Д. Загула, Д. Дудар, О. Дорошкевича й инш.) прямо таки потребує свого potwierдження на фактах масової літератури, бо без цього деякі оцінки видаються прибільшеними й неумотивованими. (Приміром — ст. Б. Якубського „Форма Шевченкових творів“).

Одно слово, літературна школа, як ціле, у його взаємовідношеннях є завдання сьогоднішнього дня, без чого історія письменства, як історія стилів в їх комплексному поєднанні не може бути написана.

З питанням літературної школи тісно зв'язане питання літературної традиції, як проблема про тривалість певних стилістичних комплексів і про ті особливі умовини, що сприяють так званому „запізнюванню“ деяких літературних жанрів. Дякуючи повній відсутності сталих означень для певних літературних жанрів, питання це — дуже важливе і для встановлення принципів органічності розвитку літератури і з другого боку питання принципіального характеру про зв'язок між літературними формами й історичними чинниками иншого порядку — зовсім не було з'ясоване, а навпаки до великої міри заплутане. Деякі історики українського письменства просто так не помітили цих явищ і тому прогляділи, звичайно, і „історію літератури“. Відома, наприклад, періодизація письменства по роках — 70, 80, 90 і т. д., очевидно, була й створена для того, аби заплутати правдивий хід розвитку українського письменства. Принцип класифікації явищ на періоди накладає певні обов'язки на того, хто встановлює його і, певна річ, розподіл на десятиріччя має означати не що инше, як надзвичайно прудку й акуратну зміну літературних шкіл і літературних уподобань. Але переглядаючи літературне життя цих десятиріч, дізнаємося про різні перегруповання української інтелігенції в площині ідеологічній, про нові платформи й маніфести певних українських партій і т. п. і ні словечка про зміну власне літературних течій. Тай не могло бути, — бо розвиток українських літературних жанрів, всупереч може швидкій порівнююче з ним зміні ідеологічних перегруповань, дуже запізнювався і в цьому можна наочно переконатися, перечитавши твори 70 і 90-десятиників і далі. Люди иноді найрізноманітніших поглядів і уподобань фатально мусіли коритися потужній традиції й писати довжелезні повісті з селянського життя з нещасливим закінченням. Цей жанр — повісті соціального характеру —

¹⁾ „Україна“, 1924, кн. 3, 71 — 76.

додержався до революції, зійшовши з першого плану з письменницькою діяльністю Коцюбинського (що й сам спочатку писав такі твори), не змінюючись більш менш серйозно в формальному відношенні. Лише виступ М. Коцюбинського, Лесі Українки і Вороного становлять поворотний момент в розвитку літературних жанрів.

Мало того, завдяки особливому своєму становищу українська література, більше ніж яка інша, зазнала так званого запізнювання деяких літературних жанрів, що продовжували своє життя досить довго, являючись різкими архаїзмами рядом з новими літературними напрямками. Можна зазначити, наприклад, що майже до нашого часу писалися оповідання суто-романтичного характеру, що своїм корінням сягають аж до творчості П. Куліша. Ми маємо на увазі історичні повісті А. Кащенка, не-що давно померлого — „В загалі боротьби“ і т. и., що і тематикою, і способом трактування дієвих персонажів (трафаретне романтичне ідеалізування своїх героїв) і іншими художніми прикметами безсумнівно належать до школи українських романтиків в прозі — П. Куліша, О. Стороженка, М. Вовчка та інших. „Сучасність“ нічим не позначається на творах цього інтересного письменника й при зрівнанні якоїсь його повісті, приміром, з „Марком Прокля тим“ Стороженка, пильний дослідувач ледве чи встановить, який з цих творів пізнішого походження. Тут, очевидно, перед нами факт виняткового панування трафарету й лише знання стилевих ознак певної школи уможливить правильний підхід до визначення цих архаїчних явищ.

Орієнтація на час і обстановку, серед якої розвинулися ці явища, може спричинитися до грубих помилок. Дійсно, коли романтизм в добу свого розцвіту обумовлювався цілою низкою чинників іншого порядку, то поява „романтичних“ творів у вік машинізації, росту пролетаріату і т. и. ледве чи може знайти більш менш задовольняючі пояснення що до свого існування.

Студіювання літературних шкіл і стилів свідчить за те, що літературні форми, виникши за певних обставин, продовжували своє існування після зникнення цих обставин, і при характеристиці соціологічних умов, що спричинилися до запізнювання цих стилів, є зайве питання — чому саме, наприклад, А. Кащенко в 20-му столітті писав про козаків (находити в його класовому становищі відповідні дані), питання треба ставити так — які умовини спричинилися до запізнювання певних жанрів (роблячи наголос на „запізнюванні“ а не на „жанрів“).

Значіння літературної традиції, так і явищ запізнювання літературних жанрів підводить нас до питання про розмежування двох рядів — формального й ідеологічного, й докладне студіювання явищ цього порядку зрештою станеться за велику допомогу в справі визволення праць з історії літератури від того еклектизму, що ним позначені й найновіші розвідки з літератури.

Установлення літературної школи, як певної одиниці загально-літературного процесу, висуває важливе питання про принципи змінування літературних шкіл і про специфічні явища, що ними позначаються перехідні періоди в розвитку літературних жанрів — коли на сцену літературного життя виступає нова школа, витісняючи свою попередницю.

Всі ці важливі явища ще не найшли свого дослідувача, та й не пророблена ще попередня робота збирання й систематизації відповідних матеріалів.

В російській науковій літературі — за останній час була висунута теорія пародії, як жанру саме цього переходового часу. Письменник чи поет, виступаючи як новатор, звільняється з-під впливу старих форм способом пародування характерних прийомів старої школи. Таке завдання ставить собі книжка Ю. Тинянова „Гоголь и Достоевский“ (К теорії пародії¹), де вивчається на підставі формального аналізу, що оповідання Достоевського „Село Степанчиково“ є не що інше, як пародія на „Переписку с друзями“ М. Гоголя. Таке ж завдання ставить собі й стаття Б. Ейхенбаума „Некрасов“, де виступ Некрасова вивчається, як праця поета-революціонера (революціонера в літературній сфері), що намагався порвати з Пушкінською традицією, свідомо використовуючи метрику класиків для пародій чи для демонстративного помішання її з ритмом народніх пісень²).

Ця теорія дуже спокуслива — але ледве чи можна вкласти в неї ті складні літературні явища, що відбуваються під час змагання двох літературних шкіл. Можна сказати лише одне, що пародія, як частковий прийом в боротьбі, може мати місце в кожній літературі, але припустити думку, що вона є домінуючим жанром, під знаком якого проходять перегрупування літературних сил — ледве чи можна. Зміна літературних стилів — процес дуже широкий і складний, що охоплює цілу низку спеціальних літературних явищ, і схарактеризувати особливості їх, так само як вказати на їх органічність в історико-літературному процесі, і є сучасне завдання науки.

Без в'яснення цього питання, звичайно, динаміка історії літератури лишається не з'ясованою. Певна річ, що запізнювання й дуже повільне завмирання деяких літературних жанрів разом з процвітаням нових літературних жанрів не є характерна прикмета літературного процесу. Так само як і в інших сферах історичного життя тут можна спостерігати ті ж явища жорстокої боротьби, що найбільше загострюються в оці переходові періоди. Завзяті змагання поміж романтиками та класиками, поміж „Реалістами“ та „Модерністами“, так само як і між дрібнішими літературними угрупованнями (домова війна), що мали місце в історії кожної літератури (лише з більшими чи меншими варіаціями) є наочний тому довід.

До останнього часу найцінніші матеріали з цих періодів Sturm und Drang'у, аж ніяк не використовувалися в справі в'яснення характеру історико-літературного процесу. Для нас найважливіше в'яснити, яким чином відбиваються ці переходові епохи на стилі й художніх прийомах ворожих шкіл. Бо як раз специфічні явища, що характеризують літературу цього часу, підводять нас як-найближче до основної проблеми — органічності розвою літературних форм. Численні літературні факти свідчать за те, що боротьба поміж двома школами не обмежується лише на дебатах в критичній літературі, полеміка одбивається і в творчості поетів та письменників. Відомі,

¹) Изд. „Опояз“ ПБ, 1921 стор. 48.

²) Б. Эйхенбаум. Сквозь литературу. (Збірка статей) „Академія“ Ленінгр. 1924, 233—279.

наприклад, виступи Пушкіна в його віршованому романі „Євгеній Онегін“ проти класицизму та проти упертих романтичних шаблонів, або іронічний виступ Шевченка в „Гайдамаках“ проти тем російської романтичної школи — „Співай про „Матрьошу“, про „Парашу, радість нашу“, султан, паркет, шпори“... і т. д. Ці одверті виступи проти своїх літературних ворогів мають незрівнянно менше значіння, аніж та глибока боротьба, що виносить представник нової школи із старими впливами, доки вийде переможцем з цієї боротьби, і що позначається на його творчості цього періоду. Спостереження над цими явищами мають велике методологічне значіння. В працях російських дослідників літератури не раз з'ясовувалося „преодолення“ молодого Толстого, його боротьба з романтичними впливами, що найцікавіше відбилася на його ранньому, але вже самостійному од цих впливів, творі „Казакі“. Змальовуючи кавказький пейзаж, наприклад, автор навмисне змальовує як-найпростіше ті деталі цього пейзажу, що викликали гучні оди романтиків, і свою позицію, як борця за нові форми, виразно і навіть трохи іронічно підкреслює переживаннями головного героя, що побачивши перший раз Кавказ, на протязі цілої дороги що раз розчаровується — настільки дійсність не відповідала його романтичним уявленням.

З українського письменства може найвиразнішою ілюстрацією для такого переходового періоду є творчість М. Коцюбинського. Його перші твори витримані в стилі школи І. Нечуя-Левицького, П. Мирного та інших, але вже в таких своїх творах, як „Для загального добра“ чи „Дорогою ціною“, ми помічаємо боротьбу з цими впливами. Спочатку письменник намагається вирватися з-під влади шаблонних сюжетів з життя українського селянства, намагаючися перенести дію в обстановку Басарабії, Криму, але не в силі ще звільнитися від етнографізму, характерних прийомів композиції, трафаретного словника і т. и. І вже в таких оповіданнях, як „На камені“, „Під мінаретами“... бачимо повний розрив з етнографічно-побутовою школою. Досить, наприклад, переглянути словарний матеріал цих оповідань, щоб переконатися, з якою увагою автор вичищає традиційні вирази, звороти і т. и.

Всі ці питання стоять нині на порядку денному, нові проблеми й ідеї носяться в повітрі, знаменуючи швидку появу нових продуктивних теорій в царині літературознавства.

Що правда, це творче буяння думки поки що й легенькою навіть луною не відбивається у нас, життя шумує на півночі, в російських центрах, що уміють прислухатися до голосів із закордону. У нас, словами Сковороди кажучи, все спить та й не думає поки що швидко розбуркатися. У нас і понині існують такі умовини в науковому житті, що цілком уможливають ширення й популяризацію архідопотопних своєю метою праць, які крім шкоди, крім псування критичного смаку — нічого не можуть дати¹⁾.

¹⁾ Написана рік тому, ця робота не могла здатися такою безперечною у своїх висновках авторові, що переглядав її після такої довгої перерви. Ті промахи й помилки, що виступили нині аж надто виразно, пояснює він не тільки малою досвідченістю в поставлених питаннях, але й нашим незнайомством з європейськими першоджерелами.

Отже це до певної міри перейдений вже етап.

IV

На останку мені хотілося-б подати невеличкий приклад формального аналізу на конкретному матеріалі, як ілюстрацію до деяких теоретичних положень моєї праці. Звичайно, це тільки ілюстрація „пробний номер“, без найменшої претензії на якесь наукове значіння.

Для цього я беру невеликий уступ з „Fata Morgana“ М. Коцюбинського, образок осіннього пейзажу на закінченні першої частини повісти. Навожу його увесь по тексту у виданні ДВУ за редакцією С. Бфремова.

1. Ідуть дощі. 2. Холодні осінні тумани клубочаться в горі і спускають на землю мокрі коси. 3. Пливе у сірі безвісти нудьга, пливе безнадія і стиха хлипає сум. 4. Плачуть голі дерева, плачуть солом'яні стріхи, вмивається сльозами убога земля і не знає, коли осміхнеться. 5. Сірі дні змінюють темні ночі. Де небо? Де сонце? 6. Міріяди дрібних крапель, мов вмерлі надії, що знялися занадто високо, спадають до долу і пливуть, змішані з землею, брудними патьоками.

7. Нема простору, нема розваги. 8. Чорні думи, горе серця, крутяться тут, над головою, висять хмарами, котяться туманом, і чуєш коло себе тихе ридання, немов над вмерлим...

9. Маленьке, сіре, заплакане віконце. 10. Крізь його видко обом — і Андрієві, і Маланці, як брудною розгрузлою дорогою йдуть заробітчани. 11. Йдуть та й ідуть, чорні, похилені, мокрі, нещасні, немов каліки-журавлі, що відбилися од свого ключа, немов осінній дощ. 12. Йдуть і зникають у сірі безвісти...

13. Тьмяно в халупці. 14. Цідять морок маленькі вікна, хмуряться вохкі кутки, гнітить низька стеля й плаче зажурене серце. 15. З цим безконечним рухом, з цим безупинним спаданням дрібних крапель пливуть і згадки. 16. Як краплі ці — упали й загинули в болоті дні життя, молоді сили, молоді надії. 17. Все пішло на других, на сильніших, на щасливіших, немов так і треба.

18. Немов так і треба...

19. А дощ іде... 20. Горбатими тінями у хатнім присмерку сидять старі, немов рішають загадане Гудзем завдання: — чи прийде коза до воза? 21. А мабуть прийде...¹⁾

Уступ цей виділено в окремий розділ — очевидно, в розвиткові оповідання автор надавав йому спеціального значіння, як композиційному мотиву і це треба мати на увазі при аналізі.

Перша частина „Fata Morgana“ закінчується описом повного краху надій і сподівань родини Воликів. Андрій Волик не діждався фабрики, Маланка — землі й доччиного щастя, а Гафійка втратила дорогу людину, без надії швидко побачити її вдруге. Облудливі мрії (Fata Morgana), здавшись ніби такими близькими до здійснення, одразу розвіялися, й жорстока дійсність стала перед очі обмарених в непідфарбованій своїй правдивості. Такий розвиток сюжету пояснює нам композиційне значіння оцього пейзажу — він є епілогом до першої частини, його художнє завдання підкреслити той загальний

¹⁾ Нумерація введена для зручності користування цитатами.

сумний тон, що ним перейнята вся частина, особливо кінець. Тому опис осені взятий не випадково, а з певним художнім розрахунком.

Завдання формального аналізу полягає у в'ясненні відповідності вжитих письменником стилістичних прийомів до тематичного призначення цього уступу в загальній сюжетній композиції. При поверховому навіть читанні, уступ цей вражає своєю музичністю, справляє враження якоїсь мелодії, при чому основний тон її мінорний, перейнятий ніби „осінніми настроями“.

Темп мови затриманий, сумний, з повільним спаданням тону.

Об'єктивно в'яснити оце загальне враження „осіннього настрою“, і є основним завданням аналізу.

Розглядаючи перш за все композицію окремих речень, що становлять більшу частину уступу, можна помітити, що автор вживає декількох засобів щоб досягти цієї повільності темпу в мові.

За один з таких засобів треба вважати поширення „слитних“

речень: 3. Пливе у сірі безвісті нудьга, ¹пливе ²безнадія і ³стиха хлипає сум.

4. Плачуть ¹голі дерева, / плачуть ²солом'яні стріхи, / ³вмивається сльозами убога земля і не знає, коли осміхнеться.

14. Цідять ¹морок ²маленькі вікна, / ³хмуряться ⁴вохкі кутки, / гнітять низька стеля / й плаче зажурене серце.

Відсутність більшої павзи поміж самостійними реченнями надає мові якоїсь плинності, поважності, пригадаймо періоди Гоголя, особливо в „Тарасі Бульбі“, а разом з тим і затулює темп її. Треба лише переставити пунктуацію в наведених прикладах і мова стає більш лапідарною і енергійною.

14. Цідять морок маленькі вікна. Хмуряться вохкі кутки. Гнітять низька стеля. Плаче зажурене серце.

3. Пливе у сірі безвісти нудьга. Пливе безнадія. Стиха хлипає сум.

Такі-ж затягання можна помітити і в способах упідлеглення речень з тенденцією ослабити зв'язок між головним та додатковим реченням і надати додатковому реченню більше самостійності, від чого структура речення має ознаки несконденсованості, а тому й затягнутості:

6. Міріади дрібних крапель, мов вмерлі надії, що знялися занадто високо, спадають додолу й пливуть, змішані з землею, брудними патьоками.

Увага спинається мимоволі на несамостійних частинах речення, від чого й мова становиться повільнішою. Збудувавши це речення способом звичайного упідлеглення, одержуємо стислішу конструкцію.

6. Міріади дрібних крапель, мов вмерлі надії, що знявшись занадто високо, спадають додолу і пливуть, змішавшись із землею, брудними патьоками...

Нагромадження в реченні тавтологічних виразів так само служить цьому принципові „затягання“ мови.

8. Чорні думи, горе серця, / крутяться тут над головою, / висять
хмарами, котяться туманами.

10. Крізь його видко обом—і Андрієві і Маланці, як
брудною, розгрузлою дорогою йдуть заробітчани.

Це багатство тавтологічних форм, „чорні думи, горе серця“, „висять хмарами, котяться туманами“, з „цим безконечним рухом, з цим безупинним спаданням“ є найхарактерніша ознака більшості речень в цьому уступі й це надає їй особливої поважності й закругленості, тим більше, що вони иноді переходять у просте повторення.

3. Пливе... нудьга, пливе безнадія...

4. Плачуть голі дерева, плачуть солом'яні стріхи...

11. Йдуть та йдуть.....

16. Молоді сили, молоді надії.....

Ця закругленість мови є до певної міри й причиною її ритмічності, що відчувається досить виразно, переходячи иноді в цілком визначений віршовий розмір. Наводимо декілька уламків з відповідною розстановкою наголосів.

„Сірі / дні змі / няють // темні / ночі“....

„Цідять / морок // маленькі / ї вікна“....

„Холодні / осінні / тумани...“

„Пливе у сі / рі // без / вісті / нудьга /“

„А дощ / іде // , горба / тими / тіня / ми“

У хат / нім при / смерку // сидять / старі...“

Ця ритмічність, що, як бачимо, подекуди вкладається в певні метричні форми, обумовлюється частим римуванням окремих слів в реченні й до того - ж римуванням незвичайно художнім. За зразок витонченої музичності вважається внутрішня рима—як наприклад, Тичинине — „Там тополі, у полі, на волі...“, або Шевченкове — „Нема голі школі волі“ — і ця внутрішня рима часто зустрічається в цьому уступі:

„Чор / ні думи, гор / е серця“, крутяться.... котяться“... як брудною, розгрузлою дорогою..., „цідять мо / рок... хмуряться вохк / і кутки“, „як краплі ці... в болоті дні“... і т. д.

Але найбільше значіння має тут словесна інструментовка, що своїм багатством алітерацій, асонанків, дорівнюється найвищих зразків віршованої поезії. Маємо тут виняткову перевагу звуків *л* та *р* (плач і ридання), що так влучно відповідає основному тематичному завданню автора: передати осінній сум. Звуки ці в цілому складають ніби музичну симфонію на тему „Осіннє ридання“ — так часто

повторюються тут сполучення „пл“ та „р“, підпорядковані своїм особливим ритмом.

Л

2. Хо - ло - дні... к - лу - бочаться... на зем - лю...

3. П - ли - ве... п - ли - ве... х - ли - пає...

4. Пла - чуть го - лі... пла - чуть со - ло - м'яні с - л'я - зами... зем - ля..., ко - ли

р та л

6. Мі - рі - яди д - рі - бних к - ра - пе - ль вме - р - лі... зня - ли - сь... до до - лу і пли - вуть... з зем - ле - ю... бру - дними...

1. Чор - ні, похи - ле - ні, мок - рі... ка - лі - ки журав - лі... відби - ли - сь... к - лю - ча

Р

8. Чор - ні... ю - ре се - р - ця к - р - утяться... хма - ри - ми... ри - дання... вме - р - лим.

20. Гор - батими... при - смерку... ста - рі... рі - шають... при - йде

21. При - йде....

Не можна, звичайно, захоплюватися теоріями про психологічну природу звуків, що ніби кожен з них має свій колір, свої відтінки, що відповідають певним психологічним рефлексам, як наприклад: А — радість, У — сум і т. и.

Проте треба згодитися, що послідовне чергування „звукових повторів“ викликає якусь звукову образність і в даному разі такі сполучення, як „хли“, „пла“, „пли“ мають цілком означений характер, наближаючись майже до звуконаслідування.

Переходячи тепер до символіки уступу, можна помітити, що автор надзвичайно щедро використовує усталений літературною традицією поетичний словник що до осінніх пейзажів „Холодні осінні тумани“, „Голі дерева“, „Сірі дні“, „Темні ночі“, „Брудна розгрудла дорога“, „Чорні думи“, „Тихе ридання“, „Вмерлі надії“ і т. и.

Але особливої яскравості твору надає тонка і вишукана, як на свій час метафоричність образів, характеризуючи імпресіоністичну манеру Коцюбинського: „Цідять морок маленькі вікна“, „Хмуряться вохкі кутки“, „Вмивається сльозами убога земля“, „Хлипає сум“...

Це багатство епітетів та метафор поєднується в певній системі, групуючись коло двох тематичних мотивів. Перша група об'єднана під знаком „дощу й туману“, а головне того осіннього руху, що є наслідком їх. Автор послідовно підкреслює це: „Осінні тумани клубочаться вгорі“, „пливе безнадія“, „міріяди дрібних крапель спадають додолу“, „пливуть брудними патьоками“, „Чорні думи крутяться над головою“, „Котяться туманом“, „Ідуть дощі“, „Зникають у сірі безвісти“, „Пливуть у безвість“...

Друга група об'єднується коло теми „Осіннього смерку в хаті“: „Цідять морок маленькі вікна“. „Тьмяно в халупці“... „Хмуряться вохкі кутки“, „Горбатими тінями сидять старі“.

Ці дві групи поєднуються третьою темою: дощ на дворі й в з'язку з цим думки в хаті: „З цим безконечним рухом... пливуть згадки“, „як краплі ці... зникли дні життя“ і т. д.

Таким чином, три основних мотиви „дощ на дворі“, „примірки у хаті“ і „безнадія в думках людей“ становлять тему осіннього пейзажу.

З цього побіжного й поверхового аналізу можна все-ж побачити, що уступ цей становить собою незвичайну формальну скоординованість: синтаксичні конструкції, словесна інструментовка, ритм і, нарешті, тематика дають закінчену досконалу конструкцію, що підносить мистецьке значіння цього уступу на ступінь шедевр в українському письменстві.

Певна річ, формальний аналіз на цьому не закінчується. Для характеристики творчості М. Коцюбинського в цілому, треба проробити такий аналіз над іншими творами його, виділити те типове, що характеризує Коцюбинського, як новатора чи як представника певної школи.

Звичайно, такі, вирази, як „чорні думи“, „вмерлі надії“, „тихе ридання“, являючись важливими в загальній концепції цього уступу, не можуть мати значіння при аналізі в цілому його творчості, бо вони входили в склад поетичного словника далеко раніше до появи його творів, але такі метафори, як „хмуряться кутки“ чи „вікна цідять морок“ і т. д. є нове явище в українському письменстві часів Коцюбинського.

Далі — розтягнутість мови не є ознака стилю цього письменника — в цьому-ж оповіданні можна побачити зразки прекрасної стислої й енергійної мови — але характерно тут те, що автор старанно виробляє мову, намагається використувати звукові й ритмічні елементи її відповідно з поставленим тематичним завданням. Це так само було ознакою нової літературної школи, до якої належав М. Коцюбинський.

Одним словом, удалий аналіз літературної школи чи письменника цілком залежить від уміння виділяти типічні елементи форми й правильно класифікувати їх.

Художній твір є певна конструкція, створена за певними принципами. Аналіз мусить викрити, як саме створена ця система, як щось індивідуальне і своєрідне. Тому то, заглиблюючися в розгляд найдрібніших елементів форми, не можна спускати з ока ціле, не можна не вияснювати значіння цієї дрібнички в загальній телеологічності конструкції. Незрозуміле й безцільне вираховування шелестівок і голосівок без орієнтації на твір, як на естетичне ціле, — чим захоплюються деякі дослідувачі, не може дати позитивних наслідків, за винятком хіба деяких спостережень над мовою, що нею написано твір.

ЕКОНОМІЧНИЙ ОГЛЯД

ПРОБЛЕМА ВЗАЄМОВІДНОСИН МІЖ ФРАНЦУЗЬКОЮ Й НІМЕЦЬКОЮ ТЯЖКОЮ ПРОМИСЛОВІСТЮ

Протягом часу, що минув відтоді, коли складено статтю „Індустріалізація сучасної Франції¹⁾“, життя, звичайно, не стояло і, зокрема, французька й німецька тяжка промисловість вже порозумілися в справі імпорту до Німеччини чорного металу. Перш, ніж перейти до подробиць цього порозуміння, треба спинитися ось на чому.

Це попереднє порозуміння є тільки одним з похідних всього комплексу взаємовідношень між французькою й німецькою тяжкою промисловістю. Проблема ця знов же нерозривно зв'язана з концентрацією в французькій і німецькій тяжкій промисловості.

В згаданій статті було зазначено, що об'єднанням французької тяжкої промисловості — „Коміте де Форж“ — керують п'ять великих металургічних фірм, з яких кожна своєю структурою є концерном, що посідає як вугляні копальні й доменні печі, так і металообробні заводи. На першому місці серед цих п'ятих фірм стоять підприємства Шнейдер Крезо²⁾.

Що до самого „Коміте де Форж“, то конструкція цієї могутньої капіталістичної організації, що грає цілком виняткову роль в економічній політиці Франції, є така. „Коміте де Форж“ повстав ще перед війною. В організації його провідну роль відіграв так званий „абсолютний монарх“ французької металургії — Роберт Піно.

Ще в дев'яностих роках минулого століття поряд із „Коміте де Форж“ повстають чотири великі синдикати: вагонобудівельний, суднобудівельний, воєнно-промисловий і металургійний. 1900 року всі ці синдикати об'єднуються в один всеосяжний синдикат — „Союз металургійної та гірничої промисловості“.

1904 року ці чотири синдикати та новоутворена організація „Союз“ навіязують тісний контакт з „Коміте де Форж“. Піно сполучає посаду генерального секретаря в усіх майже організаціях (4 синдикати й „Союз“) з посадою генерального секретаря в „Коміте де Форж“. „Союз“ нині обіймає 112 підприємчих об'єднань, які охоплюють тисячі підприємств металургійної і металообробної промисловості. І тепер на чолі „Союзу“ стоїть Піно, який одночасно є помічником голови „Коміте де Форж“.

Та цим, однак, сфера впливу „Коміте де Форж“ далеко не обмежується. Річ в тому, що „Союз“ останніми роками об'єднав навколо себе підприємчі організації й інших галузей промисловості: хемічної, будівельної й т. д.

„Союз“ разом із цими організаціями утворив останніми роками „Міжсоюзний комітет“, якого бюро міститься в будинкові „Коміте де Форж“.

Цей „Міжсоюзний комітет“, що об'єднує підприємчі союзи майже цілої франц. промисловості, виділив з себе ще особну організацію — „Генеральну Конфедерацію Французької Промисловості“, що репрезентує інтереси торговельно-промислових кол перед урядом. Головою „Міжсоюзного Комітету“ є той самий Піно.

Роберт Піно — цей „маг і чарівник“ французької промисловості, що „особистою унією“ об'єднує „Коміте де Форж“ і „Союз“ — уособлює собою промислову олігархію, що заступила олігархію фінансову і керує тепер економічною політикою, отже — править Францією, бо сучасні уряди в капіталістичних державах — це тільки прикажчики фінансових і промислових об'єднань.

Надзвичайно велика після світової війни концентрація французької промисловості все таки до останнього часу значно уступала ще величезнішому розмаху концентраційного руху у німецькій промисловості.

Дуже цікавий з цього погляду факт, що всього капіталу в усіх разом підприємствах, об'єднаних у Загальній Компанії Електрики, 1923 року було не менш од 15 мільярдів золотих марок.

¹⁾ „Червоний Шлях“ 1925 р. № 6 — 7.

²⁾ Там же ж. ст. 289 і 290.

Що до концерну Стинеса, то вже 1922 року він обнімав 1358 промислових підприємств, в тому числі вугляні копальні, залізні копальні, транспортні підприємства, різного роду фабрики, банки, часописи й т. д.

Взагалі треба сказати, що в період паперово-грошової інфляції — затоплення країни паперовими грошми, що чим раз більше тратили ціну, — в Німеччині надзвичайно інтенсивно ішов процес концентрації промисловості. Магнати німецької тяжкої промисловості, ці — як кажуть німецькі економісти — „королі інфляції“, мали змогу в цей період скуповувати за безцінь численні підприємства, яких власники порозорялися.

Тому характерною рисою інфляційного періоду в Німеччині є зілляння в одному концернові ряду підприємств, не зв'язаних безпосередньо з основною продукцією.

Так, приміром, Стинесові підприємства в цілому не являли собою єдиної й продуманої системи. Поряд із основним концерном нагромаджена ціла купа окремих підприємств і „учасників“, що породила виключно інфляція.

Не відділені своєчасно від основного продукційного стрижня, підприємства ці наклали на весь Стинесів концерн свою печать, зробивши його чимсь подібним до універсального магазину. В цьому концернові поряд із готелями — нафтові джерела, поряд з часописами — копальні, сталеливарні заводи — поряд із плантаціями какао...

Увесь Стинесів концерн поділяється на дві основні групи: 1-а — „Стинес-Рейн-Ельба-Шуккерт-Уніон“. Тут об'єднані найбільші гірничі підприємства: Акц. Т-во Гельзенкірхнеровських рудень, Акц. Т-во „Бохумер-Уніон“, Т-во з обмеженою одвічальністю „Сименс-Шуккерт“ та Акц. Т-во „Сименс-Гальске“. Об'єднання цих підприємств є основою всього Стинесового концерну. Воно обіймає в єдиному концернові більшу частину належних Стинесові підприємств: вугляні копальні, рудні, залізобудівні й сталеливарні заводи — аж до готових виробів електричних і машинобудівельних заводів.

Другу групу Стинесових підприємств становить так званий „Осібний концерн“, що об'єднує решту належних Стинесові підприємств. До нього належить решта копалень і більшість як німецьких, так і чужоземних підприємств, які „контролює“ Стинес.

Експансія Стинесова тяглася до самого останнього часу. Вже після періоду інфляції спадкоємці Стинесові далі поширювали свій концерн. 1924 й на початку 1925 року вони скупили коло 80 великих підприємств різних галузей продукції, головню — хемічні і машинобудівельні заводи.

Окрім Стинесового й Загальної Компанії Електрики, в Німеччині є ще такі великі, многобічно організовані концерни: Ганіеля, Тиссена, Клекнера. Круппа, Вольфа, Галага й інші.

Які причини цієї велетенської концентрації німецької промисловості і при яких умовах вона сталася?

Професор Бекман у своїй брошурі¹⁾ за найважливішу причину концентрації Західно-Німецької тяжкої промисловості вважає те, що Німеччина втратила Ельзас-Лотарингію.

З 1913 року Лотарингія продукувала 7 мільйонів тон чавуну, тоб-то половину всієї німецької продукції заліза; там (у Лотарингії) було 40% німецьких доменних печей і сталеливарних заводів і 30% німецьких залізопрокатних заводів. Французька анексія силоміць відділила Лотарингію від Рурської країни. Лотарингія й Рур це — дві країни, що по суті становили „промислову країну, злучену в єдине ціле систематичною організацією“.

До 1900 року лотаринзьку руду вивозено до Рурської країни й там оброблювано її на заводах. Коли потому стали топити метал коксом, визнали, що вигідніше підвозити паливо до руди. Підприємства будовано в Лотарингії, а рурський коке привозилося туди. Таким чином повстав тісний зв'язок обох цих районів. Побудовано в Лотарингії наново доменні печі, сталеливарні заводи, залізопрокатні заводи. В Рурській країні-зостається, разом із кількома старими заводами, тільки залізобудівна промисловість: прокатка тонких сортів заліза, машинобудівельні й дрібні залізні заводи.

Організаційна єдність обох районів була завершена і поділ праці між ними стався в широкому масштабі. Рур давав коке, Лотарингія посидала чавун або прокатне залізо, що в Рурській країні оброблялося далі. Ці взаємовідносини зруйнувала французька анексія Лотарингії.

¹⁾ F. Beckmann „Der Zusammenschluss in der Westdeutschen Grossindustrie“. Köln. Verlag Oskar Müller. 1922.

„Тепер — пише проф. Бекман — великі німецькі залізобудівні підприємства відкинуто в Рурський район, тоб-то вони являють собою організм, якому бракує початкових стадій розвитку — доменних печей, сталеливарних, залізопрокатних заводів.

Рурська країна в такому виді більш не життєздатна. Тому окремі підприємства об'єднуються для використання — в хазяйський спосіб — залишків“.

Цю гадку проф. Бекман пояснює, між иншим, на прикладі концерну Стиннеса — „Рейн - Ельба - Уніон“, що об'єднує одну п'яту всього здобування вугілля в Рейнсько - Вестфальському районі і участь якого у виробі заліза й стали теж надзвичайно велика.

На кінець проф. Бекман пише:

„Така рація нових великих концернів західно - німецького гірництва: найліпше використання і взаємне доповнення заводів, що zostалися в Рурській країні“.

Та чи не більшу ще роль, ніж оці обставини, про які говорить проф. Бекман, відіграла в концентрації німецької великої промисловості інфляція із знеціненням грошової одиниці (паперової марки).

Річ у тому, що звичайно велике зростання концентрації в промисловості знаменує собою збільшення сили капіталізму. Тим часом найліпшим доказом того, що концентрація великої німецької промисловості не є наслідком капіталістичної повнокровності, може бути частковий розпад того-ж таки найбільшого в Німеччині концерну Стиннеса, що спостерігався недавно.

Влітку 1925 року Стиннесів концерн опинився у дуже скрутному фінансовому стані. І коли не було мови про розпад основного підприємства „Сименс - Рейн - Ельба - Шуккерт - Уніон“, то ряд другорядних підприємств розпродано і вони одно по одному відпали від концерну. Автомобільну промисловість і нафтові „інтереси“ виділено й вони перейшли до старшого спадкоємця — Едмунда Стиннеса. Відпала теж від концерну значна частина хемічної продукції і призначено було до ліквідації ряд рекламних, газетних і инших другорядних підприємств.

Криза не обмежилася на Стиннесових підприємствах. Подібні явища розпаду були в другій половині 1925 року і в инших великих німецьких концернах.

Аналіз краху Стиннесових підприємств приводить деяких німецьких економістів до такої загальної оцінки концентраційного руху в німецькій промисловості. Цей рух не перестав і навіть не припиняється. Можна констатувати тільки факт концентрації в самих уже існуючих концернах в розумінні стиснення їх і одмови від незв'язаних з ними органічно підприємств.

Все таки частковий розпад Стиннесового концерну є симптоматичне явище, яке показує, що німецька тяжка промисловість переживає зараз глибоку кризу.

Тяжка промисловість, що в цілому світі жадно жере урядові субсидії, могла не тільки існувати, а й почувати себе добре, в тяжких умовах післявоєнної Німеччини, тільки завдяки інфляції. Дауесів план і сполучена з ним стабілізація марки вибили ґрунт з - під ніг Стиннесів, Тиссенів і Крупнів.

Звуження світового ринку, неможливість для німецьких промисловців давати своїм чужоземним клієнтам довгострочний кредит (даний цими днями СРСР 300 - мільйонний кредит є винятком з цього загального правила) і, нарешті, німецькі методи продукції, що в деяких відношеннях стоять значно нижче від чужоземних, — усе це дуже відбилося на німецькій машино - будівельній промисловості.

В дуже скрутному стані насамперед автомобільна промисловість. Зубожіння під час інфляції середніх верстов людности дуже обмежило можливість збуту у самій країні. З другого боку, німецька автомобільна промисловість з 1914 року до стабілізації німецької марки — 1924 року, тоб-то майже десять літ, була зовсім відрізана від закордону. За цей час в конкурентних Західно - Європейських країнах¹⁾, а надто в Америці, техніка автомобільного будування ступила далеко вперед, а виріб їх надзвичайно здешевів.

Влітку 1925 року, після того, як в Німеччині ухвалено проект охоронного мита, довіз автомобілів, обтяжений вже цим митом, оголошено свободним; при цьому виявилось, що американські автомобілі можуть конкурувати з німецькими на німецькому внутрішньому ринкові, не вважаючи на мито з них, що доходило до 150% того що коштував товар в Спол. Державах, ні на дорогий фрахт.

Тільки два німецькі автомобільні заводи — „Опел“ та „Бренабор“ — реорганізувалися останніми роками так, що стали користатися з американських способів

¹⁾ Цікаві з цього погляду дані про французьку автомобільну промисловість, уміщені в „Інформаційному Бюлетені Торговельного Представництва СРСР у Франції“ — 1926 р., № 10. Числом вироблюваних автомобілів Франція займає нині друге місце (перше — Америка). 1925 року у Франції випущено на ринок 184.600 автомобілів; з цього числа експортовано 57.816 автомобілів.

продукції, при чому Опель тепер вже має змогу робити до двохсот автомобілів на день. Але й таке удосконалення та збільшення продукції не могло врятувати його від американської конкуренції.

Річ у тому, що укладений недавно німецько-італійський торговельний договір приніс із собою зменшення довізного мита на автомобілі, а як для Сполучених Держав умовини найсприятливіші, то й для американських машин відкрилася дорога до Німеччини по знижених цінах. Це дало змогу відомому Генрі Фордові здешевити свій п'ятимісний автомобіль до 3.800 марок, тим часом як такий самий автомобіль Опеля, при слабшому моторові, коштує 4.200 марок.

Німецька автомобільна промисловість, разом із промисловістю, що робить автомобільні причадали, і з приставками сировини, займає по-над чверть мільйона робітників. Нині приблизно 50 відсоткам німецьких автомобільних заводів скрутно на гроші й частина їх робить під примусовою адміністрацією, а частина попала під конкурсу. Що-ж до решти заводів, то одні з них масами рочитують робітників, а другі просто поставали.

Подібну-ж кризу перебуває й промисловість, що будує для залізниць локомотиви й вагони. Ця галузь німецької промисловості була обчислена на швидкий зріст німецького довоєнного продукційного апарату і так само значно розширилась потім, принасовуючись до вимог воєнного часу. Тим часом, як до війни існувало 38 вагонобудівельних заводів з загальним акційним капіталом в 240 мільйонів марок, тепер таких заводів 54, з капіталом 400 мільйонів довоєнних марок; це — після того, як п'ять заводів змушені були стати. В цій галузі промисловості працює по-над 25.000 робітників.

До стабілізації німецької валюти підприємства ці мали змогу існувати, бо Німеччина, за Версальською угодою, повинна була здати союзникам 150.000 вагонів. Окрім того, державне залізничне управління скористалося змогою під час інфляції оновити весь локомотивний і вагоновий склад, — завдяки дешевим цінам.

Відірвання від Німеччини кількох територій і зменшення товарового руху, як безпосередній наслідок глибокої кризи, що переживає країна, — призвели до того, що нині число вагонів значно більше, ніж є грузів. В наслідок цього до 60.000 вагонів стоять без діла. Тим часом найближче значне замовлення від державного залізничного управління може бути тільки через багато років, бо Дауесів план обмежує можливість оновлення рухомого складу.

Те саме бачимо і в локомотивній промисловості: по-над п'ять тисяч найновіших локомотивів стоять без діла. Надії на експорт локомотивів нині дуже малі. Французька локомотивна промисловість, що раніш випускала 1.500 локомотивів на рік, збільшила тепер свою продукцію до 4.500 і — через низькі інфляційні ціни, що залежать від знецінення франку, — має широкий ринок збуту.

І Англія під час війни значно збільшила свою локомотивну промисловість. Там є заводи, що можуть випускати по одній машині на день. Попит раніш містких ринків збуту значно зменшився; так, приміром, державне залізничне управління в Британській Індії замовляє тепер тільки відсотків із 30 того, що замовляло раніш, бо за час війни в цій країні народилася, правда, слаба, власна локомотивна промисловість.

На розвиток сільсько-господарського машинобудування впливало все те, що й на усю машинобудівельну промисловість. Через інфляцію, з її гонитвою за реальними цінностями коштом знецінених грошей, сільське господарство дістало силу машин і знаряддя. Навіть дрібні селяни часто купували сіялки, снопов'язалки й молотарки, обчислені на далеко більші господарства; все це вони згодом дешево перепродували. В наслідок цього роздута під час інфляції сільсько-господарське машинобудування має тепер дуже обмежений ринок збуту.

Зле склалися умови й для експортного збуту. Багато країн, що були перш обширними ринками збуту для німецької промисловості, завели велике охоронне мито, щоб захистити сільсько-господарське машинобудування, що розвивалося в них.

З усього попереднього видко, що причиною скрутного стану німецького машинобудування є те, що зменшилась можливість збуту, тим часом як продукційний апарат значно поширився.

Це зменшення можливостей збуту в зв'язку із втратою зовнішніх ринків особливо позначилося на німецькій хемічній промисловості. В справі продукції й збуту хемічних продуктів Німеччина була до світової війни монополістом всього загального світового ринку й постачала хемічні продукти навіть передовим промисловим країнам. За роки війни й після війни в багатьох країнах, і перш за все — в Сполучених Державах та в Англії — хемічна промисловість надзвичайно розвинулась.

І Франція, що до світової війни була одним з головних ринків збуту продуктів німецької хем. промисловости, за останні роки теж зробила чималі успіхи в хемічній промисловості. Багатий матеріал в цьому відношенні дають звіти британського торговельного агента в Парижу про економічний стан Франції, які публікує щороку англійський департамент заокеанського торгу. Дуже цікаві дані цього звіту за 1924 рік про теперішній стан французької хемічної промисловости¹⁾.

Як Франція поволі перестає нуждатися німецьким довозом, видно з таких цифр продукції й довозу. За чотирьохлітній період 1920 — 1923 р. щорічна продукція французьких заводів була в середньому 7.059, 5.869, 8.067 і 10.000 тон, а щорічний довіз — 5.888, 1.148, 1.797 і 1.391 тона. Таким чином довіз, що становив 1920 р. 83% внутрішньої продукції, зменшився на 22% 1922 р. і до 14% 1923 року.

Що до експорту з Франції хемічних продуктів, то експорт цей по країнах 1923 року поділявся так: до Англії було вивезено на 99 мільйонів франків (1922 р. — на 66 мільйонів), до Бельгії — на 250 мільйонів франків (1922 року — на 171 мільйонів фр.), до Швейцарії — на 89 мільйонів фр. (1922 р. — на 34 мільйонів фр.).

Коли французька хемічна промисловість після війни зробила великі успіхи взагалі, то особливо великі вони у фарбовій промисловості.

Так, наприклад, згідно із згаданим звітом, продукція у Франції окремих видів фарб поступала так, що коли азофарб привозилося до Франції 1920 року коло половини того, що вироблялося у ній, то вже 1922 і 1923 року привозилося всього тільки 16% і 8%, бо в самій Франції за ці роки вироблено 3.575 і 5.124 тон, а привезено тільки 906 і 444 тони.

Продукція індиго протягом 1920 — 1923 р. р. була: 2.649, 1.395 і 2.132 тони, так що цілком задовольняла потреби внутрішнього вжитку, чому цей продукт майже зовсім перестали привозити.

Продукція сірчаных фарбувальників за ті самі три роки була: 823, 1.718 та 2.279 тон, а цифри привозу за цей час такі скромні, як 47, 78 і 58 тон.

У Франції тепер виробляється по-над 600 фарб, на які взято майже 1000 зареєстрованих патентів. Почали теж виробляти різні синтетичні фармацевтичні продукти, що до війни їх привозилося майже виключно з Німеччини. Навіть у цій випробуваній німецькій спеціальності досягнуто значних успіхів, що роблять можливим вивозити ці продукти за кордон.

За останні роки дуже розвивається також продукція штучних угноєнь. Про величезні успіхи Ельзаської калійної промисловости скажемо нижче.

Що до фосфоритів, то хоч здобування їх у самій Франції значно поменшало, рівняючи до 1913 р. (183.000 тон 1913 р. і 8.000 тон 1923 р.), зате дуже побільшав привіз цього продукту з французьких колоній (з Африки було увезено 793.000 тон 1913 року і 1.263.000 тон 1923 р.). Відповідно до цього зменшується чужоземний привіз, що 1913 року вивозив 141.000 тон і 1923 р. — 28.000 тон.

Продукція суперфосфату²⁾ 1923 року — 2.275.000 тон, на 300.000 тон більша од продукції 1913 року.

Виробництво продуктів французької хемічної промисловости об'єднується головним чином у двох великих концернах: „Національне Товариство фарбувальних творив“, з капіталом в 150 мільйонів франків, і „Товариство люстер та хемічних продуктів у С. — Жибеві“, з капіталом в 120 мільйонів франків. У першому концернові 22, а в другому 23 заводи.

Перший з цих концернів завдячує свої успіхи головним чином тому, що йому вдалося придбати німецькі патенти, що дало йому змогу використати десятиліттями надбаний досвід кваліфікованих німецьких фірм.

Як бачимо, дані згаданого звіту досить яскраво малюють картину емансипації французької хемічної промисловости від німецької.

Тепер, в зв'язку із згодою, що намічається між французькою й німецькою тяжкою промисловістю і можливістю охопити цю згодою усі галузі тяжкої промисловости: металургійну, гірничу й хемічну, особливого інтересу набирають недавно (кінець березня 1926 року) скінчені в Лугано (Швейцарія) переговори між німецьким калієвим синдикатом і калієвим синдикатом Франції — „Société Commerciale des Mines de Potasse“, після яких тимчасову угоду між обома синдикатами перероблено на остаточну.

Перш, ніж перейти до суті цієї угоди, треба спинитися ось на чому.

¹⁾ Department of Overseas Trade, Report on the Economic Conditions in France, 1924.

²⁾ Суперфосфат здобувається обробкою сірчаным квасом фосфоритів.

Калійні солі — це один з найважливіших елементів інтенсивного сільського господарства. Тому в тих країнах, де широко користуються штучними угноєннями, ужиток калію великий.

Рішальним моментом в розвитку калійної промисловості до війни було монополічне становище Німеччини в справі постачання іншим країнам калієвих штучних угноєнь. Завдяки цьому, німецька калійна промисловість опанувала світовий ринок 1856 року вперше стали розробляти калієві шари, а 1913 року німецька промисловість здобула вже по-над 100 мільйонів квінталів¹⁾.

З відходом від Німеччини Ельзас-Лотарингії німецька промисловість втратила 11 шахт, що базувалися на величезних калієвих покладах. Ці шахти, за винятком одної, що належала французькому капіталові — Сант-Терез, секвестровано й вони перейшли на власність французької держави, що за безцінь відступила їх приватному капіталові.

Утворилася торговельна організація Ельзаських шахт „Торговельне товариство Ельзаського поташу“, що досить успішно повела конкурентну боротьбу з німецьким калієвим синдикатом за американський ринок.

Ринок Сполучених Держав був до світової війни найбільшим споживачем німецького калію й забирив, наприклад — 1913 року, коло 27% всього експорту німецького синдикату. Тим, що останні роки ціни ельзаського калію на американському ринкові були на 15—20% дешевші од німецьких, то німецький синдикат позбувся на користь ельзаського конкурента значної частини збуту.

В той час, як збут німецького калію на зовнішньому ринкові далеко відстає від довоєнного, а в Сполучених Державах зменшився навіть аж на 50% експорт ельзаського калію дуже швидко збільшується.

Ось картина ельзаського експорту калію (в квінталах):

Роки	Збут у Сп. Держави	Збут на всіх зовн. ринках	Збут у Франції	Загальний збут
1919	54.500	449.400	470.530	920.000
1920	332.800	1.096.500	894.140	1.990.600
1921	225.100	481.800	544.740	1.026.500
1922	515.800	1.643.800	662.870	2.270.500
1923	980.000	1.725.000	810.000	2.535.000 ²⁾

Збут продукції ельзаських шахт на всіх зовнішніх ринках 1923 року збільшився проти 1919 року на 400%, а на американському ринкові навіть на 1800%. Німецькому калійному синдикатові вдалося збільшити свій збут за той самий період: в Сполучених Державах тільки на 70%, а загальний збут на всіх зовнішніх ринках — на 100%. Отже, значну частину довоєнного збуту німецького калійного синдикату захопив ельзаський синдикат.

Не тим цікавіше, що досі найбільше і практично єдине джерело калія для світової хемічної промисловості й рільництва це — басейни Стасфурта та Ельзаса.

Стасфурські копальні лежать в центрі Німеччини, між середньою течією Ельби й Гарцем. Їх розробляється з 1841 року. Ельзаські поклади знайдено недавно, на північ од міста Мюльгаузена; відси вони тягнуться майже до міста Вольмара. Експлуатувати їх почали допіру 1911 року. Запасів, що є в цих двох басейнах, досить, щоб забезпечити калійними солями цілий світ на багато століть. Стасфурт багатший на калій разів у двадцять од Ельзаса.

Перед війною, посідаючи Стасфурт та Ельзас, Німеччина була єдиним поставником калію на світовому ринкові. Світ поживав стільки калію, скільки давала йому Німеччина, а Німеччина здобувала як раз стільки калію, скільки потребував світ.

Перед світовою війною, 1913 року, з німецьких копалень було здобуто 11.607.516 тон сирої калійної соли. Перероблена, вона дала хемічним заводам і рільництву 5.189.298 тон очищеної соли. В них було 1.110.000 тон чистого окису калію. Цікаво додати, що хемічна промисловість не забирала й десятої частини продукції калію, решта ж дев'ять десятих ідуть на угноєння.

Настала війна. Німецький калій втратив таких покупців, як Франція, Англія, Росія, Бельгія, Італія, а найголовніше — найкращого свого клієнта — Сполучені Держави, що до війни забирали 1, 2 мільйона тон калійних солей.

¹⁾ Квінтал — 100 кілограмів — 6.105 пудів.

²⁾ Торговельний Бюлетень Торгпредства СРСР в Німеччині, 1925 р., № 14.

Війна скінчилася. Ельзас відійшов до Франції. Німеччина ні тільки втратила, частину запасів калію, що вона мала, але перед нею, в особі Ельзаського синдикату устав сильний конкурент.

В наслідок такого стану речей перед німецьким калійним синдикатом устало питання про порозуміння з ельзаськими підприємствами. Перші переговори в цій справі були 1923 року; вони скінчилися невдачею, бо ельзаський синдикат, спираючись на своє нове становище на світовому ринкові, вимагав 33% збуту, а німецький синдикат годився віділити йому, відповідно до значіння ельзаських шахт перед війною, тільки 10%.

Однак, що далі, то дужча конкуренція ельзаського синдикату знову примусила німецький синдикат повернутися до проблеми порозуміння, що і сталося 1924 року.

Проте, це порозуміння ширилося тільки на американський ринок. Аж в травні 1925 року уложено тимчасову — на 1 рік — угоду, що поширює це порозуміння й на інші ринки збуту. Як сказано вище, тільки недавно (в березні 1926 року) цей тимчасовий договір перероблено на остаточний.

Головна мета договору — „стабілізація цін“. Це значить, що коли не буде вже конкуренції між обома приставами, ціни встановлюватимуться за обопільною їх згодою.

Монополія світова на калій належатиме тепер франко-німецькому синдикатові. Тільки синдикат встановлюватиме ціну на калій. І все говорить за те, що довго це світова ціна на калій буде висока, щоб повернути втрати, що мали обидві групи синдикату за час свого ворогування.

Нова угода визначає частку Німеччини у зовнішньому збутові в 70%, а Франції — в 30%. Німецький ринок, Схід і СРСР дістаються при цьому німецькому, а французький і середземноморський — ельзаському синдикатові.

Треба зазначити, що відносно калійного угноєння СРСР поки що у власті франко-німецького синдикату, що призначатиме ціни, які схоче. Правда, зараз Всесоюзна Академія Наук організувала експедицію обслідувати поклади калію, що є в СРСР.

Взагалі франко-німецький калійний синдикат нині монополіст на світовому ринкові. Тому дуже цікаво, як реагував американський капітал, що є фінансовим гегемоном сучасного капіталістичного світу, на спробу калійного синдикату в кінці 1925 року дістати в Нью-Йоркові позичку.

Позика ця мала бути розміром 50 мільйонів доларів. На пай Сполучених Держав полишалося 26 мільйонів доларів. Ця американська частина позички, цілком підготована до випуску, несподівано зірвалася. Уряд Сполучених Держав, в особі міністра торгу Гувера, наклав неофіційно своє вето (заборону) на реалізацію цієї позички в Сполучених Державах.

Знаменні мотиви заборони: калійний синдикат — це об'єднання монопольного характеру, а на гадку американського уряду, не в інтересах господарства Сполучених Держав, яке найбільше споживає калій, піддержувати чужоземні фірми, що диктують світовому ринкові свої монопольні ціни. Відносно монопольного характеру калійного синдикату, до якого належать не тільки приватні фірми, а й пруський фіск, не може бути двох гадок. Через поєднання німецького й французького синдикатів монопольність європейської калієвої промисловості набирає світового характеру, а з цього — й відмова в кредитові.

Ця боротьба американського капіталу проти чужоземних монополій на привозу до Сполучених Держав сировини, очевидно, в чималій мірі спричинилася до того, що в Лондоні на підписну позичку калійного синдикату на 5 мільйонів фунтів стерлінгів зібрано в кілька разів більшу од 5 млн. суму, і при тому на протязі менше одної години ¹⁾.

Для чого калійному синдикатові стільки грошей?

Німецька преса дуже детально розкрила фінансову програму синдикату в зв'язку із позичкою. Гроші призначалися, по-перше, на консолідування короткострочних кредитів; по-друге, на поширення продукції (в розумінні виробу побічних продуктів) і — головним чином — на утворення можливості відкрити кредити німецькому сільському господарству, чим значно збільшиться місткість внутрішнього ринку. Річ в тому, що штучне угноєння, що виробляє калійний синдикат, не має досить збуту в німецькому сільському господарстві, надто серед селян. Збільшити місцевий попит можна тільки збільшивши джерела кредитування, а через це — велика позика за кордоном.

1) Окрім Лондона, на інших європейських біржах, позичку калійного синдикату розміщено так: 1,7 мільйонів фунтів стерлінгів у Швейцарії, 1 млн. ф. ст. в Голандії і 300 000 ф. ст. — в Швеції.

Таким чином калійний синдикат позику за кордоном має в значній мірі за засіб збільшити купівельну спроможність внутрішнього ринку і тим самим піднести місцеву продукцію сільського господарства.

Та, з другого боку, навряд чи американське господарство зацікавлене в зменшенні свого імпорту в Німеччині. Досі неясно, чи цей мотив не відіграв певної ролі в Гуверовій забороні позички.

В згаданій вище статті „Індустріялізація сучасної Франції“ я говорив, що перед світовим капіталізмом, що не позагоював ще своїх воєнних ран, зараз стоїть дилема: або вести далі завзяту конкуренцію, або перейти на путь міжнародних порозумінь¹⁾.

Франко-німецький калійний синдикат — не єдиний приклад такого міжнародного порозуміння в справі врегулювання продукції й розмежування ринків збуту.

Нині в Парижі йдуть переговори представників різних європейських держав про картелювання залізничної промисловості.

Недавна (на початку 1926 року) угода про відновлення існуючого вже до світової війни міжнародного рельсового синдикату є, на гадку одного німецького економіста Георга Мюнха, необхідною передумовою міжнародного картелювання залізничної промисловості²⁾.

Переговори про відновлення міжнародного рельсового синдикату тяглися досить довго, бо країни, що договорялися, не могли порозумітися в основнім питанні — про поділ квот (часток участі) між окремими країнами.

До війни частка Франції в рельсовому синдикаті була 10%. Тепер представники її, в зв'язку із збільшенням питомої ваги французької залізничної промисловості на світовому ринку, домагалися збільшення своєї квоти до 30%.

По останніх відомостях французької преси³⁾, квоти всіх держав, що підписали угоду про рельсовий синдикат, поділяються так:

Англо-американська група — 43%; франко-німецька — 40%; бельгійсько-люксембурзька — 17%.

Отже, рахуючи, що французька квота буде рівна німецькій, на пай Франції й Німеччині припадає менш, ніж по 20%, бо Франції доведеться уступити частину своєї квоти Польщі, а Німеччині — поступитися на користь Чехо-Словаччини.

Одним з безпосередніх наслідків організації „Ірми“ — міжнародного рельсового синдикату — буде що-річна поставка 200.000 тон французького чавуну для поділу на німецькому ринку через німецький чавунний союз („Roheisenverband“).

Завдяки тому, що уложено цю угоду, Лотарингія, що терпіла від перепродукції заліза, знайде йому збут у Німеччині, а остання, в свою чергу, виграє, бо буде охоронена від безладної конкуренції Франції — наслідку валютного демпінгу. Бо знецінення франку, що не перестає, це — експортна премія для французької залізничної промисловості.

Для уложення подібних міжнародних угод треба, щоб відповідні галузі промисловості були об'єднані в картелі в кожній з країн, що укладають між собою цю угоду, — картелювання в національному масштабі.

Та окрім торговельної концентрації, концентрація продукційна: зілання однорідних підприємств в межах не тільки окремих держав, а й у міжнародному масштабі, залежить від того, що тепер продукційний апарат світу на 40—50% більший довоєнного, при одночасному звуженні світового ринку.

Як було вище сказано, в період інфляції німецька промисловість значно збільшила свою продукційну базу. Епісод довготривалого знецінення валюти відповідає теж нагромадження в одну групу інфляційних концернів, якого зразком є концерн Стиннесів.

Великі прибутки спекулятивного характеру, безпроцентні державні кредити, які поверталися знеціненими марками, дозволили керівникам концернів розширити існуючі й побудувати нові підприємства. Нечислена група підприємців дбала тільки про те, щоб врятувати свої капітали від знецінення.

Скуповуючи за безцінь чужі підприємства, вони разом з тим збільшували продукційну силу своїх фабрик та заводів, але без жадної орієнтовки на найновіші технічні досягнення. Для цього не було ніяких стимулів: ринок в той час невпинно вимагав усякого товару, і кожне підприємство, навіть із поганим устаткуванням, могло розвивати свою продукцію, не боячись конкуренції.

¹⁾ „Червоний Шлях“, 1925 р. № 6—7, ст. 190.

²⁾ „Vossische Zeitung“, 14 березня 1926 р.

³⁾ „L'Usine“, № 14. 3 квітня 1926 р.

З початку 1924 року, після стабілізації валюти, перед Німеччиною устала проблема не тільки поповнити знову оборотний капітал, а значно переустаткувати основний капітал своєї промисловості.

З стабілізацією марки були сполучені всі явища гострої господарчої кризи. Трудність збуту, брак оборотних коштів, неможливість дістати довгосрочні кредити знову оживили концентраційні змагання в німецькій тяжкій промисловості.

1-го листопада 1924 року підписано угоду про утворення „Kohstahlgemeinschaft“. Цей новий сталевий картель об'єднав всі підприємства, що виробляли залізо й сталь в якому-б ні було виді. Він поклав собі за мету поволі тісно охопити окремі галузі залізної індустрії Німеччини.

Сталевий картель почав з регулювання продукції, не вриваючись безпосередньо в царину чавуну. Контингентування випуску продукції, і тепер — головна функція „Kohstahlgemeinschaft“-у*. Він що-місяця оголошує розмір зменшення продукції, виражений в 0/0 до частки продукції учасників об'єднання.

По договорі, кожен член має на загальних зборах об'єднання один голос на кожні 50 000 тон своєї частини. Коли на цій підставі порахувати число голосів, що мають окремі концерни, то вийде, що голосу п'ятих найбільших фірм (напр., Крупна, Фенікса, Тиссена, Деутш-Люксембург, Гутс-Гофнунг) досить, щоб забезпечити більшість за собою.

Взагалі нові німецькі картелі, в першу чергу „Kohstahlgemeinschaft“, — це вияв змагання німецького капіталу вернутися від довільних, на-швидку склепаних інфляційних концернів до справжніх монополістичних організацій, до монопольної концентрації капіталу.

Стиннесів концерн і інші інфляційні концерни вирости, як продукт валютної кризи — не відродження, а розкладу німецького капіталізму. Реорганізація німецького капіталу — з інфляційних концернів через картелі — в могутні нові трести — це спроба утворити монополії, ще доладніші й міцніші, ніж ті, що існували в довоєнній імперіялістичній Німеччині.

Який величезний вплив має „Kohstahlgemeinschaft“ на всі боки господарчого й політичного життя Німеччини, видно хоча-б з цього:

На щорічних загальних зборах сталевих картелів обирається спеціальна комісія в чужоземних справах. Річ в тому, що регулюється зовнішній торг залізними виробами між Францією й Німеччиною не порядком включення цих справ в загальний торговельний договір, а безпосередніми угодами приватно-правного характеру між представниками тяжкої промисловості обох країн.

Такі державні функції сталевих картелів прикривається зараз досить важким аргументом, що при звичайному порядку погодження зовнішніх торговельних справ — пільги, що дістає одна з сторін (контингенти й т. и.) мусіли-б автоматично поширитися й на інші держави, що користуються правом найбільшого сприяння. Передачею цих функцій сталевому картелю усуваються саме ці незручності.

Переговори між „Kohstahlgemeinschaft“ і „Comité des Forges“ почалися в жовтні 1924 року з тим, щоб кінчитися к 10 січня 1925 року, коли виходить строк, після якого Франція перестає користатися в Німеччині одностороннім найбільшим сприянням.

Сторони мали подолати великі труднощі. Французи домагалися продовження привозних до Німеччини контингентів заліза. Представники Німеччини годились дозволити свободний привіз певної кількості заліза та стали, але вимагали на заміन компенсацій для своєї обробної, а надто — машинобудівельної промисловості, що її значно розширений продукційний апарат хотів мати у Франції ринок для своєї продукції.

Тільки в середині червня 1925 року переговори закінчилися Люксембурзькою угодою, основні пункти якої зводилися до цього:

Французький привіз чавуну, півпродуктів і прокатного заліза контингентується в 1.750.000 тон що-року. Ця цифра максимальна і підлягає тому самому процентовому зменшенню, що оголошує що-місяця „Kohstahlgemeinschaft“, регулюючи продукцію об'єднаних підприємств.

З загальної кількості 1.750.000 тон надходить з Саарської країни безмитно 742.400 тон; решту: 530.300 тон — з Лотарингії і 477.300 тон з Люксембурга — увозиться з оплатою мита в половиннім розмірі; оплату другої половини брав на себе німецький сталевий картель.

За це французи пішли на поступки у трьох речах: 1) вони відмовилися від жадання зменшити німецьке мито на залізо й сталь; 2) привозить умовлені контингенти безпосередньо французький синдикат у руки німецького картеля; 3) Франція

зобов'язується не увозити до Німеччини залізних продуктів поверх контингентної кількості, навіть коли-б згодилося сповна заплатити мито.

Таким чином „Kohstahlgemeinschaft“, домогшись монопольних прав на залізо й сталь, що привозиться з Франції по контингентах, вважав свої інтереси досить забезпеченими.

Не буде нецікавим додати, що угода ця не передбачала ніяких пільг для німецької обробної промисловости. Навпаки, вона мала нести всі видатки, сполучені з договором. Платити половину мита за лотаринзькі й люксембурзькі залізні продукти „Kohstahlgemeinschaft“ збирався, звичайно, не своїм коштом, а переклавши це на споживача.

Під час переговорів із французькими промисловцями уложено було попередню угоду між „Kohstahlgemeinschaft“ і представниками залізообробної промисловости про компенсацію мита на те залізо, вироби з якого йдуть на експорт.

Завдяки угоді про експортні ціни, залізообробна промисловість змогла сповна розвернути ту систему збуту, якою залізообробна індустрія завжди в повній мірі користалася. Високі ціни для внутрішнього ринку і так звані „бойові“ ціни для експорту — цей старий принцип капіталістичних об'єднань нині панує на всіх ступенях залізної промисловости Німеччини, починаючи з сировини й кінчаючи готовим продуктом.

Система двох цін, що лягає всею вагою на плечі широких мас німецької людности, найодвертіш виявилася в цій угоді про компенсаційні ставки на залізо.

Люксембурзьку угоду або, як її називає німецька преса, „Люксембурзький залізний договір“, зафіксовано ще 16 червня 1925 року. Виконання її означало-б ослаблення можливості конкуренції на внутрішньому німецькому ринкові, що залежала від французького валютного демпінгу, і, значить, дозволило-б зберегти високі ціни на залізо в Німеччині. Окрім того, вона передбачала теж угоду про розмежування інтересів на зовнішніх ринках між французькою й німецькою залізною промисловістю.

Проте, з другого боку, керівники німецької тяжкої промисловости немов би то злякалися тягара прийнятих на себе зобов'язань, а саме труднощі поглинути весь контингент, 1.750.000 тон чавуну. Дійсно, коли скінчилося право Франції (починаючи з 10 січня 1925 року) безмитно увозити чавун, привіз цей до Німеччини за перші 6 місяців був коло 200 000 тон. За рік це було-б 400.000 тон. Німеччина, отже, була змушена увозити на 1.350.000 тон більше, ніж тоді, коли не було угоди.

Зірвати Люксембурзьку угоду не в малій мірі помогли ще позалаштункові впливи англійської тяжкої промисловости, Англія не могла допустити, і поки що дійсно не допустила, блоку тяжкої індустрії Франції й Німеччини.

Стан Англії можна ілюструвати цифрами продукції сталі і зовнішнього торгу залізом найважливіших країн.

I. ПРОДУКЦІЯ СТАЛИ

В середньому за місяць тисяч тон

	1913 рік	1925 рік
Німеччина	1.587	1.040
Англія	649	627
Франція	391	750
Бельгія	206	380
Разом	2.824	2.897
Сполучені Держави	2.622	3.075

II. ВИВІЗ ЗАЛІЗА

Німеччина	490	164
Англія	231	87
Франція	67	344
Бельгія	56	229
Разом	844	824
Сполучені Держави	321	80 ¹⁾

¹⁾ Бюлетень світового господарства від 15 лютого 1926 року, вид. Центрального Управління друку ВРНГ СРСР.

З цих цифр видно, що в загальній кількості вивозу заліза з європейських країн місце, що займає Англія, зменшилося з 27,3% 1913 року до 10,5% 1925 року.

Експорт заліза із Сполучених Держав теж зменшився майже утричі, але яка величезна різниця ховається за цією зверхньою подібністю. Тим часом, як імпорту Сполучених Держав невеликий (70.000 тон на місяць), імпорту Англії швидко доганяє її експорт і становить 227.000 тон що - місяця. Сполучені Держави збільшили ужиток свого власного заліза, а Англія примушена чужою продукцією задовольняти значну частину своєї змалілої потреби.

1913 року сама Німеччина, що мала 50% європейської продукції заліза, давила Англію своєю силою. Нині Англія може мріяти, що з Німеччиною, здавленою в лещатах Давесівського плану, вона ще в силі конкурувати. Але франко - німецький блок тяжкої промисловості, до якого пристане тяжка індустрія ряду країн: Бельгії, Люксембурга, Польщі й Чехо - Словаччини, — викликає в Англії велику тривогу¹⁾.

Протягом 1925 року і на початку 1926 року англійський капітал не раз пробував зговоритися з німецькою тяжкою промисловістю. Цей контакт мав настати в наслідок розмежування між Англією й Німеччиною світового вугляного ринку, на якому вони виступали разом із Сполученими Державами, як головні приставники й конкуренти.

Найжорстокіше вдарила німецьку вугляну промисловість окупація Рур у 1923 р. Німеччина могла тоді існувати, тільки закупаючи вугілля на стороні. Головним представником її стала Англія, що з цього часу цілком опанувала європейський ринок, літиснивши з нього навіть Америку.

1924 року, по ліквідації Рурської окупації, вугляна промисловість Німеччини вже налагоджує збут за кордон, що 1925 року збільшується більш, ніж удвоє (13.233.598 метричних тон 1925 року проти 6.331.754 метр. тон 1924 року).

Цікаві такі дані про боротьбу німецького й англійського вугілля за французький ринок. Здобуто вугілля у Франції 1925 року всього 48.033.564 тони, тим часом як місткість її ринку, по рахунках французьких статистиків, доходить до 75 мільйонів тон.

Недостачу цю поповнювано головню привозом з Німеччини. В той час, як з Англії було привезено до Франції 1925 року 10 мільйонів метричних тон, з Німеччини привезено до Франції того самого 1925 року по - над 17 мільйонів тон.

Недостача вугілля в країні, konieczність імпортувати його з - за кордону ще до війни поставили перед Францією завдання — використати свої багатющі ресурси водяної енергії. За час світової війни, а надто після неї, ця ідея дістала новий імпульс і планове використання „houille blanche“ — білого вугілля (водяної енергії) дало великі здобутки, про масштаб яких можна судити з таких даних:

Всю силу, яку посідає Франція в формі „білого вугілля“ в районі Альпів, Піренеїв і Центрального Масиву, можна рахувати у 9 мільйонів кінських сил. Багатством запасу водяної енергії Франція займає одно з перших місць на європейському континенті. Нині у Франції устатковано гідравлічних установок загальною силою на 2.450.000 кінських сил²⁾.

Гідро - електричні установки дуже розвинулися не тільки у Франції, а й по інших країнах, як от в Норвегії, Швеції, Швейцарії й Італії (не говорити вже про такі сильні гідро - електричні установки як „Дніпрострой“, та „Волховстрой“, що будуються зараз у Радянському Союзу).

Окрім „білого вугілля“, чорний хліб промисловості — кам'яне вугілля має ще більшого суперника в рідкому паливі. Поява побіденної суперниці вугілля — нафти відняла у вугілля ряд найважливіших позицій. Всю першу чверть XX віку можна з цього погляду характеризувати, як епоху „петролізації“ світового господарства.

Нижче наведені дані про продукцію показують, яка різна була путь розвитку вугляної й нафтової промисловості за останні 11 — 12 місяців.

СВІТОВА ПРОДУКЦІЯ

	В у г і л л я		Н а ф т а	
	В тисячах метр. тон.	В % до 1913 р.	В тисячах метр. тон.	В % до 1913 р.
1913 р.	1.195.758	100,0	52.240	100,0
1924 „	1.139.639	95,3	133.726	256,0
1925 „	1.150.000	96,2	140.169	268,3 ³⁾

¹⁾ „Червоний Шлях“ 1925 р. № 6 — 7, ст. 491.

²⁾ Державний Бюлетень торг. представництва СРСР у Франції, № 11, 7-V — 26 р.

³⁾ „Экономическое обозрение“, 1926. Квіт. В. Шпринк. „Криза вугляної промисловості в Англії“.

Треба теж зазначити, що на розмір ужитку вугілля, в розумінні значного зменшення його, вплинув поступ у техніці використання палива за роки війни й після неї. Цікаво, наприклад, що завдяки заведенню раціональних методів спалювання вугілля, Німеччина може зекономити все вугілля для репараційних приставок.

Нарешті останнім чинником, що зменшував ужиток вугілля в останні роки, була загальна господарча криза. Кризу цю в багатьох царинах народного господарчого життя Німеччини, зокрема — в машинобудуванні, описано вище. Господарча криза в більшій чи меншій мірі зачепила майже всі європ. країни.

При таких умовах проблема розмежування світового, і зокрема європейського вугляного ринку устала перед обома країнами, що конкурували між собою, — Англією й Німеччиною. Тим більш, що для Англії, як повстання, так і кінець величезного загального страйку, що скінчився 12 травня ц. р., було нерозривно зв'язане з тими величезними субсидіями, що діставала вугляна промисловість. Субсидювання вугляної промисловості протягом 9 місяців (з 31 серпня 1925 року по 1 травня 1926 року) коштувало англійській державі більш 19 мільйонів фунтів стерлінгів.

В згаданій вище статті було зазначено¹⁾, що картелювання в інтернаціональному масштабі можливе, коли є необхідні для цього передумови в виді картельованих в національному масштабі більшості підприємств в країнах, що приступають до міжнародного порозуміння.

Тим часом, по даних німецької преси, в Англії тепер помічається брак концентрації. В той час, як в Німеччині є 70 великих вугляних підприємств, об'єднаних в Рейнсько-Вестфальському вугляному синдикаті („Reinisch-Westfälisches Kohlsyndicat“), в Англії є коло 1.400 вугляних підприємств, що зостаються й далі розпорощеними, і синдикувати їх — не легка річ. Правда англійський капітал робить все, що від нього залежить, щоб синдикувати вугляну промисловість. Для цього було навіть запрошено до Англії двох представників Рейнсько-Вестфальського синдикату, щоб ознайомити з його конструкцією англійських вугляних „королів“²⁾.

З другого-ж боку, хоч німецька вугляна промисловість і прагне порозуміння з Англією, але уявляє собі це порозуміння, як діло далекого майбутнього...³⁾.

Тим часом, як в Англії синдикування й картелювання ще допіру починається, при чому це стосується не тільки до вугляної, а й до металургійної промисловості, в німецькому капіталізмі утворюються величезні комбінати і йде дальша концентрація промисловості та капіталів.

Глибока господарча криза, що більш семи місяців переживала німецька промисловість, примусила її шукати нових способів організації продукційного апарату. Одним з наслідків цих шуканнів є той могутній процес промислової концентрації, що спостерігається нині в Німеччині.

Найбільшим прикладом німецької продукційної концентрації є утворення двох трестів-велетнів — Анілінового й Рурського гірничного.

Як сказано вище, німецька хемічна промисловість займала до світової війни майже монопольне становище на світовому ринкові.

Загальне зменшення експорту виробів німецької хемічної промисловості проти 1913 року видно з оєї таблиці:

Р о к и	Тисяч тон	Скільки коштує (мільйон. марок)
1913 р.	2.529	912
1920 „	514	469
1923 „	916	—
1924 „	742	481
1925 „ (перше півріччя) . . .	561	329

З даних цієї таблиці виходить, що, не вважаючи на втрату свого монопольного становища на світовому ринкові, німецька хемічна промисловість систематично й успішно розвиває за останні роки свій експорт.

Злилася в Аніліновий трест найбільші німецькі хемічні підприємства під тиском все дужчої чужоземної, зокрема — американської, конкуренції.

Цікаво буде до цього додати, що хемічна промисловість Сполучених Держав розвинулася тільки після світової війни.

¹⁾ „Індустріалізація сучасної Франції“. „Червоний Шлях“, 1925 р., № 6—7, ст. 289.

²⁾ „Frankfurter Zeitung“, № 309, від 27 квітня 1926 року.

³⁾ „Frankfurter Zeitung“, № 299, з 23 квітня 1926 р.

Аніліновий трест об'єднує хемічні підприємства таких країн:

	Число робітників	Акц. капітал (мільйон. марок)
Баденська анілінова й содова фабрика .	39.000	177,2
Фридрих Байер	13 500	177,2
Майстер Люціус	15.000	177,2
Гентерська фабрика фарб	14.000	58,0
Гризгейм - Електрон	14.500	44,32
Вейлер - тер - Мер	1.500	12,08
Кассла	13.500	70,0
Калле	1.000	6,0
Разом	110.000	722,0

Тим, що кожна з об'єднаних в Аніліновому тресті фірм, володіє ще прямо чи посередньо цілим рядом інших фабрик, копалень, гірничних і сталеливарних заводів (між иншим, трестові належать теж контрольні пакети акц. т-ва „Рейншталь і „Рибек - Монтан“, з котрих останній належав перш Стиннесові), то фінансова сила Анілінового тресту значно більша од мільярду марок.

Утворення Анілінового тресту — перший крок до завзятої боротьби за гегемонію на світовому ринкові, яку німецька хемічна промисловість намагається знову завоювати кращими й дешевшими своїми продуктами. А в тім, як видно з наведеної вище таблиці, ціни, починаючи з 1920 р. і до самого 1925 року, — значно вищі, ніж до війни.

Цікаво, що хемічна промисловість Сполучених Держав, оцінюючи утворення Анілінового тресту, як появу на світовому ринкові наймогутнішого конкурента, перша перейшла в наступ, загрозивши виключити з складу „Американської асоціації хемічної продукції“ всяку фірму, що торгуватиме німецькими фабрикатами, або організує спільно з Аніліновим трестом продукцію їх в Америці.

Коли Аніліновий трест виявляє собою агресивні змагання німецького капіталізму, то цілком инакшого характеру набирає утворений 15 січня ц. р. залізо - вугляний трест Рейнсько - Вестфальської країни під фірмою „Vereinigte Stahlwerke Ag“. Він склався: з 1) Рейн - Ельба - Уніон із її підприємствами — Гельзенкірхен, Дейтш Люксембург і Бохумер Ферейн; 2) Фенікс з Штальверке - фон - дер - Цинен; 3) Тиссен і 4) Рейніше Штальверке.

Ще в середині жовтня 1925 року центральний орган німецької тяжкої промисловості¹⁾ писав, що це злиття робиться під диктовку американських банкірів. Останні поставили попередньою умовою фінансування цілковите об'єднання досі цілком незалежних і самостійних підприємств, хочаби мати діло з об'єднанням німецьких фабрик та заводів, а не з непевними балансами окремих концернів.

Німецькі концерни гнуть під тягаром величезних основних капіталів, частину яких вони не можуть використати, бо умови запеклої світової конкуренції дозволяють працювати тільки найкраще впорядкованим підприємствам.

Як сказано було вище, концерни, що утворювалися в інфляційні роки, ставили собі завдання з'єднати як найбільше різних підприємств, часто нічим не зв'язаних одно з одним: всеосяжність концерну заступала його дійсну силу. Разом з тим у самому концернові ставало трудніше організувати збут товарів, що продукували окремі підприємства, належні до складу концерну.

Терплячи від нестачі оборотних коштів, не маючи досить кредиту для впорядкування своїх заводів, німецькі концерни були змушені вдатися по фінансування до американських банкірів. Останні робилися безпосередніми учасниками того чи иншого підприємства, купивши його акції.

Тим часом, як раніш німецькі підприємства були досить ревниві до своїх акцій і боялися втратити свою незалежність, поступившись нею чужоземним кредиторам, протягом 1925 року передавалося тяженькі пакети акцій, чужоземні капіталісти набували і цілі німецькі підприємства, від чого німецькі підприємства все дужче втрачали свою самостійність і між ними й їхніми кредиторами повставав усе тісніший зв'язок. Американський банк Диллон і Рід взяв на себе фінансування організації Рурського тресту, для чого випустив позику на суму 75 мільйонів доларів.

¹⁾ „Reinisch - Westfälische Zeitung“, № 62, від жовтня 1925 року.

Утворення Рурського тресту, що малося офіційно оформити 1 квітня ц. р., ще досі (середина травня 1926 року) не закріплене. Проте, тепер вже можна говорити про утворення цього велетенського тресту, як про факт, що вже стався.

Участь окремих концернів у Рурському тресті така:

Назва концерну	% участі в тресті
Рейн - Ельбе - Уніон	39,5
Фенікс	26,0
Тиссен	26,0
Рейншталь	8,5

Рурський трест включає в себе $\frac{2}{3}$ всієї рейнсько - вестфальської залізної промисловості. Центр ваги усіх згаданих концернів у металургійній промисловості, хоч вони посідають і дуже великі вугляні підприємства.

До Рурського тресту не пристали 4 великі металургійні концерни — Крупп Гутефунгсгюте, Клекнер і Геш.

Мета новоутворюваного тресту — так звана „раціоналізація“ продукції, тоб - то рішуче програмове згортання промисловості ліквідацією нерентабельних підприємств. Керівники тресту поклали собі за завдання — можливим спрощенням методів роботи, зменшенням продукції й числа виробів привести в рівновагу німецьку залізну промисловість і збільшити її рентабельність.

Річ у тому, що останніми роками продукційні спроможності німецької залізної промисловості розвивалися дуже швидко. Так, приміром, продуктивність німецьких гут 1920 року була 36.000 тон на добу. І к кінцю 1924 року продуктивність їх збільшилася до 48.000 тон, тоб - то майже на 45%. Тим часом потреба в залізі й залізних виробах в Німеччині дуже зменшилася.

Загалом, коли підрахувати німецьку продукцію залізних виробів, виробів з чавуну й сталі й ужиток їх, то продукційну спроможність можна буде визначити в 18—20 мільйонів тон, а потребу — в 12—14 мільйонів тон. Протягом останніх місяців 1925 року ужиток зменшився, в переводі на річний збут, до 9—10 мільйонів тон. Отже, від $\frac{1}{4}$ до $\frac{1}{3}$ продукції німецької залізної промисловості зостається невикористаною, а тим часом боротьба за зовнішні ринки збуту надзвичайно складнішає в умовах знецінення французької валюти й великого протекціонізму інших країн.

Через це питання про торговельну політику Рурського тресту набирає особливого інтересу, бо навряд чи може бути сумнів, що керівники тресту постараться закрити доступ до Німеччини чужоземному (головне — французькому) залізові.

Про ролі французького вивозу в загально - німецькому привозі заліза можна судити по такій таблиці:

ПРИВІЗ ЧАВУНА, ПІВФАБРИКАТІВ І СОРТОВОГО ЗАЛІЗА ЗА СІЧЕНЬ — ВЕРЕСЕНЬ

1925 року (рахуючи на тисячі тон)

		% до суми
Саарська країна	221,6	31,0
Франція	22,0	3,0
Ельзас - Лотарінгія	148,6	20,0
Люксембург	156,1	22,0
Інші країни	170,8	24,0
Разом	719,1	100 ¹⁾

З даних цієї таблиці видно, що 76% загально - німецького привозу заліза припадає на Францію й колишні німецькі країни, що останнім часом належать до Франції.

Подані цифри в значній мірі пояснюють, чому свого часу де - Вендель, „король“ лотаринзької залізної промисловості, що грає велику ролі в „Коміте де Форж“, притомом вимагав від ім'я французької залізної промисловості від французького

¹⁾ Бюлетень світового господарства від 15 лютого 1926 року.

уряду уложити компромісову економічну угоду з Німеччиною. Річ в тому, що виконання Люксембурзької угоди було з німецького боку поставлене в залежність від уложення загального франко-німецького договору.

Коли, з одного боку, доступ на місткий німецький ринок є для французької залізничної промисловості справою життя, то, з другого боку, розмежування зовнішніх ринків збуту із головною країною, що продукує залізо, якою є нині Франція, для німецької трестованої промисловості, в особі „Rohstahlgemeinschaft“ і „Stahlwerksverband“, має величезне значіння. В той час, як Німеччина 1925 року вивезла 1,8 мільйонів тон заліза, французький експорт заліза того самого року досяг 4 мільйонів тон¹⁾.

По останніх відомостях німецької преси, в Люксембурзі знову почалися переговори про утворення міжнародного картелю²⁾. В яку форму остаточно виллюється ці переговори, зараз, звичайно, трудно сказати.

Надзвичайно інтенсивний процес концентрації в Німеччині, що раціоналізує й згортає в самій країні нерентабельні підприємства, утворює разом з тим величезної сили чинник для впливу назовні. Так, приміром, з приводу утворення Рурського тресту орган французьких промисловців „Л-Юзія“ стурбовано питає:

„Перед лицем цього грізного об'єднання чи не слід опасуватися, що індивідуалізм наших продуцентів скінчиться їх загином?“.

Треба думати, що за поміччю американського золота швидко загине цей „індивідуалізм“, тоб-то недостатня, рівняючи до німецької, концентрація французьких заводчиків.

Правда, що американські кредити французькій промисловості можуть мати місце тільки після стабілізації франку; тим часом, за останніми відомостями, що попали в пресу, поки що припинилися переговори, що велися з директором Нью-Йоркського Федерального Резервового Банку Стронгом і директором Англійського банку Монтегю Норманом про позику Франції 300 мільйонів доларів для стабілізації франку.

Загалом треба сказати, що позиція американського капіталу, як у справі стабілізації франку, так і в справі утворення міжнародного залізничного картелю, не зовсім виразна.

Коли франко-німецький блок неприйнятний для Англії, то перетворення франко-німецького залізничного картелю у всеєвропейський картель, тоб-то об'єднання трьох головних країн Європи, не може допустити Америка.

З другого боку Франція й Німеччина, не маючи, в потрібній їм мірі, власних капіталів і значить примушені бути залежними від американського та англійського капіталів, не можуть бути в повній мірі самостійними у своїм світовім господарстві.

Я. Шик

¹⁾ „Wirtschaft und Statistik“, № 7, від 17 квітня 1926 року.

²⁾ „Industrie und Handels Zeitung“, від 6 травня 1926 року.

ПАМ'ЯТНИКИ КУЛЬТУРИ

✱ Охорона пам'яток культури й природи. ВУЦВК та Раднарком УСРР затвердили нове положення, згідно з яким всі пам'ятники культури та природи, що мають наукове, історичне, або мистецьке значіння, знаходяться в загальному завідуванні Наркомосу. На Наркомос покладається вживати заходів до зосередження пам'яток культури та природи на території України, організувати експедиції, доглядати за утриманням пам'яток, розглядати справи про реквізиції пам'яток і т. ін.

Для допомоги Наркомосові засновуються українські комітети охорони пам'яток культури й природи.

Вивіз за кордон пам'яток культури й природи без дозволу Наркомосу забороняється. Всі знахідки речей наукового, історичного й мистецького значіння мають передаватись до найближчих музеїв. Пам'ятники культури й природи, що мають особливо цінне значіння, а також сади й парки наукового та історично - мистецького значіння, можуть бути оголошені, постановою Раднаркому, заповідниками.

✱ В Одесі. Організована комісія для охорони пам'яток матеріальної культури й природи. До району діяльності комісії входять: Одеська, Миколаївська, Першотравенська, Зінов'ївська, Мелітопільська, Криворізька та Маріупольська округи.

Комісія почала робити облік цікавих пам'яток — будинків, могил, заповідників, дерев то - що.

✱ Археологічна знахідка. За 7 верстов від Одеси поблизу села Усатова вчені співробітники історико - археологічного музею на чолі з професором Болтенком, роблячи розкопи, знайшли цінні археологічні матеріали, зокрема знайшли передісторичне городище з фундаментами стін і цілою системою доріжок, брукованих вапняком.

За всіма ознаками, носіями усатівської культури були пожильці українських степів, північно - західної Чорноморщини та нижньої Наддністрянщини.

✱ Археологічні розкопи в районі Перещепина. В районі села Перещепина, Павлоградської округи, почнуть розкопи курганів кам'яного віку й тюркської епохи. Розкопи робитимуть співробітники й практиканти Катеринославського історико - археологічного музею, за безпосереднім керу-

ванням директора музею академіка Д. І. Яворницького й його заступника професора Пархоменка.

У Перещепині нині діяльно готуються до майбутніх розкопів. Розкопи робитимуть на кошти, що їх приділила Укрголовнаука, а також коштами музею.

✱ Пам'ятник Г. С. Сковороді. 21 червня в селі Іванівці, поблизу Харкова, що тепер перейменоване в село Сковородинівку, відбулося відкриття пам'ятника на могилі славного українського філософа Сковороди.

Пам'ятник збудовано виключно на кошти місцевих селян, а так само добровільну вчительську підписку.

На врочистість наїхало чимало селян з близьких сел. Прибули з Харкова представники ВУЦВК, Наркомосвіти, Окрвиконкому, Головнауки.

Пам'ятник відкрив голова місцевої сільради Макаренко. Було зачитано привітання Петровського та різних організацій, установ. Яко представник Головнауки, виступав академік Багалій, що зробив доповідь про життя та творчість Сковороди.

Пам'ятник роботи проф. Кратко являє собою погруддя філософа. Незабаром в цьому - ж таки селі відкривають музей та сільбудинок ім. Сковороди.

✱ Охорона могили композитора Ніщинського. В Ворошилівці, Тиврівського району, знаходиться могила відомого українського композитора Ніщинського. З огляду на те, що за цею могилою нема належного догляду, президія Окрвиконкому ухвалила запропонувати місцевій владі подбати про впорядкування та охорону могили.

✱ Природні заповідники. Укрголовнаука та центральний комітет охорони пам'яток природи звернулися до ВУАНУ з листом, в якому прохають Археологічний комітет з'ясувати місцевості на Україні, що мають науково - освітні, художні та культурно - історичні цінності, з метою виділити з них природні заповідники.

✱ 35-та річниця роботи полтавського музею. Полтавський державний музей готується нині до переведення святкування 35-річчя роботи музею. Видається спеціальний збірник, присвячений ювілеєві, та впорядковується звітна виставка роботи музею за 35 років.

Святкування ювілею музею відбудеться у вересні. В ньому братимуть участь представники різних наукових установ та організацій Радянського Союзу.

* Галерея Націй. В Пале - Руаяль у Парижі, в якому знаходиться „Міжнародний Інститут для совмісної Наукової Роботи“ в скорому часі засновується „Галерея Націй“. Всі країни будуть мати право виставляти книги, плакати, фотографії і т. ін.

* Міжнародна виставка Вищої школи. Місто Бонн у співробітництві з Германськими вищими Школами, Пруським Міністерством народн. освіти й Германським Міністерством закордонних справ улаштує 1928 р. велику міжнародню виставку „Вища Школа“, яка повинна дати картину

загальної наукової роботи, винаходів і досягнень Інститутів і їх впливу на культурне життя народів. Виставка повинна бути також спробою відновити зруйнований війною зв'язок по-між наукою й вищою школою.

* Центральна виставка дитячої творчості. В Москві в І-му державному педагогічному театрі протягом червня місяця була відкрита центральна виставка дитячої творчості в образотворчому мистецтві, яку організувала Рада художнього виховання Наркомосу.

Виставка має бути першим досвідом систематизації творчості всіх груп дитустанов Соцвиху. За нею має бути улаштовано низку виставок у центрі і на місцях по основних лініях художнього виховання.

НАУКОВІ ЗАКЛАДИ

В УКРАЇНСЬКІЙ АКАДЕМІЇ НАУК

* Постанова про реорганізацію УАН. На останньому пленумі Укрголова науки обмірковувано справу про реорганізацію Української Академії Наук.

За новим статутем, що його ухвалив пленум, Українська Академія Наук має на меті розвивати всякі знання, зв'язані з практичними потребами культурного та економічного будівництва України.

Академія повинна підтримувати творчу діяльність українських наукових закладів, стежити за розвитком міжнародньої науки, вкладаючи до міжнародньої наукової скарбниці наукові здобутки України.

За новим статутом Академія поділяється на два відділи: природничо - технічний і соціально - історичний.

Центр ваги роботи Академії переноситься на науки, зв'язані з потребами нашого господарства.

* Н.-д. катедра мистецтвознавства. Науково - дослідча катедра мистецтвознавства УАН перебуває нині в стані реорганізації. Катедра має поділитися на 6 секцій, частина з яких уже розпочала працю.

При катедрі функціонуватимуть такі секції: 1) теорії мистецтв (завідуючий секцією — Б. Якубінський), 2) загального мистецтва, 3) українського мистецтва (зав. Новицький), 4) передісторичного мистецтва (зав. Курінний), 5) музична секція (зав. Квітка), 6) театральна (зав. Ніковський). Керівник катедри — проф. Новицький.

* Зв'язок з Грецією. Грецька Академія Наук, що її утворено в березні ц. р. в Атенах, надіслала до Української Академії Наук листа з пропозицією утворити постійний науковий зв'язок.

* Зв'язок з Австрією. Віденська Натуралістична Академія надіслала до Україн-

ської Академії Наук низку своїх видань і просить надалі тримати з нею науковий зв'язок та провадити обмін видань.

* Зв'язок із Чехо - Словачч. Університет ім. славетного чеського педагога Амоса Каменського в Браславі (Чехо - Словаччина) надіслав низку своїх праць до УАН, прохаючи постійно обмінюватись виданнями.

* Українська Академія Наук і Японія. Хемічний факультет Токійського Університету в Японії надіслав до Української Академії Наук свої наукові видання з проханням обмінюватись взаємно виданнями.

* В Асоціації Сходознавства. Асоціація Сходознавства командує для практичного вивчення східних мов шість членів асоціації — робітників - залізничників. Члени виїждять до Узбекістанської та Туркменістанської республік.

ІНСТИТУТ КНИГОЗНАВСТВА

* Український інститут Книгознавства організовує в-осени велику виставку українських революційних плакатів. На виставці будуть також зразки закордонних плакатів.

* Перший том трудів інституту книгознавства вийшов цими днями з друку. Книжка присвячена історії книги з 16 — 18 в.в. В книзі є труди проф. Маслова, Романовського, Клименка, Курінного, Щербаківського, Макаренка та видатна стаття Попова, що її преміювала УАН — „Матеріали до словника українських граверів“. Книжку добре ілюстровано. Ілюстрацій більше як 250. Книжка вийшла на 40 аркушів.

РІЗНІ

* Конотопське окружне товариство краєзнавства. Не-що давно

в м. Конотопі розпочало свою діяльність. Т-во Краєзнавства, якого статут затверджено 22 IV ц. р. В різних місцях округи засновано філії товариства та краєзнавчі гуртки. Намічено широкий план праці для вивчення місцевого краю в розрізах: природа, людина, її побут, ідеологія, сільське господарство, промисловість, транспорт.

25 IV ц. р. т-во влаштувало урочисте засідання, присвячене 24 роковинами з дня смерті відомого історика України Ол. М. Лазаревського (8 VI — 1834 р. + 13 IV (31 III) — 1902 р.). На засіданні були члени т-ва, члени профспілок (переважно „Робіт. Ос.“), співробітники Окр. стат. бюро та ін. У вступній промові голова т-ва т. Зискінд між іншим зазначив, що, як виявилось з матеріалів б. поліцейського правління, царські сатрапи вважали покійного історика за людину неблагонадійну. Згідно з наказом чернігівського губернатора, за Лазаревським був установлений таємний догляд поліції навіть на Конотопщині, куди він приїздив на відпочинок влітку й де йому доводилось працювати як гласному земства.

т. Осадчий Т. І. зробив доповідь на тему „Лазаревський як історик укр. селянства“, а т. Сулиж П. К. — про його життя та діяльність.

Після заслухання доповідей ухвалено: 1) Прохати Окр. В. К. про найменування іменем Лазаревського заснованого ним музею та місцевої школи, в якій він учився. 2) Скласти комісію, якій доручити збирання матеріалів, що стосуються діяльності Лазаревського на Конотопщині, для видання збірника, присвяченого 25 річчю з дня смерті історика, а також скласти покажчик до користування витягами з творів Лазаревського в трудових школах Конотопщини. Окрім того була обрана делегація для привітання Окр. З'їзду Рад, що відбувався тоді в Конотопі.

При місцевому музеї т-во влаштувало двохтижневу виставку, присвячену пам'яті Лазаревського. На виставці були чорнетки рукописів Лаз-го, листи, книжки, фотографії й малюнки, що стосуються Лазаревського й Т. Шевченка. Серед старих фотографічних знімків з полицям Шевченка, що він подарував Лазаревським, була й ікона „св. Тарасія архієпископа Цареградського и Преп. Михаила Малейна“, намальована олійними фарбами приятелем Шевченка художником гр. Честаховським, з написом: „Вічна пам'ять и добра слава вірним товаришам: Тарасу Григоровичу Шевченко и Михайлу Матвієвичу Лазаревському. Григорій Честаховський. Року Божого 1867 місяця серпня“.

П. Батуринець

* Культурний зв'язок з закордоном. Всесоюзна спілка культурного зв'язку з закордоном звернулася до президії ВУЦВК

з проханням встановити форми роботи її філій, що мусять бути організовані на Україні. ВУЦВК передав цю справу на обговорення Раднаркому.

* Новий журнал на Україні. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавців готує до друку науково-популярний журнал „Східний світ“, під редакцією т. Я. П. Ряппо. Завдання журналу — освітлювати східні проблеми, аналізувати політику та радянсько-східні взаємини, студіювати економіку країн Близького Сходу, а також ті галузі української промисловості, що так чи інакше стосуються до східних ринків, вивчати археологію, мистецтва Сходу, етнографію то-що. Міститиметься в журналі й східна белетристика, поезія як у перекладах, так і в оригіналах. Крім того, намічено такі відділи: трибуна Сходу, критика та бібліографія, матеріали, східна хроніка, кореспонденції.

Журнал друкуватиметься українською, російською, французькою та інш. мовами й виходитиме раз на 2—3 місяці розміром 16 друк. аркушів.

* Однотипна українська термінологія. У свій час ВУЦВК ухвалив встановити одноманітну й однотипну українську термінологію в найважливіших законодавчих актах. Нині ВУЦВК підтвердив цю постанову і доручив Наркомюстові й Наркомосвіті проробити найважливіші терміни.

* Підготовка кваліфікованих бібліотечних робітників. Колегія Наркомосу ухвалила вжити заходів до організації систематичної підготовки кваліфікованих бібліотечних робітників. Управлінню політосвіти доручено розробити справу з утворенням при факультеті політосвіти харківського ІНО бібліотечної катедри та з організацією бібліотечного технікуму в Києві.

* Державне технічне видавництво. Пленум Укрголовнауки ухвалив організувати на Україні державне технічне видавництво, бо Держвидав не може охопити видавання технічної літератури.

* 80-річний ювілей зоотехнікуму. Цього року минає 80 років існування харківської агрономічної школи, нині — зоотехнікуму ім. Гната Михайличенка. В-осени буде влаштовано ювілейне свято зоотехнікуму. Буде виданий збірник робіт колишніх учнів агрономічної школи. Наркомос порушує перед Раднакомом прохання дати кошти на організацію ювілею.

* Ювілей тюркської преси. Цього року минуло 50 років зі дня виходу першої тюркської газети „Екінчі“ („Орач“), першому редакторові-видавцеві якої довелося бути в свій час і її складачем.

50 років тому на всьому Закавказзі не було ще жадного складача на тюркській мові.

* Берлінський Інститут для вивчення робітничої психології в скорому часі має реорганізуватися на ширших засадах.

СЕРЕД ПИСЬМЕННИКІВ І ХУДОЖНИКІВ

* Виставка пам'яті Івана Франка. В Одесі при Українській державній бібліотеці улаштована виставка, присвячена десяти роковинам смерті І. Франка.

На виставці є всі літературні й наукові твори Франка, критичні роботи про нього, ілюстрації і рукописи його творів.

Для увічнення пам'яті І. Франка одна із вулиць Одеси і сільсько-господарський музей Політосвіти будуть названі його іменем.

* Вшанування пам'яті Ів. Франка в Житомирі. Міська рада ухвалила перейменувати Гімназіальну вулицю на ім'я Івана Франка.

* Вшанування пам'яті Тесленка. Колегія НКО виробила низку заходів у справі вшанування пам'яті українського письменника А. Тесленка, що вмер 15 років тому. Постановлено організувати центральне святкування на Лохвичанщині, де народився письменник, видати всі його ненадруковані твори та портрета й утворити музей його імені. В день вшанування в центральній пресі Харкова вмістити низку статтів про письменника, а по великих центрах, та окружних містах влаштувати доповіді та вечори його пам'яті.

* Увічнення пам'яті М. Коцюбинського. При вінницькому окрвиконкомі утворено комісію увічнення пам'яті Михайла Коцюбинського, що народився в Вінниці.

Комісія ця звернулася до Раднаркому з проханням передати їй низку документів про Коцюбинського, а також дозволити збирати по всій Україні пожертви на збудування пам'ятника Коцюбинському в Вінниці.

Президія Укрголовнауки вирішила підтримати це прохання, а також допомогти комісії в роботі що-до ознайомлення людності з життям та творчістю Коцюбинського.

* Знайдено нові документи про Коцюбинського. Вінницький окрархів розроблюючи матеріали про Коцюбинського, знайшов кілька цікавих документів: метрику про народження Коцюбинського, документ колишньої вінницької міської управи з докладним повідомленням про обрання 1881 р. Коцюбинського за кандидата в гласного міської думи, опис садиби, де народився Коцюбинський, то-що.

Окрархів розпочав розроблювати матеріали жандармерії про Коцюбинського.

* Нові рукописи Глібова. Державний музей в Чернігові дістав неопубліковані ще твори відомого українського поета-байкаря Леоніда Глібова. Рукописи передав до музею син поетів — Олександр Глібів.

Музей закінчує впорядковувати куточок Леоніда Глібова, який утворюється в зв'язку з століттям з дня народження поета, що припадає на місяць лютий 1927 року.

* Укрцукр ставить пам'ятники Шевченкові по цукроварнях. Укрцукр замовив скульпторові Сергієві Жуку погруддя Шевченка, щоб поставити на постаментах по своїх цукроварнях. Жук уже виконав замовлення й погруддя вже поставлено на Березинській, Жашківській та Луцькій цукроварнях.

* Будинок Преси. Секція Друку ВРО'у в середині липня ц. р. одержала будинок по Каплунівській вул. ч. 4, який передано секції для спорудження Будинку Преси ім. Блакитного.

Для переведення робіт обрано комісію із семи представників професійних і урядових організацій.

* „Вапліте.“ Зошит перший. Вийшов із друку й поступив на продаж перший збірник теоретичних матеріалів Вільної Академії Пролетарської Літератури з таким змістом: О. Досвітній: „До розвитку письменницьких сил“. О. Слісаренко: — „В боротьбі за пролетарську естетику“. О. Довженко: — „До проблеми образотворчого мистецтва“. М. Йогансен: — „Аналіз одного журнального оповідання“. А. Лейтес: — „Путі письменницькі“. В. Серж: — „Перегрупування революційних французьких письменників“. Протест „Вапліте“ проти насильства над письменником Йог. Бехером. Статут „Вапліте“. Хроніка. Бібліографія творів членів „Вапліте“ і Лист білоруського поета Добовки.

Слідом за теоретичним збірником виходить Альманах із художніх творів членів „Вапліте“ розміром на 15 др. аркушів.

* У Плугі. Після літньої перерви поволі стала оживати праця в спілці Плуг. Помітно збільшився наплив рукописів з місць, причому характерне є явище, що стало надходити більше прозових творів, тоді як раніше переважали вірші.

На останніх засіданнях ЦКомітету Плуґа заслухано доповідь С. Пилипенка „Про сучасний літературний стан на Україні“ і по ній ухвалено резолюцію, в якій відзначається потреба утворення масової пролетарської літ. організації, об'єднання всіх революційних письменницьких сил в Асоціацію Радянських письменників, а для цього Плуг вважає за необхідне скликання Всеукраїнської Наради ревісписьменників.

Що до спілки Плуг — остання має залишитися автономною частиною цієї Асоціації і провадити роботу відповідно своїм завданням, що визначені статутом, платформою та окреслені на останньому 3-му з'їзді Плуґа.

Розглянено було заяви і зараховано до спілки т.т. Шульгу-Шульженка (поет), Масенка, П. (Слобожанський), Верешака Ів.

Заявку був. чл. Плуґа Дм. Гордієнка про вихід з Плуґа прийнято до відома.

В справі листа П. Стодоли — члена Лохвицької комісії по вшануванню пам'яті письмен. Ар. Тесленка ЦК Плуґа ухвалив командувати на свято 28/VIII одного з членів ЦК, прохати ДВУ і Книгоспілку приспішити з виданням повної збірки творів та портрета. Відносно музею — Плуґ вважає, що всі рукописи Тесленкови слід передати до Інституту ім. Шевченка в Харкові, а в Лохвиці утворити при місцевому музею куток пам'яті Тесленка.

ЦК утворив учбово-методологічну комісію для розроблення питань в галузі літературної самоосвіти в складі т. т. Пилипенка, Капустянського і Панова.

Вирішено чергову книжку журналу „Плужанин“ видати подвійною (№ 6 — 7) з статтями, присвяченими ювілеям Ар. Тесленка та Ганни Барвінок. В числі буде збільшена закордонна хроніка, великий критичний розділ, стат. Дм. Загула про „Сучасну критику“. Має вийти з друку в I пол. серпня.

З пропозиції чл. ЦК — ухвалено організувати Кооперативне видавниче Т-во, що мало-б на меті видання художньої та критичної літератури, а так само переняло-б видання і журналу „Плужанин“. В комісію розроблення статуту виділено т. т. Биковця, Первомайського і Шмигельського.

На дальших засіданнях розглянено проект статуту. Ухвалено видавниче т-во назвати „Плужанин“. Згідно з проектом статуту — вступать до вид-ва можуть всі. Пай визначено в 5 крб. і вст. внесок — 5 крб.

М. Б.

* У Білоруському „Маладнякові“. Із білоруського літературного об'єднання революційних письменників „Маладняк“ вийшла група в складі 10 осіб, яка мала утворити нову організацію, більш пристосовану до сучасного моменту. Серед тих, що вийшли з „Маладняка“ є поет Володз. Дубовка, письменник Кузьма Чарний, драматург Шашалевич і інші... яких імена вже широко відомі.

* Тов. Бобинський в тюрмі. Поет і редактор української робітничої газети у Львові „Світло“, т. В. Бобинський, арештований ще 1-го травня, сидить по сьогодні в тюрмі на Баторого. Проти нього ведеться слідство із-за деяких статтів, поміщених колись в „Світлі“.

* Українські письменники російською мовою. Протягом літа ленинградське видавництво „Прибой“ з власного почину випустило в серії „Библиотека для всех“ низку книжок українських письменників: Івана Франка, Володимира Винниченка, Олекси Досвітнього, Петра Панча, Олекси Слісаренка і Івана Сенченка.

В-во „Мысль“ видало без відома автора російською мовою, в перекладі Кудрицького книжку Миколи Хвильового „Сині етюди“.

* В-во „Пролетарій“ веде переговори з групою сучасних українських письменників про видання їх творів російською мовою.

* Літературний доробок: — Член „Корелиса“ (колектив кино-режисерів, літераторів и сценаристів) тов. Софіїва здала ВУФКУ сценарій „Жилплощадь и Аллменты“.

Сценарій прийнято до постановки.

— Член „Корелиса“ т. Лазурин працює над новим сценарієм з єврейського побуту.

— М. Йогансен закінчує збірник поезій.

— Петро Панч. Цими днями у виданні ДВУ виходить з друку його книжка під назвою „Бог-богів“.

Він-же друкує в альманасі „Вапліте“ оповідання „З моря“.

— Іван Сенченко випускає у виданні ДВУ книжку оповідань під назвою „Історія однієї кар'єри“.

— Григорій Косинка. У виданні ДВУ вийшла й поступила на продаж його книжка оповідань під назвою „В житах“.

— Андрій Головка випускає накладом ДВУ книжку оповідань „Бур'ян“.

* І. І. Ясинський, один із найстаріших російських письменників, видрукував книгу спогадів: „Роман мого життя“. В книзі зібрано великий історичний і літературний матеріал, що охоплює добу з 1850 по 1925 р.

У ній описуються зустрічі з Некрасовим, Нечаєвим, Кибальчицем, Лесковим, Салтиковим, Гончаровим, Тургенєвим і ин.

* „Сибір у художній літературі“. Під такою назвою виходить у Москві накладом „ГИЗ'а“ книга Г. М. Пушкарьова і Г. П. Вейсберга. Книга являє собою збірник уривків із творів художників сибіряків і письменників про Сибір. До книги вийшло біля 80 авторів постів і белетристів.

Збірник дає саме характерне для кожного автора. Книга розбита на 11 розділів: 1) Тубільний Сибір, 2) Сибір кайданів, 3) сибірська старовина, 4) селянський Сибір до революції, 5) переселення в Сибір, 6) революційний рух у Сибірі, 7) громадянська війна, 8) новий Сибір, 9) сибірське місто тепер і в минулому, 10) праця й промисловість, 11) сибірська поезія.

* Конкурс есперантистів. Наприкінці червня в Мадриді закінчився конгрес есперантистів, на якому було ухвалено оголосити конкурс на кращий переклад „Дон-Кихота“ на есперанто. В конкурсі можуть брати участь есперантисти всіх країн.

Переклад може буде зроблений так із оригіналу, як і з перекладів його на інші мови.

✳ „Доктор чудо“. Так називається сенсаційна в Парижі п'єса Круассе й де-Флер, що стилем своїм нагадує романи Уельса. Сюжет: винахід ученого, що найшов секрет безконечного продовження земного існування.

✳ Джек Лондон білоруською мовою. Член літературної Білоруської спілки „Маладняк“ Мардзвілка працює над перекладом на білоруську мову творів Джека Лондона; їх незабаром буде видано.

✳ Умер письменник А. Соболев. 7-го червня ранком у Москві в лікарні умер руський письменник Андрій Соболев. До лікарні його привезли тяжко пораненого після того, як він, щоб позбавити себе життя, вистрілив собі в голову з револьвера.

✳ Комітет популяризації художніх видань при Академії Матеріальної Культури випустив дві нових книги професора Д. А. Шмідта „Рубенс і Іорданс“ і М. Доброклонського „Рембрандт“.

✳ Виставка картин „ТАХРР“. У Казані в головному корпусі весняного ярмарку „Ташаяк“ відкрилась чергова виставка Татасоціації художників революційних республік. Звітна виставка єсть ніби підготовча до наступної осінньої, що мусить бути ревізійною для Татасоціації.

Поруч зі старими полотнами казанських художників, на виставці багато й нових цікавих робіт художників: Кокорева, Чинарова, Озерова, Янина, Сперанського й інші.

Виставка весь час поповнюється новими експонатами.

✳ В АХЧУ. Асоціація художників Червоної України на осінь ц. р. готує другу виставку картин, що піде під назвою „Робітниче-селянська Україна в образотворчому мистецтві“. До участі в виставці запрошено кращі сили УСРР.

Художник Козик пише картину „Сама собі господиня“, худ. Ю. Попов — „Допоможіть їм“, худ. Трохименко — „Колективна праця“, худ. Васильов — „Бувші“, Терпиловський — „Вороги“. Частина художників працює над темами, що їх подав Київський Музей Революції.

Рівнобіжно з підготуванням до виставки АХЧУ провадить роботу що-до організації в Києві „студії соціального малярства“. Утворено та з одержанням відповідного дозволу від Окрполітосвіти розпочне працю „Бюро допомоги художникам“, завдання якого полягає в безплатній допомозі починаючим малярам, що з тих або інших причин не вступили до художньої школи.

✳ Портрет XV століття. В палаці графів Фуггерів у Оберкірхенберзі в Німеччині знайдено твір малярства ранньої венеційської доби. Портрет з написом на венеційському діалекті й датою 1474 р. належить пензлемі основоположника венеційської школи малярства Джіованні Белліні (1426—1516).

ТЕАТР І МУЗИКА

✳ Заслужені артисти республіки. Колегія Наркомосу ухвалила нагородити найстаршу й видатнішу акторку українського драматичного театру М. М. Старицьку званням заслуженої артистки УСРР. М. М. Старицька фундаторша першої на Україні драматичної школи, що існує ще й нині. Маючи змогу займати видатне місце на кону найкращих театрів, вона проте віддала 40 років роботи в фабрично-заводські райони і заснувала кілька народних театрів на Україні.

Наркомос також нагородив званням заслуженої артистки республіки оперову артистку Літвіненко-Вольгемут, вважаючи на громадський напрямок її 14-літньої художньої роботи та на її прекрасні акторські й музично-художні здібності.

Крім того, званням заслужених артистів УСРР нагороджено акторів Замичковського і Мосіна. О. Г. Мосін протягом 27 років працює як оперовий артист і виявив себе першорядним художнім співцем. Останні чотири роки він працює виключно для робітниче-селянської аудиторії.

✳ Городовенко — заслужений артист. На останньому засіданні колегії Наркомосу, ухвалено затвердити пропозицію

відділу мистецтв про нагороду художнього керівника першої української капели „Думка“ Городовенка званням заслуженого артиста. Колегія також порушила перед РНК про нагороду „Думки“ назвою „Перша народня капела республіки“.

✳ Заслужений професор УСРР. Відзначаючи 25-тирічну музично-педагогічну роботу професора Київського Музичного інституту Беклемішева, Колегія Наркомосвіти вирішила надати йому звання заслуженого професора УСРР.

✳ Нагородження українського композитора в Америці. Український композитор Михайло Гайворонський одержав у Колумбійському університеті в Нью-Йорку нагороду імені Мозенталя, яку дають раз на два роки за оригінальні композиції. М. Гайворонський живе в Америці з 1923 року. Нині він учителює в Нью-Йорку в українській музичній школі, й працює над поглибленням свого музичного знання в інституті мистецтв Колумбійського університету. Найновіші праці М. Гайворонського — це симфонічні твори на повний оркестр: хори з оркестром, хори з органом, твори для фортепіано, для віолончелі з ор-

ганом, для смичкового квартету та різні сольові співи. Всі твори М. Гайворонського в основі своїй мають українські народні мелодії.

* Загибель Кудрицького. 23 липня ц. р., купаючись у Дніпрі в Києві, трагічно загинув молодий талановитий режисер театального об'єднання „Березіль“ Кудрицький, Павло Михайлович.

Його постановкою „Комуни в стінах“ „Березіль“ одкривав минулого року театральний сезон у Києві.

* Український театр в Ленінграді. Ленінградська спілка Робис поставила на порядок денний справу піднесення на належну височінь художнього боку українського театру в Ленінграді. В першу чергу постановлено звільнити з складу трупі всіх аматорів, залишивши лише висококваліфікованих професіоналів — акторів.

* 50-тирічний ювілей єврейського театру. Колегія Наркомосвіти визнала за потрібне відзначити на Україні 50-тиріччя існування єврейського театру. Святкування буде пристосоване до роковин першої вистави єврейського театру, заснованого Гольфаденом в жовтні місяці 1876 року.

Обрано ювелійний комітет, під головуванням т. Ряпо, в складі представників Раднацмену, Укрполітосвіти, відділу мистецтв, єврейських культурних та театральних організацій, українських письменників та інш. До ювілею доручено ДВУ видати збірник, що характеризував би розвиток і досягнення єврейського театру.

* Білоруське т-во драматичних письменників. В Мінську утворилося Білоруське товариство драматичних письменників і композиторів. Мета т-ва — допомогати розвитку драматичної літератури і музично-вокальної творчості.

* „Ательє“ — передовий театр Парижа. Його директор Дюлен, організовує для робітників, що працюють вечорами, — денні вистави.

* Кіно в театрі. В Германії при постановці п'єси „Поток“ Альфонса Пакста деякі масові сцени показані були на екрані. В Германії, після давнього вже застосування кіна в театрі в ССРР, це лише перші спроби.

* Тимчасове оперне управління. Наркомос затвердив тимчасове оперне управління для керування всіма операми України. В склад управління війшли голова — тов. Кудря, заст. його — тов. Ліпницький, члени — Яловий, Козицький та Філіпович.

* Нові українські опери. Українські композитори інтенсивно працюють над новими операми. Тов. Яновський пише „Лісову пісню“ та „1920 рік“, Богуславський

працює над „Гайдамаками“, Козицький — над „Марусею Богуславною“, Толстяков переробляє музику до опери „Запорожець за Дунаєм“.

* Всеукраїнський день музики В-осени Музтовариство ім. Леонтовича в Києві передбачає влаштувати всеукраїнський день музики, до участі в якому намічено притягти до 1.000 музичних організацій, з якими товариство зв'язано в своїй роботі. В день музики, що буде влаштований або на роковини Лисенка або на роковини Леонтовича, всі музорганізації мають влаштувати концерти за програмою, що буде розроблена товариством.

* П'ята Державна Музпрофшкола імені М. Д. Леонтовича в Києві з 15-го липня ц. р. починає новий прийом учнів на 1926/27 шкільний рік. На 1-й та на 2-й курсі на дитячий відділ. Для дітей від 9 до 13 років. Прийом провадиться на відділи:

1. Вокально-хоровий: (класи сольового співу та знайомлення з хоровою й диригентською справою).

2. Інструментовий: а) класи гри на фортепіано; б) скрипки; в) віолончелі; г) духових інструментах.

Музпрофшкола ім. Леонтовича ставить своїм завданням поширення музичної культури серед селянських і робітничих мас України.

Музпрофшкола дасть своїм учням велику технічну підготовку по муз. спеціальності і всебічну музичну освіту.

Прийом заяв провадиться з 15 липня до 20 серпня в канцелярії школи Київ, вул. Жадановського (кол. Жилинська) ч. 45 що-дня від 5 до 8 год. вечора.

Вступні іспити від 25 серпня до 5 вересня.

За інформаціями звертатись на ту-ж адресу.

* Утворення Української філармонії. Під головуванням П. Солодуба, відбулося засідання організаційної комісії утворення української філармонії. Підготовчі роботи вже розпочато. Тепер збирають членські внески та виробляють виробничий план. Оргбюро філармонії сконструковано в складі: Солодуб (голова), Христовий (зам. голови), Туркельтауб (секретар) й Козицький та Рибчинський.

* Збірка творів Лисенка. „Книгоспілка“ приступила до видання повної збірки творів композитора Лисенка. Редакційну колегію складено з найкращих музичних сил України.

* Романси на твори Франка. Композитор Хоткевич написав низку романсів на текст творів Ів. Франка.

* Опера „Селянка“ білоруською мовою. Інститут білоруської культури

звернувся до Всесоюзної Академії Наук про переведення білоруською мовою опери „Селянка“, написаної композитором Монюшко на сюжет білоруського письменника Вінцука Дуніна-Марцинкевича.

* Нова оперета Лео Фалля. У Відні в найближчий час буде поставлена вперше оперета „Чи любиш мене?“ Лео Фалля, що недавно помер.

* Новознайдено оперетки Офенбаха. В архівах віденської державної бібліотеки знайдено дві повних власноручних партитури опереток Офенбаха „Бракон'єри“ й „Місиць“.

* Перша словацька опера. Композитор Левослав Белла написав сперу „Коваль Віланд“, зміст якої взято із лібрета Вагнера. Опера була поставлена вперше в травні в Преєсбурзькому національному театрі під орудою Оскара Недбаля й мала великий успіх.

* Музичне т-во „Моцарт“ у Стразбурзі (Франція) придбало в передмісті Праги вілу Бертматка, на якій довгий час жив композитор. У вілі буде улаштований моцартовський музей.

* Конкурс камерної музики. Musical Fund Society of Philadelphia (Філадельфійське Музичне т-во) оголосило все-світній конкурс на камерний твір від 3 до

6 інструментів. Премії установлені: 5.000, 3.000 і 2.000 доларів.

* Конкурс сюїт. L'Academia Filarmónica Romana (Римська філармонічна Академія) оголосила міжнародний конкурс на сюїти для струнного оркестру.

Премія намічена в 1.000 лір.

* „Музична творчість циган“. Керівник студії старовинної циганської пісні Н. Кручінін (в Москві) закінчив роботу: „Музична творчість циганського народу“. У книзі багато цікавих відділів: життя і побут циган, особливості їх музичної творчості, вплив її на музику культурних народів, мова, культура, література про циган тощо.

* Академічний хор Грузії виготовив великий концерт, у програмі якого пісні народів СРСР: руські, українські, грузинські, вірменські, азербейджанські, аджарські, абхазькі, осетинські, черкеські, польські та німецькі. Перший концерт відбувся в середині червня в Тифлісі.

* Рихард Штраус перебуває зараз у Греції, де закінчує нову оперу „Олена“, що має бути виставлена в Дрездені 1927 року.

* Гастролі Руджера Руджері італійського трагіка в Парижу, де він виступав у шекспіровському репертуарі, закінчились нагородою його Орденом Почесного Легіону.

З АРХІВНИХ МАТЕРІЯЛІВ

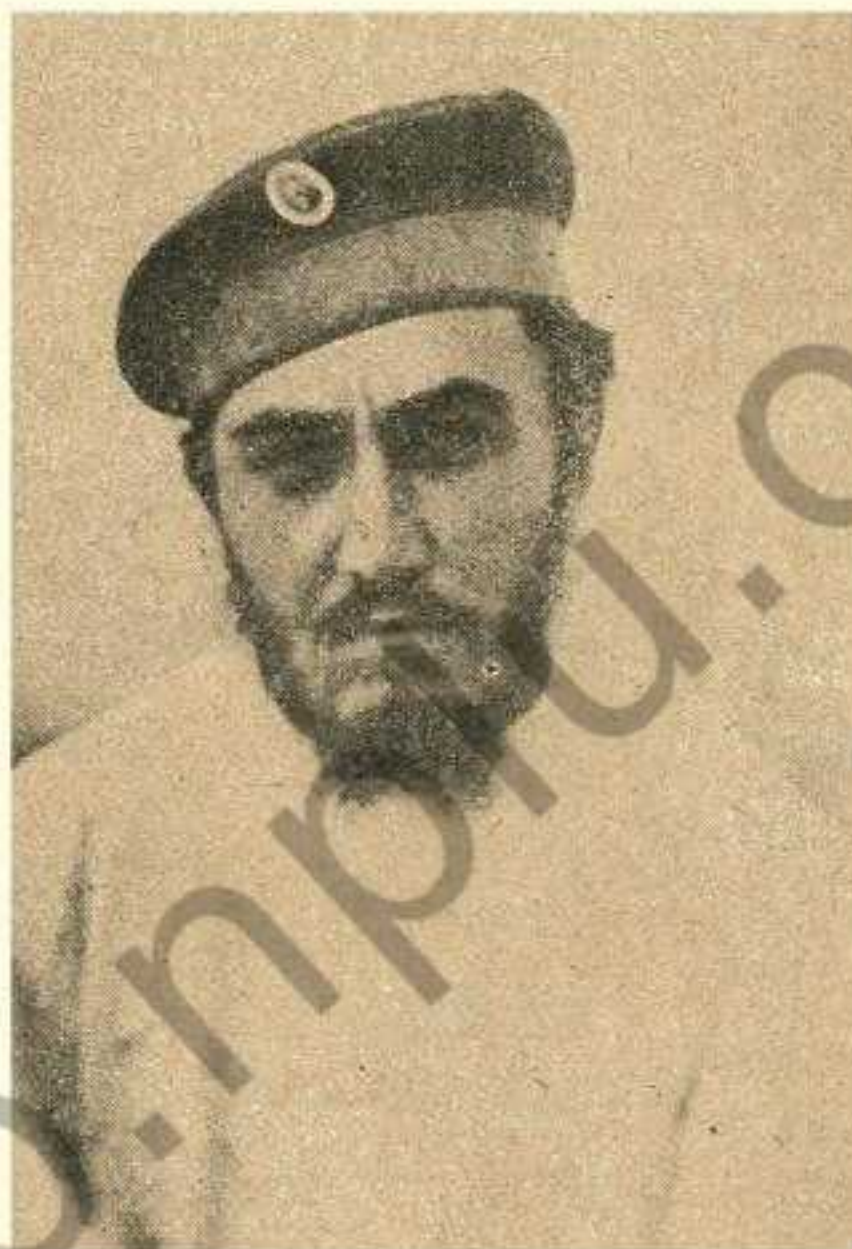
СТОРІНКА З БІОГРАФІЇ ПОЕТА - ЗАСЛАНЦЯ (П. ГРАБОВСЬКОГО)

Невелика література про П. Грабовського, відомого українського поета 80 - 90 років, що скінчив своє життя на засланні в далекому Сибіру, не збільшилась, на жаль, у наші часи, коли, здається, слід було-б про нього згадати. Народоволець і революціонер, він збагатив нашу лірику не лише своїми віршами, але й художніми перекладами з західних класиків, вибираючи рядки, найбільш пройняті настроєм пролетарським та революційним. Кращі у цій напрямі твори Гуда, Петефі, Дюпона, Фрейліграта, Манюеля, Соуті, Конопницької, дякувати Грабовському, знайшли собі місце серед найлуччих може перекладів в нашій ліриці. Не менш цінні його власні вірші з їх заклик до руху за громадські права, за робітничий клас, вірші, присвячені злиденному життю пролетаря чи стражданню політичного засланця.

1886 рік, як відомо, остаточно вирішив долю П. Грабовського. Письменника заарештовано у Харкові удруге й заслано. Етап перекидав його з одного далекого міста у друге, чому він бачив не раз всі тюрми від Харкова і аж до Тобольська, де й скінчив своє страдницьке життя 1902 року на 38 році. Справа арешту його ще й досі не зовсім з'ясована, небагато знаходимо і в його власній автобіографії (Л. Н. Д. 1903 IV). Сталося це вже через цензурні обставини. З другого боку, майже до останнього часу неможливо було розглядати політичні справи. Але нині є змога для дослідника передивитись те, що раніш

було заборонено. В харківському архіві революції нам довелося знайти одну з таких політичних справ, що стосується саме до арешту Грабовського. Серед архівних матеріалів старої жандармерії є діло за таким заголовком:

„Дело харьковского полицмейстера о состоявшем под секретным надзором полиции сыне псаломщика, бывшем воспитаннике Харьковской дух. семинарии Павле Арсеньевиче Грабовском (по секретному столу, начато 4/V 1885, окончено 11/IX 1895)“. Полиция одразу зазначила, що „в Харькове в 1885 году группировалась молодежь, преследуя цели, намеченные партией Народной Воли, принимала все меры к преступной революционной пропаганде, стараясь при этом скрыть в тайне от правительства свое существование и преступную деятельность, и это тайное общество, расширяя круг своих действий, последовательно и основа-

П. Грабовський. Невідома фотографія

тельно разделялось на кружки, почти достигло правильной организации и имело в своих рядах десятки лиц всех сословий и профессий“. Угрупування поліція провадила таке: „лица случайные, неудачно выбранные объектом пропаганды и влияния главарей“, „лица — вполне подготовленные, последователи учения Народной партии“, и „руководители антиправительственной деятельности“. Серед численних представників цієї партії ми знаходимо велику кількість українців, що так чи инакше відомі були своєю революційною діяльністю. Не останнє місце серед них займає

і Грабовський. Допит заарештованих виявив, що певну роль відіграв 1886 р. ювілей визволення від панщини, який нагадав, оскільки дійсність не виправдала надій, що покладалися на неї. Самі заарештовані висловлювались, що вони „чутко прислухивались к современной деятельности и относятся к ней отрицательно, стараясь дать ей истинное освещение“. Сходки в університетському саду чи по приватних квартирах „признавали неудовлетворительность политического строя России, обсуждали программы партии революционеров“. „Главари“ свідомо вибрали для революційної пропаганди Харків, гадаючи, що він, маючи багато шкіл, „должен сделаться одним из центров движения“. Харківські гуртки не тримались окремо, а навпаки були в контакті з кременчуцькими, олександрівськими, ростовськими та деякими з північних. Зорганізувались в Харкові і робітничі гуртки. З останніх набув ваги один — так зване „Новое южное братство“, що, прагнучи до незалежності від інтелігенції, звернуло на більшу увагу на підтримання політичних, допомогу засланцям, утікам то-що. Трохи пізніше, 1887 р. в Харкові-ж заснувався справжній соціал-революційний гурток, що зв'язався з гуртком петровсько-разумовської академії. Члени харківських організацій мали велику літературу, про яку свідчать описи забраного під час трусів. А трусів було досить. Справедливо згадує про них Грабовський в одній вірш: „все обыскали, потрясли“. Літературу збирали й розповсюджували свідомі руки, і цю справу ставила жандармерія не раз в провину Грабовському. Реєстр забраних книжок та рукописів у харківських народовольців становить велику кількість матеріалу, і багато забрало-б місця перелічити його цілком. Звичайно відбірано твори Добролюбова, Писарева, Шелгунова, Миртова, Златовратського, Михайловського, Искандера, Гайдебурова, Плеханова, Дарвина, Бокля: зустрічаємо чимало української літератури, як-от „Сон“ Шевченка, „Досвітки“ Куліша, кілька прокламацій — „А ну-те, братці, вставайте“, „Батько і діти“, „Люди добрі“; багато забрано літератури робітничої. Узято було по гуртках брошури та книжки: „Буржуазия та пролетаріат“, „Кружок рабочих-народников“, „Борьба общественных сил в России“, біографії Желбова, Перовської, „Устав международного общества рабочих“, Либнехта „В защиту правды“, „Социализм и политическая борьба“; за брошуру „Что такое заработная плата и как она определяется“, висловлено: „Издание это есть популяризация „идей“, изложенных в „Капитале“ Карла Маркса“; знаходила поліція і такі речі: „Урок для русских из парижской коммуны 1871 г.“, „Манифест коммунистической партии К. Маркса и Энгельса“ (жениевське видання); про маніфест сказано в жандармських примітках: „тут парижская коммуна 1781 г. выстав-

ляется образцом государственного устройства“. Розшук висловився, що вся література ця мала метою „достижение государственного переворота“. Тому зрозуміло, що було розпорядження забирати все друковане й рукописне, що тільки було в осіб „неблагонадежных“. І прямо таки комізом хне від ретельного переслідування творів Салтикова-Щедріна. Забрано було „Письма к тетеньке“, „Сказка для детей изрядного возраста“, „Сказка об орле-меченате“. Про останню зроблено примітку: „предосудительного содержания сочинение“. Забрано було і картку, „изображающую в аллегорической обстановке бывшего редактора „Отечественных записок“ известного писателя Салтыкова-Щедріна“.

На Грабовського звернули увагу, завівши його до категорії революціонерів-народовольців, активних та впливових й постійно „вращающихся в кругу лиц, политически неблагонадежных“. Коли розшук зауважив зріст кількості народовольців, а по місту та в повітах з'явилися розкидані прокламації, кілька осіб було заарештовано, між ними і Грабовського. Про його запитувано ахтирського повітового справника ще раніше. Відповіді були такі: „27/IV 1885 г. прекращен гласной надзор с отображением подписи в объявлении ему воспрещения жить в обеих столицах и в петербургской губернии, избравши самому себе какое местожительство; также учрежден негласный за ним надзор“. Другі відомості були такі: „родился в с. Пушкарном ахтырского уезда ясеницкой волости; гласный надзор на два года был учрежден по обвинению в государственном преступлении, причем был выслан на родину. Состоя под надзором, не имел иных определенных занятий, кроме корреспонденции в газету „Южный край“. Имущественного обеспечения не имеет“. У травні того-ж року Грабовський перебрався до Харкова, де й жив на Салтівській вул. в буд. Франковського та Семиградський в буд. Денісова ч. 17. У листопаді він просив Харківського полицмейстера видати йому свідоцтво про те, що за ним „нет никаких опирающихся обстоятельств, лишающих права на поступление в военную службу в качества вольноопределяющегося второго разряда“. Поліція повідомила, що „хотя Павел Грабовский и состоит под негласным надзором полиции, но ведет себя хорошо“. Отже останній допит виявив, що Грабовський на цей раз варт не лише „гласного надзора“. Слід зазначити, що всі заарештовані народовольці тримали себе на допиті сміливо й говорили одверто, не відмовляючись фактів, що свідчили про їх активність. За Грабовського читаємо в протоколі слідства: „Рядовой 62 резервного пехотного батальона Павел Арсениев Грабовский признал себя виновным, что разделял взгляды партии Народной Воли, исключая террора, что получал, хранил и раздавал

для чтения другим запрещенные сочинения „Народная воля“, „Черный передел“, „Зерно“, „Вольное слово“, „Рабочая газета“, „Громада“, (жениевское издание) „и другие книги, переписывался с Елизетой Кац (яку теж притягнуто за революційну діяльність) о своем желании сделать особое воинское преступление, чтобы на суде раскрыть жестокое обращение начальства с нижними чинами“. Допит інших осіб теж виявив посередництво письменника в справі ознайомлення молоді з народовольськими ідеями, з підпольною літературою. Коли Грабовський не мав змоги дати літературу сам, то направляв бажаючих у інші місця, до її переховувано, й нарешті маємо на дізнанні досить adeptів, заарештованих у справі народовольчій, які свідчили про своє „родство по политическим убеждениям с Грабовским“. Нині ми не маємо змоги сказати твердо, чи не впливав Грабовський і своїм талантом поета - лірика, на це тепер нема свідчень. Але в жандармській справі цього й не можна було

знайти, розшук звертав увагу більш на „вещественные доказательства“, на літературу, листування, засновування гуртків то - що, і в данім разі Грабовський кваліфікований був, як „выдающийся член Народного кружка“. Дізнались про його участь в народовольських гуртках в Харкові, зносили з Кременчугом, Валками, де через нього роздавалося народовольцям для розсилки прокламації. Цікаве прізвище, яке йому дали народовольці: „революционный, но безсильный“.

Наслідки майже для всіх, що були на допиті, були сумні — заслання на поселення від 2 до 5 років. Грабовському, як відомо, доля судила повернутися ще раз до Харкова, отже: 1885 р. його заслано на Сибір остаточно.

В Музеї Слободської України переховується нині невідома ще досі фотографія Грабовського в одягу „рядового ахтырского полка“. Знято фотографію, очевидно, підчас допиту.

Ів. Єрофійв

Бібліографія

Українська Академія Наук. Збірник історично-філологічного відділу № 37.— Декабристи на Україні. Збірник праць комісії для дослідів громадських течій на Україні. За редакцією акад. С. Єфремова та В. Міяковського. У Києві. 1926. Стор. 206. Ціна 3 карб.

Наша революція, відкривши старі архіви, не тільки дала можливість поставити цілу низку цілком нових питань з галузи історії революційного руху й думки, але одночасно утворила сприятливі умови для більш детальної та глибокої розробки питань, що були висунені до цього. До серії їх відноситься й питання про декабристів. Досить велика література про останніх носить на собі нальот одноманітності, що з'ясовується тим, що за старих часів не можна було використовувати ті матеріали, котрі були по архівах, і доводилось займатись пережовуванням того, що відкрив М. В. Довнар-Запольський, здається, єдиний вчений, допущений до частки архівного матеріалу. Але відбулась революція, відкрились архіви, а про декабристів, як про революціонерів, ми майже нічого не маємо аж до сьогоднішнього дня. І праця комісії УАН в цьому відношенні теж не принесла нічого такого, що змінило б ті погляди на декабристів, які маємо тепер. Книжку вищезгаданого заголовку можна поділити на 2 нерівномірні частини: 1) статті-розвідки та 2) (більшість книжки) матеріали, котрим передпосилається маленький вступ, що їх-же обмальовує. Першу групу статтів відкриває праця акад. Єфремова „Від легенди до історичної правди“ (Місцеве підґрунтя в декабристському рухові). Маючи перед собою 2 рухи — російський та український (територіально), акад. Єфремов, рівняючи їх, приходить до висновку, що центральне місце української легенди (чому легенди?) була не ефектна картина подій на Сенатському пляцу „а невидима, буденна робота для освідомлення, визволення рабів“, для повалення „различия сословий, для вільного усіма сторонами життя“. І намічаючи віхи того, як оказалось, що декабристи в більшості своїй не українці все-ж таки мали якийсь нальот українства, автор приходить до висновку, що зародок декабризму — масонство — мусів виходити з українського ґрунту. „Мимоволі приймало воно впливи місцевого українського ґрунту, мусило рахуватися з українськими особливостями“ (ст. 3) Цю думку і лічимо найважливішою. Але шкода те, що вона обмежена національною рамкою. Коли ми її поширимо взагалі на програм декабристів, на їх вимоги, то-що, то тільки тоді зуміємо зрозуміти різницю між Півден. та Північ. т-вами. Для цього нам необхідно зайнятися студіюванням нашої, своєрідної економіки того часу. А цього саме і бракує в збірникові. Без цього-ж нам доведеться товктись на одному місці й все з'ясовувати тим, що в Півден. т-ві були більш, а в Північ. менш „добрі“ люде. А різниця є. Хочай-би взяти аристократизм росіян та демократизм (в широкому розумінні цього слова) українців. Ця різниця є цілком природня. Україна в той час не тільки закінчила у себе мобілізацію земель, але вона, дійшовши кульмінаційного пункту свого розвитку, почала йти назад. — Починався розпад, в наслідку якого стали зникати такі величезні маєтки, як, напр., Кочубея, Розумовського то-що. Україна вступала в полосу середнє-поміщицької системи господарства. В Росії-ж мобілізація не закінчила діяти, вона ще не дала того, що могла дати; відси „демократизм“ української організації.

На жаль, майже зовсім немає розмежування економіки в єдиній статті, що почасти торкається її — Віктора Романовського „Причини невдачі в 1825 році“. Аналізуючи економіку того часу для виявлення причин невдачі цього руху (автор оперує переважно матеріалом XVIII ст., що, розуміється, замало!), В. Романовський приходить цілком слушно до висновку, що декабристи були „слишком ранними предтечами слишком медленной весны“, бо построїли такі вимоги, котрі були цікаві й корисні для міської класи (певно маєтся на увазі міська буржуазія), а цієї було в Росії в 1825 р. — 5,8%. Це, так-би мовити, загально-імперська причина, а причина що до України та, що вона залежала від Петербурга. Насамперед це не так, бо Пестель мріяв починати рух сам, без Росії, йдучи на Київ і далі, а по-друге

є причина таки спільна: декабристи захотіли робити революцію, так - би мовити, в білих перчатках (здається, вираз Покровського). Знайомі з революціями типу придворного перевороту, вони, змагаючись до зміни форм життя, хотіли і не образити поміщика й зняти копію старих „революцій“. Тільки цим з'ясуємо бажання все зробити „по домашньому“, без народу, який може бути знаряддям, але не суб'єктом в революції. І справді! Ті матеріали, що подані в збірникові, далі вказують на те, що використати можна було цю масу. Стаття Ольги Багалій „З салдатських настроїв р. 1826“ каже нам про те, що паливо було. Потрібний був сірник (салдати були незадоволені з свого життя й збирались тікати до лісу то - що), але, не дивлячись на це, ніхто не насмілювався з офіцерів їх підпалити. З другої статті тої - ж авторки („Салдатські маси в декабристському рухові“) бачимо, що офіцери тільки казали, що швидко буде похід на Москву й після стане легше жити, що це закінчиться мирно і роздору не буде. Бачимо якісь туманні обіцянки; і дарма авторка на підставі кількох фраз (2 з них уже наведені) хоче створити картину агітації. Досить нагадати для цього „палочну агітацію“ Пестеля і заяву салдатів після розрухів, що коли - б нам щось обіцяли, то ми й пішли - б, а так чого - ж (див. Покровського т. III). Ілюстрацією того, як було гарно загітоване військо, служить записка Руліковського, подана С. Тобілевич, та стаття Базилевич „Збитки від повстання 1825 — 1826 р. р.“ Перша й друга речі вказують на піяцтво у Василькові салдатів та на їх бешкетування. У Василькові в наслідку цього було подано 45 заяв - скарг для оплати понесених збитків, причім 41 з них від євреїв (чи не вплив неприязні до євреїв Пестеля?); крім того, з претензій на 18 т. крб. (беру круглі числа), біля 6 т. крб. припадає на горілку (захоплення горілки, розбій в шинках).

З ряду інших статтів відмітимо В. Барвінського „До біографії поручника І. І. Сухинова“, котрої матеріал розкриває ще раз той сервілізм, що був у декабристів після розрухів. Решта статтів — матеріали, які актуального значіння не мають.

Загалом беручи збірник (виданий він чепурненько), скажемо, що матеріал, який там є, після розробітки може надати тільки негативні риси ідеалізованим декабристам і він збільшує відомості про них у відношенні кількості, а не якості.

Тарас Слабченко

Німецький комуніст Томас Мюнцер. Минулого року Німеччина святкувала чотирьохсотлітні роковини великої селянської революції 1525 року. Святкування це з огляду на сучасний реакційний уряд пройшло дуже скромно, особливо, як порівняти його з тим, що робилося кілька років перед тим, коли святкували Лютерову річницю... Таке відмінне відношення до угодовця Мартіна Лютера і до жертви німецької контр - революції Мюнцера виявилось так само і в літературі. Тоді як каталоги німецьких видавництв що - дня приносять нові праці про Лютера, особа та роля Мюнцера, видко, мало цікавить авторів або — що вірніше — видавців...

З тим більшою зацікавленістю ми відкрили нову книгу про Мюнцера, видану у Ульштейні Йоахімом Ціммерманом. Це - ж перша, як не помиляємось, солідна праця післявійськової революції про одну з видатніших постатей минулого Німеччини, постать, яку — з різних, правда, причин — славили Енгельс, Кавтський та Бебель з одного боку і такий ідейний чорносотенець, як Трейтчке, з другого боку...

Новий біограф Мюнцера поставив собі, як каже в передмові, за мету — „сказати всю правду про людину, яку надмірно хвалили і яку досі ще не зрозуміли“.

Мета, як бачимо, добра, але як її виконав автор?

Насамперед Ціммерман залишає в своїй праці всі пропуски, що маємо в попередніх монографіях Штробеля чи Маркса, ховаючись завжди під зручною фразою: „на жаль, про це не маємо жадних даних“... А між тим, в останніх працях, що з'явилися з приводу Селянської Революції, є немало даних які можуть не раз висвітлити той чи инший момент з життя і діяльності Мюнцера...

Загальна тенденція автора — протиставити Лютера і Мюнцера, і завжди так виходить у нього, що останній відступає першому. Мюнцер — за Ціммерманом — займався лише нікому не потрібними дискусіями та темними інтригами, а від Лютера тримтів папа, цісар і він організовував новий світ. Мюнцер у Ціммермана — це фантаст, інтриган, амбітник і заздрій до успіхів своїх суперників. Скрізь, де він проходить, він комплотує, засновує таємні товариства, кличе до повстання, але в рішучу хвилю, коли почуває, що небезпека близько, кидає все і зникає, щоб почати знов теж саме в иншому місці. І все це продовжується до того дня, коли після різанини селянської армії під Франкенгаузенем князі та лицарі захоплюють Мюнцера в полон і він кінчає життя під страшними торттурами ката.

Ясна річ, що буржуазний історик обурений — хоч і обіцяв в передмові безсторонність — тим, що Мюнцер „пошкодив мирній експансії протестантизму і кинув Німеччину в безодню анархії і нещастя“...

Ми не можемо, звичайно, в короткій бібліографічній замітці зупинитися на бурхливому житті і діяльності великого німецького революціонера 16-го століття. Кілька рядків все-ж необхідні з приводу хоч би появи нової праці Ціммермана, яка до речі оцінюється в Німеччині (буржуазній) високо.

1850 року Вільгельм Ціммерман (не змішувати з автором вищезазначеної праці; вони навіть не родичі) писав: кожна інтелігентна людина не може не признати, що вся Європа багато зобов'язана Мюнцерові. Він перший зрозумів необхідність соціальних реформ і нинішній соціальний рух має відправною точкою ідеї Мюнцера. Відомий німецький історик трохи перебільшує, але без сумніву постать Мюнцера займає велике місце в галереї постатей, що вели людство до кращих ідеалів. Мюнцер не був генієм, освіта його навіть на ті часи не була блискучою, дипломат з нього був слабкий, а що до організаційного таланту, який кінець кінцем є річ найважливіша в часи революції — то катастрофа під Франкенгаузенем показує, наскільки Мюнцер не зумів зорганізувати той величезний революційний матеріал, що був в його розпорядженні.

Але в Мюнцері була глибока, палка любов до бідніших верств народу, він тільки і жив цією любов'ю, і це навіки залишить його постать в пам'яті трудящих всього світу.

Все життя Мюнцера було присвячене народній справі, особисті інтереси не існували для нього. Він не посідав нічого. Без мешкання він блукав з місця на місце і не раз спав у полі. Але цей „салдат народу“, як він сам себе звав, не був демагогом. В своїх проповідях, які і досі є надзвичайно цікавою лектурою, Мюнцер одверто поборював темні інстинкти селянства і ніколи не підлещувався до нього. І така була сила його слова, що ні разу тисячна юрба не відважилася виступити проти Мюнцера... Але в цій силі Мюнцерового слова і полягала його кволість. Він гадав, що зможе переробити соціальний стан Німеччини одними промовами, хоч і гарячими.

Правда, об'єктивні обставини були проти нього: кілька століть феодальної деспотії вбили до щенту колись сильну класову свідомість селянства. Але якби Мюнцер мав більше організаційного таланту, повна катастрофа не настала - б так швидко хоч... все-ж кінець кінцем настала - б...

Він занадто вірив у свою „місію“, і в його листах та прокламаціях — нехай простить нам читач цей анахронізм — Мюнцер називав себе „караючим мечем Гедонеа, „воююю господи проти невірних“ (тоб-то князів і лицарів)... Що в ньому було цінного — це дух боротьби і прагнення до негайної безпосередньої акції... „Вперед“ „Бийте!“ „Залізо гаряче, і час настав“ не сходять з його промов... Він широко вірив у всесвітню революцію і не раз він запевнює селян, що нарід вже піднімається скрізь у Франції, Англії... Ця революція тоді не прийшла, але від цього заслуги Мюнцера перед нею не менші...

Ось кілька рефлексій, які прийшли нам на думку при читанні книги Ціммермана. Що до її самої, то не дивлючись на суто класовий підхід автора і на відсутність нових матеріалів, вона все ж цікава для читача, знайомого хоч і в загальних рисах з історією Селянської революції 1525 року. Ми не порадили б її перекласти на українську мову, але ознайомлення з працею Ціммермана може штовхне когось на вистудіювання постаті Мюнцера.

В умовах радянської суспільності така праця Мюнцера мусіла - б знайти свого читача, а тим часом, оскільки ми не помиляємось, на українській мові нічого не існує про Мюнцера. Правда — звичайно це не виправдання — більш менш солідної праці не існує і на російській і на польській мові...

Ілько Борщак

Українська Академія Наук. Київ та його околиця в історії і пам'ятках. Під редакцією академіка М. Грушевського. Державне Видавництво України. 1926 р. Ціна 6 карб. 25 коп. Стор. 475 + X.

В цій досить компактній книзі вміщено 17 таких статтів: 1) Академіка М. Грушевського — „Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського узла“, ст. 1 — 24; 2) Акад. П. Тутковського „Передісторична природа Києва“, ст. 25 — 32; 3) О. Андріяшева — „Нарис історії колонізації Київської землі до кінця XV віку“, ст. 33 — 79; 4) І. Моргилевського „Київська Софія в світлі нових спостережень“ ст. 81 — 108; 5) О. Грушевського — „З Київського ратушного господарства

XVI віку", ст. 109 — 123; 6) Ф. Ернста — „Київська архітектура XVII віку", ст. 125 — 165; 7) В. Щербини — „Боротьба Києва за автономію", ст. 167 — 216; 8) Д. Щербаківського — „Реліквії старого Київського самоврядування", ст. 217 — 264; 9) Ф. Ернста — „До історії Києво-Печерської фортеці", ст. 265 — 274; 10) К. Лазаревської — „Київські цехи в другій половині XVIII та на початку XIX віку", ст. 275 — 307; 11) Д. Щербаківського — „Перший театральний будинок у Києві і його садиба", ст. 309 — 334; 12) В. Щербини — „Спомин в Києві про рід Ісидорів", ст. 335 — 340; 13) В. Юркевича — „До студій Максимовича з історії старого Києва", ст. 341 — 349; 14) С. Шамрая — „Київський одноденний перепис 2 березня 1874 року", ст. 351 — 384; 15) І. Щітківського — „Исторический путь" у Києві", ст. 385 — 392; 16) О. Гермайзе „З революційної минувшини Києва (конференція українського студентства в Києві в 1911 р.", ст. 393 — 429; 17) М. Боровського „Національно-соціальні перегруповання населення м. Києва в пореволюційний період".

Як видно, книга дуже багата на зміст, але, розуміється, цінність окремих статтів не однакова й не всі вони підходять до загальної назви книги. Цікава перша розвідка акад. М. С. Грушевського, де він головним чином торкається найдавнішої доби існування Києва й ближчої до нього території, переглядає нову літературу спірних питань тієї доби — праці Ростовцева, Шахматова, Нідерле й ставить своєю метою підкріпити ті твердження, які були висунуті ним ще 25 років тому — в I томі „Історії України — Русі".

Між иншим, автор проводить ту думку, що на початку української історії сила Києва й Поляв, які в ньому панували, полягала в їх міжплеменному характері, в об'єднанні в Києві різних племенних та культурних елементів; з приводу цієї тези у мене є запитання до високошановного академіка: чи не навпаки це було, чи оця інтернаціональність Києва й пануючого в ньому торговельного капіталу й його влади, чи не спричинилась вона до того, що гегемонія Києва була порівнюючи недовгою й тому йому не пощастило нарешті утворити справжню українську державність?

До певної міри продовженням цієї розвідки М. Грушевського з'являється стаття О. Андріяшева по дальшій історії Києва й колонізації його околиць. Дуже цінні й цікаві матеріали з історії київських цехів за роки 1767 — 1807 знайшла в Київському архіві давніх актів К. Лазаревська й тут знайомить з даними їх читачів. Більш-менш інтересними з'являються також статті — Тутковського, Щербаківського, Ернста й Боровського. Особливу увагу звертає на себе стаття І. Моргилевського, хоч з головними тезами її княгині до певної міри вже були ознайомлені раніш на докладах, які робив в свій час в Києві Моргилевський. Після деяких хитань Моргилевський прийшов до висновків, що збудована в середині XI віку Київська Софія зв'язана генетично не з Візантією, а зі Сходом — з Персією, Мезопотамією, Сірією. Автор говорить лише, що йому невідомі ті шляхи, якими ці східні впливи дійшли тоді до Києва; розуміється, в деталях ці шляхи невідомі, але в загальних рисах — це безумовно наслідок відомих нам зв'язків Києва з північним Кавказом. Тут особливо цікаві літописні дані про рух з Кавказу князя Мстислава у 1022 — 24 р.р. з „Ясами й касогами" до Дністра, — це момент дуже близький до доби будівництва Софії, яку в головних рисах слід однести на часи 1037 — 1044 р.р.

На жаль, разом з дуже цікавими статтями є й такі, яким, гадаємо, не місце в цьому збірнику, — така, наприклад, стаття О. Гермайзе, де він силкується виставити себе видатним діячем в історії української громадської думки ще у 1911 р., або стаття І. Щітківського, яка з помилками (напр., стор. 392) розповідає про будівництво пам'ятника княгині Ользі.

Книгу видано дуже гарно, з добре виконаними малюнками, але ціна на неї дуже висока й неприступна для більшості тих читачів, що нею могли-б зацікавитися.

Вол. Пархоменко

Махов, Г. Грунтознавство. — Вид. ДВУ, ст. 1 — 159, 8^о. Харків, 1925 р.

Книга Г. Махова є конспективний підручник основ ґрунтознавства з значним поширенням розділів про ґрунти України.

Після вступу і розділів про творення, морфологію, склад, властивості, зональну систему і класифікацію ґрунтів, автор подає докладну географію ґрунтів України, спирається на їх агрономічних властивостях, подає розділи про оцінювання земель, про методику практичного зазнайомлення з ґрунтами, про картографію ґрунтів України.

В кінці підручника подано короткий українсько-російський словничок найголовніших наукових термінів з ґрунтознавства, схематичну карту ґрунтів України та декілька спеціальних карт і таблиць в зв'язку зі змістом книжки.

Термінологію підручника проредагував Сільсько-Господарський Науковий Комітет при Наркомземі.

Методком Головпрофосвіти книжку ухвалив, як підручник для сільсько-господарських інститутів і технікумів.

Книжка Г. Махова є видатне явище в нашій шкільній літературі. Звичайно, підручники складаються компілятивно на підставі загальної спеціальної літератури, причому, здебільшого, трафаретно повторюються старі думки і відомості, навіть наочні помилки. Як правило, можна сказати, підручники відстають від життя, від науки. В книзі ж Г. Махова майже цілком відкинуто трафаретно-компілятивний спосіб складання підручника. Написано книжку безпосередньо на підставі тих досліджень ґрунтів України, що велися протягом останніх десяти років, головним чином, Сільсько-Господарським Науковим Комітетом України при найближчій участі самого автора.

Наукова праця наших дослідників-ґрунтознавців, цілком зв'язана з загальним розвитком і вимогами нашого радянського творчого життя і господарства, дала матеріал для підручника, що є новим підручником, так своєю методологією, своєю зв'язаністю з практичним життям, як і змістом, цілком новими відомостями, добутими шляхом неперервних щорічних безпосередніх наукових досліджень.

З підручником ґрунтознавства Г. Махова, які і з усіма його численними працями в царині вивчення ґрунтів України, слід ознайомитися всім навчителям краєзнавства, географії, економгеографії так трудшкіл, як і шкіл вищих типів.

Крім зовсім нових відомостей про ґрунти України, що їх, безумовно, до цього часу не було в підручниках, Г. Махов побіжно і схематично дає також нові наукові відомості про орографію та рельєф, підсоння, рослинність України, про природну районізацію України.

Складачі підручників географії України, так фізичної, як і економічної, мусять використовувати праці Г. Махова, щоб, нарешті, викинути з наших підручників географії те сміття, що за С. Рудницьким та „Россиєю“ Семенова-Тяньшанського ось уже скільки десятиків років переписується різними авторами підручників, особливо для трудшкіл.

К. Дубняк

Ілюстрований Календар „Новий Світ“. 1926. Накладом Івана Гніди. Монреаль, Бібліотека і Друкарня „Новий Світ“.

Самий зміст цього календаря викazuje його влучність і доречність. Революційні свята — протягом цілого року перед вашими очима переходить низка робітничих свят і роковин. Ці свята, відмінно від свят інших календарів, що ми їх маємо повсюди, подають не тільки дати з російської та міжнародньої революційної боротьби класів, але також з життя американських робітників. Ось, наприклад, поруч дати, коли засуджено Віру Засуліч, маємо також і день, коли в Торонто було страчено повстанців Лоунт і Матьюз. Або далі: заснування фермерсько-робітничої партії в Мінезоті, де як раз ця партія останніми роками здобула 44% голосів проти двох буржуазних партій — республіканської і демократичної. Маємо також повстання негрів в Гаїті з 1793 року і день розстрілу польських революціонерів Гібнера і Квятковського; смерть академіка Сумцова і розстріл Польщею в Золочові трьох селян, не кажучи вже про дати з російського революційного руху та з Жовтневої революції.

Проте цей відділ потребує такої ревізії, бо тут ми зустрічаємо, наприклад, такий факт, як проголошення „Донської Радянської Республіки“, але не здибуємо дат окупації Басарабії, Буковини, повстання буковинських полків та Хотинщини в грудні 1918 року. Як би там не було, тут ми маємо, здається, найдокладніше занотування подій світової революційної ваги, а також події з наукового і технічного поступу.

Після цього календарного відділу читаємо вірші і пісні пролетарські. Тут бачимо Інтернаціонал, Червоний Прапор в перекладі Євгена Касьяненка, Івана Франка — Вічний Революціонер, Шевченка — Заповіт, Жалібний Марш, Комсомольський Гімн то що. Добір удалий, бо інтернаціональну пісню зв'язано з українськими революційними гімнами і віршами і тим робом уводить українського робітника від свого революційного національного оточення в світ революційної міжнародньої боротьби.

Потому іде науковий відділ, який як раз починається викладом про науку Дарвіна. Нариси геології, людина, первісні раси, світло, сонце, закон всесвітнього тяжіння, знову літературний нарис Плевака про Франка з приводу 10 річниці, уривок з праці Леніна „Марксове розуміння історії“ і зрештою нарис про становище українського і білоруського населення в Польщі, земельна реформа то що — ось зміст

календаря. Знову тут бракує для повноти статті про Буковину і Басарабію та Карпатську Україну. Може було-б потрібно дати нарис з революції на Україні і в Росії. Крім того, на жаль, ніде не подано змісту покажчика. Поминувши ці недостаті, які видавництво повинне виправити при повторнім виданні, треба признати, що цей календарик на загал має симпатичний вигляд і, певно, сповнить свою роль серед 400.000 українського населення Канади.

Наша нотатка не була-б повною, коли-б ми не згадали про статтю за товариша Блакитного, що уміщена наприкінці і до певної міри доповнює зазначений вище брак матеріалів про Радянську Україну.

Календар має ще одну дуже симпатичну рису, якої як раз бракує нашим радянським виданням: він наповнений гарними ілюстраціями, табличками, портретами та карикатурами, класового змісту, зокрібно бачимо тут яскраве зображення того, як робітника визискується, як робітник лупає молотом мур капіталізму, що вже дав щілину і тріскає; тут бачимо озброєний мир, де жовнірів навантажено зброєю так, що аж згінулися, знову — капіталізм в виді гори з черепів і, зрештою, фотознімки робітничої школи то-що. Мені випадково довелося показати цю книжку товаришам і вони всі без винятку були захоплені гарним та мальовничим виглядом всіх тих карикатур та образків, поданих в цій книжечці, що має всього яких 126 сторінок. Ціна теж — 70 копійок на американські відносини не є надто велика. Папір добрий і технічне виконання гарне. На першій сторінці окладинки змальовано робітника американця, що через океан подає руку робітникові європейцеві.

Г. П.

Самюел Боал. Розвиток людства, переклад Бориско, 1926. Бібліотека й друкарня „Новий світ“, Монреаль, 60 ст. 25 цент. Характерною прикметою брошури — це образні діаграми й схеми, що надзвичайно просто і ясно в самому тексті виказують різні моменти з доби життя землі та людського роду. „Годинник“ на перших сторінках показує відношення між різними добами життя землі, при чім, як виявляється, найбільшу масу забирає огняна доба (чотири години), а життя людини навіть не займає й одної години, хоча, як показано в числах на останній сторінці, людина живе вже 240.000 літ, тоді як земля існує вже 72.000.000 років. Як на популярний нарис, таке точне означення не тільки не шкодить „відносній правді про землю“, а помагає.

В тексті також показано в схематичній формі різні доби з життя людського роду, а саме індустріальна, хліборобська, скотарська, ловецька, мандрівна, лісова. В сучаснім суспільстві, як видно з одної ілюстрації, підвалиною буття є трикутник, на якому позначено долар. Не маючи англійського оригінала, не можемо ми порівняти близькість українського тексту до англійського, але мова могла-б бути і кращою.

З приводу цих книжок, як і всього видавництва „Новий Світ“, можна зазначити ще одне: подібно, як і видавництво „Українських Робітничих Вістей“ та „Організації робітничих домів“, воно являє собою величезний здобуток української робітничої еміграції в Канаді. Можна навіть сказати, що цей здобуток далеко більший в Манітобі і Квебеку, ніж в Злучених Державах, хоча українська іміграція в Канаді значно менша кількістю, ніж в країні на південь від Великих Озер.

Щоб українським читачам стала ясніша картина робітничого і українського життя в Канаді, пригадаймо кілька моментів. Найбільшим часописом в українській мові в Канаді є „Українські Робітничі Вісті“ що виходять двічі на тиждень. Далі в однім приміщенні з УРВ існує видавництво, що видало десяток книжок, єсть бібліотека, школа. В цілій Канаді єсть коло 30 народніх домів, побудованих робітниками, а ці дійсно гарні дома належать робітничим організаціям, що носять назву Товариства Українських Робітничо-Фармерських Домів. Крім того існує робітнича запомогова організація. В цих домах зосереджено все громадське життя канадійських фармерів та робітників. Далі маємо часопис „Фармерське Життя“, тиждневє видання, добре поставлене, „Робітницю“ — місячник для жіноцтва — робітниць. Крім робітничих часописів, тут виходить ще кілька ліберальних чи то клерикальних українських органів, „Український Голос“, „Канадійський Фармер“ то що. Єсть кілька бурс і коледжі, утримувані різними клерикальними, попівськими організаціями для обертання українських робітників на різні „справжні віри“, а в дійсності для асиміляції. Та найцікавіше ось що: всі ці буржуазні газети, товариства, організації, спілки, як союз учителів, всі ці українці — члени парламентів — все таки пасуть задніх що до організованости в порівнанні з робітничим рухом, що утримує кілька газет, видавництв, шкіл і всяких товариств, не кажучи вже про те,

що робітництво бере масову участь в політичній і комуністичній русі. Хоча „Новий Світ“, як видно, — приватне видавництво, але виконує велике культурно-політичне завдання і служить своєю роботою революційній справі канадійського українського робітництва.

Г. П.

Pantlen. Märkte und Messen. H. d. St. Iena. 1925.

Література про ярмарки і на Заході, і у нас має або проспектно-рекламний характер, або подає голий перелік фактичних матеріалів, або, в кращому разі, ганить або вихваляє який-небудь ярмарок. Якщо виключити капітальні, але за те застарілі роботи Аксакова („Украинские ярмарки“), Денисова і Канделака, то наша ярмаркова література зафарблена місцевим колоритом. Ми маємо чимало робіт, часто дуже гарних, за окремі ярмарки (напр., Нижегородський і Київський Контрактовий). Але нема таких робіт, щоб розглядали ярмаркову торгівлю в аспекті розвитку нашого народного господарства.

Тим цінніша рецензована робота Пантлена про ринки та ярмарки. Автор ставить собі завдання дати всеосяжний розгляд ярмаркової торгівлі. І дійсно, в роботі, що рецензується, ми знаходимо розгляд ярмаркової торгівлі в різних країнах.

Часова перспектива викладу теж досить широка. За теоретичною частиною іде історичний начерк розвитку ярмарків до кінця минулого століття, що дає змогу авторові в дальшому викладі зосередити увагу читача тільки на сучасних ярмарках. Сучасні ярмарки представлені досить докладно (а германські до найдрібніших деталей. Взагалі, погляд скривдженої, в наслідок війни, Германії весь час проглядає в оцінках автора). Автор докладно зупиняється на характерних для кожного ярмарку моментах організаційного, економічного та політичного порядку. Врешті, освітлено практику регулювання та об'єднання ярмарків.

Автор ставить собі з самого початку задачу дати визначення поняття ярмарку. А для цього конче треба означити поняття ринку, що одною з його відмін є ярмарок. Під ринком Пантлен розуміє „регулярний зв'язок між покупцем та продавцем для вирівнювання подання й попиту“. Залежно від свого розвитку ринок розпадається на такі відміни: тижневий ринок (базари), річний ринок (роздрібний ярмарок), оптовий ярмарок (Messe), спеціальний ринок, аукціони, ярмарок зразків і біржа. Остання є найвища форма організації ринку, являючи собою ринок тільки відсутніх замісних товарів. Ознаку товарної замісності покладено в основу розмежування різних відмін оптового ярмарку. Вони розпадаються на ярмарки наявного товару (товарові ярмарки) і ярмарки зразків. В господарсько-відсталих країнах, напр. в Росії і на Україні, ще є товарові ярмарки. На Заході сучасна форма ярмарків — ярмарки зразків. Вони відрізняються від біржі, по-перше, тимчасовим характером; по-друге тим, що хоч і являють собою ринок відсутніх замісних товарів, але торгівля переводиться на них не за абстрактами стандартів, а за конкретними зразками. Слід, проте, відзначити, що сучасні ярмарки зразків методом торгівлі чим раз більше подобають на біржі. Таким способом сучасний ярмарок зразків складається ніби з двох частин: з ярмарку зразків і з ярмарку стандартів.

Між ярмарками треба розрізняти так звані спеціальні ярмарки, що охоплюють тільки одну або де-кілька товарних груп. Між німецькими ярмарками автор вирізняє Ляйпцігський ярмарок, що як наш союзний „Нижегородський“ становить „кон'юнктурний барометр для ділового світу“.

Значіння ярмарків зразків, на думку автора, в тім, що вони здешевлюють зв'язок продуцента із споживачем, надто проти інституту вояжерів, і подовжують радіус збуту. Значіння ярмарків зростає за світової війни і після неї, цеб-то в періоді дезорганізації світових господарських зв'язків і товарного голоду. Зовнішньо торговельне значіння ярмарків найбільше зростає саме по скінченні війни: як виставок експортних можливостей країни, в наслідок війни відірваної на багато років від світового ринку.

Ярмарок „став новою ланкою народного і світового господарства і т. ч. головним засобом відновлення германської промисловості“. Се значіння ярмарків, безсумніву перебільшено підкреслене в наведених словах нашого автора, визнав в Германії і уряд і об'єднання промисловців та торговців.

І в інших країнах за світової війни спостерігалось ярмаркове оживлення. Автор відзначає економічні причини цього явища: труднощі обміну і брак багатьох товарів. Але, на думку нашого автора, на перший план при заснуванні „військових ярмарків“ виступили глибші господарсько-політичні мотиви. Сі мотиви живилися намаганням економічно відтиснути і ізолювати Германію (автор — німець). З цього

погляду ярмарки могли відіграти роль виставок експортних можливостей. А се мало найбільшу вагу для нових державних утворень, що народились з вогню та попелу світової війни. Ось такий Лондонський ярмарок, мета якого була в тім, „щоб виперти такий ненавидний французам Ляйпцігський ярмарок з місця, що він займав на світовому ринкові“; далі ярмарки Парижа і Бордо. В Англії військові і післявійськові ярмарки (Лондон, Бірмінгем, Глазго) мають явно промислово-виховний характер. Їх кінцева мета — утворити економічно-незалежну Британську світову імперію — план скерований перш за все проти Германії.

„На протилежність одверто бойовому характерові французьких та англійських ярмарків, військові ярмарки нейтральних країн творились під знаком сприяння господарській самостійності“.

В післявоєнній економіці виникла і новітня форма ярмарку: довізний ярмарок власної промисловости, уряджуваний на території іншої країни. Вперше ярмарок такого типу організує Франція в Базелі (Швейцарія) в осени 1920 р. Проте, цей ярмарок великого успіху не мав. Більше вдавсь організований там таки трохи пізніше Бельгійський ярмарок зразків.

І ярмарки були захоплені прагненням до регулювання господарського життя. Ся течія — найхарактерніша ознака сучасного господарства, надто в військовій і післявійськовій її фазі. Що-до ярмарків ця течія виявляється в прямуванні знищити конкуренцію між ярмарками. Засіб — економічно-доцільний розподіл ярмарків в часі (Італія, Германія) і в простороні (Англія, Швейцарія). Існують навіть проекти утворення міжнародного об'єднання ярмарків.

Не думаємо проте (автор не зачіпає цього питання), щоб ці об'єднання могли дати помітні наслідки. Пригадаймо хоч неуспіх германського об'єднання в наслідок суперечности інтересів тих, що були об'єднані (головн. чин. Ляйпціга, з його найбільшим в Германії ярмарком). Отже „Інтернаціонал ярмарків“ навряд чи можливий. Інтереси кожного ярмарку суперечать інтересам багатьох інших ярмарків на території тої самої держави. А що до взаємних відносин ярмарків, що знаходяться в різних державах, то треба взяти ще до уваги національно-капіталістичні суперечності.

Брак критичного оцінення окремих відмін ярмаркової торгівлі і змагання дати прогноз розвитку ярмарків становить, на нашу думку, головну хибу роботи, що рецензується. Її головна вартість і цікавість — в цілому узагальненні величезних фактичних матеріалів про ярмарки геть аж до останнього часу.

І. Бак

Яхонтов, А. П. Переселение за пределы Украины. — Ст. 1 — 64 160. Харків 1926 р.

„Питання переселення стають нині в зовсім нових національних, соціально-політичних і економічних умовах. Раніш переселенська справа служила завданням агресивної політики, вона була знаряддям економічного й політичного пригнічення малих і слабих націй, не відповідала інтересам широких трудових мас населення. Тепер-же завдання переселення зв'язані з головнішими господарськими завданнями Радянської влади, допомагаючи всебічному розвитку продукційних сил сільського господарства“.

Зазначеними словами автор починає свою книжку, підкреслюючи в дальших рядках гостроту переселенської справи на Україні. За відомостями автора, поданими на підставі останніх офіційних матеріалів, на 1-ше жовтня 1931 року на Україні буде 574.000 дворів (числячи 2,4 робітників на середній двір з 5,2 їдцями), що їх треба задовольнити переселенням на південь України, або інтенсифікацією сільського господарства, або розвитком сільсько-господарської промисловости, або відходом на заробітки.

Але, як це доводить автор, ні переселення на південь України, ні інтенсифікація сільського господарства, ні розвиток промисловости, так фабрично-заводської, як і кустарної, ні заробітки, — все це разом лише полегшить, але не розв'яже цілком аграрної перенаселености України. Тому, ще постановою IX Всеукраїнського З'їзду Рад визнано за необхідне вжити заходів перед Союзним Урядом про надання права селянам України переселятися на вільні землі інших частин Союзу.

Від відповідних органів Республіки вимагається певна плановість переселенської справи, боротьба з самовільними переселеннями. Мета книжки т. Яхонтова, як це він зазначає в передмові, і полягає в тому, щоб полегшити робітникам на місцях складання реальних планів переселення, намітивши ті райони, відкіля насамперед

організовано слід переселяти селян, а з другого боку ті райони, куди слід направ-
ляти осадчих.

Тому автор далі дає в своїй книжці такі розділи: переселення за межі України
до революції, перспективи переселення до СРСР, райони майбутнього заселення на
найближчі роки, перспективний план переселення за межі України, обслідування
нових районів майбутніх українських осад, переселенський музей і підготовка спе-
ціалістів переселенської справи на Україні.

Книжка автора, безумовно, досягне своєї мети, вона допоможе складанню
реальних планів переселення, але тільки допоможе, а не розв'яже цілком цю справу.

Занадто конспективно, стисло написано книжку і багато пунктів потребують
більш поглибленого, розвинутого викладу. Відповідні карти і діаграми збільшили-б
вартість книжки. Книжка більше виграла-б, коли-б було дано глибокий науковий
історично-економічний аналіз переселенської справи на Україні, а також подано
докладний географічно-економічний огляд майбутніх українських осад.

Але і в примітивному вигляді книжка корисна: вона ставить певні акту-
альні питання і допомагає їх розв'язати.

К. Дубняк

Дм. Толбузин. „Як влаштувати сільський театр“—вказівки в справ
театральної техніки. Переклав і переробив К. Кошевський. „Книгоспілка“. 1926 р.
Стор. 59, тир. 5000. Ціна 35 коп.

Технічна театральна література українською мовою — дуже бідна. Крім „те-
атрального poradnika“ (на 5 томів) Дніпросоюзу, виданого ще либонь 18 року, ми
не маємо нічого іншого. Однак, саме тепер, з нечуваним, велетенським зростом
театральної мережі — сільських та робітничих клубних театрів, що кількість їх
обчислюється на тисячі, — як ніколи відчувається потреба в подібних poradnikakh,
що знайомили-б розпорошені масові театральні осередки з елементарною технікою
театральної справи. Тому заходи Книгоспілки що до видання популярного театраль-
ного підручника, треба звичайно вітати. Проте, на жаль, доводиться визнати, що
брошура Дм. Толбузина та К. Кошевського не задовольняє цієї потреби й не відпо-
відає тим вимогам, що їх треба ставити театральному poradnikovi — з одного боку,
загалом популярній технічній книзі, зорієнтованій на масового, некваліфікованого
читача — з другого.

В першому (яко театральний poradnik) її складено безсистемно і не зорієнто-
вано на обмежені матеріальні засоби та незначний асортимент технічних можливостей
села. В другому (яко технічна книжка) — вона місцями не популярна, і не матиме
прикладного значіння. Загалом — годі сподіватися, щоб некваліфікований, зовсім не
знайомий з засадами театральної техніки, сільський аматор, ідучи за її вказівками,
спромігся добре організувати свій театр.

За найбільшу — основну хибу брошури слід визнати те, що автори не додер-
жуються якоїсь одної певної системи обладнання сцени. Що правда, — в наших склад-
них умовах шукань і будівництва нового театру — важко підчас знайти межі, де
кінчається одна система та починається інша. Однак, од популярної брошури, та
ще й чисто практичного значіння, мусимо вимагати бодай ясної та чіткої класифікації
театральних прийомів відповідно до того чи иншого напрямку. Автори-ж цієї бро-
шури просто накопичують уривки з низки різних систем сценічного обладнання, лиша-
ючи, очевидно, читачам самим дібрати в них толку. В той час, як треба було схарак-
теризувати всі системи, зазнакомити з ними сільського аматора, а якусь одну (най-
зручнішу для села — відповідну формі, що панує, та дешевшу) докладно розібрати,
і на ній побудувати всі свої практичні вказівки.

Загальну схему сценічного устаткування подано з натуралістичного театру з
домішанням сукон, станків та ще деяких новаторств. Нині ми вже маємо (в росій-
ській спеціальній літературі) досконаліші й простіші устаткування сільського театру —
нейтральні що до формального напрямку, але зорієнтовані на можливості села. Це —
що до інженерії сцени. Що до обладнання (зовнішнього), то зокрема треба дивува-
тися — чому автори майже нічого не говорять про систему параванів. Їх вони згадують
лише мимохідь — як про один з елементів декорування, в той час, як параван може
стати за принцип і на ньому можна будувати цілу систему обладнання, — систему на
нашу думку, як-найдевшу, портативнішу, зрозумілу для пересічного глядача —
компромісну між реалістичним театром та конструктивним обладнанням, — і тому
гідну того, щоб її пропагувати для сільського театру на зміну застарілим натура-
лістичним декораціям.

Також не згадується в книзі й одним словом про конструктивне устаткування. А тимчасом не в одному селі вже є спроби йому наслідувати. А навіть коли й ні, то, читаючи по журналах про конструктивні декорації по великих театрах, село цікавиться знати, що то воно є, і в праві вимагати, щоб театральний порадник зазнайомив його з цим ділом детально.

Загалом автори зовсім не виходили з міркувань економії, орієнтуючись на мізерну купівельну спроможність села. А наше завдання саме вказати найдешевший шлях до влаштування театру.

Отже найбільше зупиняються автори на павільйонній системі, вважаючи, що вона найпоширеніша на селі. (На нашу думку павільйонна система панує по містечкових театрах, а не сільських. Село з цієї системи найчастіше знає лише дві форми: ліс та хату. Тому навряд чи мають практичне значіння побажання авторів неодмінно дати повний набір — краєвид, ліс, кімнату багату, бідну та хату). Однак і в цій системі поводяться недбало й знову - ж таки не зважаючи на мізерні кошти сільських театрів. Замість характеристики повного комплексу павільйонних декорацій, слід було - б дати вказівки, як з одної хати через приставки, додатки, навішування й інші дешеві прийоми зробити три, чотири, п'ять, десять варіантів.

Гірше за інші розроблено відділ сценічного освітлення. Правда, в сільському театрі, де раз - у - раз нема електрики, справа освітлення як - найтяжча. Але саме через це цій справі треба було віддати як - найбільше уваги та вказати шляхи, як її організувати примітивно. Серед порад, приміром, зовсім не вказується — яким чином побільшити примітивне гасове освітлення. Ні словечком не згадується про рефлектори та не подається, як їх кустарно зробити з бляхи, скла, дзеркала і т. и. Мало уваги віддається масному паперові й т. д.

Не краще стоїть справа із сценічними ефектами, — як робити вітер, воду, грім, блискавку, дощ і т. и. Техніки цієї дуже важливої галузі зовсім нема, бо не можна вважати, приміром, за техніку дощу такий коротесенький абзац: „Металеve решето зі жменю сухого гороху чи квасолі рухають таким чином (?), щоби втворити відповідні згуки дощу (?)“. До інших ефектів нема й таких указівок, та й те всі вони зорієнтовані на електрику.

Відділ убрання — зовсім не задовольняє. Мало сказати, що воно „має відповідати епосі“. А як цього додержати на селі, де може й нема людей, що знаються на епохах? Яким матеріалом користуватися?

Відділ гриму дає зовсім обмаль практичних порад. Той, хто гримуватися не вмів, перечитавши цю книжку, гримуватися не навчиться. В розділі навіть нема малюнків — а без них жодні вказівки не матимуть практичного значіння. Малюнків загалом у брошурі надто мало. Подібні брошури слід головним чином будувати саме на ілюстраціях.

Відчувається в книзі непевність перекладача вживанні термінології театральною укр. мовою. Деякі терміни він перекладає, деякі лишає незмінними. Якщо це до певної міри можна виправдати, пославшись на загалом невстановлену театральну термінологію українську, то аж ніяк не можна виправдати недбалого поводження з чужоземними словами. Якщо технічного терміну треба вжити, то необхідно зараз же його пояснити. Приміром, — реостат, акустика і т. и.

Трапляються прикрі помилки в зворотах та невдалі вирази.

В цілому скористати брошуру на селі можна буде — добре коли на 100%.

Ю. Смолич

Я. Щоголів. Поезії. Передмова, вибір М. Зерова. Книгоспілка (Літературна Бібліотека). Київ XL, IV + 96 стор.

Яків Щоголів — як справедливо зазначає автор передмови рецензованої книжки, — „належить у нас до поетів, щиро репрезентованих по хрестоматіях, але мало знаних у цілості“. Його занадто рано визнано за класика, — а класиків як відомо, дуже шанують, але мало читають. Тим часом Щоголів — дійсно класик і знайомство з його творчістю, з його багатою, блискучою мовою в чималій мірі буде корисне для дуже багатьох прихильників української культури. Сказане а priori означає відношення рецензента до згаданої книжки: появу її можна тільки вітати, і коли доводиться жалкувати, то тільки за тим, що вибір поезій зроблено дуже строго, що в книжку не попали деякі поезії, безумовно варті того; напр., не попали: „Колядки“, „Травень“. „Ніч св. Валентина“ і ще деякі.

Як і в інших випусках „Літературної Бібліотеки“, значне місце займає вступна стаття — в даній книжці М. Зерова, „Непривітаний співець“. Це перша, дійсно

історично - літературна характеристика українського поета, бо все, що ми мали досі, — тільки критичні етюди, на теперішні вимоги — дуже сумнівної вартості, або розвідки про окремі питання життя й творчості поетової, або, нарешті, зібрання сирих матеріалів на потребу майбутнім дослідникам. М. Зеров дав живу й яскраву характеристику Щоголева, що коротко сформулював отак: „Запінний цвіркун“ (як уважав де-хто з його друзів) — в житті, запінений романтик — у літературі, він уперто підкреслював свою патріархальність та несучасність. Життя весь час наспівувало йому, як наддніпрянські луки одному з його персонажів баладних: „Опізнівся ти, козаче!“ — а він приймав ті слова, як голос найбільшої хвали, і доживав віку непохитний і замкнений, утворивши з свого харківського дому самотний і відлюдний хутір, заховуючи в своїй літерат. роботі теми й засоби часів своєї молодості...“ (IX). Цю замкненість, відокремленість і своєрідність М. Зеров показує не тільки на фактах особистого життя поетового, а й на аналізі творчості його, його тематики й поетичних засобів. Дуже переконувачими й показовими здаються нам ті паралелі, які робить при цьому М. Зеров: паралелі ці (між „Бабусиною казкою“ та „Бабушкою и внуком“ А. Майкова, між перекладами 136 псалма Щоголева і Руданського) дозволяють нам точно з'ясувати собі суть поетичної особовості Щоголева; так само порівняння з деякими окремими висловами Метлинського дозволяють уважати поетичну ідеологію Щоголева за своєрідне переживання козакофільства 30 — 40-х років.

Можна вказати тільки кілька фактів, якими, можливо, слід би було доповнити прекрасну статтю М. Зерова. Так, характеризуючи „старосвітські“ погляди поета на поезію, його читачівські вподобання, автор подає „список зразкових поетів, яких він рекомендує одній з пізніших своїх дописувачок“. В pendant до характеристики Щоголева, як читача взагалі, не вадило б згадати і про смаки його, як читача українського, тим більш, що смаки ці теж дуже своєрідні. В тому самому листі, про який згадує М. Зеров, поет радить свою кореспондентку „з увагою прочитати твори таких письменників, як Квітка, Марко-Вовчок, Стороженко, що писали чистою українською мовою, мовою центральної України, без примішування російської й польської“. Перше згадано ще й Гулака-Артемовського, та потім Щоголів його ім'я закреслив. Дуже характерно, що в цьому спискові нема Шевченка: його Щоголів не любив, як за політичні мотиви, так і за „дьюготь“ в його творах. Останнє давало йому привід часто протиставляти себе, свою творчість Шевченкові й його послідователям. „Есть же ехидники, що погодитися не можуть у старому лірникові з силою і браком дьюгтю“ — пише він до І. М. Дерев'янкина (15 II. 1891). Або в другому листі (25. V. 1891): „Я поспробував раз дати книгу, що можна було взяти у руки без рукавичок. Подивилися на неї й сказали: „не годиться — дьюгтем не смердить!“; порівн. ще там такі: „Досить згадати останню вечірку в Петербурзі — не згадали ні одним словом незабутнього отця української літератури — Квітку, а тим часом послали телеграму Глібову; а коли ви не близько знаєте, що таке Глібів (Дідусь Кенар), так визнаєте з числа галицького „Дзвоника“, що посилається разом із цим. Це число маленьке, але досить важке, щоб вбити на смерть старого бика“. Ці уваги поряд із ще деякими читачівськими признаннями поета (так, в листі до Дерев'янкина 12. VII 1891 р., повстаючи проти епітету „великий“, яким наділив його ревний почитатель, Щоголів каже: „Я думаю, що, коли ви, не ставлячи мене на підмошки, скажете, що я такий само добрий поет, як хоча-б от шотландський поет Томас Мур, то ви будете до мене справедливі і заспокоїте моє сумління“; а 3. III. 1892 р. він згадує, що „перечитавши за зиму, усоте вже, чималу купу романів Вальтер-Скотта (мого ідеалу), тепер, дожидаючись, коли дика птиця летітиме з вирію, почав читати „Записки ружейного охотника Оренбургской губернии“ Аксакова, що роблю рік-в-рік, 36 років підряд, завжди в лютому й березні“) характеризують читачівські смаки поета значно повніше й рельєфніше, ніж той невеликий список імен поетів, що М. Зеров подав на стор. XX і що для 90-х років навряд чи є ознакою „старосвітскости“.

З другого боку, було б добре для характеристики Щоголева, саме як „непривітаного співця“, згадати докладніше й систематичніше про відношення читачів до творчості поета. Тут можна згадати, приміром, одзів про перші поетичні спроби Щоголева якогось С. Б. (мабуть, Степана Бурачка, редактора „Маяка“), далеко різкіший тоном од рецензії Білинського, що, на поширену гадку, припинила нормальний розвиток таланту нашого поета. З приводу поезії „На згадування Климовського“, де говорилося, що Климовський „співав... той степ і ту волю“, критик зауважує: „От радість, подумаєш, буйна воля! Еге-ж, його час був такий; а вам, братіки, навіщо зневажати прах наших предків, піднімаючи з могил їх столітній порох

їхньої буйної волі, з усіма її страхіттями й відразливими проявами"; і двома сторінками далі: „її (поезію Щ.) так само можна прикласти до пам'яті кожного безіменного складача народніх пісень (як до самого Климовського)* („Маяк“, 1844, т. XIII, ст. 15, 17). Тільки мимохідь, побіжно, згадана стаття Михайла Комарова („Ворскло“) („Діло“ 1883, № 47), зовсім не згадана рецензія в „Одеському Віснику“ (1884, № 50), доволі велика стаття С. Русової: „Литературная характеристика местных писателей“, IV („Харьк. Губ. Ведом.“ 1891, № 86), поезія Н. Шамраєва „Лірнику“ („Складка“, 1857, ст. 7 — 8) і т. д. Згадуємо ці статті не як бібліографічні прогріхи автора вступної статті, а які свідчення читачів, що дають дещо нове до характеристики відношення читачів до нашого поета.

Сказаним, власне, можна і обмежитися: зроблені уваги ні в якому разі не мали на меті змалити цінності роботи М. Зерова, а тільки уточнити й конкретизувати деякі його твердження.

І. Айзеншток

Твори Івана Котляревського. За редакцією, з переднім словом та примітками Акад. Сергія Єфремова. ДВУ. (Бібліотека Українських Класиків). 1926, 366 стр.

ДВУ, врешті, почало виконувати завдання, що давно вже стоїть на „порядку денному“ видавничої справи, — видавати „Бібліотеку Українських Класиків“. Вийшли І. Котляревський і С. Васильченко, за ними йдуть Марко Вовчок і Гулак-Артемовський, а в проспектах видавництва обіцяє ще Куліша, Федьковича, Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Кобилянську і ин. Томик Котляревського, що перед нами, дає можливість оцінювати гарний почин ДВУ не за планами і проспектами тільки, але й на практиці.

Редакторський апарат рецензованого томика знаходиться в руках акад. С. Єфремова. Останній досить відомий, як редактор Котляревського — його видання поета виходило двічі і критика поставилася до нього дуже прихильно. Це видання, по суті, є передрук попереднього видання „Творів“, що вийшло 1918 року: змінена тільки вступна стаття (замість неї — в нашому виданні коротеньке „переднє слово“: „На преломі двох епох“), виключена „Ода до князя Куракина“ і деякі „бібліографічні та біографічні розвідки“ („Дім Котляревського в Полтаві“, „Могила Котляревського“ і ин.) Тексти трьох головних творів Котляревського — „Енеїда“, „Наталка-Полтавка“, „Москаль Чарівник“, — оскільки можна помітити, перевидані без жодних змін проти видання 1918 року. Про це слід пожалувати, бо за вісім останніх років змінилися вимоги, ставлені до видання класиків, і те, на що не звертали уваги і чому не надавали великого значіння тоді, нині кладеться мало не „во главу угла“. Я маю на увазі проблему „канонічного тексту“, проблему, над якою повинен подумати, на якій повинен зупинитися кожен редактор класиків.

В виданні 1918 р. підійшов до цієї проблеми і С. О. Єфремов. Відзначаючи пропуск в останній сцені ремарки Москаля він вказує, що пропуск цей може бути відновлений за тим автографом, з якого друкувалося перше видання п'єси (1841) і який переходується в рукописному відділі Російської Академії Наук. „З розгляду цього автографа виявилось, — продовжує С. О. Єфремов, — що перше видання „Москаля-Чарівника“ взагалі зроблено було досить недбало і через те чимало в йому пороблено помилок, окрім того, редакція „Українського збірника“ (де вперше був надрукований „Москаль Чарівник“ І. А.) пробувала ще і виправляти подекуди текст Котляревського і од себе внесла деякі зміни. Т. ч. автограф не тільки поміг поставити на своїм місці зазначений пропуск, але і взагалі дати виправлений і звірнений з первотвором текст, між иншим новий кінець п'єси... не кажучи вже про силу дрібніших поправок, що часто міняють зміст. Виправлений по автографу текст „Москаля Чарівника“, який з'являється друком у такому варіанті оце вперше, можна тепер покласти в основу дослідів коло студювання над п'єсою Котляревського“ (Вид. 1918, ст. 164). С. О. Єфремов скористувався в даному випадку з роботи П. Зайцева; тим часом Зайцев, як каже пізніший дослідник, „усього тексту не перевірів: виправивши переважно кінець п'єси та дрібні помилки (не всі) попередніх видань... він не помітив її найбільшої хибі — що в них пропущено цілу сценку“... (Павло Филипович. До тексту „Москаля Чарівника“ — Зап. Іст. Філол. Відділу В. У. А. Н. кн. IV, 1924, ст. 236). В цьому виданні ця пропущена сценка (в яві VII) відновлена, але відповідне місце примітки дословно повторює наведену вище цитату (див. вид. 1926, стр. 364 — 365), не згадуючи про пізніші поправки П. Филиповича. Уважному читачеві так і неясно, чи використано, врешті, цілком автограф Котляревського і чи є

поданий текст „Москаля Чарівника“ справді такий, який „можна тепер покласти в основу дослідів коло студіювання над п'есою Котляревського“.

Свої редакторські принципи С. О. Єфремов розкриває в примітці до „Енеїди“; сказавши про те, що П. Житецький „поклав ґрунт для наукового видання творів Котляревського, яке ще чекає черги на себе та працівників своїх“, він продовжує: „Наше видання не має ні такої мети, ні, певна річ, якихось наукових претензій. Малося на думці просто дати нашій публіці путяще і — що найголовніше — вивірене видання творів Котляревського, очищене від тих довільних поправок, що поробили пізніші видавці“ (стр. 349). Що до „Енеїди“, то за основний текст взято (і цілком справедливо!) харківське видання книгаря М. Волохинова, 1842 года „Од його — додає С. О. Єфремов, — одійшли ми тільки правописом, прийнявши загально тепер признаний для української мови та в деяких місцях брали з інших текстів варіанти, коли вони адавались нам більш відповідними до мови або до загального характеру невмирущої поеми, з якої починає свій вік новітнє українське письменство. Ці нечисленні варіанти майже всі згадано в... увагах та примітках“ (стр. 350).

Можна, звичайно, багато сперечатись про слушність такого редакторського підходу, надто видаючи класиків. Авторіві цієї замітки, він, сей підхід, здається не-науковим пережитком старих редакторських прийомів, коли редактор думав, що має право накидати авторіві-класикові, якого редагує, своє співавторство, свої особисті вподобання робити канonom. Якщо Котляревський в виданню 1809 року писав „Узяв копійку за труди“, а в виданню 1842 р. змінив цей рядок на „Взяв півалтина за труди“, — у нього, очевидно, були до цього якісь підстави, які ми повинні взяти до уваги, прийняти їх як факт, хоч би це й було нам не до вподоби.

С. О. Єфремов, — слід це відзначити, — поставився до такого роду поправок надзвичайно обережно, вводючи їх тільки в поодиноких випадках; в сукупності всіх цих поправок-варіантів важко доглянути якусь провідну єдину думку. Тим сумніше, що вони є в цьому виданню: Котляревський заслуговував би цілком виправленого видання і редактор мав змогу таке видання дати.

Деякі непорозуміння виникають і з приводу тексту „Наталки Полтавки“. До останнього часу за основний текст brano текст першого видання п'еси, що випустив І. Срезневський 1838 р. Авторіві цих рядків пощастило розшукати автограф п'еси, і з дослідження його виявилось, що Срезневський, видаючи „Наталку Полтавку“, вніс в неї багато поправок та спотворень. Натурально, наслідки нашого дослідження можна буде використати аж у майбутньому, — а поки що за основу належить брати іменню видання Срезневського. Тим часом, текст нового видання Єфремова багато де в чому відрізняється від видання Срезневського; де-кілька прикладів, взятих навгад, стверджують це.

Текст Срезневського.

Микола (один) — Один собі живу на світі, як билинка на полі, сирота без роду, без племені, без талану і без приюту. Що робить і сам не знаю. Був в городі, шукав міста, але скрізь **спізнився** (думає). Одважусь в пекло на три дні! Піду на Тамань, пристану до Чорноморців. Хоч із мене і не показний Козак буде; та єсть-же і негідніші од мене... **Люблю** я Козаків за їх **обичай**: вони коли не п'ють, то людей б'ють, а все не гуляють... Заспіваю лишень пісню їх, що мене старий Запорожець Сторчогляд вивчив...

Так і я з чорноморцями буду тетерю їсти, горілку пити, люльку курити і Черкес бити. Тільки там треба утаїти, що я письменний: у них, кажуть, із розумом не треба висоватись. Та **се** невелика штука: і **дурнем** не трудно прикинутись (ст. 42 — 43).

Сама пісня, якої співає Микола, надрукована у Єфремова зовсім инакше, ніж у виданню Срезневського:

Текст Єфремова.

Микола (сам) — Один собі живу на світі, як билинка в полі! Сирота — без роду, без племені, без талану і без приюту... Що робить і сам не знаю: Був у городі, шукав **місця** — але скрізь **опізнився** (думає). Одважусь у пекло на три дні. Піду на Тамань, пристану до Чорноморців. Хоч із мене і не **назистий** козак буде, та єсть-же і негідніші від мене. **Любив** я козаків за їх **звичай**: вони коли не п'ють, то людей б'ють, а все не гуляють... Заспіваю лишень пісню їх, що мене старий Запорожець Сторгогляд вивчив...

Так і **буду** я з чорноморцями; **буду** тетерю їсти, горілку пити, люльку курити і Черкес бити. Тільки там треба утаїти, що я письменний, у них, кажуть, із розумом не треба висуватись. Та **це** невелика штука: і **дурним** не трудно прикинутись (ст. 277, 278).

Гомін, гомін по діброві,
Туман поле покриває,
Мати сина, мати сина,
Мати сина проганяє.

Замість :

Гомін, гомін, гомін, гомін по діброві
Туман поле покриває, — мати сина виганяє...

Або у Срезневського надруковано :

Сівши над водою, проклинає долю,
а в виданню Єфремова ;

Та й сів над водою, проклинає долю.

В деяких місцях у Єфремова не тільки змінений текст, але й зовсім пропущені окремі слова і цілі фрази; це можна бачити з такого прикладу :

... А пан, **котрий** жениться на
простій дівці, **чи буде її вірно любити**,
чи буде їй щирим другом до смерти?
(Срезн., 37).

... А пан, **котрий** жениться на про-
стій дівці, чи буде їй щирим другом
до смерти? (Єфр., 273).

Останні три приклади я взяв з одної старої статті (Habent sua fata... — Голос Друку, 1922, Київ); вони стосувалися до видання 1918 року. З того факту, що всі вказані (як і велика кількість інших) помилок цілковито перенесено і в нинішнє видання, читач має право зробити висновок, що С. О. Єфремов не переглядав наново тексту „Наталки Полтавки“, не звіряв його з виданням Срезневського, а залишив свій, непоправний і попсований, текст, запозичений з якого-небудь пізнішого видання (Куліша?).

Хибні і помилки тексту, що я відзначив, дехто може вважати за дрібні, неважливі, а вказівки на них — ученою дріб'язковістю і т. д.

Мені можуть зауважити, що рецензоване видання, як визнає сам редактор, „не має... якихось наукових претензій“, що текстологічні поправки і вказівки, які я поробив, можна буде взяти до уваги при науковому академічному виданню Котляревського, що вони не мають великої ваги для того масового читача, якого, очевидно, має на увазі „Бібліотека українських класиків“. Я думаю, що саме цьому масовому читачеві „Бібліотеки“, — робфаковцеві, студентові, школяреві, — і треба мати перш за все точний і перевірений текст класиків, — бо саме він і вивчає цих класиків. Давати ж масам для вивчення неперевірених, неавторитетних текстів навряд чи раціонально: надто ми бідні ще на видавничі й наукові сили, щоб підняти по два видання кожного класика, — наукове і громадське. Треба виразно усвідомити і зрозуміти, що перші появляються лише поступово, протягом кількох років, можливо, десятиліть, а значить, загальноприступні видання повинні будуть до якогось часу їх заступати; через те ми й чуємо за собою право вимагати від редакторів класиків уважного відношення до текстологічних питань. Для Котляревського перегляд і перевірення текстів давно вже становить чергове завдання, і С. Єфремов зробив лише перші кроки до його здійснення; можна тільки побажати, щоб у наступних виданнях воно було здійснене цілком.

Я зупинився так докладно на текстах, які подає нове видання тому, що, як зауважив уже вище, — маю це за основне в редакторській роботі коло класиків. До сказаного слід додати дуже небагато. Незрозумілий пропуск „Оди до князя Куракина“, хоч про неї не раз згадується в вступній замітці і примітках. Що до останніх, то вони написані з властивою авторові яскравістю і ясністю думки і вислову і не дають приводу до якихось уваг з боку рецензента.

І. Айзеншток

Б. Дробинський та М. Колина. „Трасовина“ — постановка на 2 дії — 10 епізодів. Театральна бібліотека Книгоспілки. 1926 р. стор. 43, тир. 5000, ц. — 20 к.

Похвалитися репертуаром для сільського театру ми не можемо. Обминаючи навіть його формальну недосконалість з неприпустимими часом безграмотними помилками, вже самий зміст його надзвичайно обмежений та трафаретний. Тематика та сюжетність п'єс, розрахованих на сільського споживача, до цього часу обмежувалася рямцями громадянської війни, з переважним і найхарактернішим мотивом — політичний бандитизм (та й те скоріше подібний до карного бандитизму), боротьба

з ним та його ліквідація. НЕП'я, мирне будівництво, післявоєнний побут села — ще майже не знайшли собі місця в драматичній літературі нашої (виключаючи злободенні агітки). Коли перші з п'єс, що змальовували громадянську війну, впливали своєю свіжістю, своєю безпосередністю, то останні вражають своєю неоригінальністю, несамотійністю.

Виписавшись на „бандитських сюжетах“, молоді драматурги або примовкли, не наважуючись братися до складних тем сучасності, або знову й знову переспівують епізоди громадянської війни.

Димовщина дала новий товчок — за нею з'являються навали п'єс на сількорівство, на злочинства куркулів то що. Переважну більшість п'єс, виданих за цей рік (а не виданих ще більше), написано на одну сюжетну схему: через злочинство представників влади на місцях (голови сільради, КНС, чи КВД, кооперативу, — а то й усіх разом) не налагоджується робота на селі й підривається авторитет радвлади. Злочинство викриває сількор. За допомогою активістів села злочинців спіймано, і радвлада карає їх по заслугі.

Така й „Трясовина“. Сюжет страктовано поверхово, — з нехтуванням соціальних моментів та з перебільшеним заглибленням в моменти карні — за для ефектності театральної дії.

Цілком зрозуміло, що авторів ваблять колізії, які можна побудувати на тлі злочинства і т. п. Однак од докучливих сюжетів глядачів вже починає нудити, а село чекає на глибші теми та глибший підхід до них.

Проте в певних межах авторам неможна багато закинути. З сюжетом вони справилися не зле. Сумлінно його переказали ще раз і, хоч нового нічого не додали до раніш вже на цю тему написаних п'єс, проте подали дію цікаво й ефектно. Не зле зроблено п'єсу й з формального боку. Виставляти її на селі можна.

На жаль, нема тільки вказівок до постановок і режисерських зауважень до тексту, що їх так потребують недосвідчені сільські постановники. Це — хибі всіх наших театральних видань для села.

Треба категорично поставити перед видавництвами справу про те, як видавати п'єси для села, зважаючи на те, що там їх виставляють самотужки — без режисера — люди, що ніколи може великого театру й не бачили та не знаються на елементарних законах театральної справи. Якщо в п'єсах, розрахованих на великі театри, зайві ремарки лише заважають режисерові й зв'язують його фантазію, то на селі п'єса без коментарів зовсім майже до постановки непридатна.

Ще треба зауважити, що видавництво Книгоспілки зовсім загубило смак і художнє відчуття, розмальовуючи обкладинку в жовтогарячий кольор з зеленим — хоч і як любить село барвисті фарби, проте не годиться цувати йому смак і культивувати таке нехудожнє, неприродне й штучне сполучення кольорів.

Ю. Смолич

Грицько Коляда. Золоті Кучері. Лірика. Видання автора. 1926. Москва. Стор. 72. Ціна 50 коп.

Про першу книжку поем Г. Коляди було сказано, що в ній автор виявив потрібне обличчя, а саме такі: динамічне, селянське і пустотливе. В новій збірці немає вже селянських мотивів і немає „пустощів“, тоб-то поетичних вправ. „Золоті Кучері“ значно суцільніші від збірки „Штурм і Натиск“. Проте і в „Золотих Кучерях“ багато спільного з попередньою збіркою. По перше їхній стиль імпресіоністичний і незрівноважений. З Коляди є певний учень М. Семенка і цим він дуже подібний до Г. Шкурупія, тільки в нього більше безпосередности і знов таки художньої незрівноважености, як в останнього. Треба мати на увазі стилістичні особливості нашого футуризму, як напрямку переходового і посереднього, щоб зрозуміти стиль поезії трьох згаданих авторів. Виникнувши як антитеза до ідеалістичної тези символізму, футуризм (увесь загалом) не мав змоги утворити нової неореалістичної синтези, чому й повинен був уступити в дорозі іншим напрямкам. Зокрема в галузі лірики футуризм був не в силі цілком позбутися ідеалістичного мовного стилю і здобути собі конкретну рівновагу того „матеріалістичного“ мовного стилю, що стихійно запанував у радянській поезії 20 р.р. Постійно відштовхуючись від ідеалістичних особливостей символізму, заперечуючи його містичне світосприймання, його мітичну естетику, футуристи мимоволі повертаються знов до всього запереченого і повертаються зараз-же, в кожному другому рядкові поезії. В кожному третьому заперечується „зміст і форма“ другого рядка і т. д. до краю. Наслідком таких операцій виникає з рефлексологічною невідхильністю і невтриманістю форми, і розкуйовдженість

ритму і ціла низка аналогічних особливостей, що їх наша мудра критика, не маючи уявлення про поетичні стилі і закономірності їхньої зміни, пояснює, звичайно, авторовою молодістю (старіші футуристи дійшли 40 років, мало що втративши зі своїх поетичних ознак).

Отже, уявляючи собі поетичну постать Грицька Коляди, конче треба розглядати приємне юнацьке обличчя його (див. портрет при зб. „Штурм і натиск“) крізь застаріле мережево засвоєного ним стилю. Маємо наявно особу і соціальне явище, колективний утвір, — стиль, що в його щільних обіймах вона задихається. І згадавши попереднє, а саме розділ „Місто дихає“ (зб. Ш. Н.) бачимо, „навіщо ця трата паперу, часу й сил молодих“, як з поблажливою суворістю запитує поета О. Білецький (Ч. Ш. 1926 № 1, 277). Це - ж необхідні учебні вправи циркового поетичного мистецтва, погані з них „пустощі“! Та й уся розбіжність Г. Коляди, що її він поділяє з М. Семенком та Г. Шкурупієм, є ознака стилю, а не віку.

Футуристи тепер, коли вже утворено пролетарською, селянською, а перед ними і білогвардейською¹⁾, загалом кажучи, гостро класовою лірикою новий суцільний і конкретний мовний стиль, не можуть не поглядати назад. Вони зараз романтики минулого - майбутнього, як за їхніх часів символісти. Їм тепер черга згадувати, за Бальмонтом,

— Что и смерть как жизнь прекрасна...

Але як прекрасно, як конкретно зумів висловити цей сум за минулим, що без нього немає тепер футуризму, наш поет у своїй ліричній збірці...! Наводимо приклад:

„Не потрапив мандрівець на Шлях Чумаків;
Загубивши стежки од Залізних Левад,
Він запитує всіх поперечних —
А кудю пробратись назад?
І не зміг відповісти ніхто,
Бо у місті не знають „кудю назад“,
І задумливо стука кійком
Цей мандрівець з Пахучих Левад“.

Важко сказати, чого більше в цьому уривкові — життя чи книжки, але обох багато...

„І ніхто не порадить йому
Бо згубили назад ми стежки
... і він грає безмірно сумну
Тую думу про буйні степи
(13 — 14 ст.)

Другий тип романтичних настроїв Г. Коляди висловлюється революційними штампами:

Хочеться знову: повстання,
Лізти на скелі, вперед!
Викликать волі бурання
І — запалити степ!
(19 ст.)

Безпорадна навіть для футуристичного пасеїзму символіка: лізти на якісь скелі, запалювати незапальний степ (чи не згадати про Крилова, море, синицю?!). Ще безпорадніше і так нещиро-наївно згучать у Коляди деякі Сосюрівські мотиви—

Не брат мені, що в місті авто
Купив для себе жирний пан і т. н.
(20 ст.)

Хіба Каїн з Авелем не брати, і хіба взагалі такими рядками, крім ніякової посмішки, щось викличеш у когось.

Романтика майбутнього оригімальніша. За приклад її можна взяти поезію „Злотан“ (22 стор.). Злотан — „Йде чудесний і вічний Злотан“ — особа дуже таємна, очевидно, небесного походження, але з широкими пролетарськими уповноваженнями—

¹⁾ Знаменита антитеза двох творців акмеїзму в рос. поезії В. Нарбута і Гумільова! !

Щоб машин породити, як зоріву ніч
І обшар просверлить в чорноземну глибину,
Щоб заводів наставить, як хат,
І копалень, цегелень в степах.

Маємо ще одну, теж неомітичну, постать — золотокучеру і прекрасну Діалекту. Про неї декілька поезій в прозі. Так писали в футуризмі Є. Гуро, Божидар (харків'янин). За зразок до їхньої форми можна брати Рільке. Так само і про сонце (36—37 ст.). Це хороші вправи.

Заглядаючи в свою сучасність, поет убачає там у кожному разі ще дещо, крім протиставлення: фарбована жінка з чужого табору і власна, теж трохи підфарбована, золота Льоля.

„О, ти чудова жінка міста!
Я перший поет революції співаю про тебе, не ганьбуючи
тебе канчуками чемности й моралі
(42 стор.)

i

„Я несу з собою образ золотий Льолі прекрасної!“
З усіх жіночих образів поет зміг докладно розглянути (на докладі Луначар-
кого в „Домі Друку“) тільки жінку з ворожого табору (50—51).
Інші всі — символи, а ця —

„Не вогонь, — який горить в світильниках Комун!
Послідок панства, глумства над нами!“

Проте дати певний портрет він ще не вміє, та й футуристичний стиль не утво-
рив до того поетичних засобів. І малюнки міста, як і враження від жінок, у Коляди
неконкретні. Ввесь їхній зміст у наївно-вдалому виразі: „місто таке веселе і жур-
ливе“ (як рідний край у Чупринки).

Прочитайте опис м. Харкова на 52 стор.: він (опис) дуже милий:

Вулиця Карла Лібкнехта бруком і тротуарами
Від площі Розі Люксембург до Міського парку.
Вулиця Свердлова: — від Розі Люксембург до вокзалу.
Чи ніч, чи день, — по вулиці йдуть люди.

Тут Толстовський спосіб сприймання через дитячу психіку, оригінальний засіб
„зв'язання“, що його використовує часто-густо в міських малюнках Г. Коляда. Не-
має сумніву, що його власна вигадка, незауважена поміж „пустощами“ нашою кри-
тикою. Так характерно (е. с.):

Коли від одчаю, як дитині маненській плакати хочеться...
... — Іду тоді на вулицю.

Поспіх у новій збірці в тому, що поет не затулив собі світа вулицею та голим
тілом, як бувало з ним, і почав хоч перелічувати по-за ними —

Вихори диму кружляють над майданами.
Країно волі! Країно простору! Вкраїно! Росія! Сибир!
... Озери! Окіани! Сніги! Тундри! Ліси!
Гори! Тайга! Степ!
„Людей побачив“ каже далі в цьому „Закликові“ Г. Коляда.

Зазначимо спроби, тільки спроби, але на щось оригінальне, позафутуристичне —
„Правда“ і „Приймають у партію“. В останній поезії, що її форма є далі розвинена
форма традиційної поезії в прозі, Г. Коляда подекуди зумів освіжити штампи рефут-
телю. Довгі розтягнені рядки передають настійну аудиторію:

Голова спокійно, голосом — біг потягу панцирника —
мовить: — Приймається в партію товариш!
Заля — вся: кожен парюю перископів своїх зупинився
на ньому, що приймається в партію товаришеві.

(66 стор.)

Отже, точиться боротьба: замолодий поет і застарілий стиль.

М. Доленго

Лист до редакції

Прохаю редакцію „Червоний Шлях“ надрукувати такі мої рядки:

В збірнику т. т. П. Волобуїва і П. Мостового — „Краєзнавство в трудовій школі“, недавно виданому Держвидавом, уміщено мою статтю — „Що таке краєзнавство“.

Зазначену статтю передруковано без мого відому з ч. 6 — 7 „Червоного Шляху“ за 1925 р., де її вперше було вміщено.

Передрукуючи статтю, упорядчики збірника скоротили її, при чому ті численні цитати, що я їх привів з праць різних авторів — А. Лазариса, проф. В. Буданова, проф. Л. Берга, М. Селищенського та інших авторів, — упорядчики надрукували не як цитати вказівками на літературні джерела, а цілком приписали мені.

Висловлюю свій протест проти легковажного відношення упорядчиків збірника так до мене, як і до тих авторів, праці яких, з вказівкою на літературні джерела, цитувалися з моєї статті, надрукованій в „Червоному Шляху“.

25.VII 1926 р.

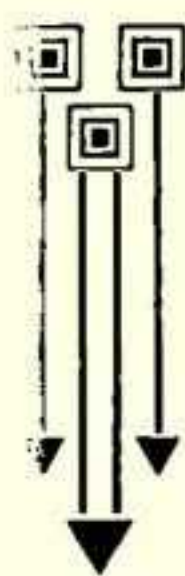
К. Дубняк

ЩОМІСЯЧНИЙ ЖУРНАЛ ТЕХНІЧНОЇ НАУКИ
ТА ПРОМИСЛОВОСТИ

„НАУКОВО-ТЕХНІЧНИЙ ВІСНИК“

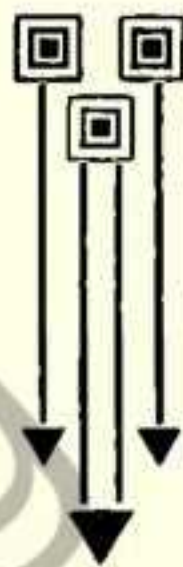
Орган технічної секції наукового товариства при Українській Академії Наук

ЗА УЧАСТЮ: Управління Українськ. Науковими Установами НКО УСРР
та Науково-Технічного відділу Найвищої Ради Народнього Господарства УСРР

ПЕРЕДПЛАТА:

1 рік	12 крб.
6 міс.	6 крб.
3 міс.	3 крб.

ЗА КОРДОНОМ:

1 рік	12 дол.
6 міс.	6 дол.
3 міс.	3 дол.
1 міс.	1, 25 дол.

ПЕРЕДПЛАТУ ПРИЙМАЄ

ГОЛОВНА КОНТОРА СЕКТОРУ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ ДВУ

ВІДДІЛ ПЕРЕДПЛАТИ: Харків, вул. Енгельса, № 19.

ЖИТТЯ І РЕВОЛЮЦІЯ

ЖУРНАЛ

ГРОМАДСЬКОГО ЖИТТЯ,
ЛІТЕРАТУРИ І НАУКИ

ВИХОДИТЬ
ЩО-МІСЯЦЯ

РІК ВИДАННЯ 2-й

МАЄ ТАКІ ВІДДІЛИ: 1) Красне письменство. 2) Культура. Мистецтво. Побут. 3) Політика. Наука. Техніка. 4) З нашого минулого. 5) Мистецька трибуна. 6) З поточних нотаток. 7) Серед книжок та журналів.

ВИХОДИТЬ ЗА РЕДАКЦІЄЮ:

Ол. Дорошкевича, М. Терещенка
та Є. Черняка.

ПЕРЕДПЛАТА:

1 рік — 7 крб., 6 міс. — 3 крб. 75 коп.,
3 міс. — 2 крб., 1 міс. — 70 коп., окре-
ме число 75 коп.

ПЕРЕДПЛАТУ ПРИЙМАЄ:

ГОЛОВНА КОНТОРА СЕКТОРУ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ ДВУ

ВІДДІЛ ПЕРЕДПЛАТИ: Харків, вул. Енгельса, № 19,

А ТАКОЖ ВСІ МІСЦЕВІ КОНТОРИ

ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА
НА НАУКОВИЙ ДВОХМІСЯЧНИЙ ЖУРНАЛ УКРАЇНОЗНАВСТВА

„УКРАЇНА“

ОРГАН ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК
РІК ВИДАННЯ 3-й

ПЕРЕДПЛАТА:

1 рік 6 крб.
6 міс. 3 крб. 50 коп.
Окреме число 1 крб. 25 коп.

ПЕРЕДПЛАТУ ПРИЙМАЄ
ГОЛОВНА КОНТОРА СЕКТОРУ ПЕРІОДВИДАНЬ ДВУ
ВІДДІЛ ПЕРЕДПЛАТИ: Харків, вул. Енгельса, ч. 19,
а також всі окружні контори.

ДВУХМЕСЯЧНИЙ ЖУРНАЛ ИСТПАРТА УКРАИНЫ

„ЛЕТОПИСЬ РЕВОЛЮЦИИ“

ГОД ИЗДАНИЯ 4-й

ПОДПИСНАЯ ПЛАТА:

1 год (6 книг) 6 р. 50 к.
6 мес. (3 кн.) 3 р. 50 к.
Отдельный номер 1 р. 25 к.

Подписка принимается
в Главной Конторе
Сектора Периодических Изданий ГиУ
Отдел Подписки:

Харьков, ул. Энгельса, № 19,
а также во всех своих отделен. по Украине

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

на місяці — 3 карб. || на 6 місяців — 6 карб. || на 12 місяців — 12 карб.

ІЗ ДОСТАВКОЮ.

Передплата для Америки — 1 долар 25 центів USA, для Чехії — 1 дол. USA, для решти Європи — 75 центів USA, на місяць із доставкою.

КОМПЛЕКТИ „Червоного Шляху“ за 1923 рік (7 книж.) можна придбати за 4 карб., за 1924 рік (8 книж.) за 5 карб. і за 1925 рік (9 книж.) за 6 карб. Разом за 15 карб. із доставкою. При замовленні всіх комплектів припускається кредит на три терміни: 7 карб. при замовленні, 5 карб. 50 коп. через 3 місяці й решту 5 карб. 50 коп. ще через 3 місяці. Разом у кредит буде коштувати — 18 карб.

Окремі числа можна виписувати по номінальній ціні.

Передплата приймається грішми, при чому дрібні суми можна присилати марками.

Передплачувати можна: в Головній Конторі Періодичних Видань державного Видавництва України — Харків, вул. Фрідріха Енгельса, № 19, в усіх конторах, філіях та представництвах Держвидавву в усіх поштових конторах, по поштових переводах на адресу Головної Контори, по усіх конторах по прийому передплати, по всіх філіях і пунктах газети „Вісти ВУЦВК“ і в усіх залізничних кіосках контрагства друку, по всіх книгарнях Книгоспілки, в усіх конторах та пунктах Вид-ва „Укр. Робітник“, а також у місцевих агентствах Україн-ва, де вони є.

Закордонні передплатники мають звертатися до Головної Контори в Харків — до Харкова.

Редакція „Червоного Шляху“ залишає за собою право скорочувати статті й робити зміни редакційного характеру.

Рукописи неприйнятих статей переховуються в редакції 6 місяців й повертаються лише по присланню марок на пересилку їх рекомендованою бандеролею.

Дрібні рукописи й вірші, не прийняті до друку, зберігаються і з виводу їх редакція не листується.

Рукописи, на яких не зроблено помітки, вважаються безплатними.

Рукописи мусять бути надруковані на машинці і на одній сторінці аркушу.

Передрук літературного й матеріального матеріалу без дозволу редакції суворо забороняється. Хто йому дозволяє, той викривається як зрадник і джерело.

ЦІНА 1 КРБ. 50 КОП.

Журнал продаж
за издатель
аген